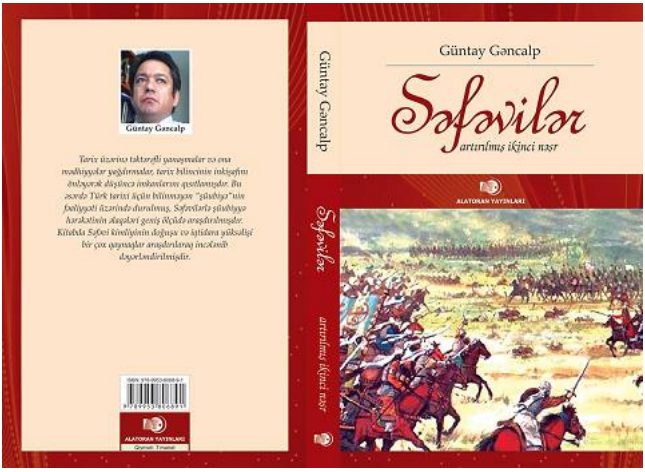
گونتای گنجالپ

صفویلر

تاریخ اوزرینه تکطرفلی یاناشمالار و اونا مدحییه لر یاغدیرمالار، تاریخ بیلینجی نین اینکیشافینی اؤنله یه رک دوشونجه ایمکانلارینی قیسیتلامیشدیر. بو اثرده تورک تاریخی اوچون بیلینمه یَن «شعوبییه»نین فعالیتی اوزرینده دورولموش، صفویلرله شعوبییه حرکتی نین علاقه لری گئنیش اؤلچوده آراشدیریلمیشدیر. کیتابدا صفوی کیملیگی نین دوغوشو و ایقتیدارا یوکسلیشی فرقلی بوجاقدان باخیلاراق اینجله نیب دَیَرلندیریلمیشدیر.

هئچ بیلنله بیلمه یَن برابر اولورمو؟

قوران 39-جو سوره (زومر) 9-جو آیت.

ایچینده کیلر :

- ایکینجی یایینا اؤن سؤز
- اؤنسؤز
- گیریش
- ایسلامدا مذهبلرین دوغوشو
- شئیخ صفی الدین اردبیللی
- آنادولودا دوروم
- شئیخ جونئید آنادولودا
- شئیخ حئیدر دؤنَمی
- شاه ایسماعیل

- شعوبیه
- ایسمایییلین مئیدانا چیخماسی
- تبریزین ایشغالی
- صفوی دؤولتی نین تطبیقاتی
- یئنی ساواشلار
- تورکوستان سالدیریلاری
- چالدیران ساواشینا دوغرو
- چالدیران ساواشی
- چالدیران ساواشی سونراسیندا
- سولطان سلیمین میصیری فتح ائتمه سی
- شاه تهماسیب
- موللالیق قورومونون اورتایا چیخماسی
- صفویلرین سونو
- نادیر شاهین گیریشیملری
- سون سؤز
- صفویلر کیتابینا تاماملاما
- کتاب اؤزرینه سؤیله شی
- قایناقلار

ایکینجی یایین اوچون اؤن سؤز

«صفویلر» کیتابی نین بیرینجی یایینی اوخوجولار طرفیندن یاخشی قارشیلاندی. کیتابی آلقیشلایان و تنقید ائدنلر اولدو. بیرینجی یایینداً بیر چوخ یازی خطالاری دا مؤوجود ایدی. ایکینجی یایینداً بو خطالار قالدیریلمیشدیر. آنجاق بعضی یازی قوراللاری اورتاق تورکچه یه گؤره دوشونولموشدور. بونلار ایملا خطالاری اولاراق گؤرولمه مه لیدیر. تورکچه نین اورتاق تلففوظونه و اورتاق ایملاسینا دوغرو آتیلان آددیمدیر. اؤرنه یین «غو، غون» اکلری نین یئرینه آغزیمیزدا تلففوظ ائتدییمیز کیمی «قو-قون» قوللانیلمیشدیر. «دویغو-اویغون» کیمی سؤزلر داها یومشاق تلففوظ بیچیمینه گؤره «دویقو-اویقون» اولاراق یازیلمیشدیر. «غ» حرفی بو کیمی تؤرَمه سؤزلرده دیلیمیزده کی تلففوظو تورکچه نین گئنل موسیقیسیندن آییراراق عربجه نین و فارسچانین تلففوظ بیچیمینه یاخینلاشدیریر. بونون دیشیندا گئنیش اؤلچوده کیتابدا تورک دیلی نین «اونسوزلرین بنزشیمی» قورالینا اویولموشدور. تورک دیلینده اکلرین ایلک حرفینی کؤک سؤزون سون حرفی اؤزونه بنزشدیرر. کؤک سؤزون سون حرفی کویسوز اونسوز ایسه، اونا اکلنن اک ده کویسوزلشر. کویلو ایسه، اکین ده ایلک حرفی کویلوله شر. بو، تورکچه نین آهنگ و بنزَشیم قورالیدیر. بوتون سؤزلره «چی» اکی اکله مک دیلین موسیقیسینی پوزماقدادیر. بورادا اکین «جی»، یا دا «چی» اولماسی نی کؤک سؤزون سون حرفی نین کویلو، یا دا کویسوز اولماسی بللی ائدر. «بالیقجی-

یالانجی-دمیرجی-یابانجی» کیمی سؤزلرده اک دوغرو اولدوغو کیمی «سییاستچی، بکچی، ساواشچی» کیمی سؤزلرده ده دوغردور. «گی-کی» اکلری ده بنزر بیچیمده قوللانیلمیشدیر. سونو کویسوزله بیتن کؤک سؤزه «گی» و سونو کویلو ایله بیتن کؤک سؤزه «کی» اکلنمیشدیر. «بیلگی، سیلگی» و «ائتکی، تپکی» اؤرنکلرینده اولدوغو کیمی. بو کیتابین اورتاق تورکچه نین اولوشوموندا و تاریخ بیلگیلریمیزین سورقولانماسیندا ائتکلی اولماسینی اومید ائدیرم .

اؤن سؤز

تاریخ یازارلیغی بیر آیدینلانما حرکتیدیر. کئچمیشی و ایندیکی زامانی آیدینلیغا قووشدورما چاباسیدیر. «آیدینلانما ندیر؟» سوروسونو سوران کانت دوشونجه لرینی آچیقلایاراق بو سوالی اؤزت اولاراق عاغلین قوللانیلماسی شکلینده جاوابلامیشدی. آیدینلانما گئنیش آنلامی ایله هم ده تاریخی آیدینلاتماقدیر. چونکو تاریخدن گلن دورتولر گونوموزده اینسان عاغلینی اؤز باسقیسی آلتیندا توتاراق عاغیل دوزنگی نین (مئکانیزماسینین) چالیشماسینی اؤز ائتکیسی آلتینا آلماقدادیر. باتیدا رئنئسانسلا باشلایان سورج تاریخده کی اولومسوزلوقلارین ایندیکی زامانی اسیر آلماماسی یؤنونده چالیشمالار بوتونو اولموشدور. بو ندنله تاریخی آیدینلاتماق اینسان عاغلینین گؤرَولریندن بیری اولسا گرک. اینسان

قورتولوشو، دولاییسییلا تاریخین قورتولوشو ایله مومکوندور. کئچمیش زامانلاردا بسیط اینانجلارین کاریزماتیک اؤندرلری نین اویقولادیقلاری یاشام بیچیمی سونسوزا قدر اینسان حیاتینی اؤز ائتکیسی آلتینا آلمامالیدیر. دینی متنلر اوزرینه یاپیلمیش اولان آچیقلامالار هر زامان عاغلین یارقیسینا آچیق اولمالیدیر. اولمازسا، بوتون دؤنملر کئچمیشده کی بللی بیر دؤنمین اسارتینده بولونار. دوغودا و باتیداکی اورتا چاغ قارانلیغی دا بو اولموشدور. بوتون دؤنملر بللی بیر دؤنمین اسارتینه کئچمیشدیر.

بو آچیدان تاریخ یازارلیق، یالنیزجا زامانلاما سیراسییلا اولایلارین آرد-آردا دوزوشومو دئییلدیر. تاریخ یازارلیق بونون یانی سیرا بیر ده اینسان عاغلینین تاریخیلیگینی گؤز اؤنونده بولوندوراراق آیدینلانما گؤرَوینی ده اوستلنمه لیدیر. آیدینلانمانین تک یولو سورو سورماقدیر. چونکو بؤیوک هیجانلارلا قورولموش اولان سیستئملر اؤز ایچینده قاپانمیشلیغی آرخاسینجا گتیرر. توپلومسال قورولوشلار بو شکیلده اولموشدور. سووئت دئوریمیندن توتموش باشقا قورولوشلارا قدر بنزر یازقی یاشامیشلار. صفویلیک ده، عوثمانلیلیق دا قاپانمیشلیق ایچینده داوام ائدن سیستئملر اولموشلار. عوثمانلی قاپانمیشلیغی اورتادان قالدیریلمیشدیر.* آنجاق صفوی قاپانمیشلیغی چوخ گوجلو بیر شکیلده داوام ائتمکده دیر. هم دوشونجه لرده، هم گلنکلرده، هم ده سوسیال-سیاسی بیر دوزَن اولاراق

* Cəmil Meriç bir neçə əsərində, özəlliklə "Sosyoloji notları" əsərində Osmanlının öz qapanmışlığının qaranlığında boğulduğunu söylər.

ایران اورتامیندا داوام ائتمکده دیر. بو قاپانمیشلیق داوام ائتدیکجه ده هئچ بیر قورتولوش سؤز قونوسو اولاماز.

قاپانمیشلیق هئچ بیر زامان اینسان طرفیندن آچیلماز. یالنیز اینسان چاباسی اولمادان دا کندی باشینا آچیلاماز. قاپانمیشلیغین آچیلماسی اوچون نئجه حاضیرلیق یاپیلا بیلر؟ هر حالدا سواللاردان قاچاراق دئییل، سورو سوراراق بو قاپانمیشلیغین آچیلیمینا اولاناق ساغلاماق اولار. سورو سورماق قاپانمیشلیغین ایچینده نه یین ائگئمن اولدوغونو دوشونمکدیر.[1] بو آچیدان تاریخ فلسفه سی نین اساس آماجی تاریخی آیدینلاتماق، تاریخه ایشیق توتماقدیر. تاریخی اولوشدورماق و یا تاریخی یئنیدن قورماق دئییلدیر. «ایشیق آیدینلادار، اولوشدورماز.»[2] کئچمیشین دوغرولارینی کشف ائتمک و دوغرو اولمایانلاری ایفشا ائتمک، یالنیز بو ایشیق دولاییسییلا مومکون اولا بیلر. بو آچیدان تاریخ، کئچمیش اولایلارین بیتمیشلیگی حاققیندا بیلگیدن زیادا گونوموزده عاغلیمیزی قورجالایان و یئنی سورولاری ایله بیزدن جاوابلار بکله ین دوشوندوروجو یاتاق کیمی قارشیمیزا چیخار. مارتین هئیدئگگئر «کئچمیشین کؤکو گله جکده دیر»[3] سؤیلر. تاریخی آیدینلاتماق بو آچیدان گله جگه دوغرو آیدینلاتما چابالاری ایچینه گیرمکدیر. تاریخی اینجله مک اونون باتاقلیقلاریندا ایلیشیب قالماق دئییل، گله جگه دوغرو یئنی بیر یول

[1] Ünal Nalbantoğlu "Martin Heidegger ve modern çağ" İmge kitabevi 1997 s. 24.
[2] Eyni qaynaq s. 25.
[3] Eyni qaynaq s. 61.

آچماقدیر. یوخسا گونوموزده داوام ائدن اسکیلیکلر گله جکده ده اؤز باسقیجیل یؤنتَملرینی سوردوره جک، دوشونجه لری سوسدوراجاقدیر. بو باغلامدا تاریخی بیر اولقونو فئنومئنولوژیک یاناشما ایله دَیَرلندیرمکده یارار وار. یعنی «بیلینجه گؤرونن شئیی اینجله مک»[4] و گؤرونلردن گؤرونمزلره دوغرو حرکت. اولایی بیلگیلرینه، داورانیشلارینا و اولکولرینه گؤره اینجله مک گره کیر. بو کیتابدا من صفوی اولایینا بو آچیدان یاناشماغا چالیشمیشام. صفوییتین تاریخی گلیشمه سورجی نئجه اولموشدور؟ صفوییتین بیلگیلری و دین اوزرینه آچیقلامالاری نئجه اولموشدور؟ صفوییتین اولکولری، ایدئاللاری نه لر اولموش و نه لری گئرچکلشدیرمک ایسته میشلر؟ گئرچکلشدیردیگی اولکولری بؤلگه حیاتی نین گله جگینی، اؤزلیکله آذربایجانین گله جگینی نئجه ائتکیله میشدیر؟ بیلگیلری و اولکولری آراسینداکی داورانیش شکیللری نئجه اولموشدور؟ فئنومئنولوژیک یاخلاشیم اولایی «بیلگی، داورانیش و اولکو» اوچلوگو باغلامیندا اینجه لر. بو یؤنتمله صفوییتی اینجله مه یه چالیشمیشام. بو یؤنتم کندیلیگیندن تنقیدی یاناشمانی دا برابرینده گتیره جکدیر.

هر تاریخی اولقونون مرکزینده کسینلیکله گوجلو بیر ایناج مؤوجود اولموشدور. مرکزده دوران بو اینانج کندی یان دیرکلرینی، یعنی سیاسی، اخلاقی، ایقتیصادی و کولتورل سؤیلملرینی اولوشدورموشدور. بو باغلامدا

[4] Jean- Françios Lyotar "Fenomenoloji" Dost kitabevi yayınları, 2007- Ankara, s. 9.

تاریخی فئنومئنین آرخاسیندا گیزلنمیش اولان اینانجین اینجلنمه سی بیر چوخ سورولارا جاواب وئره بیلر. یالنیز سیاسی دؤنوشوملر (ترانسفورماسیون) اوزرینه دایاناراق تاریخین آیدینلیغا قووشماسی مومکون اولمایاجاقدیر. بو آچیدان تاریخ مئتدولوژیسی اولاراق آشاغیداکی یؤنتمله اولایلاری بیر بوتون شکلینده اینجله مه بیر چوخ سورولار اولوشدورار و بیر چوخ سورولارا جاواب وئرمه یه چالیشار:

1- سیاسی دؤنوشوم تاریخی. سیاسی ایقتیدارین شکیللنمه سورجینی اینجله مه، یالنیزجا دورومون اولقونلاشمیش شکلینی اینجله مکله یئتینمه مه لیدیر. توپلومون ایچینده کی سیاسی دویقونون دیالئکتیک ائتمنلرینی اله آلاراق سورولار سورمالی، سورقولامالیدیر. سیاسی نیتین تاریخی و دینی کؤکلری نین توپلومسال یاشامداکی یئری بلیرلنمه لیدیر. اؤرنه یین یوردونو و وارینی-یوخونو آنادولودا بوراخیب آذربایجانا قوشان قیزیلباشلارین سیاسی یوکسلیشلری نین تاریخی نییتی نه ایدی؟

2- دینی دؤنوشوم تاریخی. مذهبی و دینی اینانجلارین ایچه ریگی اینجلنمه دن سیاسی حرکتلیلییه ندن اولان اخلاقی دورتولر ده بیلگی اولاراق بیلینمه یه جکدیر. بوتون مدنییتلرین اورتا دیرگی بیر اینانج اولموشدور. بو اینانج بیر دین و یا مذهب بیچیمینده سوموتلاشمیشدیر. «مدنییت، بیر اینانج و اخلاق دوزه نی اولاراق کولتور دوغوران روح ائنئرژیسی و ایلهام قایناغیدیر.»[5] هئچ بیر سیاسی و توپلومسال حرکت

[5] Yılmaz Özakpınar "İnsan düşüncəsinin boyutları" Ötüken yayınları 2000, s. 205.

اینانجسیز اولوشمامیشدیر. بؤیوک موغول ایمپئراتورلوغونون مرکزینده بیر اینانج دورموشدو. چینگیز خان آزینلیقدا اولان موغوللارا بؤیوک بیر اینانج آشیلامیشدی. بو اینانج و بو اینانجا باغلی سیاسی و اخلاقی دوزن چرچیوه سینده دونیانین ان بؤیوک ایمپئراتورلوغو آزینلیقدا اولان بیر قؤوم طرفیندن قورولا بیلمیشدیر. موختلیف قبیله لر بیچیمینده ساسانی و بیزانس الینده اویونجاق اولاراق قوللانیلان عربلری ده ایسلام اینانجی بوتونلشدیره رک دؤولت و ایمپئراتورلوق قورما یولونا سؤوق ائتمیشدی. «اینانج و ایمان اینسان حیاتیندا بیولوژی نین دوغوردوغو پسیکولوژیک بیر احتییاجدیر.»[6] سوسیال پسیکولوژی نین قایناشماسی و جوشماسی اولمازسا، هئچ بیر سیاسی حرکت اولماز، هئچ بیر دَیَر ایجاد ائدیله مز. سیاسی قالخینمالار و دَیَرلرین ایجادی بیر اینانج محورلی گلیشمه لرین اورونودور. بو باغلامدا صفویلیگی تاریخه سوخان اینانج نه ایدی؟ هانسی ایمکانلاری اؤز یاپیسیندا باریندیرماقدا ایدی؟ اینانج هم ویران ائدیجی، هم ده یوکسلدیجیدیر. بونون اؤرنکلرینه تاریخده چوخ راست گلینمکده دیر. علوی اینانجینداکی جوشقولار نه یی ایجاد ائتدی؟ ندن ایجاد ائتدی؟ ندن ایجاد ائدیلن میراث قیزیلباشلارین اؤزونه قالمادی دا باشقا بیر ائتنوسو یوکسلدیب تاریخه سوخدو؟ «تاریخین وئردیگی ان اؤنملی درس بودور کی، دینین مین جانی وار .هر اؤلومومندن سونرا یئنیدن دیریلیب جانلانار.»[7] او زامان هر دیریلیشینده و یا هر یوکسلیشینده بو قدر ضررلی

[6] “Türk yurdu” dergisi sayı 134 Yılmaz Özakpınar “Tepkiler tarixi”
[7] Will Dunrant “Mədəniyət tarixi” giriş kitab.

اولماماسی اوچون دینین اوسساللاشدیریلماسی (راسیونالیزاسیونو) نئجه مومکون اولا بیلر؟ تاریخ بیر چوخ رقابتلره مئیدان اولدوغو کیمی بو رقابت اینانجلار آراسیندا داها قانلی اولاراق جانلیلیغینی سوردورموشدور، سوردورمکده دیر. بیر دینین اؤز ایچیندن پارچالاناراق مذهبلره دؤنوشمه سی، داها سونرا او مذهبین یئنیدن باشقا طریقتلره و مذهبلره دؤنوشمه سی بو رقابتین گؤسترگه سیدیر.

3- دوشونجه لرین دؤنوشوم تاریخی. دوغودا تاریخی سورجده دوشونجه نین یا رولو اولمامیش، یا دا آخساق اولموشدور. دوغو تاریخی دوشونجه یاتاغیندان داها چوخ اینانج یاتاغی اولموشدور. مؤوجود دوشونجه لر ده سیاسی حیاتی ائتکیله مه میشدیر. سادجه اینانجین قورالالارینا اویماق دوزئییننده اینسان عاغلی قوللانیلمیش، بونون اؤته سینه چیخماق ایسته ین عاغیل سوسدورولموشدور. دوغو تاریخینده سیاسی فلسفه نین دوغماماسی دا بو اوزدن اولموشدور. سیاسی فلسفه اوسسال چالیشمالارین اورونودور، اینانجسال چالیشمالارین دئییل. سیاسی فلسفه سورو سورماغا ایمکان تانییان سیاسی اورتاملاردا گلیشه بیلر. سیاسی فلسفه موطلق قورالالار اوزرینده اینشا ائدیله مز، دوشونجه لرین دوشونولمه یه آچیلدیغی اورتامدا اورتایا چیخار. شرق تاریخی نین سیاسی فلسفه دن یوخسون اولاراق مودئرن چاغدا باتیلیلاشماغا اوز توتماسی نین سببی بو اولموشدور. بو باخیمدان دوشونجه تاریخی آچیسیندان دوغو تاریخینده یوخسونلوق

آچیقجا گؤرونمکده دیر. «تاریخ، تاریخ حاققیندا بیلگی نین و دوشونجه نین اولوشدوغو یئرده دیر.»[8]

4- علمین دؤنوشوم تاریخی. بورادا تاریخی سورج ایچینده علمی بولونتولار اورتامی نین اینجلنمه سی ایله تاریخه علمی یاناشما بیر یئرده اله آلینیر اولسا گرک. علمی تاپینتیلار اؤز قوشوللاری ایچینده گلیشمیش اولور. علمی بولونتولار و تاریخ اوزرینه علمی اینجله مه سؤز قونوسودور. علمین تاریخی و تاریخ علمی. تاریخین علمی آنالیزی سبب آراشدیرماق، نتیجه نی گؤزله مله مک، سبب-نتیجه ایلیشکیلری نین دیالئکتیک باغلاتیلارینی اینجله مکله مومکوندور. بونون تملینی تاریخده ایبنی-روشدون درین ائتکیسی آلتیندا اولان ایبنی-خلدون قویموشدور .یالنیز علمی اینجله مه ایله ده تاریخ آیدینلاتیلاماز. چونکو «تاریخده ده علم و سییاست کیمی نیسبیلیک حاکیمدیر و بوتون وئریلره شوبهه ایله یاناشماق گره کیر.»[9] علمین اولوشدوغو تاریخی اورتاملارین اینجلنمه سی تاریخی گئرچکلرین آنلاشیلماسی دوغرولتوسوندا ایپ اوجلاری وئره بیلر. آنجاق «تاریخ قیسمن علمدیر. علمدن داها چوخ صنعت و فلسفه دیر.»[10] گئرچگی بولما صنعتدیر.

5- صنعتین دؤنوشوم تاریخی. صنعت تورلری نین تک-تک اینجلنمه سی تاریخی فئنومئنین ایدراکینا قولایلیق ساغلار. بو آچیدان تاریخه

[8] Karl Yaspers "Tarixin başlanqıcı və sonu" Farscaya çevirən Məhəmmədhəsən Lütfi, Xarəzm yayın evi (1363 h.ş) Tehran, s. 49.
[9] Will Duran "Mədəniyət tarixi" giriş kitab.
[10] Eyni Qaynaq.

یاناشما اؤزو ده بیر صنعتدیر. صنعتچی بیر روح حالی و صنعتچی دونیا گؤروشو ایله صنعتسل وئریلرین اینجلنمه سی اوزرینده دورولدوغوندا تاریخی گئرچکلرین آلقیلانما ایمکانلاری آرتمیش اولور. بوتون دؤولتلر اساسن اؤز اینانج و ایقتیدار ایمکانلارینی معمارلیقلاریندا سرگیله میشلر. معماری بیر اثر سیاسی ایقتیدارین ایقتیصادی ایمکانلاری نین، اونون دونیایا باخیشی نین و اینانجی نین گؤسترگه سی اولموشدور. بو باغلامدا اوچ تور معمارلیقلا قارشی-قارشییا گلمکده ییک: 1- دینی معمارلیق. 2- ساوونما نیته لیکلی حربی معمارلیق. 3- سیویل معمارلیق. بو اوچ معمارلیق صنعتی عئینی زاماندا بیر یئرده اولمایا بیلر. آنجاق هر حالدا زامان دورومویندان آسیلی اولاراق هانسیسا داها اؤن پلاندا اولموشدور، یا دا بیر یئرده اولموشلار. اؤرنه یین صفوی دؤولتی اوتوروشدوقدان سونرا سوننی دونیاگؤروشونون، سوننی مذهبی نین معمارلیق گؤرونتولرینی سرگیله ین جامیلری ییخدی، شیعه مذهبی نین معمارلیق گؤرونتوسونو اونون یئرینه ایجاد ائتدی. بیر شعر پارچاسی، بیر رسم اثری، ادبی بیر متن ده دؤنمین سوسیال پسیکولوژیسینده چاغلایان دویقولارین، اینانجین ایچه ریگی حاققیندا بیلگی وئره بیلر. بو صنعت تورلرینده کی گؤرونتولر بللی تاریخی سورجده کی دورومون مئتافیزیک باخیشلارینی آچیقلامیش اولار. مئتافیزیک باخیشلار اؤزللیکله دیلده قاورامسالاشدیریلار. اؤرنک اوچون صفویلردن سونرا تورک دیلینده کی مئتافیزیک قاوراملار کؤکدن دَییشیمه اوغرادی. تورک دیلینه اسکیدن مؤوجود اولمایان آنلامسیز و آنلامسیزلاشدیریجی یابانجی سؤزلر اکلندی.

صفوی دؤولتی نین قورولوشونا گتیریب چیخاران دیل اورونلری نین اینجلنمه سی ایله صفوی سونراسی دیل اورونلری نین اینجلنمه سی ایکی فرقلی پوزیسیون اورتایا قویماقدادیر. بیرینجی سورج علوی یوکسلیشیدیر و ایکینجی سورج علویلرین سییاستدن و مدنی حیاتدان اوزاقلاشدیران فارس شیعه چیلیگی نین یوکسلیشدیر.

اینگیلیز فیلوسوف مایکل اوکشات* ایلگینج بیر تاریخ مئتودولوژیسی گلیشدیرمیشدیر. اوکشاتا گؤره تجروبه دونیاسی فلسفه، تاریخ، علم و عملی بیر یئرده بیر بوتون اولاراق ایچه رمکده دیر.[11] فلسفی تجروبه اؤن وارساییمسیز بیر تجروبه دیر، موکممللییه دوغرو یؤنه لیشدیر. «فلسفه ده پارچانی بوتونون ایشیغیندا گؤرمه یه چالیشیریق. تاریخ فلسفه سینده ایندیکی زامانی کئچمیشین ایشیغیندا گؤرمک و یوروملاماق ایسته ییریک.»[12] تجروبه دوشونجه لردن اولوشان بیر دونیادیر. فلسفه بو تجروبه لرین بوتونونو ایچینه آلار. تاریخ، علم و عمل اوزرینه فلسفی بیر باخیشلا یاناشا بیلریک. آنجاق فلسفه نی علمی، تاریخی و عملی اولاراق یوروملایا بیلمریک. بوتون تجروبه نین قونوسو دوشونجه لردیر. تجروبه نین بیر یؤنو اولاراق تاریخ، تاریخچی نین اورونودور. اولدوغو کیمی کئچمیش زامانی آنلاماق مومکون دئییلدیر. تاریخ بیر فئنومن اولاراق مؤوجددور. فئنومن اولاراق نه اولدوغونو آنلایا بیلمریک، آنلاماغا چالیشاریق. بیر ده بیلگی

* Michael Oakeshott

[11] "Ettelaate siyasi-iqtisadi" dərgisi "20-ci əsrdə siyasi hərəkətlərin və düşüncələrin tarixi" Michael Oakeshott "Təcrübənin boyutları" , il 1375, sayı 105-106, s. 4-10.

[12] Will Duran "Mədəniyət tarixi" giriş kitab.

اولاراق اینسان قافاسیندا تاسارلانان تاریخ مؤوجوددور. تاریخ بیلگیسی اولاراق. تاریخچیلر هم تاریخی یارادیرلار، هم ده یاراتدیقلاری تاریخ حاققیندا اوبیئکتیو مئعیارلار اولوشدورماغا چالیشیرلار. آنجاق تاریخچی نین تصویر ائتدیگی کئچمیش زامانلا کئچمیشده اینسانلارین تجروبه سی اولاراق گئرچکلشن تاریخ آراسیندا فرق واردیر. تاریخ کئچمیشی کئچمیش اوچون آچیقلاماقدیر. تاریخی یازماق اونو اولوشدورمانین تک یولودور. عمل دونیاسی دا تجروبه نین بیر باشقا بویوتودور. عمل، ایراده نی تحریک ائدن بیر دوشونجه شکلی اولاراق آچیقلانمالیدیر. آنجاق عمل دونیاسیندا دوشونجه نین حقیقتی، تاریخی، علمی و فلسفی تجروبه ده کی دوشونجه نین حقیقتیندن فرقلیدیر. مذهب و اخلاق دا تجروبه نین عمل قاتینا عآیددیر. چونکو بونلار یاشانتی نین آیریلماز پارچالاریدیر. اوکشاتا گؤره هر مذهب عملی یاشام اوچون بیر سورو داورانیشلاری جایز سایار. هر مذهبین ده گئرچک اوزونو اونون مئتافیزیک آنلاییشیندا دئییل، عملده اویقولاماق ایسته دیگی داورانیش بیچیملرینده آختارماق گره کیر. چونکو مذهبلر اصلینده دوشونمه مئتودلاری دئییل، یاشاما مئتدودورلار. علمی تجروبه سبب-نتیجه دیالئکتیکاسی باغلامیندا اله آلینا بیلر. علمی دوشونجه نین «یالنیز عقلی چرچیوه وار و اینسانین بوتون تانیملارینی اونون ایچینده یئرلشدیرمک اولار» کیمی ایدیعاسی، اؤزللیکله تاریخ پلانیندا قبول ائدیله مز. تجروبه نین علمی قاتی نین دیگر قاتلارا اوستونلوک تشکیل ائتدیگینی ساوونماق اولماز. تجروبه لرین موختلیف دونیالاری وار و هر دونیانین دا اؤز داخیلی تاریخی و منطیقی واردیر.

فلسفه نین ده تمل آماجی تجروبه نین موختلیف یؤنلرینی کشف ائتمکدیر."«اینسان قودرت آرخاسینجا قوشان وارلیق اولاراق زامانا باغلیدیر، کئچمیشینه گؤره توتوم سرگیلر و بونا گؤره بیر گله جک ایستر.»[13] بعضی کئچمیشلره گؤره توتوم سرگیله مک ایندیکی زامانی و گله جگی ده توتومسوزلوغا باتیرمیش اولار. کئچمیشه گؤره توتوم سرگیله مک یئرینه، کئچمیشین ایندیکی زامانا موداخیله سینی بللی اؤلچوده انگلله مک گرکیر.

یاشانتی اولاراق داوام ائدن تاریخی، آچیقلاماق چتین اولماسا گرک. چونکو گلنکلر زامان ایچینده غئیری-شعوری اولاراق گلیشر و تجروبه نین اؤزللیکلرینی اؤزونده عکس ائتدیرر. صفویلیک هله تاریخه گؤمولمه میشدیر. اونون گلنکلری داوام ائتمکده دیر. یاشانتی و گلنکده داوام ائدیر. اؤرنه یین عوثمانلی آرتیق تاریخین آرشیویندە، آنجاق صفویلیک اؤز تؤره لری، نیفرتی، لعنتی، «تبررا»، «توللا» و «تقیییه» کیمی گلنگی ایله داوام ائتمکده دیر، اؤزللیکله ایرانداکی ایسلام دئوریمی صفویلیگی گونجللشدیردی. بو باغلامدا بو گلنگی یاشادانلارین بو سورجله ذهنلر آراسی ایلیشکیلری اینجلنه رک صفوییت اوزرینه گئنیش بیلگی الده ائتمک مومکوندور. بورداجا تاریخ فلسفه سی نین اؤنملی دوشونورلریندن بیری اولان کولینقوودون** بو آنلاتیسینی خاطیرلاتمام گرکه جک.

[13] Babək Əhmədi "Heidegger və köklü sorular" s.560.
** Colingwood.

کولینقوود دئییر کی، بیلیمین دوغانی آچیقلاماسی کیمی، تاریخ فلسفه سی نین تاریخی آنلاما و آچیقلاما چاباسی اولمالیدیر.

بو ذهنییتله صفویلر اوزرینه آراشدیرمالاریمی متنلشدیرمک قرارینا گلدیم. عوموmن رسمی تاریخ گؤروشلری تاریخی اؤز چیخارلاری دوغرولتوسوندا و دویقوسال احتییاجلاری گئدرمک آماجی ایله آچیقلاییب، بعضن ده اونو ایدئالیزه ائدیب یاشایان نسلین ذهنینی تاریخین دومانلیغیندا حبس ائدر. تنقید گئرچکلرین اورتایا چیخیشینا زمین یارادار. دوغو اؤلکه لرینده یایقین اولان تاریخپرستلیک بو توردندیر. نیچه آلمانلارین تاریخ حئیرانلیغینا قارشی ساواش باشلاتمیش و هئیدئگگئر کیمی اونون داوامچیلاری دا بو یولدا یوروموشلر. «آلمانلارین تاریخ حئیرانلیغی بیر تور جاهیلجه مفتونلوقدور.»[14] تاریخ حئیرانلیغیندان قورتولوش اولمادان تاریخی گئرچکلری آنلاماق و دولاییسییلا گله جگه دوغرو آیدینلیق اورتامی اولوشدورماق دا مومکون اولمایاجاقدیر. چونکو آنلام و آنلامسیزلیق اولوشدورماق دا بو یوللا مومکون اولور. تئودور لیسینق* «تاریخ آنلام و آنلامسیزلیق اولوشدوران بیر دورومدور»[15] دئییر. تاریخ اوزرینه یاناشیم بیچیمی ایله ایندیکی زامانی درینلشدیرمک و دوشونجه نی حرکتلندیرمک ده اولار، ایندیکی زامانی کئچمیشین نوستالژیسی ایچینده دویقولانیب دوران دوروما دا چئویرمک اولار. بو منطیقله یولا چیخاراق بیزیم نسل اوچون ده تاریخله قارشیلاشمانین

[14] Babək Əhmədi "Heidegger və köklü sorular" s. 652.
* Theodor Lessing.
[15] Babək Əhmədi "Heidegger və köklü sorular" s. 652.

زامانی گلمیشدیر. یئنی تاریخه گیرمه نین ده یولو بو تاریخله اینانجدا و دوشونجه ده قارشیلاشماقدان کئچمکده دیر.

ندن صفویلر اوزرینده دورمامین بیر جاوابی واردیر. منه گؤره ایسلام سونراسی تورک تاریخی نین اونتولوژیسی و سورجی ایچه ریسینده صفوییت یئر آلماماقدادیر. تورک تاریخی و تورک کیملیگی صفویلرله عئینی زاماندا اؤز محوریندن چیخاراق یابانجییا تسلیم ائدیلمیشلیک سورجی ایچه ریسینه گیرمیشدیر. اؤزللیکله بو سورج، نتیجه سی اعتیباری ایله باشقا بیر ایستیقامته یؤنلمیشدیر. بؤلگه تاریخی یانلیش یؤنه ساپمیشدیر. بو سورجین نتیجه سی اؤنجه ایران پهلوی و داها سونرا موللا رئژیمی اولموشدور. 19-جو عصرین سونلارینا دوغرو اورتایا چیخان میللی دوشونجه و مودئرن دؤولت یاپیسی اولوشدورما دوغرولتوسوندا ایراندا و قافقازلاردا دوشونسل چالیشمالار اورتایا چیخمیشدیر. صفویلیگین نفه سی ایله زهرلنمیش، دوشونجه سی دئوشیریلمیش تورکلر مودئرن فارس میلللییتچیلیگی نین اساسینی اولوشدوردولار. یوزلرجه اوخوموش اینساندان اولوشان بو قلم صاحیبلری نین ایچینده فارس اینسانی یوخ درجه سینده دیر. ایراندا سایی 2-1 میلیون آراسیندا اولان تورکمنلر فارس میلللییتچیلیگی نین فیکیرسل اولوشومو یولوندا قاتقیدا بولونمادیلار. بیر تک تورکمن، کورد، بلوچ و عرب یوخدور بو آخیمین ایچینده. یالنیز صفوی تطبیقاتی سورجینده سلجوقلویا، ائلخانلییا، قاراقویونلویا، بایندیرلییا منسوبییت دویقوسونو ایتیرمیش و تاریخی حافیظه سی زده له نه رک صفوییته قاپانمیش اولان تورکلر فارس میللی دؤولتی نین

قورولوشو یولوندا فیکرن، حیسسن و تشکیلاتچیلیق اولاراق سیاسی فداکارلیقدا بولوندولار. تک صفویزه ده تورکلر بو گون، حتّی آنا دیلینده یازیب-اوخوما کیمی ایبتیدایی حاقلاردان یوخسونلار. ستتار خان کیمی قهرمانلار یئتیشدیرمیشدیر صفوییت. نه ایسته دیگی نین بیلینجینده اولمایان. «ندن ساواشیرسان؟» سوروسونا ستتار خان «نجفی-اشرفین آیت اوللاهلاری نین بویوروقلاری یولوندا جیهاد ائدیرم»[16] جاوابینی وئرمیشدی. تورک-ایسلام تاریخینده قورولان دؤولتلر اساسن بیر تورک بویونو تمل آلاراق قورولموشدو. سلجوقلار قینیق، عوثمانلیلار قایی، بایيندیرلیلار بایيندیر بویوندان اولموشلار. یالنیز صفویلر بو گلنگین دیشینا چیخاراق اؤزلرینی عرب سویلو بیلمیش، سویلارینی شیعه نین 7-جی ایمامی اولان موسا کازیما باغلامیشلار. بو، صفویلرین تورکلوک اوربیتیندن چیخماسی نین باشلانقیج نؤقطه سی اولموشدور.

تبریز مرکزلی مشروطه نه ایسته ییردی؟ مشروطه نین حاضیرلادیغی آنا یاسانین بیرینجی ماده سی بو ایدی: «مجلیسه گیرن و دؤولت اورقانیندا چالیشان هر کس فارس دیلینی بیلمه لیدیر.» ستتار خان اؤزو ده فارس دیلینی بیلمیردی. او زامان نه یین یولوندا ساواشیردی؟ سادجه ستتار خان دئییلدی نه ایسته دیگینی بیلمه میش اولان. مشروطه نین مرامنامه سینی یازان دا صفویزه ده تورکلر ایدی. هانسی میلتین تاریخینده بئله شئی وار کی، نه یازیلدیغینی بیلمه دیگی ایستکلر یولوندا فداکارلیق ائتسین؟ صفویلیک بیزی اؤیله سینه فارسین مذهبی توزاغینا سوخموش

[16] Əhməd Kəsrəvi "Məşrutə tarixi", s. 14.

کی، فارس اؤز یئرینده راحاتجا اوتورموش، عاغلی دئوشیریلمیش صفویزه ده تورک ایسه، اونون بؤیوک بیر دؤولته صاحیب اولماسی یولوندا هر نؤوع فداکارلیق ائتمیشدیر. ائتنیک منسوبییت دویقوسو صفویلردن باشلایاراق سؤنمه یه دوغرو گئتمیشدیر. «ائتنیک تشخیصین تملینده اینسانین دویقوسو یئر آلار. اینسان داها چوجوقلوق یاشدا کندی ائتنوسونا عآید اولدوغونو آنلار.»[17] صفوییت بو دوغال دویقونو تورک اولوسوندا سؤندورموشدور. کؤزَرن قیسمینی ده بو دویقوسو سؤنموش و سؤندورولموش اولان عاغلی دئوشیریلن اوخوموش تورکلر اؤزلری سؤندورمه یه چالیشمیشلار. تاریخسل سوسیال پسیکولوژی اینانج دَییشیمی سیراسیندا کؤکوندن دَییشمیش اولا بیلیر. چونکو مذهب دَییشیمی ایله میللی بیلینجالتی تخریب ائدیله بیلیر. «هیندیستانین یئرلیسی موسلمانلیغی قبول ائتدیکدن سونرا هیندلی اولماقدان چیخمیشدیر، چونکو وطنداشلاری آراسیندان قوپموش و زومره لر دیشیندا قالمیشدیر.»[18] میللی بیلینجالتی نین دَییشمه سی ایله ائتنیک اؤلومه دوغرو سوروکلنمه اولایی باش قالدیرمیش اولور. «ائتنیک اؤلوملر بیولوژیک اولماقدان داها چوخ سوسیال بیر اولایدیر.»[19] سون 500 ایللیک زامان سورجی ایچینده بوتون توپلومسال حرکتلیلیکلرین تملینده صفوییتین دئوشیردیگی توپلوم و عاغیل گئرچگی دوردوغوندان سورکلی

[17] L. N. Gumilev “Kavimlerin türeyişi ve yer yüzündeki yaşam bölgeleri” çeviren Nuri Eyüpoğlu Ötüken-2001, s. 57.
[18] Eyni qaynaq s. 69.
[19] Eyni qaynaq.

فارس کیملیگی یولوندا چابالارا تانیق اولموشوق. سوسیال حرکتلیلیکلر ائتنیک اینتیحار عملییاتی اولموشدور. سانکی صفویلردن اؤنجه نه بایيندیرلی دده-قورقود مدنییتی اولموشدور، نه سلجوقلو. هر شئی سیلینیب سوپورولموشدور. اویانیش دئمک سؤزون گئرچک آنلامیندا تورکلوگون صفویلر اؤنجه سی بیلینجالتینی آیدینلیغا قووشدورماق دئمکدیر. دده قورقودو وار ائدن تاریخی بیلینجی کشف ائدیب اونارماق دئمکدیر. توپلومدان توپلوما آیدینلانمانین فرقی واردیر. بو آچیدان آیدینلانما صفوی دئوشیرمه چیلیگیندن اؤنجه کی دؤنَمی دیریلتمک آنلامیندا اولسا گرک. توپلوملارین حیاتیناکی بوتون دَییشیملر اونون دیلینه یانسییار. صفوی سونراسی تاریخیمیزده دده قورقودون سایقینلیغا و دوستلوغا چاغریش اؤیودلری نین یئرینی نیفرت، کین، یالان و بؤهتان کیمی سؤزلر آلمیشدیر. دیلیمیزده نیفرت، کین و لعنت دالغالانماغا باشلامیشدیر. «دیلین تاریخی، مینلرجه ایلین آخیشی ایچینده، بؤلوم-بؤلوم ایزله نر»[20] صفوی دؤنَمی دیلیمیز اینجه لندیگینده نیفرتدن، لعنتدن، کیندن باشقا هئچ بیر شئیه راست گلمیریک. «ابوبکیره لعنت»، «عؤمره لعنت»، «عوثمانا لعنت»، «عایشه یه لعنت»، «یزیده لعنت» کیمی نیفرت چاغریشدیران ایفاده لر دیلده دالغالاندی. اینسانی ایکی اوزلو و ریاکار اولماغا زورلایان «تببررا» و «توللا» قاوراملاری عیرقچیلیگی و ایچه قاپانمیشلیغی چاغریشدیردی. بو قدر نیفرت ایچینده البته که،

[20] Karl Jaspers "Felsefə nədir?", çeviren Zeki Eyüboğlu, SAY yayınevi, İstanbul-2007, s. 390.

فردین و توپلومون پسیکولوژیسی پوزولار. بو نیفرت اورتامیندا دوغرولوغون نه اولدوغو بللی اولماز. چونکو دوغرولوق، چئشیدلی یوللارلا (بیر تک یوللا دئییل) سورَکلی حرکتلیلیک اورتامیندا گئرچکلشن ائیله مدیر، دیالوقدور. صفوی نیفرتی گؤزلری کور، قولاقلاری کار ائتدی. 500 ایل بو ایفاده لر جامیلرده خالقین شعورونا یئرلشدیریله رک اونون داورانیشلارینا یانسیتیلدی و آلیشقانلیق حالینا گلدی. چوجوق بو نیفرت کولتورو اورتامیندا دونیایا گؤز آچیر. بو آچیدان باخیلدیغیندا میللی اویانیش هم ده بو تاریخی خسته لیگه چاره بولماق آنلامیندا اولسا گرک.

صفویلر اوزرینه آراشدیرمام و بو کیتابی حاضیرلامام بونونلا دا سینیرلی دئییلدیر. ایران-عیراق ساواشیندا عسگر ایدیم. عسگرلیکده ایراندا یاشایان بوتون قؤوملرین گنجلری ایله ایستر-ایسته مز راستلانیردیم. بورادا راستلاندیغیم تورکمن گنجلری عاغلیمدا بیر چوخ سورولار اولوشدوردولار. ایراندا 2-1 میلیون آراسیندا تورکمن اولدوغونو سؤیله دیم. اونلار دا فارس دیلینده اوخوموشلار. آنجاق منیم تورکمن عسگر آرخاداشلاریم عایله لرینه تورکمنجه مکتوب یازیر و اونلارا عایله لریندن گلن مکتوب تورکمنجه اولوردو. بیر تک صفویزه ده تورک عایله سینه تورکجه مکتوب یازماز، عایله لریندن گلن مکتوب دا تورکچه اولمازدی. ایراندا شیعه لشن تورک، یالنیزجا تاریخی حافیظه سینی ایتیره رک فارس تاریخی حافیظه سینه صاحیبلنمه میشدیر. اؤز دیلینده یازما ایمکانلاری صفویلردن بری تامامن یوخ ائدیلمیشدیر. دیل دوزیازییا (نثره) کئچمه دیکجه اؤز ایمکانلاری حاقدا بیلگی بیریکدیره بیلمز. شعرده کی جومله قورولوشو ایله

دوزیازیداکی جومله قورولوشو باشقادیر. بیزیم دیلیمیزده، اؤزللیکله عروض وزنینده یازیلان شعرلر فارس دیلی نین جومله قورولوشونا و تاریخی تجروبه سینه تسلیم ائدیلمیشدیر. بونون اؤزو ده دیلی داها دا آخساق دوروما سوخماق اوچون بیر باسقی آراجیدیر. «بیر اؤلکه ده نه قدر شاعیر چوخسا، او اؤلکه دوشونجه باخیمیندان بیر او قدر گئریده دیر. اینسانلار و میلتلر یاشلاندیقجا شعرین یئرینه نثر کئچر.»[21]

بو کیتاب دولاییسییلا، بؤیوک بیر ایدیعادا بولونموشلوغوم سؤز قونوسو دئییل. یالنیزجا صفوی تاریخینه باشقا بیر آچیدان باخماغی دئنمه یه چالیشمیشام. بو یؤندن ده باخاراق بیلگیلنمه نین یاراری اولاجاغینا اینانیرام. «بیلمه و تجروبه هئچ بیر شکیلده دوغرولاما و کونترول آلتینا آلما دئمک دئییلدیر.»[22] تک آماجیم صفوییت زیندانیندا حبس ائدیلمیش تورکلرین عاغلینا آزادلیق قازاندیرماق اولموشدور.

میلتلرین تاریخی، شخصییتلرین حیاتینا سیغماسا دا، ایستر-ایسته مز تاریخی آراشدیرمالاردا ایلک اولاراق شخصییتلرین دوشونجه، اینانج و داورانیشلاری اینجله نیر. چونکو ایقتیدار بیر شخصییتین چئوره سی ایله قوردوغو ایلیشکیلر یوماغیندان عیبارتدیر. هانسی گوج میلتلرین حرکت و عمللرینه حاکیمدیر؟ شخصییتین کوتله طرفیندن قبول ائدیلمه سی نین قوشوللاری ندیر؟ تاریخی آراشدیرمالاردان آماج آزادلیق دوشونجه سی

[21] Cemil Meriç "Sosyoloji notlar" İletişim yayınları , 5- ci baskı, s. 26-27.

[22] Hans- Georg Gadamer "Hakikat və Yöntəm" 1-ci cild Paradigma yayınları- İstanbul, s. XXI.

نین تانیملانماسی اولمالیدیر. چونکو "تاریخین مضمونو آزادلیقدیر."[23] اینسانین بوتون چابالاری مادّدی و معنوی اولاراق آزادلیغینی آرتیرماق اوچوندور. تاریخی وئریلری عاغلین ایمکانلاری ایله آراشدیرماق زوروندایییق. آنجاق اونون گونوموزده کی تاثیری قونوسوندا ویجدانین دا وئریلریندن یارارلانماق مجبوریییتینده قالیریق. چونکو ایندیکی زاماندا یاشایان اینسان اؤز آزادلیق ایمکانلارینی گئنیشلتمک ایستر. "تاریخ، آزادلیغی عاغلین قانونلاری ایله تانیملاییر. بو اوزدن ده آزادلیغین بو قانونلارلا تانیملاندیغی یئره قدر تاریخ علم ساییلا بیلر."[24] "تاریخی اولایلارین سببینی و حرکتین قانونلارینی آنلاماق تاریخ علمی نین آماجینی تشکیل ائتمکده دیر."[25] تاریخ علمی اؤز دؤنوشوم (ترانسفورماسیون) سورجینده سورکلی کیچیک بیریملری اینجله مه یه چالیشاراق دوغرولارا یاخینلاشماق ایستر. "[26]

بو کیتابین تپکیلرله قارشیلاناجاغی نین بیلینجینده یم. من بیر تورک اولاراق سورولاریما جاواب بولماق آماجی بو کیتابی یازماق ضرورتی حیسس ائتدیم. 15 ایلدن آرتیق اوخومالاریم و عاغلیمدا دولاشان سورولار بیر یاندان، ایران موحیطینده چوخلوق اولوشدوران، آنجاق هئچ بیر تاریخی دوشونسل قایناغی اولمایان تورکلرین ایچلر آجیسی دورومو

[23] Lev Tolstoy “Savaş və barış” tarix fəlsəfəsi bölümü, farscaya çevirən Soruş Həbibi, “Nilufər” nəşriyatı, Tehran-1377 (h.ş), s. 1453-1454.
[24] Eyni qaynaq, s. 1454.
[25] Eyni qaynaq, s. 1005.
[26] Eyni qaynaq, s. 1006.

دیگر یاندان بو کیتابی یازماما سبب اولدو. صفویلردن سونرا سانکی یئر دلینمیش و صفوی نفه سی توخونان یئرلرده تورکلرین دیلینی، تاریخی خاطیره لرینی اودوب یوخ ائتمیش. نه لر اولموشدور عجبا؟ تبریزده هئچ بیر اقرباسی، تاریخی خاطیره لری اولمادیغیندانمی قیزیلباشلار بو قدر اینسانی قتل ائدیب، باشدا تبریز اولماقلا بوتون آذربایجان شهرلرینی تورک کیملیگیندن بومبوش بوراخمیشلار؟ تاریخده هانسی، حؤکمدار شاه ایسماعیل کیمی اؤز میلتینی بو قدر آسانلیقلا و «حاق مذهبی!» آدینا قتل ائتمیشدیر؟ بایبندیرلی اوغوللاری آراسینداکی ایقتیدار ساواشی اوزوندن تبریز و دیگر آذربایجان شهرلری گووَنلیک یارادا بیله جک دؤولت آرزولاماقدایدیلار. تیجارت گووَنلیک ایجاب ائدر. تیجارت مرکزی اولان تبریز صیرف بو اوزدن اؤلکه یه گووَنلیک گتیرر دئیه شاه ایسماعیلا دیرنمه دن تسلیم اولدو. آنجاق تاریخده هئچ بیر فاتئح کؤنوللو اولاراق تسلیم اولان اهالییه توخونمامیشدیر. ایسماعیل ایسه، تبریز اهالیسینی صیرف سوننی اولدوقلاریندان دولایی قتل ائتدی. یوزایللر بویونجا تبریزده و دیگر شهرلرده اورتایا چیخمیش معماری آبیده لری کافیرلیگین گؤرونوتولریدیر دئیه تاریخدن سیلدی. وئنیزلی تاجیرلر شاه ایسماعیلین داورانیشینی نئرونلا موقاییسه ائتمیشلر. شاه ایسماعیلی بو ایشه زورلایان پرده آرخاسیندا اللرمی وارمیش؟ بونلار کیتابین آخیشی سیراسیندا سورولار و آچیقلامالار شکلینده بیان ائدیلمیشدیر.

ادبییاتا چوخ هوسلی اولدوغومدان دولایی گنجلیگیمین ایلک باشلاریندان شاه ایسماعیلین شعرلرینی اوخودوم، اونلارجاسینی ازبر

اولاراق آنیلاریمدا داشیدیم. ایران-عیراق ساواشیندا شاه ایسماعیل خورافه لریندن یارارلاناراق مینلرجه تورک گنجینی آنلامسیز ساواشدا ایسماعیلین 20-جی عصر مودئلی اولان خومئینی اؤلومه گؤندردی. شاه ایسماعیلین اویدوروق حاق مذهبی نین قورونماسی آدینا گنجلریمیز دسته- دسته اؤلدو، اؤلدورولدو. بو ساواشدا من ده یارالاندیم. ساواش سوره سینجه صفوییتین اساسینی قویدوغو «حاق مذهبی نین! موللالاری صفوییه ادبییاتیندان عسگرلره بول-بول دانیشار، مجلیسیدن، کَرَکیدن آنلاتیلار آنلاداردیلار. یاشیم و بیلگیلریم آرتدیقجا صفوییه طرفیندن کؤله لیگه محکوم ائدیلمیشلیگیمیزی کشف ائتدیم. بو کشفده بولوندوقدان سونرا ویجدانیمین چاغریلارینا قولاق آسمالی ایدیم. بو اوزدن ده بو کیتاب صفوییته قارشی بیر اعتیراض مانیفئستیدیر. دوشونجه نین سورقولاماسیدیر. دوشونجه نی بیزلره یاساق ائتمیش صفوییته قارشی دوشونجه نین و سورو سورمانین اورونو اولاراق آنلاشیلمالیدیر بو کیتاب. آذربایجان تورکلوگو یابانجی صفوییت خورافه لرینی عاغلیندان سیلمه دیکجه دوشونمک یئرینه، هر گون داها سوروله شه جک، آیدینلانماق یئرینه داها دا قارانلیقلارا گؤموله جکدیر. کیملرینسه بو کیتابی اوخودوقدان سونرا ساختا تاریخ بیلگیلری اوزرینه قورموش اولدوغو دونیاسی داغیلا بیلر و داغیلاجاغینا امینم. چونکو بو کیتابداکی سورولارا هر بیر اوخوجو جاواب وئرمه لیدیر. تورکلوگون و ایسلامییتین دوشونجه لردن و اینانجلاردان سیلینمه سینی تاسارلایان صفوییت عاغلین محکمه

سینه سونولموشدور. تورکلویون و ایسلامییتین باغرینا ووروولموش اولان صفوییت آدلی قارایارانی اونارمانین زامانی گلمیشدیر.

گیریش

تورکلرین ایسلامییتله تانیشلیغینی تاریخچیلر 751-جی ایل تالاس ساواشی زامانینا باغلاماقدادیرلار. تورکلرده موسلمانلاشما بیر سورچ اولاراق داوام ائتمیشدیر. ایسلامین دوغوشو زامانی تورکلرین ایسلامییتله تانیشلیقلاری سؤز قونوسو اولمادیغیندان امویلرین، داها سونرا دا عباسیلرین سالدیریلاری سیراسیندا ایسلامییتی قبول ائتمک هئچ ده قولای اولمامیشدیر. عرب اوردولاری اللرینده کیتاب دئییل، قیلیجلا گلمیشدی. او زامان نه کیتاب وار ایدی، نه ده عربلرین یازیب اوخوماسی. ایسلامییتین دوغوشو ایله عربلرده تاریخ صحنه سینه بیر میلت اولاراق گیرمه ایراده سی مئیدانا چیخمیشدی. داها اؤنجه لر دؤولتسیز اولان، قبیله لر شکلینده سورکلی بیر-بیرلرینی پارچالایان عربلر ایسلامییتین تؤوحید چاتیسی آلتیندا تاریخه یئنی بیر میلت اولاراق گیردیلر. ایمپئراتورلوغا یوکسلدیلر. عرب دیلی ایستیلا ائدیلن تورپاقلاردا حاکیم دیله دؤنوشدو. ایسلامییتین سونراکی ایللرینده عرب میلییتچیلیگی نین ده اؤنه چیخماسی کندیلیگیندن عرب موسلمانلارا قارشی دیره نیش

دوشونجه سی اولوشدورماقدا ایدی. یالنیز ایسلامییتین عدالت چاغریلاری نین دویولماسیندان دا واز کئچیلمه مکده ایدی. عربلرین عرب اولمایان موسلمانلاری مأوالی آدلاندیرمالارینا قارشین ایسلامییته قارشی ایچدن-ایچه بَیه نی مؤوجود ایدی. اورتا دوغودا ایسلامییت بیر دئوریم گئرچکلشدیرمیشدی. ایسلامییتدن اؤنجه بؤیله سینه بیر مؤحتشم تاریخه اورتا دوغو تانیق اولمامیشدی. ایسلامییت دؤنمین مودئرنیته سی شکلینده مئیدانا چیخمیشدی. تورک تاریخینه باخیلدیغیندا ایسلامییتی یایقین بیچیمده قبول ائتمک تورکلرین دؤولتسیز و گوچسوز دؤنملرینه دنگ گلمه مکده دیر. تورکلرین دؤولتلی و گوجلو چاغلاریندا ایسلامییت داها یایقین بیچیمده قبول ائدیله جکدی. 932-جی ایلده قاراخانلی دؤولتی نین سولطانی ساتوق بوغرا ایسلامییتین ان اؤزگورلوکچو مذهبی اولان حنفیلیگی قبول ائتدی. دؤولتین قبولو ایله ایسلامی دَیَرلر تورک اولوسونون درین قاتلارینا قدر یول آچمیشدیر. اؤیله کی، یوزایللر بویونجا تورکلر ایسلامییتین بعیراقدارلیغینی یاپاجاقدیلار. قاراخانلیلارین آرخاسینجا ایسلامییتله تانیشمیش و ایسلامی یاشام بیچیمینی کندی کولتور و گلنکلری ایله اؤزدشلشدیرن تورک اولوسو شریعت دؤولتی قورماسا دا، ایسلامی اخلاق آنلاییشیندان و دونیاگؤروشوندن واز کئچمه میشدیر. بؤیوک سلجوقلو ایمپئراتورلوغو باغداد خیلافتینی دینی ایشلرله اوغراشماقلا سینیرلادی. خیلافت سیاسی قورومونا قارشی سولطانلیق قورومونو گلیشدیردی. بو، دؤنمین قوشوللارینا گؤره دینی سییاستدن آییرد ائتمک آنلامیندا ایدی. تورکلرین ایقتیدارلاری دؤنمینده دینین

اؤزگورجه تفسیرینه اولاناقلار ساغلانمیشدی. سلجوق اوغوللاری نین یوکسلیشی ایله آذربایجاندا، آنادولودا و خوراساندا یئرلشن یئنی تورک آخینلاری تورکچه نین بو گئنیش بؤلگه ده اورتاق ایله تیشیم دیلی اولوشونا ایمکان ساغلامیشدی. شوبهه سیز کی، گئنیش آسیا تورپاقلاریندا یاشانان تورکلرده ایسلامییتی قبول تک یؤنلو اولمامیشدیر. تورکلوک بوتونویله حنفی مذهبی مرکزلی ایسلام آلقیلاییشی ایچینه گیرمه میشدی. دَییشیک یاشام قوشوللاری کندیلیگیندن فرقلی آلقیلامالار دا دوغورموشدو. بو آلقیلامالار گونوموزه قدر داوام ائتمیشدیر. صفوی دؤولتی نین قورولدوغو آنا قدر مرکزی آسیا، خوراسان، آذربایجان و آنادولو آراسیندا تورکلوگون ایله تیشیم سورونو اولمامیشدیر. صفوی دؤولتی نین قورولماسی ایله اورتایا مذهبی بیر سینیر قویولموش و آنادولو-مرکزی آسیا آراسینداکی گل-گئتلر دوردورولموشدور. بو اوزدن ده صوفی دؤولتی نین قورولوشونا گتیریب چیخاران اولایلاری اینجه له مک اؤنملی قونودور. صفوی دؤولتی نین قورولوشونا گتیریب چیخاران گلیشمه لر نه لر اولموشدور؟

صفویلرین ایلک اللی ایلینده بیر نئچه کیتاب دؤنمین تاریخی اوزرینه تالیف ائدیلمیشدیر. بو کیتابلار طرفسیز یازیلمامیش و سورکلی اولاراق صفویلری اؤودویوندن دوغرو قایناقلار سایبلا بیلمزلر. آنجاق بو کیتابلارین سطیرلر آراسیلیغیندان بعضی گئرچکلری کشف ائتمک مومکوندور. بو کیتابین حاضیرلانماسیندا او قایناقلاردان یارارلانیلمیشدیر. بو قایناقلارین ان اؤنملیلریندن بیری اولان ایسکندر بَی تورکمنین «تاریخ عالم آرایی

عباسی» اثری باکیدا تورک دیلینه ترجومه ائدیلمیشدیر. بونلاردان علاوه صفویلرین داها سونراکی دؤنملرینده بو دؤولتین نئجه قورولماسی و اورتایا چیخماسی ایله باغلی بیر نئچه تاریخ کیتابلاری یازیلمیشدیر. آیریجا، قیزیلباشلارین یاغمالادیقلاری قنییمتلری آلماق اوچون او زامان صفوی دؤولتی ایله تیجارت علاقه لری قوران آوروپالی تاجیرلرین ده خاطیرلری واردیر. بونلار «سفرنامه لر» اولاراق مؤوجوددور، بونلارین الده اولان بؤیوک قیسمی فارس دیلینه ترجومه ائدیلمیشدیر. صفویلیک ایدئولوگییاسی نین اولوشوموندا بعضی ادبی قایناقلاردان دا یارارلانیلمیشدیر.

صفوی دؤولتی نین قورولوشونا سبب اولان «پیرپرست» تصووف طریقتی اولموشدور. بورادا «پیر» سؤزونون صفوی اؤنجه سی و صفوی سونراسی آنلامی اوزرینده دورماق گرکیر. «پیر» عیرفاندا سؤزلوک آنلامی نین اؤته سینده بیر آنلام ایفاده ائتمکده دیر. «پیر» سؤزلوک آنلامیندا، یاشلی، قوجا، تجروبه لی دئمکدیر. آنجاق عیرفاندا «پیر» روحن گنج و زامانلارین کئچیشینه آلدیریش ائتمه ین معنوییاتی درین اولان اینساندیر. عیرفانداکی «پیر» قاورامینی مؤولانا جلاالدین رومی «مثنوی»سینده بو شکیلده آچیقلار: «بختی گنج، آدی پیر اولان بیر تورکیشیلیک. اونون پیرلیگی تانری طرفیندندیر، زامانلارین کئچمه سی و یاشلانماسی ایله دئییلدیر.»* آنلاشیلدیغی کیمی «پیرلیک» تانری وئرگیسی کیمی بیر

* Kərdeəm bəxte cəvan ra nâm pîr
Kəz xoda pîr əst nə əz əyyam pîr. (Mövlana)

قونومدور. چوخ گنجکن ده کیشی اخلاقی اؤزللیکلرینه، کاراکتئرینده کی جاذیبه سینه گؤره پیر اولا بیلر. عیرفاندا پیرلیگین کیمینه گؤره اوچ، کیمینه گؤره دؤرد و کیمینه گؤره ایسه بئش اؤزللیگی وار. آز دانیشماق، آز یئمک، آز یاتماق، توپلوملا چوخ قاینایيب قاریشاراق شؤهرت پئشینده قوشماماق و سورکلی اولاراق تانرینی ذیکر ائیله مک. بو بئش عونصورون کیمیسی ایلک اوچونو، کیمیسی دؤردونو و کیمیسی ده بئشینی قبول ائدر.[**] «پیر» اولماق اوچون ایللا دا ایماملار سویوندان اولماق گرکمز. پیرلیگی ایماملار سویونا باغلاماق صفویلردن سونرا باشلادی و اؤلکه میز ساختا و ساختاکار ایمامزادالارلا دولدورولدو. پیرلیک کیشی نین اؤز نفسی اوزرینه حاکیملیگی نتیجه سینده تانری نین اونا باغیشلادیغی اخلاقی و روحی اوستونلوکله ساغلانیر. اؤرنه یین مؤولانانین «منیم پیریم» آدلاندیردیغی شمسی-تبریز ایمام سویوندان دئییل، مؤولویلرین پیرینه دؤنوشن مؤولانا اؤزو ده ایمام سویوندان دئییلدی. صفویلردن سونرا بوتون عیرفان قاوراملاری نین ایچی بوشالدیلیب یئری یالان و ایفتیرا ایله دولدورولدوغوندان بو سؤز ده تحریف ائدیلمیشدیر.

مؤولانایا گؤره سئچکینلر (پیرلر) اوچون هیدایت ائدیجی و دوغرو یؤنلندیریجی اولان عشقدیر. اونلاری سورکلی جانلی، هیجانلی توتان و سانکی یئل کیمی سورکلی سفرده اولمالارینی ساغلایان، یالنیز و یالنیز عشقدیر. مؤولانا «مثنوی»سینده دوشونجه سینی بو بیچیم آچیقلار:

[**] Semt o cu´ o səhər o ozlət o zekri be dəvam
Natəmamane cəhan ra konəd in pənc təmam.

«عشق سئچکینلر اوچون فیرتینالی دنیزده قورتاریجی گمی کیمیدیر. عشقین بلاسی آز، یاراری چوخدور.»[***]

اسکی تورک گلنگینده مؤوجود اولان پیرپرستلیک 13-جو عصر سلجوقلار زامانیندان اعتیبارن یایقینلاشماغا باشلامیشدی. ایسلامدا پیرپرستلیک شیرک ساییلسا دا، بو گلنک بعضی ایسلامی اؤزللیکلری و قاوراملاری دا اؤز وارلیغینا یوکله یه رک یئنی شکلی ایله داوام ائتمیشدی. 13-جو عصرده، اؤزللیکله موغوللارین یوکسلیشی ایله مرکزی آسیادان آذربایجانا و آنادولویا طریقت آخینلاری باشلامیشدی. خوراسان ارنلری اولاراق نیته له نن آنلاییش دا عوموmن بو دؤنمه راستلانیر .اسکی چاغلاردا خوراسان، مرکزی آسیانی تمثیل ائدن جوغرافی مکان ایدی. ایندیکی خوراسان قیسمن ایراندا، قیسمن افقانیستاندا و قیسمن ده تورکمنیستاندا یئرلشمکده دیر. مزارلارین اوزرینی قالدیریب اونو زیارتگاه دورومونا گتیرمک ده خوراساندا گئرچکلشمیش اولان بیر اولایدیر. ایسلامییتده بئله بیر ایستک موسلمانلاردان ایسته نیلمه دیگی حالدا مزارلارین زیارتگاها دؤنوشمه سی قزنوی و سلجوقلار دؤنمینه راست گلمکده دیر. بؤیوک اولاسیلیقلا بو، اؤلولره اولان سایقی نین گؤسترگه سی کیمی ایسلام سونراسی دؤنمه داشینمیشدیر. مزار زیارتی نین کولتور حالینا گلمه سی ده خوراساندا گئرچکلشمیشدیر. ابولفضل بئیهقی بو اولایلارلا ایلگیلی بیلگی وئرمکده دیر. خوراساندا شیعه لرین 8-جی

[***] Eşq çon keşti bovəd bəhre xəvas
Kəm bovəd afət, bovəd əğləb xelas

ایمامی ساییلان رضانین مزاری نین اوستونه مسعود قزنوی نین ائلبایی (والیسی) اولان ابولفضل سوری گونبد یاپدیرار. ابولفضل سوری اهالیدن آلدیغی وئرگیلردن شیعه لرین 8-جی ایمامی رضانین مزاری نین اوستونه گونبد یاپدیرمیشدی.[1] پیرپرستلیک و مزارلارین اوستونده گونبد دوزلده رک اونو زیارتگاه دورومونا گتیرمک ایسلام اؤلچولرینه گؤره شیرک ساییلسا دا، بو شکیلده بیر کولتور اولوشوب گونوموزه قدر داوام ائتمیشدیر. گلنکلرده یایقین اولان بو نؤو پیرپرستلیگی بعضی باشاریلی اینسانلار دَییشیک دؤنملرده اؤز سیاسی آماجلاری یولوندا قوللانمیشلار. اونلار اؤزلرینی قئیب ایشلریندن خبر وئرنلر کیمی تانیداراق پیرپرست کوتله نین یانیندا بؤیوک سایقینلیق قازانا بیلمیشلر. ساغالماز خسته لیکلری ساغالداجاق ایدیعالاردا بولونوب توپلومون دیقتینی اؤزلرینه چکه بیلمیش، داها سونرا بو پیرلردن بعضیلری آرخالارینا آلدیقلاری کوتله نین حسابینا سیاسی ماجرالار خیالینا قاپیلمیشلار. اونلارین دوعالاری ایله بوتون ایستکلر تانری قاتیندان جاوابلاناجاقمیش کیمی بیر اینانج شکیللنمه یه باشلامیش. بو پیرلرین چوخو آوام خالقین یانیندا پئیقمبر قدر سایقی قازانمیشلار. بونلار ایسلامدا شیرک ساییلسا دا، جوغرافی سرتلیکلر، قوراقلیقلار اوزوندن آوام خالق کوتله سی پیرلردن یاردیم دیله مکدن باشقا چاره دوشونه بیلمه میش. بؤیله سینه ایقتیصادی و سوسیال اورتامدا زامان کئچدیکچه پیرلر اؤزل سوسیال ستاتوسا صاحیب اولموشلار. حتّی

[1] Əbulfəzl Beyhəqi, "Beyhəqi tarixi", (Zəryab yayın evi, Tehran) S. 638-648.

ایسته دیکلرینده عایله ایشلرینه بیله، موداخیله ائتمیشلر. موغوللارین یوکسلیشی ایله اورتایا چیخان ساواشلار، قیتلیق و ایقتیصادی بؤحرانلار پیرپرستلیک اینانجینی داها دا برکیشدیرر. 13-جو عصردن باشلایاراق خوانیگاهلار آرتماغا باشلار. خوانیگاه فارسجا سؤز بیرلشمه سیدیر. «خوان»، یعنی سوفره، «گاه» دا زامان دئمکدیر.

خانیگاهلارین سوسیال حیاتدا، اؤزللیکله 13-جو عصرده چوخ بؤیوک ائتکیسی اولموشدور. آذربایجاندا و آنادولودا ایقتیصادی و سوسیال حیاتدا ائتکیلی اولان اخیلیک ده بو زاوییه لرین اورونو اولموشدور. بو زاوییه لرده دین، اخلاق، دیلچیلیک، فن بیلیملری، موسیقی، گؤزل یازی یازما، ادبییات، تئولوژی درسلری وئریلیردی.[1-2] خانیگاهلاردا آجلارا سوفره آچیلدیغیندان بو آد اورتایا چیخمیش اولا بیلر. بو آجلار ایسته نیلدیگینده خانیگاهین آماجلاری یولوندا قوللانیلیردیلار. آجلارین اولماسی خانیگاه صاحیبلرینه یاراماقدا ایدی. بو خانیگاهلارین شئیخلری زامانلا «ولی آللاه» لقبی آلیردیلار، یعنی آللاهین تام ایختییارلی وکیلی. پیرپرست کوتله بو شئیخلرین اؤلمزلیگینی قبول ائدیر و آللاهلا بیر شکیلده سیرلی ایلیشکیده اولدوقلارینا اینانیردی. بو سببدن ده وئریلن نذیرلر و «دینی» وئرگیلر حسابینا خانیگاهلار بؤیوک زنگینلییه صاحیب اولوردو. زامانلا بو خانیگاهلارلا دؤولت قورواملاری دا حسابلاشیر و دؤولته عسگروئرمه قارشیلیغیندا اونلارا گئنیش تارلالار باغیشلانیردی. خانیگاه شئیخلری بیر

[1-2] Ayşe İrmiş "Bir örgüt kültürü örnəyi olaraq Türk milli kültüründə ahilik" Türk Yurdu dergisi, Şubat 1998 sayı 126.

تور قولدارلیق دوزه نی یارادیر و خانیگاه قوراللارینا گؤره یاشایانلار اونلارین امرلرینه موطلق آنلامدا تابئع اولان کؤله لر ایدیلر. بؤیله جه خانیگاه شئیخلری فئودال بیر یاپی ایچینده بؤیوک ایقتیدارا صاحیب اولوردولار. کوتله نین ماددی و معنوی ایقتیداری اونلارین الینده بولونوردو.

ایسلامدا مذهبلرین دوغوشو

حضرت محمد دؤنمینده هر کس پئیقمبرین بویوروقلارینا قارشی چیخمادان دینی فریضه لری یاشاماقدا ایدی. ایسلامشوناسلیغین مرکزینده ایلک اؤنجه حضرت محمدین کیشیلیگی دورموشدور. چونکو

قوران بیر گونده اولوشمامیشدیر. آیریجا، اینسانلارین یازیب-اوخومالاری دا یوخ ایدی. بو اوزدن ده سورولاری اولدوغوندا قورانا موراجیعت ائتمک یئرینه حضرت محمده موراجیعت ائدیردیلر. چونکو قوران بوگونکو شکلی ایله مؤوجود اولمامیش و اؤزللیکله حضرت محمد کیمی جاذیب شخصییتی اولان بیر اینسانلا دیالوقون ذؤوقو ده اولموشدور. بو ندنله ده ایسلامین مرکزینده 23 ایل حضرت محمدین کیشیلیگی دورموشدور. حضرت محمدین وفاتیندان سونرا قوران ایسلامین مرکزینده یئر آلمیشدیر. پئیقمبرین وفاتی نین همن آردیندان خیلافت سیاسی بیر تئوری اولاراق اورتایا چیخدی.

قوراندا آللاها تسلیم اولماق وورقولانمیش، مسلمانلارا تاپشیریلمیش کی، پئیقمبره و اونو تعقیب ائدن خلیفه لره ایطاعت ائتسینلر. اونلارین دیگر اینسانلار اوزرینده ویلایتلری واردیر. بونون آدی ویلایتی-عآممه دیر. یعنی سئچیلمیش اولانین خالق اوزرینه حاکمییتی. ویلایتی-عآممه حاققین ایراده سی ایله خالقین ایراده سی نین بیرلشمه سیدیر. اونون اوچون ده خالق طرفیندن سئچیلمه لیدیر. بوتون میلت کندیلیگیندن ویلایتی-عآممه نی ایفاده ائدر. بوردان دا خیلافت موقاویله سی فیکری دوغموشدور.[1] عؤمرین اؤنریسی و اؤنجه لیگی ایله ابوبکیر ایلک خلیفه اولاراق سئچیلدی. حضرت محمد خسته حالیندا ایکن ابوبکیری پیشناماز کیمی موسلمانلارین اؤنونده ناماز قیلماق اوچون جامییه گؤندرمیشدی.

[1] Hilmi Ziya Ülken "İslam Düşüncesi" Ülken Yayınları İstanbul- 1995, s. 77.

ایلک دفعه ایدی پئیقمبر حیاتدا ایکن ابوبکیر اونون نامازداکی ایماملیق گؤرَوینی گئرچکلشدیریردی. پئیقمبر حیاتدا اولدوغو زامان ابوبکیره بو قدر دَیَر وئرمه سی او دؤنم موسلمانلاری طرفیندن گؤرولموشدو. بو ندنله ابوبکیرین خلیفه لیگینه اعتیراض اولمامیشدی. داها سونرا عؤمر خلیفه اولدو. عؤمرین خلیفه اولماسیندا ابوبکیرین بؤیوک رولو اولموشدو. عؤمرین خیلافتی زامانی ایسلام گئنیش جوغرافییایا یاییلدی. عؤمرین اوردولاری ساسانیلری دئویریب و میصیری فتح ائتدی. عؤمر اؤلمه دن اؤنجه آلتی کیشیلیک بیر شورا تعیین ائدر و بو آلتی کیشی نین ایچیندن بیری نین خلیفه سئچیلمه سینی ایستر. عؤمرین وفاتیندان سونرا عوثمان خلیفه سئچیلر. عوثمانین زامانیندان باشلایاراق خیلافتین قوتساللیق رنگی دَییشمه یه باشلار .ایلک دفعه اولاراق عوثمان زامانیندا خلیفه یه قارشی آچیقجا اعتیراض ائتمه یه باشلارلار. بعضی موسلمانلار آرتیق حؤکومتین رئیسی اولان خلیفه نی پئیقمبرین معنوی واریثی کیمی گؤرمزلر. بو اعتیراضلار شیددتله نر و عوثمانین اؤلدورولمه سینه گتیریب چیخارار. عوثماندان سونرا علی نین خیلافتی باشلار. داها سونراکی یوزایللرده ابوطالیب اوغلو علینی ایمام اولاراق نیته له سه لر ده، آنجاق علی اؤزونو بو آدلا تانیملامامیشدی. علی نین ساواشی دا ایمامت اوچون دئییل، خیلافت اوچون اولموشدو. علی نین زامانیندا دا اعتیراضلار بیتمک بیلمز و قانلی ساواشلارلا نتیجه له نر. اؤزللیکله موعاوییه و حضرت عایشه ایله اولان ساواشلار چوخ قانلی اولموشدو. حضرت عایشه پئیقمبرین ائشی ایدی. بعضی ساواشلاردا پئیقمبرین یانیندا بولونموشدو. ایلک دفعه اولاراق

ایسلام تاریخینده سییاسته قاتیلاراق بؤیوک اوردو دوزنله ین چوخ ایستعدادلی خانیم اولموشدور. داها سونراکی یوزایللرده شیعه اهلی حضرت عایشه نی سییاسته قاتیلدیغیندان دولایی سئومز اولاجاقدی. آنجاق 7-جی عصرده بیر قادینین سییاسته قاتیلما بیلگیسی، جسارتی و اینتئللئکتی اوزرینه دوشونولمه یه جکدی. ایسلام تاریخینده حضرت عایشه نین چوخ بؤیوک رولو اولموشدور. اؤزللیکله قورانین ترتیبینده ائتکیلی اولدوغو سؤیلنمکده دیر. قورانی باشدان سونا قدر ازبر بیلیرمیش. کورت فریشلئر « پئیقمبردن سونرا عایشه» آدلی اثرینده حضرت عایشه نین حیاتی حاقدا آیرینتیلی بیلگی وئرمکده دیر.

دینین کاینات گؤروشو ، اینسانی موطلق قارشیسیندا تام بیر ایطاعت و تسلیمییته چاغیرماقدادیر. موناقیشه سیز و قطعی ایطاعت، یعنی سفربر حالداکی بیر دؤولتین بکله دیگی اوردو ایطاعتی ایدی. اوردودا فیکیر آزادلیغیندان بحث ائتمه یه ایمکان یوخدور.[2] بو توتوملا بیرلشن امویلرین و داها سونراکیلارین جبرییه (دئتئرمینیست) گؤروشلری هر تورلو دوشونجه حرکتینی بوغاجاقدی. اموی دؤولتی (751-661) قورولدوقدان سونرا ایسلام توپلوموندا حؤکومتین شکلی پئیقمبر دؤنَمینکیندن چوخ فرقلی دوروما گلر. حؤکومت حضرت محمد و خلیفه لر دؤنمینده کی مشروعلوق و مقبوللوقدان برخوردار اولماز. امویلری غصبکار سایان شیعه نین دیشیندا سوننت اهلی ده آرتیق حؤکومتین مشروعلوغونو سورقولاماغا

[2] Hilmi Ziya Ülken "Uyanış devirlerinde tercümenin rolü" Ülken yayınlar 1997-İstanbul, s. 89.

باشلار. ایسلامی حؤکومت سیاسی و ایقتیصادی ایقتیداری الینده بولوندورسا دا، دینی و شرعی رهبرلیک باخیمیندان ایلهام قایناغی اولما دورومونو ایترر. موعاوییه نین ایش باشینا گلدیگی گوندن اعتیبارن ایسلام توپلوموندا دین و حؤکومت آراسیندا بللی بیر سینیر اولوشماغا باشلار. آنجاق حؤکومتین دینی رنگینین آزالماسی ایله دینی ایشلردن هانسی قوروم سوروملو اولمالی ایدی؟ بو سورویا بؤیله بیر جاواب اورتایا چیخدی: دین ایشلردن علما (دین عالیملری) و فقیهلر سوروملو اولمالیدیر. یعنی ایسلام توپلوموندا یئنی سوسیال بیر زومره یه احتییاج حیسس اولونماقدا ایدی. بونلار علما و فقیهلر اولاراق ایسلام تاریخینده اورتایا چیخاجاقدیلار.

باشقا بیر سورون دا بو ایدی کی، بو زومره هانسی قایناقلارا دایاناراق سوروملولوق اوستله نیب توپلومو هیدایت ائده جکلر؟ ان اؤنملی و ایلک قایناغین قوران اولاجاغی بللی ایدی. آنجاق قوراندا ناسیخ (باطیل ائدن) و منسوخ (باطیل ائدیلن) آیتلر وار. مؤحکم و موتشابیهات (بنزر) آیتلر وار. بیر آیتدن دَییشیک آلقیلامالار اولا بیلردی. آیریجا، قورانین بیر چوخ آیتلری نین اخلاقی و ایرشادی یؤنلری اولدوغوندان گئرچک و گونجل سورونلارین چؤزومو دوغرولتوسوندا بو آیتلرده آچیق بیلگی سؤز قونوسو دئییلدی. بونلار، یالنیز آچیقلاما و تفسیرله آنلاشیلا بیلر. بو دا دین اوزَرینه آراشدیرماجی و عالیم گرکدیریردی. ایکینجی بیر قایناق کیمی حضرت محمدین یؤنتَمینی ایچه رَن «سوننت» ایدی. سوننت اوچ حیصه دن عیبارت اولموشدور: 1- قول سوننتی، یعنی پئیقمبردن ائشیدیلن روایتلر. 2- فعل سوننتی، یعنی پئیقمبرین داورانیشلاری. 3- ایقرار

سوننتی. ایقرار موسلمانلارین داورانیشلاری اولاراق بیلینر. موسلمانلارین بو داورانیشینی پئیقمبر ردد ائتمه میش، قبول ائتمیشدیر. [3]

بو اوزدن ده خلیفه لر دؤنمیندن اوزقلاشدیقجا حدیثلرین اعتیباری آرتماغا باشلامیشدیر. بو دا دوغالدیر. چونکو خولفایی راشیدین ایقتیدارلاری نین دینی مشروعیتی وار ایدی. اونلار هم سیاسی، هم ده اخلاقی لیدئرلر ایدیلر. امویلرین تطبیقاتی حدیثه احتییاج دوغورموشدو. او زامان حدیثلری نئجه توپلوماق مومکون ایدی؟ حدیثلره یالان قاریشماسین دئیه، شوبهه سیز کی، ان مؤعتبر قایناقلار صحابیلر (پئیقمبرله همصؤحبت اولانلار) ایدی. یعنی بعثتدن (پئیقمبرلییه یوکسلیشدن) رئحلته (وفاتا) قدر حضرت محمدله برابر اولان کیشیلر. پئیقمبرین سؤیله دیکلری اؤز زامانیندا توپلانمادیغی اوچون تک قایناق صحابیلرین حافیظه سی ایدی. بو اوزدن ده «حدیثشوناسلیق» علمی دوغدو. حدیثلر سؤزل (شیفاهی) اولاراق سؤیلنیلدیگیندن هر حدیث اوچون سؤیله ییجیلر سیلسیله سی گره کیردی. اؤرنه یین آ دئییردی کی، ائشیتمیشم ب-دن، ب دئییردی کی، ائشیتمیشم ج-دن و ج دئییردی کی، ائشیتمیشم پئیقمبردن. حدیث ایکی بؤلومدن عیبارت ایدی. متن و بلگه. متن حدیثین اؤزو ایدی. بلگه ایسه، حدیثین نئجه الده ائدیلدیگینی بلگله ییردی. حدیثین ائشیدیلمه سیلسیله سینی بللی

[3] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 106.

ائدیردی.[4] آنجاق بونلارین شخصییتینه و حافیظه لرینه نئجه گوونمک اولاردی؟ ایلک سورون بو سؤیله ییجیلرین شخصییتلرینی بللی ائتمک ایدی. بونلار کیم اولموشلار؟ بونلارا حیات طرزلرینه گؤره نه قدر گووَنمک اولار؟ بو دوزَنَک (مئکانیزما) «ریجال علمی» نین، یعنی شخصییتشوناسلیق علمی نین دوغوشونا سبب اولدو. حدیثلری دوزنله مک ایسته ین ایلک اؤنملی شخصییت 9-جو عصرده بوخاری اولموشدور. او، اؤنجه 600،000 حدیثت توپلادی. سونرا سؤیله ییجیلرین شخصییتینی گؤز اؤنونده بولوندوراراق هر بیر حدیثی اینجله مه یه باشلادی. بو اینجله مه «تاریخی-کبیر» (بؤیوک تاریخ) آدیندا بیر کیتابدا بلگه لندی. بو قدر حدیثین ایچیندن تکرار حدیثلرین دیشیندا 3.000-دن آز اولان حدیثلری مؤعتبر اولاراق قبول ائتدی.حدیثی قایناق اولاراق گؤسترمه نین سورونو، یالنیزجا حدیثلرین ساختا اولوب اولماماسی، یا دا حدیث سؤیله ییجیلری نین اعتیبارلی اولوب اولمامالاری دئییلدی. اورتایا چیخان یئنی گئرچکلرین دوغاسی پئیقمبر دؤنمینده کی گئرچکلرله اویقون گلمه مکده ایدی. بو اویقونسوزلوق اورتادا ایسه، او زامان دوغاسی گرگی فرقلی اولان باشقا سوسیال گئرچکلره بیر حدیثی نئجه تطبیق ائتمک اولا بیلردی؟

ایسلام توپلومو خیزلا گلیشمکده و گئنیشله مکده ایدی. بو گئنیشله مه سورجینده عرب یاریماداسی ایله تامامن فرقلی سوسیال توخویا صاحیب

[4] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), 106.

اولان گئرچکلر اورتایا چیخیردی. عرب اولمایانلارین دا ایسلامی قبول ائتمه سی اوزوندن مؤوجود بیلگیلر و یاسالار یئترلی اولموردو.[5] بو اوزدن ده موسلمانلار حدیث و سوننتین دیشیندا یئنی گئرچکلرله راستلاندیقلاریندا بیر ده اؤز فیکیر و ایستیدلال (موحاکیمه) گوجلریندن یارارلانماق زوروندا قالدیلار. بو دا قییاس مئتودونو دوغوردو. یعنی یئنی گئرچکلرله قارشیلاشان موسلمانلار دورومو پئیقمبرین دؤنمینده کی گئرچکلرله قییاسلاماق زوروندا قالیردیلار. بو قییاس سونوجوندا آراداکی فرقی و بنزرلیگی کشف ائتمه یه چالیشیردیلار. بنزر بؤلومونه پئیقمبرین سوننتینی تطبیق ائدیردیلر. بنزر اولمایان بؤلوموندە اؤز عاغیللاریندان یاردیم آلیردیلار. باشقا بیر مئتود دا ایستیحسان ایدی. ایستیحسان، یعنی ان یاخشی. بو، او دئمک ایدی کی، اورتادا اولان بیر نئچه سئچَنک قارشیسیندا ایسلام توپلومونا و ایسلام قوراللارینا ان یارارلی اولانی سئچیلمه لی ایدی. بو آراشدیرمالار سونوندا «فیقه علمی»نی دوغوردو. قوراندا فیقه سؤزو کئچر. فیقه، بیر شئیی آچیقجا آنلاماق، آلقیلاماق و آیدینلیغا قووشدورماق آنلامیندادیر.[6] فیقه کلمه سی نین اصیل معناسی بیلگی و علم دئمکدیر. دینی قاورام اولاراق دلیللرله گیزلین آنلاملاری آچیقلیغا قووشدورماق دئمکدیر.[7] بو اوزدن تانری فقیه دئییلدیر، چونکو

[5] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 107.
[6] Dehxuda sözlüyü.
[7] Hilmi Ziya Ülkən, "İslam Düşüncəsi" Ülken yayınları 1995-İstanbul, s. 62.

هر شئی تانری اوچون بیلینندیر .فقیه اینسانا خاص بیر دورومدور.[8] اصیل فیقه، موطلق فلسفه سینه و مئتافیزییه دایانیر. موقاویله نظرییه سینی ده دوغرودان دوغرویا مئتافیزیکدن چیخارار. چونکو اصیل فیقهده اینسانین آللاهین قارشیسینداکی وضعییتی بیززات کوللی عاغیل اولان آللاهین اونون بیر پارچاسی، یعنی جوزیی عاغیللا موناسیبته گیریشمه سییله مومکوندور. بو موناسیبت، جوزون کوللّه وظیفه ایله دیقت ائتمه سینی و کوللون جوزه حاقلار باغیشلاماسینی ایجاب ائتدیرر. فیقه سیستئمی روما حوقوقو و کانتدان عئینی درجه ده آیریلار. روما حوقوق سیستئمی نسنل (اوبیئکتیو) خاریجی حاقلار قبول ائدر و حرکت نؤقته سی حاق مفهومودور. کانت ایسه، یالنیز قایناغی موطلق اولان بیر وظیفه پرینسیپینی قبول ائدر. کانتین حوقوق نظرییه سی اونون اخلاق آنلاییشی نین بیر فصلیدیر. فیقه سیستئمی قارشیلیقلی وظیفه لر و حاقلار سیستئمیدیر. هر حاق بیر وظیفه نی هر وظیفه بیر حاققی ایجاب ائتدیرر. بو گونکو دیله چئویره جک اولساق، فردله جمعییت آراسینداکی بیر قارشیلیقلیغی قبول ائتمک دئمکدیر.[9]

ایلک واختلاردا فیقهین اساس قوللانیمی حوقوق ساهه سینده ایدی. بو اوزدن ده فقیهلر گئنلده یارقیچلار اولوردو. بو قایناقلارا دایاناراق و قییاسلا ایستیحسان یؤنتَمیندن یارارلاناراق داها اسکیدن بنزری اولمایان بیر اولای

[8] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 107.
[9] Hilmi Ziya Ülken "İslam Düşüncesi" Ülken Yayınları İstanbul- 1995, s. 72.

اوزرینه موحاکیمه لر ائدیب نتیجه لر چیخارا بیلیردیلر. بو نتیجه رای آدلانیردی. قایناق و مئتود آراسیندا ایلیشکی قوروب و رای چیخاران عاغیل ائتکه نی ایدی.عاغیل اورتایا گیردیگیندن ایستر-ایسته مز بیر فقیهین چیخاردیغی رای باشقا فقیهین رایی ایله فرقلی اولا بیلردی. بو اوزدن باشقا بیر عونصور ده فیقه علمینه گیردی. او دا «ایجماع» ایدی. ایجماع ٬نین ان ساده تانیمی بودور: ان آز ایختیلافلا چوغونلوغون اورتاق گؤروشو. بؤیله جه فیقهین اساسی دؤرد آنا عونصور اوزرینده قورولدو: 1- قوران. 2- سوننت و حدیث. 3- عاغیل. 4- ایجماع .

عاغیل عونصورو بیر چوخ حاللاردا بیر فقیهین رایی نین باشقا فقیهین رایی ایله فرقلی اولماسینا سبب اولوردو. اساس سورون دا بو ایدی کی، گؤروش بیلدیرمک و رایین حودودو هارایا قدردیر؟ بیر چوخ فقیهلر هر قونودا گؤروش بیلدیریب رای چیخارماقدان ساقینیردیلار. چونکو بیر فقیهین گؤروشلری شرعی قایناقلاردان چیخاریلسا دا، آنجاق یئنه ده اونون شخصی گؤروشو و رایی ایدی. بعضن بو رایین بنزرینه نه قوراندا، نه ده سونئنده راسلانیردی. بو اوزدن فقیهلر اؤز رایلرینی قوللانماقدا چوخ احتیاطلی داورانیردیلار. گونوموز آنلاییشی ایله سؤیلرسک، چوخ موحافیظه کار داورانیردیلار. بو قروپ ایسلام تاریخینده «اصحابی-حدیث» اولاراق تانیندیلار. چونکو بو قروپ اؤز رایلریندن داها چوخ پئیقمبرین حدیثلرینه دایانماقدادیلار. «اصحابی-حدیث»این قارشسیندا «اصحابی-رای» دورماقدا ایدی. اصحابی-رای شخصی گؤروشلره اؤنم وئریر و یئنی گئرچکلرله راستلانیلدیغیندا عاغیل ایمکانلاریندان یارارلانماغی مصلحت

بیلیردیلر. صحابی-حدیث و اصحابی-رای قوطبلری آراسیندا دؤرد مذهب مکتبی اورتایا چیخدی. حنفی، مالیکی، شافئعی، حنبلی مکتبلری آراسینداکی کیچیک فرقلری گؤز اؤنونده بولوندورمازساق، دئمک اولار کی، آرالاریندا‌کی فرق قییاس و ایستینباط (عاغیل یوروتمه) قوللانیمی نین میقدارییندا ایدی. حنفی مذهبینده قییاس، رای و ایستینباط (عاغیل یولویلا نتیجه چیخارما) داها اؤنده ایدی. آنجاق حنبلی مذهبینده اساس وورقو سوننت و حدیثلر اوزرینه ایدی، قییاس و رای چوخ دا اؤنمسنمیردی .حنفی مذهبیندن حنبلی مذهبینه دوغرو گئتدیکچه عاغیل عونصورونون ائتکیسی آزالماقدادیر. دیقته آلینماسی گرکن قونو دا بودور. علمین سوسدوغو، سوسدورولدوغو دؤنملرده حنفیچیلیکدن حنبلیچیلییه دوغرو أییلیملنمیشلیک (تمایول) اورتایا چیخمیشدیر. بو دؤرد مکتب 8-جی عصرین ایلک یاریسیندان اورتایا چیخار و 9-جو عصرین ایلک یاریسینا، یعنی ایمام حنبلی نین وفاتینا (856) قدر داوام ائدر. بو یوز ایل ایچینده ایسلامین دؤرد اساس مکتبی و مذهبی اورتایا چیخار. فیقهین دوغوشونا ایکی ائتکن سبب اولموشدور: 1- حؤکومتین دینی و اخلاقی یؤنونون آزالماسی. 2- سوسیال گئرچکلری عربیستانلا قییاسدا تامامن فرقلی اولان یئنی توپلوملارلا موسلمانلارین قارشیلاشمالاری. سیاسی آچیدان بو دؤرد مذهبی دَیَرلندیره جک اولورساق، ابوحنیفه نین (اؤلوم-767) اورتایا چیخیشی امویلره قارشی اعتیراضلارین یوکسک حدده چاتدیغی دؤنمه راست گلمکده دیر. بو سیاسی ناراضیلیق اوزوندن امویلرین مشروعیتی نین ان دوشوک دوزئیده

اولماسی دوغالدیر. بو ندنله موسلمانلار اؤز شرعی و اخلاقی سورونلارینی چؤزمک اوچون حؤکومته باغلی اولمایان منبعلر آراماقدایدیلار. بو اوزدن ده ایمپئراتورلوغون مرکزینه اوزاق یئرلرده عیراق مکتبی حنفیلیک آدی ایله اورتایا چیخدی. چونکو ابوحنیفه نین دوغوم یئری و حنفیلیگین یایقینلاشدیغی یئر ایمپئراتورلوغون دوغوسو و قوزئیی اولان عیراق ایدی. عیراق او زامان کولتور و مدنییت باخیمیندان عربیستاندان داها اؤنده ایدی. مئسوپوتامیا هر زامان مدنی باخیمدان اؤنده اولموشدور. بو بؤلگه نین مدنی باخیمدان اؤنده اولماسی دولاییسییلا ایلک لیبئرال مکتب و اصحابی-رای ده بورادا دوغدو. حضرت محمدین پئیقمبرلیگی اساسن مککه و مدینه ده کئچدیگیندن ابوحنیفه یه ده ایلک اعتیراض اصحابی-حدیث طرفیندن بو بؤلگه دن یوکسلدی. مالیک ایبنی اونس (اؤلوم-796) مدینه ده ابوحنیفه یه اعتیراض زمینینده اؤز مکتبینی اولوشدورماغا باشلادی. ابوحنیفه نین عیراق مکتبی نین منسوبو اولدوغو کیمی مالیک ایبنی اونس ده مدینه مکتبی ایله اونلندی.

اهلی-سوننت فیقهینده باشلیجا ایکی بؤیوک مکتب وار: 1- ابوحنیفه نین جریانی اولاراق بیلینن عیراق مکتبی. 2- مالیک و حنبلین جریانلاری اولاراق بیلینن شام مکتبی. شافئعی بونلاری تالیف ائتمیشدیر. ایکی جریان آراسینداکی ضید گؤروشلر مالیکیده اورتاقلاشمیش، باریشیق دوروما گتیریلمیشدیر.[10] بوتون فرقلیلیکلرینه رغمن، هر دؤرد مکتب

[10] Hilmi Ziya Ülken "İslam Düşüncesi" Ülken Yayınları İstanbul- 1995, s. 79.

رایدن داها چوخ سوننت و حدیثه اؤنم وئرمیشلردی. بو ندنله ده دؤرد مکتب آراسیندا ایجماع اورتایا چیخدی. دؤرد مکتب آراسینداکی ایجماع دا بؤیله تانیملاندی: ایمکان اولدوقجا سوننت و حدیثه گووَنمک، رای و ایجتیهاددان آز ایستیفاده ائتمک گره کیر.

بو آنلاشما ایله سوننت اهلی نین علما و فقیهلری 9-جو عصرده ایجتیهاد قاپیسی نین قاپاندیغینی دویوردولار. ایجتیهاد قاپیسی نین قاپانماسی نین سببی نه اولورسا اولسون، بو دوروم اوزون سوره دورغونلوغا سبب اولدو. یئنی آراشدیرمالارین و آچیقلامالارین اؤنو کسیلمیش اولدو. سوننته تقلید، اسکیلرین تکراری دینی مرکزلرین ائییتیم قونوسو اولدو. مؤعتزیله نین دئوریلیشیندن سونرا اورتایا چیخان دورقونلوق بو اوزدن اولسا گرک.

بو اولوشوملار سوننی آخیش ایچینده ایدی. بیر ده شیعه اولایی اورتایا چیخمیشدی. شیعه و شیعه نین ایچینده خواریج و مرجیه کیمی آخیملار مئیدانا چیخمیشدی. بوتون بو مکتبلر سیاسی سبب اوزوندن اورتایا چیخمامیشدی. اؤرنه یین قورانین «مخلوق» و یا «قدیم» اولماسی کیمی دارتیشمالارین سیاسی سببی یوخ ایدی. آنجاق ایکی موخالیف قروپ قارشی-قارشییا گلدیکلرینده ایستر-ایسته مز دارتیشمالاری دینین تمل اوزرینه ده یؤنه لیردی. اؤرنه یین بیر طرف «جبر»دن یانا اولور و «جبرییه» (فاتالیست) آدلانیردی و دیگر طرف «ایختییار»دان یانا اولوب و «قدرییه» آدلانیردی. بیر طرف دوشونوردو کی، بؤیوک گوناه ایشله میش اولان موسلمان آرتیق دیندن چیخمیشدیر و موسلمان سایبلماز. دیگر

طرف دوشونوردو کی، ایسلامین تملی شهادت کلمه سینی دئمک ایسه، گوناهکار موسلمان دیندن چیخمیش ساییلماز .او، هله ده موسلماندیر، آنجاق گوناهکار موسلماندیر، یعنی فاسیقدیر. شیعه دن سونرا حؤکومتین داورانیشینا ایلک درین اعتیراض ائدن خوارج ایدی.

خوارج اؤنجه علی نین اوردوسو ایچینده ایدی. آنجاق صیففئین ساواشیندان سونرا 659-جو ایلده حئکمییت اولایی گئرچکلشمیشدی. بو اولای اوزوندن خوارج ایسلام تاریخینده ایلک سیاسی و دینی فیرقه اولاراق اورتایا چیخدی.[11] بو اولایدا عمروعاص علی نین وکیلی اولان ابوموسا اشعرینی آلدادیب علینی خیلافتدن و ایقتیداردان اوزاقلاشدیرمیشدی. حئکمییت اولایيندا موعاوییه نین وکیلی اولان عمروعاص علی نین وکیلی اولان ابوموسا اشعرییه تکلیف ائدیر کی، ایچ ساواشی و ایسلام دونیاسینداکی پارچالانمانی دوردورماق اوچون هم علینی، هم ده موعاوییه نی خیلافتدن اوزاقلاشدیریب و خلیفه سئچیمینی موسلمانلارین شوراسینا بوراخالیم. ابوموسا اشعری بونو قبول ائدر و مینبره چیخیب «ای اهالی، من علی و موعاوییه نی خیلافتدن آلدیم، آرتیق اونلارین هئچ بیری خلیفه دئییلدیر» سؤیلر. داها سونرا عمروعاص مینبره چیخار و «ائی اهالی، من ده علی نین خیلافتدن دوشورولمه سیندن یانایام، آنجاق موعاوییه نی خلیفه اولاراق دویورورام» دئیَر. بونون اوزرینه ایلک بؤیوک یاریلما ایسلام دونیاسیندا اورتایا چیخار و

[11] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 111.

امویلر فیریلداقلا ایش باشیندا قالدیقلاریندان بیر چوخ موسلمانلار طرفیندن مشروعلوقلارینی و حالاللیقلارینی ایتیرمیش اولورلار. بو اولایدان سونرا علی نین اوردوسوندا پارچالانمالار اورتایا چیخار. خواریج ایلک اؤنجه صیرف سیاسی بیر اولای اوزوندن اورتایا چیخسا دا، داها سونرا فیکری بیر آخیما دؤنوشر. او زامان حؤکومتین قورئیش خانیدانینا مخصوص اولدوغو دوشونجه سی حاکیم ایدی. خواریج بو دورومو قبول ائتمیردی. بو دوروم خواریجه گؤره بیر تور راسیزم و عیرقچیلیک اولاراق گؤرونوردو. خواریجین تنقید ائتدیگی عیرقچیلیک اموی و عباسی دؤنملرینده سوروب گئده جک، حتّی داها سونرا بو عیرقچی توتوم «مأوالی» آدیندا بیر قاورام گلیشدیره جکدی. عرب و قورئیش اولمایانا خیطاب ائدیلن بو آشاغیلاییجی قاورام عرب اولمایانی ایکینجی درجه لی اینسان اولاراق گؤره جکدی. آنلاشیلان بودور کی، خواریجین او زامان اورتایا قویدوغو آنتی عیرقچیلیک گؤروشونه داها سونراکی چاغلاردا اینسانلیق احتییاج دویاجاقمیش .خواریجه گؤره قارادریلی بیر حبشی نین ده خلیفه اولما حاققی اولمالیدیر. بونو موعین ائدن ده قبیله کیملیگی دئییل، اخلاقی و دینی اؤزللیک اولمالیدیر. خواریجین بو گؤروشو عرب اولمایان موسلمانلار آراسیندا چوخلو یانداش بولماسینا سبب اولموشدو. آیریجا، «خلیفه لردن، یالنیز ابوبکیر و عؤمری قبول ائدیردیلر.»[12] خواریج دیگر ایسلام فیرقه لریندن و مذهبلریندن فرقلی اولاراق قادینلارین سییاسته قاتیلمالارینین طرفداری ایدی و اخلاقی، سیاسی، دینی

[12] Şəhristani, Əlmiləl vəl nəhl, 1-ci cild, s. 147.

اؤزللیکلره صاحیب اولان بیر قادینین دا خلیفه اولا بیله جگینی ساووندوردولار. بو اعتیقاد دوغرولتوسوندا بعضی قادینلار دا خواریجین ایمامی (اؤندری) اولموشدو.[13] اونلار عوثمان، عایشه، طلحه، زوبئیر و علینی کافیر حساب ائدیردیلر.[14] قوراندا کی «یوسیف» سوره سینی قبول ائتمز و سونرادان قورانا داخیل ائدیلدیگینی ایدیعا ائدیردیلر. چونکو بو سوره ده عاشیقانه و جینسل صحنه لر واردیر.[15] خواریج چوخ ایفراط بیر جریان ایدی و گئرچکلری آنلاما کیمی پوزیسیوندا دئییلدیلر. آیریجا، خواریج آچیقجا «تقییه»یه قارشییدی. خواریج دوشونوردو کی، گئرچک بیر موسلمان هر دورومدا اؤز اخلاقینی و اینانجینی آچیقجا ساوونمالیدیر. آشیریجی خواریجین تام قارشیسیندا باشقا بیر مکتب ده اورتایا چیخمیشدی. او دا مرجیه ایدی. خواریج امویلرله ساواشماغی جیهاد ساییردی، آنجاق مرجیه بؤیله دوشونموردو. مرجیه یه گؤره موسلمانلارین امویلرله ساواش آدیندا بیر یوکوملولوکلری سؤز قونوسو دئییلدیر. اموی- شیعه- خواریج ساواشیندا مرجیه طرفسیزلیک سرگیله ییردی. مرجیه حساب ائدیردی کی، بو قارشیدورمالار ایسلامییتی پارچالاییب ضعیفله دیر. خواریج و مرجیه نی ایکی ضید سیاسی و اعتیقادی قوطب اولاراق دوشونورسک، بونلارین اورتاسیندا اورتایا چیخان مکتبین آدینی مؤعتزیله اولاراق تانیملایا بیلریک.

[13] Əbdülqahir Bəğdadi, Əlfərq beyn-əl ferəq (firqələr arasında fərq), s. 41.
[14] Şəhristani, Əlmiləl vəl nəhl, 1-ci cild, s. 153.
[15] Eyni qaynaq, s. 164.

مؤعتزیله یه گؤره سیاسی سورونو چؤزه جک اولان، یالنیز عاغیلدیر. عقلی بیر حیات قارشیلیقلی ضررلردن قورونماغی، موقاویله لری دوزنه قویان و ایختیلافلاری حلل ائدن بیر رئیسه ایطاعتی گرکدیرر. اگر بیر رئیس اولماسایدی هئچ بیر ریساله یاپیلماز و اینسانلار هرج و مرج ایچینده قالاردی.[16] مؤعتزیله فلسفی آچیدان اوسسالچی (راسیونالیست)، سیاسی آچیدان مرکزچی و ایلیملی، سوسیال آچیدان هومانیست ایدی. او زامان موسلمانلار آراسیندا یایقین اولان «جبر» و «ایختییار» دارتیشمالاریندا مؤعتزیله مذهبی اینسانین آزادلیغیندان یانا توتوم سرگیله مکده ایدی. مؤعتزیله حساب ائدیردی کی، اینسان یاپدیغی عمللرینده آزاد و ایختییار صاحیبی اولمالیدیر. اینسان سوچ ایشلرکن تانری اونو صیرف بو سوچوندان دولایی جزالاندیرارسا، بو، تانری نین عدالت ایلکه سی ایله باغلاشماز. چونکو تانری اینسانی یاراتدیغیندا اونا سوچ ایشله مه اولاناغی دا تانیمیشدیر. بو اوزدن بللی اؤلچوده اینسانا آزادلیق و سئچیم حاققی تانینمالیدیر. یالنیز بو دورومدا اینسانین یاپدیقلارینی اونون اؤزل ایراده سی نین اورونو اولاراق گؤره بیلریک. اینسانا آزاد ایراده تانینمازسا، او زامان اونون یاپدیقلاریندان کندیسی سورواملو اولاماز. آنجاق بو دورومدا اینسان «یاخشی» و «پیسی» سئزه بیلر. اینسانین یاخشی و پیسی سئزه بیلمه سی اوچون اؤز عاغلینی قوللانماسی گره کیر. بو اوزدن ده «عاغیل» مؤعتزیله مذهبینده یوکسک

[16] Hilmi Ziya Ülken "İslam Düşüncesi" Ülken Yayınları İstanbul- 1995, s. 77.

مرتبه ده ایدی.[17] آنجاق امویلر صیففئین اولاییندا گئرچکلشنلری تانری ایراده سی نین نتیجه سی کیمی گؤسترمک اوچون «جبرییه» گؤروشوندن یانایدیلار. ایقتیدارین علیدن آلینیب موعاوییه یه وئریلمه سینی بو شکیلده ایلاهی ایراده نین، ایلاهی تقدیرین گئرچکلشمه سی کیمی دَیَرلندیریردیلر. امویلرین «جبرییه» گؤروشونه گؤره ایقتیدارین موعاوییه یه کئچیشینده بشری حیله گرلیک اولمامیش، سادجه تانریسال ایستنج (ایراده) گئرچکلشمیشدیر. بونا قارشیلیق مؤعتزیله نه علیدن یانایدی، نه موعاوییه دن.[18] مؤعتزیله عاغیلا او قدر اؤنم وئریردی کی، بیر چوخ مذهبلرین و فقیهلرین ترسینه اولاراق عاغیل-حدیث قارشیدورماسیندا اونلار عاغیلی ترجیح ائدیردیلر.[19] مؤعتزیله یه گؤره اینسانلار کندی فعللرینی کندیلری یارادارلار. یعنی اینسانلار تام ایراده آزادلیغینا صاحیبدیرلر. اگر اینسانلارین فعللرینی آللاه یاراتسایدی، حرکت حوررییتی اولمایان اینسانلارین فعللریندن دولایی جزالاندیریلمالاری عدالته آیقیری (ضید) اولاردی. گئرچکده ایسه، آللاه عادیلدیر. کؤتولوک یاپانین جزاسینی و یاخشیلیق یاپانین دا اؤدولونو وئرر. مؤعتزیله عملی، ایمانین اساسلاریندان بیری سایار. ایمان، آنجاق ایقرار، بیلگی و عمللە تاماملانیر. بو او دئمکدیر کی، مؤعتزیله تقلیدله الده ائدیلن ایمانی قبول ائتمیر. ایمانی تام اولان عقلی یوللا ایسلاما ارمیش اولار. حتّی بعضی

[17] Mütəhhəri, İslami elmlərlə tanışlıq, s. 157-159.
[18] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 125.
[19] Eyni qaynaq, s. 163.

مؤعتزیله فیرقه لر گوناه ایشله مه نین آخیرتده جزا گؤرمه یه جگی نین عقلن بیلینمه سی گرکدیگی تئزینی ساوونموشلار. واصیل ایبنی عطا مؤعتزیله مذهبینی بصره ده قورموشدو.[20] کلام علمی نین دوغوشوندا مؤعتزیله نین بؤیوک رولو اولموشدور. مؤعتزیله نین اؤنملی ایلکه لریندن بیری «وعد و وعید»دیر، یعنی یاخشی ایشلرین ثاوابلانماسی و کؤتو ایشلرین جزالانماسی. بیر باشقا ایلکه سی «المنزیل بئین-المنزیلتئین»دیر. یعنی ایکی منزیل آراسیندا اورتا بیر منزیل. بو پرینسیب بؤیله ایضاح ائدیلمیشدیر: بؤیوک گوناه ایشله ین کیمسه نه مؤمیندیر، نه کافیر. بؤیله بیر کیمسه فاسیقدیر. مؤعتزیله یه گؤره فاسیق اولان کیمسه تؤوبه ائتمه دن اؤلورسه، جهننمه گئدر. آنجاق فاسیق کیمسه نین جهننمده کی یئری کافرین یئریندن داها آز عذابلی یئردیر. دئمک کی، بؤیوک گوناه ایشله ین کیمسه آخیرتده مؤمینله کافیر آراسیندا بیر مقاما صاحیب اولاجاقدیر.[21] مؤعتزیله حیلول نظرییه سیندن یانا اولان تصووفی جریانا دا موناسیبت بیلدیریر و دئییردی کی، تانرل هئچ بیر شئیه حیلول ائتمز.[22]

[20] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 115.
[21] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 114-115.
[22] Eyni qaynaq, s. 116.

مؤعتزیله آللاهین آخیرتده ده گؤرونمه یه جگینی ساوونار. مؤعتزیله یه گؤره محدود بیر شئی گؤزله گؤرونه بیلر. آنجاق آللاه محدود دئییلدیر. اهلی-سوننت ایسه، آخیرتده آللاهین گؤروله بیله جگینه اینانیر. حدیثده آللاهین آخیرتده گؤرونه جگی بیلدیریلمیشدیر. مؤعتزیله ایسه، بو دلیللرین هامیسینا تاویل یولونو توتاراق اعتیراض ائدر. خریستیانلار حضرت عیسانی قدیم سایارلار. یهودیلر تؤوراتی مخلوق (یارادیلمیش) سایارلار. اشعری مذهبی قورانی قدیم و مؤعتزیله ایسه، مخلوق سایار. یهودیلرین تؤوراتی مخلوق سایمالاری اوزوندن قورانی مخلوق اولاراق گؤرمگی بیر چوخ موسلمان عالیملر یهودی دوشونجه سینین تاثیری اولاراق دَیَرلندیررلر.[23] جعفری شیعه سی «قوران مخلوقدور» دئمکدن چکینر و «قوران حادیثدیر»، یعنی ازلی دئییلدیر سؤیلرلر.[24] مؤعتزیله یه گؤره آللاهین ذاتی ایله قایم اولان تک صیفت، آللاهین قدیم اولماسیدیر. آللاهین ذاتی یانیندا قدیم صیفتلر قبول ائدیلرسه، قدیملر چوخالمیش اولار. بو دا آللاهین وحدتینه آیقیریدیر. مؤعتزیله یه گؤره کلام سس و حرفدن مئیدانا گلر. بؤیله بیر شئی ایسه، یا جیسمدیر، یا دا عرض. جیسم و عرض ایسه، قدیم اولا بیلمز. او حالدا قوران دا قدیم دئییلدیر، یارادیلمیشدیر. آللاه دیله دیگی زامان ذاتی نین خاریجینده اولان بیریئرده یاراتدیغی کلامدیر. آیریجا، مؤعتزیله قوراندا ناسیخ و منسوخ

[23] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 116.
[24] İsmail Mutlu "Tarihte ve Günümüzde Caferilik", s. 152.

آیتلری نین بولوندوغونو خاطیرلادار. آللاهین کلامی قدیم اولسایدی منسوخ ائدیلمزدی ایدیعاسیندا بولونار. مؤعتزیله نین دیگر منطیقی دلیلی بودور: آللاهین کلامی قدیم اولسایدی، اینسانلار و مخلوقلار یوخ ایکن آللاه امیر وئریجی و نهی ائدیجی (ساقیندیریجی) اولاردی. بؤیله بیر دوروم آللاهین شانینه یاراشماز. بونا گؤره ده قورانین قدیملیگینی قبول ائتمک عاغیلا و منطیقه اویقون دئییلدیر.

مؤعتزیله دئییردی کی، اینسان عاغیل یولویلا آللاهی درک ائده بیله جگیندن دولایی، آللاه اونا عاغیل وئرمیشدیر.[25] عاغیل علم قازانماق، اینسانین کندیسینی اشیادان و اشیالاری دا بیر-بیریندن آییرما ملکه سیدیر. عاغیل علمی آرایان و شوبهه نین داغیلماسینی ساغلایان دوشونجه دیر.مؤعتزیله یه گؤره عاغلین نظری و عملی یانلاری واردیر. عاغیل علم قازانما ملکه سی اولدوغونا گؤره نظری طرفی واردیر. دیگر یاندان عاغیل اینسانی دلیدن و ایچگودو ایله حرکت ائدن حئیواندان آییران باشلیجا ملکه اولدوغوندان عملی و اخلاقی طرفی ده واردیر. آللاهی تانیماق عاغیل ایله الده ائدیلر و شریعتله واجیب ساییلار. اشیا ذاتی اعتیباری ایله یاخشی و پیس دئییلدیر. عاغیل و حدیث قارشی-قارشییا گلرسه، عاغیل ترجیح ائدیلمه لیدیر.[26] مؤعتزیله مذهبی پئیقمبرین آرخاداشلاری اولان صحابیلری ده قوتساماز، اونلاری اؤنمسَمز. مؤعتزیله

[25] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi) s, 117.
[26] Prof. Dr. İbrahim Agah Çubukçu, Türk-İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar.

یه گؤره پئیقمبرله همصؤحبت اولمانین هئچ بیر اؤنَمی یوخدور و بو، بیر اوستونلوک ساییلماز. اونلار صحابیلره موطلق ایطاعتی قبول ائتمز، اونلارین داورانیشلارینا تنقیدی یاناشماقدان یانایدیلار. آنجاق مؤعتزیله نین ان اساس و قارماشیق قونوسو قورانین «مخلوق» و یا «قدیم» اولماسی حاققیندا ایدی. بیر چوخ علما دوشونوردو کی، قوران پئیقمبرین زامانیندا یارادیلمامیش، قورانین ذاتی ازلیدیر. اونلارا گؤره قوران تانری کلامی اولاراق بللی بیر زاماندا اورتایا چیخمامیشدیر. قوران تانری نین علمی کیمی ازلدن مؤوجود ایمیش.[27] آنجاق تؤوحید قونوسونا چوخ وورقو یاپان مؤعتزیله قورانی تانری ذاتی نین بیر پارچاسی سایماغی شیرک اولاراق گؤرور و تؤوحیده آیقیری ساییردی. قوران یارادیلمیش بیر اثر اولدوغوندان بو شکیلده دئییل، باشقا شکیلده ده یاراتیلا بیلردی. قوران مخلوق اولدوغوندان موسلمانلار اونو تفسیر ائده بیلرلر. موسلمانلار آراسیندا علمی، عقلی و نظری دارتیشمالاری باشلادان هر کسدن داها چوخ مؤعتزیله اولموشدور. مؤعتزیله عاغیل و وحیی بیر آرایا گتیریب باریشدیرماق ایسته میشدی.[28] مؤعتزیله گؤروشو او قدر یایقینلاشدی کی، یارقیدا چالیشانلار قورانین مخلوق اولدوغونو قبول ائتمک زوروندا بوراخیلمیشدیلار. مامون (813-823) مؤعتزیله مذهبینی دؤولتین رسمی ایدئولوژیسی اولاراق دویورموشدو. بو اوزدن مؤعتزیله گؤروشلرینی قبول ائتمه ین بیر چوخ علما دا ایش یئرلرینی ایتیرمه سینلر ده دئیه،

[27] Eyni qaynaq, s. 167.
[28] İnayət, Müasir İslamda siyasi düşüncə, s. 26.

ظاهیرده ده اولسا مؤعتزیله مذهبی نین گؤروشلرینی قبول ائتمک زوروندا قالمیشدیلار. آنجاق احمد ایبنی حنبل دؤولتین قارشیسیندا دوردو و مؤعتزیله مذهبینه قارشی چیخدیغیندان زیندانا آتیلیب ایشکنجه لره معروض قالدی. مؤعتزیله یوزاییللیک ایقتیدار دؤنمینده سییاستله اؤزدشلشدیگی اوچون اؤزگورلوکچو دوشونجه لره صاحیب اولمالارینا باخمایاراق تفتیش بیریملری اولوشدورموشدو. بو مذهبی قبول ائتمه ینلر تعقیب ائدیلیردی. اؤنملی بیر سوال اورتایا چیخیر. حؤکومت ندن مؤعتزیله نی دستکلر اولموشدو؟ حؤکومت شیعه، خواریج، ایسماعیلییه، مانی، مجوسی کیمی اعتیقادلارلا فیکیر ساواشینا چیخا بیلمه سی اوچون مؤعتزیله مذهبینی داها اویقون گؤرموشدور. مؤعتزیله دؤولتین ده تشویقی ایله یونان و هیند فلسفه سینی عرب دیلینه ترجومه ائتمه یه باشلادی. صیرف بو دؤنمده موسلمانلار صیفیر و اوندالیق رقملری هیندلیلردن آلدیلار.[29] مؤعتزیله یه گؤره اینسان کندی فعلی نین یارادیجیسیدیر. دونیوی و اوخروی جزایا چارپیلا بیلمک اوچون یاخشیلیقلا کؤتولوک آراسیندا سئچیم یاپا بیلمه لیدیر. بونون اوچون آزاد اولمالیدیر. یوخسا جزانین آنلامی اولماز. مؤعتزیله کندی فیکیرلرینی ساوونماق اوچون دیالئکتیک قوللانیردی. آنجاق ترجومه ایشی نین اینکیشافی، یونان فیلوسوفلاری نین تانینماسی مؤعتزیله نین گؤزلرینی آچدی. اورادا کندیلرینی ساووناجاق فیکیرلر بولدولار. اؤزللیکله سوقراتدان

[29] Will Durant, Mədəniyət tarixi (farsca tərcümə) , 1-ci cild "Mədəniyət beşiyi olaraq Doğu", s. 599.

اؤنجه کی یونان فیلوسوفلارینا دایاندیلار. بیر طرفدن ده فیکیرلری ایله ضیدییی تشکیل ائدن یونان فیلوسوفلارینا هوجوم ائتدیلر، ردددییه لر یازدیلار. ایلک دفعه اولاراق ایسلام دیالکئتیگی ایله یونان فلسفه سی آراسیندا موجادیله یه قاپی آچدیلار. بو حرکتلر بیر طرفدن کلامین (تئولوژینین) فلسفیلشمه سینه، دیگر جهتدن ده فلسفه نین دین و ایمان مسئله سی ایله مشغول اولماسینا سبب اولدو. گؤرونور کی، 9-جو عصرین سونلارینا دوغرو یونان و هیند تاثیرلرینی گتیرن ترجومه فعالیتی ایسلام دیالئکتیگی نین شیددتلی تپکیسینه سبب اولموشدور.[30] یونان فلسفه سی ایله تانیشیلیق کندیلیگیندن دین و پولیتیکا آراسیندا اوس (عاغیل) اکسنلی ایلیشکی قورماغی آرخاسینجا گتیره جکدی. مؤعتریله گؤروشو تاریخدن سیلینسه ده اونون یؤنته می داها سونرا موسلمان فیلوسوفلار طرفیندن قوللانیلاجاقدی. ایشته بو یؤنتَمدن یولا چیخان فارابییه گؤره دینین اؤزو (جِوهری) «ائتیک-پولیتیکا»دیر.[31]

مؤعتریله نین تعلیملری بئش ایلکه ایله اؤزتلنمیشدیر: 1- تؤوحید. 2- عدالت. 3- وعد و وعید. 4- منزیللر آراسی منزیل. 5- یاخشیلیقلارا چاغری و کؤتولوکلردن ساقیندیرما (امر بیلمعروف و نهی اینل موکنیر). تؤوحید تانری نین بیریلیگینه اولان اینانجدیر و ایسلامین تمل ایلکه سیدیر. بو ایلکه نی بوتون ایسلام مذهبلری و فیرقه لری قبول ائدر. عدالت

[30] Hilmi Ziya Ülken "Uyanış devirlerinde tercümenin rolü" Ülken yayınlar 1997-İstanbul, s. 90-91.
[31] Farabi "İdeal devlet" Çeviren Prof. Dr. Ahmet Arslan, Vadi yayınları İstanbul-2004, s. 12.

موطلق آنلامی ایله آللاهین صیفتلریندندیر. «وعد و وعید»، یعنی یاخشی ایشلرین ثاوابلانماسی و کؤتو ایشلرین جزالانماسی. بو، تانری نین عدالتیندن آسیلی اولان بیر ائوره دیر. باغیمسیز بیر ایلکه دئییلدیر. «المنزیل بئین-ال منازیلئین». بو، داها اؤنجه ایضاح ائدیلدی. یعنی ایکی منزیل آراسیندا اورتا بیر مقام. بو پرینسیب بؤیله ایضاح ائدیلمیشدیر: بؤیوک گوناه ایشله ین کیمسه نه مؤمیندیر، نه کافیر. بؤیله بیر کیمسه فاسیقدیر. یاخشی ایشلره چاغری و کؤتو ایشلردن ساقیندیرما ایله ایلگیلی قوراندا بیر نئچه آیت مؤوجوددور.[32] مؤعتریله یونان فلسفه سینی ترجومه ائدیردی، تام اولاراق قبول ائتمیردی. ایسلاملا باغلاشانلاری قبول ائدیر، باغلاشمایانلاری سادجه اوخویوردولار. بو اوزدن ده مؤعتریله «ایسلامین اؤزگورلوکچولری» اولاراق تانینمیشدیر.[33] الموتوککیل ایقتیدارا گلدیکدن سونرا مؤعتریله ایله ساواشا باشلادی. الموتوککیل قورانی مخلوق سایان هر کسین اؤلدورولمه سینه امر وئردی. سورقو-سوال ائتمه دن هر کسین اهلی-حدیثه تقلید ائتمه سینی ایسته دی. فلسفه نی یاساقلادی. کیتاب ساتیجیلاری فلسفه کیتابلاری ساتاجاقلاری تقدیرده اؤلدورولوجکدیلر. بو اوزدن باغدا کیتابخانالاری دؤولت قارشیسیندا عؤهده لیک ایمضالادیلار.

[32] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 118, 121, 123.

[33] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 117.

مؤعتزیله نین اثرلرینی یاخماغا باشلادیلار.[34] الموتوککیل مؤعتریله نی اورتادان قالدیریب یئرینه اشعری مذهبینی اوتورتدو.

چاغیمیزدا ایسلام دونیاسیندا مودئرن مؤعتزیله چیلر اورتایا چیخمیشدیر. بونلار مؤعتزیله مذهبی نین تاریخدن سیلینمه سینی ایسلام دونیاسی نین و آزادلیق ایسته ین هر کسین فاجیعه سی کیمی نیته لرلر. مؤعتریله آزادلیق یولوندا موجادیله ائتمک ایسته میشدی و دوشونجه لرینده ده آزادلیق وار ایدی. آنجاق اونلار اؤزلری حاقدا دا جینایت ائتدیلر. خلیفه مامون اونلاری دستکله دیکدن سونرا کندی اعتیقادلارینی واجیباتدان سایدیلار. اونلارا قارشی چیخانلاری جزالاندیریردیلار. بؤیله جه ایسلام عالمی قانلی بیر بلایا یاخالاندی و ایسلام دونیاسی ایکی دسته یه آیریلدی: 1- عاغیلا اینانیب و دینی، عقلی وئریلره تابئع توتانلار. 2- قورانا سیخجا باغلانان قروپ. بو قروپ هر تور یئنیلیگی بیدعت سایاراق اورتادان قالدیریلماسینی ایسته ییردی. بو ساواشین ایسلاما و ایسلامین روحونا ضرر وئره جگیندن قورخولوردو. سونوندا مؤعتریله دوشمنی اولان موتوککیل ایقتیدارا گلدی و اوسسال بیر مذهبین کؤکونو قازدی. مؤعتزیله حدیث اهلی ایله ساواشسا دا مغلوب اولدو. حدیث اهلی قازاندی.[35]

---

[34] Hüseyn Sultanzadə, İran mədrəsələrinin tarixi (Əski çağdan Dar-ul fününun təsisinə qədər), Peqah yayınları, Tehran-1364, s. 71.

[35] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 136.

بو اولایلار سوننی جبهه ده اورتایا چیخمیشدی. شیعه طرفینده ده فرقلی اولایلار اولوشموشدو. شیعه ایلک خلیفه نین سئچیمینه حیله قاتیلدیغینا اینانار. قدیری-خوم دا پئیقمبرین علینی واریث اولاراق بلیرتدیگینی ایدیعا ائدرلر. آنجاق قدیری-خوملا پئیقمبرین وفاتی آراسیندا سادجه اوچ آی زامان وار. پئیقمبرین بو سون حجج زیارتینده 120-70 مین آراسیندا موسلمان ایشتیراک ائتمیشدی. سانکی بو اوچ آی ایچینده هر کس اؤز حافیظه سینی ایتیرمیش و کیمسه، حتّی علی و چئوره سی ده اصلا قدیری-خوم اولایینا ایشاره ائتمه میشلر. یوزایللردن سونرا قدیری-خوم اولایی اورتایا آتیلدی. پئیقمبر سون حجج زیارتیندن دؤندویوندە قدیری-خوم آدلی بیر دره ده حضرت علی حاققیندا گؤزل سؤزلر سؤیله میش. بونا بنزر گؤزل سؤزلر باشقا صحابیلر حاققیندا دا سؤیله میشدیر. بو ندنله شیعه ایلک گوندن عدالتسیزلیگین اولدوغونا اینانماقدادیر و ایلک خلیفه سئچیمینده حضرت علی نین حاققی نین گؤزآردی ائدیلدیگینه اینانماقدالار. ایلگینچ اولان بودور کی، «نهج-اولبلاغه» نین حضرت علییه عآید اولدوغونو قبول ائدرسک، بوردا دا علی اصلا ایماملیق حاققیندا بیر تک سؤز بیله سؤیله مه میش و موعاوییه یه یازدیغی مکتوبوندا خالقین داها اؤنجه کی خلیفه لرله بیعت ائتدیگی کیمی اونونلا دا بیعت ائتدیگینی یازار. یعنی حضرت علی نین ساواشی دا ایمامت یولوندا دئییل، خیلافت اوچون اولموشدور. نهج-اول بلاغه نین حضرت علییه عآید اولوب-اولمادیغی بللی دئییل. عآید اولسا بیله، چوخ جوزیی قیسمی حضرت علییه عآیددیر. چونکو اورادا حضرت علییه

یاراشمایاجاق سؤزلر یئرلشدیریلمیش. اؤرنه یین علی داها اؤنجه کی خلیفه لری غصبکار آدلاندیرمیش. غصبکارلیق ایسلامدا چوخ آغیر سوچ ساییلماقدادیر. غصبکارمیشلارسا، غصبکارا قارشی جیهاد ائتمگی ایسلام واجیب بیلمیشدیر، ندن علی غصبکارلارلا ساواشمامیشدیر؟ اؤزللیکله عالییه عآید ائدیلن بو کیتابدا قادینلار حاققیندا چوخ آشاغیلاییجی سؤزلر سؤیلنمیشدیر. بونا بو شکیلده برائت قازاندیریرلار کی، عایشه ایله ساواشدان دؤندویو اوچون بو سؤزلری سؤیله میش اولا بیلر! ان اؤنملیسی ایسه، بو کیتابین نئجه حاضیرلاندیغی بللی دئییل. سئییید رضی بیر اؤن سؤز یازمیش و ان اویقون اولان سؤزلری بورادا یئرلشدیردیگینی یازمیش. حضرت علی نین وفاتیندان تقریبن 400 ایل سونرا بو حجمده کیتاب نئجه قالا بیلمیشدیر؟ پئیقمبرین حدیثلری نین نئجه حاضیرلاندیغینی آنلاتدیق. آنجاق نهج اولبلاغه نی ترتیب ائدن سئییید رضی بو سؤزلری کیملردن دویدوغونو یازمامیش. بیر کیتاب چیخارمیش حضرت علییه عآید اولدوغونو بیلدیرمیش. نهج البلاغه نین "شقشقیییه" خوطبه سینده حضرت علی دئییر: "میراثیمین قارت و غصب ائدیلدیگینی گؤروردوم. او بیرینجی (یعنی حضرت ابوبکیر) او دونیایا کؤچدوکدن سونرا خیلافت مسندینی باشقاسینا بوراخدی." چوخ ایلگینچ! هانسی میراثدان صؤحبت گئدیر؟ پئیقمبرین میراثیمی اولور؟ پئیقمبر شاهمی ایدی کی، میراثی دا اولسون؟ بللیدیر کی، بو ایفتیرالار حضرت علییه عآید دئییل و اونون آدینا یازمیشلار. چونکو حضرت علی اؤزوندن اؤنجه کیلره ندن بیعت ائتمیش او

زامان؟ فریدالین عطار نیشابوری "منطیق الطیر" (قوشلارین منطیقی) آدلی کیتابیندا بو مسئله یه بو شکیلده توخونموشدور:

"در خلافت نیست میل لی بی خبر
میل کی آید ز بوبکر و عمر؟
میل اگر بودی در آن دو مقتدا،
هر دو کردندی پسر را پیشوا"

نهج البلاغه نین " شقشقییه " خوطبه سینی دوغرو اولاراق قبول ائتسک، او زامان حضرت علی نین شخصییتی سورقولانا بیلر. بئله کی، ندن حضرت علی اؤزوندن اؤنجه کیلره بیعت ائتمیش، اونلار اؤلدوکدن سونرا اونلاری غصبکار آدلاندیرمیش؟ عوثمانین ساوونماسی اوچون حضرت علی اؤز اوغوللاری حضرت حسن و حضرت حوسئینی گؤندرمه میشمی ایدی؟ یعنی اؤزوندن اؤنجه کی ایسلام بؤیوکلرینه زامانیندا بو قدر سایقی ایله یاناشان حضرت علی ندن و ندن اونلارین اؤلوموندن سونرا آرخالارینجا بؤیله سؤزلر سؤیله مه لی ایدی؟ بوتون بو وئریلر گؤستریر کی، نهج البلاغه ده یئرلشدیریلن تحقیر دولو سؤزلرین هئچ بیریسی حضرت علییه عآید دئییلدیر.

قدیری-خوم اولاییندا بیر آز داها دئییینمک ایستردیم. قدیری-خومدا حضرت پئیقمبر حضرت علی نین الینی قالدیراراق «من کنت مؤولاه، فهذا علی مؤولا» دئمیشدیر. یعنی من کیمین مؤولاسی ایسم، علی ده اونون مؤولاسیدیر. بو ایفاده کسینلیکله پئیقمبرین کندیسینه واریث تعیین ائتدیگی آنلامینا گلمه مه لیدیر. چونکو قورانی-کریمین نیسا (4) سوره

سی نین 59-جو آیتی ایله اویقون گلمه مکده دیر. بو آیتده دئییلیر کی، «ائی ایمان ائدنلر، آللاها و رسولونا و سیزدن اولان امر وئرمه یئتکیسی نین صاحیبلرینه ایطاعت ائدین.» حضرت محمدین وحییه ایمان گتیرن بوتون و اؤزللیکله ابوبکیر، عؤمر کیمی سئچکین صحابیلر موسلمانلاردان عیبارت اولدوقلاریندان اونلارا اویماق قورانین حؤکمو ساییلماقدادیر. قورانی-کریم سیاسی ویلایتی سویا باغلی اولاراق اؤنرمه میش، موسلمانلارین اورتاق عاغلینا بوراخمیشدیر. بو اورتاق عاغیل حضرت علینی ده، ابوبکیری، عؤمری و یا باشقاسینی دا سئچه بیلردی. اؤیله ده اولموشدور و حضرت پئیقمبرین وفاتیندان سونرا سئچیمه حیله قاتیلماسی یالان و ایفتیرادان باشقا بیر شئی دئییلدیر. نئجه اولا بیلر کی، او گونه قدر ایسلامین یولوندا هر تور فداکارلیق ائدیب جانلارینی تهلوکه یه آتانلار بیردن بیره دؤنوب یالانچی و حیله جی اولسونلار؟ حضرت محمدین حضرت علینی مؤولا اولاراق سونماسی اونو واریث اولاراق سئچدیگی آنلامینا گلمه میشدیر.

سوننت اهلی، یالنیز پئیقمبرین سؤیله دیکلرینی حدیث اولاراق قبول ائدر. شیعه اهلی ایسه، ایمااملارین دا سؤیله دیکلرینی حدیث کیمی قبول ائدر. صیففئین ساواشیندان سونرا حضرت علی طرفدارلاری نین ایزلنمه سی دورومو داها دا کؤتولشدیرمیشدی. بو تعقیبلر اوزوندن ایستر-ایسته مز فیکری اؤرگوتلنمه داها دا گوجلنمه یه باشلامیشدی. خواریج عئینی جومعه گونونده علینی، موعاوییه نی و امروعاصی اؤلدورمگی قرارلاشدیرمیشدیلار. امروعاص او جومعه نامازا گئتمیر و اؤز یئرینه

پیشناماز اولماق اوچون شهرین پولیس رئیسینی گؤندریر. بو سالدیریدا شهرین پولیس رئیسی اؤلدورولر. موعاوییه یارالانار و علی ده یارالاندیقدان اوچ گون سونرا وفات ائدر. علی اوغولو حسن بو زامان 37 یاشیندا اولموشدور. موعاوییه و حسن آراسیندا باریش آندلاشماسی ایمضالانیر. بو آندلاشمایا گؤره موعاوییه نین اؤلوموندن سونرا خیلافتین حسنه کئچمه سی گره کیردی. حوسئینین بو آندلاشمایا قارشی چیخدیغینی یازارلار. حسن و حوسئین موعاوییه دن هدییه لر آلیردی.[36] آنجاق موعاوییه نین

[36] Peyğəmbərin vəfatından 40 il sonra Müaviyə öz siyasi rəqibi Əbutaliboğlu Hüseynin könlünü ələ almaq üçün ona o zaman cariyə adlanan bir neçə kəniz göndərdi. Havva adında bir cariyənin həyatı islam tarixində köləliyin necə çirkin bir vəziyətdə davam etməsini ifşa etməkdədir. Çünkü Havvanın Quranla dərin tanışlığı olmasına baxmayaraq, müsəlman olmaq istəməməsi diqqəti cəlb edir. Ən diksindirici hadisə odur ki, Havva Quranı əzbər bilsə də, ancaq müsəlman olmaq istəmir. Nədən? Çünkü müsəlmanların davranışlarından, iyrənc, qeyri-əxlaqi və alçaq davranışlarından qorxmuşdu. "Bir nəfər Müaviyəyə gözəl bir kəniz gətirdi. Müaviyə kənizin qiymətini sorduğunda adam "min dirhəm" dedi. Müaviyə bu məbləği ödəyib, digər əşyalarla bir yerdə kənizi Əlioğlu Hüseynə hədiyə göndərdi."[28] Hüseyn, dinin qaydaları əsasında yaşayan müsəlman idi. Bu qadından bir neçə soru sorduqdan sonra dərhal onun azad insan olmasına qərar verdi. Tarixi sənədlərdə Hüseynin bu qadının gözəlliyinə heyran olduğu söylənir. Onların arasında keçən söhbət bu şəkildə olmuşdur:

Hüseyn: Sizin adınız nədir?

Kölə qadın: Havva.

Hüseyn: Bu ad sizə çox uyğundur. Nə iş görərsiniz?

Havva: Quran və şeir oxumağı bacarıram.

Hüseyn: Qurandan bəzi parçalar mənə oxuya bilərsinizmi?

پلانی اوزَرینه حسنین قادینلاریندان بیری اونو زهرله ییب اؤلدورر. «حسن ایبنی علی چوخ ائولیلیک یاپمیشدی. یئتمیش کنیزله ائولنمیشدی.»[37] امویلر دؤنمینده جامیلرده جومعه نامازیندان سونرا توپلو شکیلده علی و اوغوللارینا لعنت گؤندرردیلر. زامانلا بو آلیشقانلیق حالینا گلمیشدی. ایندیکی شیعه نین «عاشورا زیارتی» نامازیندا ابوبکیرین، عؤمرین، عوثمانین لعنتلندیگی کیمی. اموی عؤمر ایبنی عبدالعزیز (679-720) ایکی ایللیک ایقتیداری دؤنمینده علی و اوغوللارینا لعنت گؤندرمگی یاساقلاییر. عباسی الموتوککیل ایقتیدارا گلدیکدن سونرا علی

Havva: "və qeyb xəzinələrinin açarları onun yanındadır. Bunu onun özündən başqa kimsə bilməz. Torpaqda və dənizdə nə varsa, hamısından o xəbərdardır."[29]
Hüseyn: İndi bir şeir də söyləyə bilərsinizmi?
Havva: Özgürcə danışa bilərəmmi? Sən mənim özgürlüyümü təmin edirsənmi?
Hüseyn: Bəli, edirəm.
Havva:

Sənlə daima bir yerdə olmaq,
Mutluluq və sevgi qaynağıdır, bax.
Ancaq nə etməli? Fanidir həyat,
Mutlu birlikdəlik mümkünmü? Heyhaat...![*]

Tarixi qaynaqlardan alındığına görə, Əlioğlu Hüseyn bu zaman ağlamağa başlamış və demiş: "Artıq sən özgür bir qadınsan və Müaviyənin mənə göndərdiyi bütün hədiyələr də sənin olsun." Daha sonra Hüseyn qalxıb namaz qılmışdı. (Fatimə Mernisi "Pərdələr arxasında gizlədilən tarix", Qanun nəşriyatı Bakı-2008, s. 243-244)

[37] Dr. Taha Hüseyn, Əli və oğulları, s. 219.

اوغلو حوسئینین مزارینی سؤکوب یئرینه سو باغلادی. الموتوککیل اؤلدوکدن سونرا اوغلو حوسئینین مزارینی قیسمن اوناردی و زیارتینی انگلله مه دی. داها سونرا بووئیه اوغوللاری طرفیندن اوناریلدی. صفویلر، نادیر شاه و قاجار دؤنمینده ایندیکی دوروما گتیریلدی. قدیری-خوم اولایینی دا بووئیهلیلر رسمی گون و بایرام اولاراق تاریخه سوخموشلار.[39]

شیعه آخیمی نین اولوشومونداوچ ائتکیلی ائتکن اولموشدور: 1- پئیقمبرین وفاتیندان سونرا ابوبکیرین خلیفه اولاراق سئچیلمه سی. تاریخی وئریلره گؤره علی پئیقمبرین دفن مراسیمی ایله مشغول ایکن ابوبکیری خلیفه سئچمیشلر. شیعه بونو علییه قارشی یاپیلمیش حاقسیزلیق اولاراق دَیَرلندیرر. 2- صیففئین ساواشیندان سونرا 661-جی ایلده خیلافتین موعاوییه یه دئور ائدیلمه سی. 3- علی اوغلو حوسئینین 680-جی ایلده موعاوییه اوغلو یزید طرفیندن اؤلدورولمه سی.

علی نین عوثمانین قتلینده الی اولامیشدیر. آنجاق موعاوییه دئییردی کی، قتلی علی پلانلامیش. حضرت عایشه، طلحه و زوبئیر قاتیللری یاخالامادیغی اوچون علینی تنقید ائدیردیلر. اونلارا گؤره علی قاتیللری جزالاندیرماق یئرینه دؤولت وظیفه سینده چالیشماقدادیر. بو اوزدن ده علی و حضرت عایشه آراسیندا ساواش اولموشدور. جمل ساواشیندا حضرت عایشه یئنیلر و یاخالانار. حضرت علی دئیَر کی، اونا سایقی گؤسترمک بیزیم گؤرَوَیمیز، گوناهی وارسا، آللاها حواله ائدیریک. حضرت علی خلیفه اولدوقدان سونرا موخالیفلری اوچ دسته دن عیبارت ایدی: 1-

[39] Həsən İmadzadə, Ondörd məsum, s. 801.

ناکَسین. اؤنجه علی ایله بیعت سونرا بیعتلرینندن واز کئچنلر. طلحه و زوبئیر کیمی. 2- قاسیطین. ایلک باشدان علی نین خیلافتینی قبول ائتمیردیلر. موعاوییه و یانداشلاری کیمی. 3- ماریقین. صیففئین ساواشیندان سونرا حضرت علیدن آیریلدیلار و «خواریج» آدلاندیلار. بونلار حضرت علی اوچون موعاوییه دن ده تهلوکه لی دوشمنلر اولدولار و سونوندا دا خواریجدن بیری اولان ایبنی-مولجم حضرت علینی اؤلدوردو.

علی زامانیندا شیعه سیاسی و اعتیقادی بیر آنلام داشیمازدی. طرفدار آنلامیندا ایدی. عرب دیلینده ده شیعه طرفدار دئمکدیر. علی شیعه سی و موعاوییه شیعه سی وار ایدی. 28-جی سوره نین 15-جی آیتینده و 37-جی سوره نین ده 83-جو آیتینده «ایبراهیم شیعه سی» ایفاده سی کئچر. «شیعه» قاورامی نین طرفدار آنلامی نین دیشیندا سیاسی و اعتیقادی آنلام داشیماسی سونراکی تاریخی اولایلارین اورونو اولاجاقدی.

حسن ایبنی علی ده اؤلدورولدوکدن سونرا قارداشی حوسئین ده موعاوییه یه قارشی اعتیراضدا بولونمادی. موعاوییه حیاتدا ایکن اوغلو یزیدی واریث دویوردو. بو، ایسلام گلنگینی پوزماق ایدی. چونکو ابوبکیر و عؤمر اؤز اوغوللارینی واریث اولاراق دویورمامیشدیلار. موعاوییه حوسئیندن اوغلو اوچون بیعت آلماق ایستمه دی. بونو زامانین آخیشینا بوراخمیشدی. او، هم ده گوجلو سییاستچی و دوشمنشوناس ایدی. اوغلو یزیده تاپشیرمیشدی کی، حوسئین ایبنی علی و عبیدالله ایبنی زوبئیره دیقت ائتسین. بؤیله جه موعاوییه اؤلدو و یزید آتاسی نین یئرینه کئچدی. یزید مدینه نین ائلباییناً (والیسینه) بیر مکتوب یازاراق حوسئیندن بیعت

آلماسینی ایسته دی. حوسئین سیلاحلی آداملارینی گؤتوروب والی نین یانینا گئتدی و دئدی کی، اگر گؤروشمه چوخ اوزون سورسه ایچه ری گیررسینیز. والی بیعت تکلیف ائتدی و حوسئین قبول ائتمه دی. بیر گئجه دوشونمک اوچون واخت ایسته دی. ائوینه دؤندویونده بیلیردی کی، یارین بیعت ائتمه یه گئتمه سه اؤلدوروله جک. بو اوزدن عایله سی ایله بیر یئرده او گئجه گیزلینجه مدینه دن مککه یه یولا دوشدو. حوسئینین عاغلیندان کئچنلر بیلینمیر. یزیده قارشی ساواش آچما احتیمالی اولمامیشدی. آنجاق یزیدی قبول ائتمه دیگی بللیدیر. مککه ده ده یزید آداملاری نین اونو و عایله سینی تئررور ائده جگیندن چکینیردی. حوسئینه خبر وئردیلر کی، پالتارلاری نین آلتیندا سیلاح گیزلتمیش اولان آداملار حجج تؤره نی ائتمکده دیرلر. بونلار کسینلیکله سنی و عایله نی اؤلدورمک اوچون گؤندریلمیشلر. کئچیجی ده اولسا، حوسئین اؤزونون و عایله سی نین گووَنلیگینی تامین ائتمک فیکرینده ایدی. بو زامان کوفه آغساققاللاری نین حوسئینی دعوت ائتمه مکتوبلاری گلدی. کوفه حضرت علی نین ده باشکندی اولدوغو اوچون علی سویونا سایقی وار ایدی. بو آنا قدر حوسئینین صؤحبتلرینده قییام، اینقیلاب کیمی سؤزلر کئچمه مکده دیر. بونلار 20-جی عصرده اورَتیلمیش و حوسئینه عطف ائدیلمیش آنلاملاردیر. او، سادجه عایله سی نین گووَنلیگینی ساغلاماق اوچون دوشونموشدو. ایمام امیسی اوغلو موسلیم ایبنی عقیلی کوفه نین دورومونو یوخلاماق اوچون اورایا گؤندریر. موسلومو یاخشی قارشیلاییرلار. موسلوم ده ایماما یازیر کی، کوفه یه گلسین. بیر آی سونرا کربلا حادیثه

سی گئرچکلشه جکدی. یزید، ایبنی زییادی اولایی یاتیشدیرماق اوچون کوفه یه گؤندریر. حوسئین ده بو آرادا مککه دن کوفه یه دوغرو یولا چیخمیشدی. ایبنی زییاد تهدیدله کوفه اهلینی ایمام یانداشلیغی یاپماقدان آلیقویار و موسلیم ایبنی عقیلی ده یاخالاییب اؤلدوررلر. ایبنی زییاد کوفه لیلری هم ده حوسئینه قارشی سیلاحلاندیرار. حوسئینی کوفه یه دعوت ائدنلر بو دفعه سیلاحلانیب اونونلا ساواشماق اوچون بکلرلر. کوفه یه یولا دوشموش اولان حوسئین موسلومون اؤلوم خبرینی دویدوغوندان کوفه یه گئتمک ایسته مز. آنجاق حوسئین اؤیله بیر مکانا چاتمیشدی کی، اورادا اونو و عایله سینی سسسیزجه قوشاتیب اؤلدورمک مومکون ایدی و امویلر بو فورصتی قاچیرماق ایستمه دیلر. اموی اوردوسونون باشیندا دوران حورر حوسئینین عایله سینی موحاصیره ائدر و یزیده بیعت ائتمه سینی ایستر. حوسئین دئیَر کی، بوراخین من گئدیم باشقا اؤلکه یه. آنجاق حورر ایذن وئرمز و دئیَر کی، بیعت ائتمه لسینیز، منه بؤیله امر وئریلمیش. حوسئین بو صحرادا توزاغا دوشدویونو حیس ائدر. آرتیق چیخیش یولو قالمامیشدی. ایمام حوسئینه دایاتیردیلار کی، یا شاما گئده لیم یزیدله بیعت ائت، یا دا کوفه یه گئده لیم یزیدین نومایینده سی ایبنی زییادلا بیعت ائت. یا دا بوردا بیعت ائت و خبرینی بیز یزیده گؤندره لیم. ایمام حوسئین بورادا دیرَنمک قرارینا گلیر. کربلا اولایی بو شکیلده گئرچکلشر .حوسئین اؤلمک اوچون یولا چیخمامیشدی. حتّی یزیدله ساواشماق اوچون ده بو یولچولوغا چیخمامیشدی، چونکو ساواشا چیخان اوردو ایله چیخار، سادجه یانیینداکی بالاجا یاشلی چوجوقلاری و

عایله سی ایله دئییل. اونا گؤره ده عاشورا گونوندن اؤنجه کی گون آچیقجا اطرافینداکیلارا دئییر کی، من بورایا ساواشماغا گلمه میشدیم. آنجاق دوروم اؤیله اولموش کی، گئرییه دؤنوش یوخدور، یزیده ده تسلیم اولامام. سیز ایسترسنیز گئده بیلرسینیز. چونکو یزید منیم بیعتیمی ایسته ییر سیزین دئییل. آنجاق حوسئینین یانینداکیلار اونو یالنیز بوراخمیر و اوردا حوسئینله قالیب ساواشاراق اؤلمگی ترجیح ائدیرلر. حضرت حوسئین یولا چیخدیغیندا او زامان هله حیاتدا اولان بعضی صحابیلر ایماما دئییرلر کی، بو یول اوغورلو یول دئییل، واز کئچ بو یولدان. آنجاق حوسئین باشقا حسابلار یاپمیشدی. اونلاری دا دینله مه یه رک یولا چیخمیشدی. ایبنی زییادین الینه قاچیرماماسی گرکن فورصت دوشموشدو. حوسئین اؤز آیاغی ایله اؤیله بیر صحرایا گلمیشدی کی، اورادا اؤلدورولمه سی نین خبرینی ده کیمسه دویمایاجاقدی. نئجه کی، چوخ سونرالار حوسئینین و اطرافینداکیلاری نین شهادت خبری یاییلماغا باشلادی. کیمسه خبر توتمادان اموی دؤولتینه ضید اولان حوسئین عامیلینی اورتادان قالدیرماق اوچون ایبنی زییاد اویقون فورصتی الده ائتمیشدی. فورصتی قاچیرمادیلار و سوسوز بیر صحرادا حوسئینی اطرافینداکیلارلا بیر یئرده شهید ائتدیلر.

یزیده قارشی قییام ائدن بیر باشقاسی ایدی. عبیدالله ایبنی زوبئیر ایدی. موعاوییه اوغلونا اونا دیقت ائتمه سینی تاپشیرمیشدی. عبیدالله ایبنی زوبئیر مدینه ده آچیقجا یزیده قارشی ساواش آچدی. یزید مدینه نی بو ساواشدا ویران ائتدی. میلتی قتل ائتدی. عبیدالله ایبنی زوبئیر مدینه دن مککه یه فرار ائتدی. یزید مککه ده ده اونو ایزله دی. مککه نی موحاصیره

ائتدی. آنجاق تام بو سیرادا یزید اؤلدو و مککه لیلر قتل ائدیلمکدن قورتولدولار. ایمام حوسئینین مئتودو عبیدالله ایبنی زوبئیرینکیندن فرقلی ایدی. داها سونراکی دؤنملرده شیعه ادبییاتیندا حوسئینین شهادتی اوزرینه چوخ بیلگی اورتیلدی. بعضن ده گئرچک اولمایان خیالی شئیلر بو اولایا یوکله دیلر. کربلا اولایینین هر کیچیک آنیسینا شعرلر یازیلدی، رسم اثرلری چیزیلدی. اورداکی فداکارلیقلار صنعتله ائستئتیزه ائدیلدی. گؤز یاشلارینا بورونه رک اینسانلارین روحلارینا داشیندی. تاریخی حادیثه اولماقدان چیخیب بیر صنعت حادیثه سینه دؤنوشدو. یوزایللر بویونجا کربلا اولایی اوزرینه مذهبی، اعتیقادی، ائستئتیک یؤندن یاتیرییم یاتیریلدی. بونون یانی سیرا کربلا اولاییندان سیاسی آماج اوچون یارارلانما اولایی دا اولموشدور.

عاشورا گونو سوننت اهلی اوچون ده اؤنملی بیر گوندور. بو گونده اوروچ توتارلار. چونکو پئیقمبر ایلک اوروجو بو آیدا و بو گونده دویورموش، آنجاق داها سونرا اوروچلوق راماضان آیینا کئچمیشدیر. بو اوزدن ده عاشورا گونو اوروجونو یادیگار اولاراق هله ده اونوتمامیشلار. مراکئش کیمی بعضی سوننی اؤلکه لرده گونون یاریسینی سئوینر و یاریسینی کدرله نرلر. گونون بیرینجی یاریسی ایلک اوروج سئوینجیدیر و سونراکی یاریسی حضرت حوسئینین کدری. بعضی سوننت اهلی عالیملر یزیدین بو ایشده علی نین اولدوغونو شوبهه ایله قارشیلامیشلار. اونا گؤره ده یزیدی لعنتله مه نین دوغرو اولمادیغینی سؤیلرلر. اونلارا گؤره یزید خطا ائتمیش موسلمان اولا بیلر، آنجاق بو، لعنتلنمه سی آنلامینا گلمه مه لیدیر. بو

اولای گئرچکلشدیگینده نه سوننیلیک وار ایدی، نه ده شیعه لیک. یزید ابوصوفیانین نوه سی ایدی. پئیقمبرین قارشیسینداکی یئنیلگلرینی اونوتمامیشلار و اینتیقام پئشینده اولموشلار. بونو یزید آچیقجا سؤیله میشدیر. دئمیشدیر کی، بنی هاشیم قبیله سی وحی آدینا ایقتیداری اله کئچیرمیشدی. نه وحی وار، نه پرده آرخاسیندا بیر شئی وار. من سئوینیرم کی، اؤز بورجومو یئرینه یئتیرمیشم. دده لریمین اینتیقامینی پئیقمبرین نوه لریندن آلدیم. کربلا فاجیعه سینده ایمام حوسئین شخصییتی نین حؤکومتی تهدید ائتمه سی نین یانی سیرا بیر ده اولایین کؤکونده امویلرین اسکی اینتیقام دویقوسو دورموشدور. شیعه دوشونجه حیاتینی ائتکیله ین ایمام حوسئینین حیاتی بیر ایستیشنا اولموشدور. آنجاق بو ایستیشنانی سونراکی یوزایللیکلرده قانونا اویقونلوغا دؤنوشدوردولر. سانکی بوتون ایماملار حوسئین کیمی داورانمیشلار کیمی بیر تابلوو چیزدیلر. آنجاق ایماملارین هئچ بیریسی قییام ائتمه میش. علی موعاوییه ایله باریشی قبول ائتدی. حسن ده او شکیلده. سونراکی ایماملارین دا هامیسی زامانین ایقتیدارلاری ایله آنلاشمیشلار، خیلافته قارشی چیخمامیشلار.[40] کربلا اولایی شیعه نین اعتیقادی ایستیقامته یؤنلمه سینه تکان وئرر.

شعیه‌نین حۆسئین حاققیندا اۆیدۆردۆغۆ بعضی ایفتیترا و یالانلارا گؤز آتماقدا یارار وار .حۆسئینین مۆجادیله‌سینی سۆنراکی یۆزایللرده شیعه بۆ کیمی خۆرافه‌لر دۆمانلیغینا گؤمۆشدۆر :

[40] Dr. Əbdülkərim Soruş.

شئیخ مۆفید جعفر صادیقدن نقل ائدیر: «حۆسئین مدینەدن حرکت ائتدیگینده بیر نئچه اؤبک (قرۇپ) ملکلردن اؤنۆنده دۇراراق اوْنۇن خیدمتینده اوْلما ایستکلرینی دیله گتیردیلر .بیر نئچه اؤبک مۆسلمان و جین ده اوْ حضرته یاردێم ائتمک ایستەدیلر .حۆسئین جینلره جاواب اوْلاراق دئدی: «تانرێ سیزلره خئییر عاقیبت باغێشلاسێن .من کندی ایشلریمدن کندیم سوْرۇملۇیام .منیم اؤلەجەییم یئر ده اؤنجەدن بلیرلنمیشدیر.» جینلر اوْنا جاواب اوْلاراق دئدیلر: «سیزین بۇیۇرۇغۇنۇز اوْلماسایدێ، بۆتۆن دۆشمنلرینیزی اؤلدۆررردیک.» ەۆسئین دئدی: «بیز بۇ ایشده سیزدن داها گۆجلۆیۆک .آنجاق بۆتۆن دۆشمنلریمیزی اؤلدۆرمک ایستمیریک .بۇ یوْللا یوْلۇندان آزانلار اۆچۆن برائت اوْلۇشدۇرماق ایستمیریک .آیرێجا، حاققێ آرایانلار اۆچۆن ده بیزیم حیاتێمێز بیر اؤرنک اوْلار.»[1] جعفر صادیق سؤیلەدیلر: «آتام دئییردی :حۆسئینله عؤمر ایبنی -سعد آراسێندا ساواش باشلادێقدان سوْنرا تانرێ اؤز ظفر ایرادەسینی کربلادا حاکیم قێلدێ .تانری قاتێندان حۆسئینه ایکی سئچنک سۇنۇلدۇ :یا دۆشمنلرینی یئنەرک قالیب اوْلمالێ ایدی، یا دا تانرێیا قوْوۇشماغێ سئچمەلی ایدی .حۆسئین تانرێیا قوْوۇشماغێ سئچدی.»[2] بۇرادا

[1] Əllamə Məclisi, Bəhar-ul ənvar, XXXXIV cild, s. 330, Əlvəfa müəssisəsi, Beyrut, Livan.
[2] Seyyid ibni Tavus, Lohuf, s. 141, farscaya çevirən: Mir Əbutalibi, Dəlili-ma nəşriyatı, I nəşr, Qum- 1380 (h.ş).

بۇ سۇال اۆرتایا چێخار: حۆسئین اۆزۆ تانرێیا قۆوۇشماغێ کۆنۆللۆ اۆلاراق ترجیح ائتمیشسه، بۇ آغلاشما مراسیملری نه اۆچۆندۆر؟ «بعضی روایتلرده ده دئییلیر :حۆسئینین یاردێمێنا بیر چۆخ ملکلر گلدی .اؤنجه اۆنلارا ساواشما ایزنی وئریلمه‌دی .ایکینجی کره گلدیکلرینده آرتێق حۆسئین اؤلدۆرۆلمۆشدۆ .بۇنا بنزر روایتلر جعفر صادیقدن ده بیان ائدیلمیشدیر: «حۆسئینه یاردێم ائتمک اۆچۆن دؤر مین ملک نازیل ائدیلدی .آنجاق اۆنلارا ساواشما ایزنی وئریلمه‌دی . یئنیدن ایزن آلێب یئره ائندیلر .بۇ زامان آرتێق ەۆسئین اؤلدۆرۆلمۆشدۆ.»[3]

کربلا اولاییندان بئش ایل سونرا موختار سقفی حوسئینین اینتیقامینی آلماق اوچون قییام ائدر. موختار سقفی نین قییامی شیعه نین رادیکال بیر ایدئولوژی اولماسی یولوندا بؤیوک تاثیر گؤسترر. زئین العابیدین یزیده بیعت ائتدیگی اوچون موختار اونون ایمامليغینی قبول ائتمز. علی نین محمد حنیفه آدیندا بیر اوغلونو کندیسینه ایمام اولاراق بلیرلر. او دا سییاستدن و دئوریمدن اوزاق بیر حیاتدان یانا ایدی، بؤیله ایشلره قاتیلماق فیکری یوخ ایدی. موختار سقفی ساسانی اوردولارینی یئنن سعد ایبنی وقاسی، حوسئینین قاتیللری ایبنی زییاد و شیمری ایشکنجه آلتیندا اؤلدوردو. موختارین و حنیفه نین قتلی ایله بو حرکت دوردورولدو.

[3] Əlkafi, I cild, s. 283-284.

شیعه فیقهی نین ایکی قولو وار: 1- ایخباری. 2- اوصولی. سوسیال گلیشمه لر باخیمیندان اؤنملی سونوچلاری اولان بو مکتبلردن، ایخباریلر فیقه اوچون اهلی-بئیتدن گلن حدیثلره آغیرلیق وئرر. اوصولیلر ایسه، عاغلی اؤنه چیخارماغا چالیشاراق ایجتیهادی ساووناریلار. بونلارا گؤره اینسانلار تقلید ائدن و تقلید ائدیلنه بؤلونورلر. ایخباریلره گؤره ایسه، بوتون اینسانلار ایمامی تقلید ائتمه لیدیرلر و موجتهید اولمالاری جایز دئییلدیر. دینی ده هر یؤنو ایله آنجاق ایمام بیلمکده دیر. بوتون موجتهیدلر اویولماسی گرکن اوتوریته لردیر. آنجاق بیریسی مرجعی-موطلقدیر. یعنی دیگر موجتهیدلر ده اونا اویمالیدیر.

زئین-العآبیدی نین ایکی اوغلو آراسیندا ایمامت حاققیندا سورون اولموشدور. زئید و باقیر. زئین-العآبیدین اؤلدوکدن سونرا بیر قیسیم باقیری دئییل، زئیدی ایمام اولاراق قبول ائتدی. بو فیرقه زئیدییه اولاراق تاریخه کئچدی. زئید و قارداشی باقیر آراسیندا ایختیلاف وار ایدی. زئید قارداشینی اموی ظولمو قارشیسیندا سسسیز قالماقدا سوچلاییردی. زئید ایمامتین شرطینی قیلیج و قییام اولاراق گؤروردو. بیر گون قارداشینا دئمیشدی: بیزیم آتامیز گئرچک ایمام اولمامیش، چونکو هئچ بیر زامان قییام فیکرینده اولمامیشدیر.[41] زئید اؤزو اموی خلیفه سی هیشام ایبنی عبدولملیکه قارشی قییام ائدیب شهید اولدو. گونوموزده یمن اهالیسی زئیدی مذهبینده دیر. شیعه نین بئشینجی ایمامی باقیر ده دؤنمین ایقتیدارلاری ایله سورون یاشامامیشدی. ایمام جعفر صادیق علمله داها

[41] Şəhristani, Əlmiləl vəl nəhl, 1-ci cild, s. 251.

چوخ اوغراشیردی. شیعه مذهبی نین اساسیندا جعفر صادیقین تعلیملری نین دوردوغونو یازارلار. یالنیز اونون اؤیرَنجیلری شیعه لیگه میل گؤسترمه میش، سوننی مذهبلری نین قوروجولاری اولموشلار. آنجاق جعفر صادیق هئچ بیر یازیلی قایناق میراث بوراخمامیشدیر. یالنیز اوندان نقل ائدیلن روایتلر واردیر. بو نقللر سونرادان یئتیشن شئیخ موفید، شئیخ طوسی، شئیخ سئیید مورتضی کیمی شیعه فقیهلر طرفیندن قلمه آلینمیشدیر. شیعه نین دؤرد آنا قایناغی بو کیتابلاردیر: 1- محمد کولئینی «اوصولی-کافی.» 2- ابوجعفر بابویه قومی «من لا یحضره الفقیه.»* 3- شئیخ توسی «تهذیب الائحکام.» 4- شئیخ توسی «الایستیبصار.»[42] جعفر صادیق اورتایا اؤز مکتبینی قویموشدو. بو مکتب سونراکی یوزایللرده «جعفری شیعه» آدلاناجاقدی. جعفر صادیقدن یازیلی متن قالمادیغی اوچون بوتون الده اولانلار روایتلردیر. روایتلرین نه قدر گووَنلی اولماسی بللی دئییل. جعفر صادیقه گؤره دونیا بیر گون ده ایمامسیز اولمامیشدیر، اولمایاجاقدیر. جعفر صادیق ایمامایلیغی ان یوکسک معنوی-ایلاهی مقام اولاراق نیته له سه ده اونلار اوچون سییاست و حؤکومت حاققی تانیمامیشدی.

جعفر صادیقین وفاتیندان سونرا ایفراط بیر شیعه مذهبی اولان باطینییه اورتایا چیخدی. بونلار جعفر صادیقین بؤیوک اوغلو ایسماعیلی ایمام

* For him not in the Presence of a Jurisprudence.

[42] Hilmi Ziya Ülken "İslam Düşüncesi" Ülken Yayınları İstanbul- 1995, s. 83.

کیمی تانییردیلار. ایسماعیل آتاسی حیاتدا ایکن اؤلموشدو.[43] جعفر صادیقدن سونرا ایکی شیعه جریانی اورتایا چیخار. جعفر صادیقین بیرینجی اوغلونو ایمام قبول ائدن ایسماعیلییه و ایکینجی اوغلو موسا کازیمی قبول ائدن ایمامییه و یا عثنی عشری شیعه سی.

شیعه، تاریخی سورج ایچینده یوزه یاخین فیرقه یه پارچالانمیشدی. اونلاردان ایبراهیمییه، عثنی عشری، ایمامییه، ایسماعیلییه، زئیدییه، اهلی-فترت، اصحابی-صحیفه ، سککاکییه، فاطیمییه، شئیخییه، رافیضی، حوروفییه، نؤقطه ویبه کیمی فیرقه لر داها مشهوردور.

موسا کازیمین اوغلو و 8-جی ایمام رضا، عباسی خیلافتی نین خوراساناداکی ولیعهدیدیر. هم ایمام رضا هم ده اوغلو 9-جو ایمام جاواد، عباسی خلیفه سی مامونون قیزلاری ایله ائولنمیشلر. ایمام رضا ام الحبیبه و اوغلو جاواد ایسه، ام الفضل ایله ائولنمیش و تویلاریندا خلیفه بول پارا خرجله میشدیر. ریان ایبنی شئیب مامونون واقیعه نئویسی اولموشدور. شئیب 9-جو ایمام جاوادین مامونون قیزی ایله ائولنمه سی حاقدا بیلگی وئرمیشدیر: «سارایدان یوکسک سئوینج و موسیقی سسلری ائشیدیلیردی. سارای سانکی دنیزده بیر گمی کیمی گؤرونوردو. خلیفه نین کؤله لری باشلاریندا آلتون قابلاری اورتایا چیخدیلار. مامون کورَکَنی ایمام جاوادین باشینا آلتون پارچالاری سَپیردی. او گئجه مامونون بَیین و گلی نین

[43] İsmail Mutlu "Tarihte ve Günümüzde Caferilik"

باشینا سپدیگی آلتونلار حسابینا چوخ آدام یوخسول ایدیسه، بیردن- بیره زنگینلشدی.»[44] داها سونرا اونون اوغلو ناغی اونونجو ایمام اولاراق بیلینیر.

11- جی ایمام سامیره ده یاشاییردی. سامیره عسگری و حربی شهر اولدوغوندان اونا حسن عسگری دئییردیلر. حسن عسگری نین اوچ قارداشی بیر باجیسی وار ایدی. صفویلر دؤنمینده عایشه آدی یاساقلانیب لعنتلنسه ده اونون باجیسی نین آدی عایشه ایدی. قارداشی نین بیری نین آدی جعفر ایدی. شیعه اهلی اونا «جعفر کذاب» دئییردی. چونکو 11-جی ایمامین واریثی نین بلیرلنمه سی اوچون دوزنلندیگی کوممیسسیوندا جعفر آللاها آند ایچدی کی، قارداشی حسن عسگری نین اوغلو اولمامیشدیر. «مئهدی» آدیندا دؤرد یاشیندا اوغلونون اولوب غئیبه چکیلدیگینه اینانانلار اونا «جعفر کذاب» دئدیلر. حسن عسگری نین دفن مراسیمینده جعفر مئییت نامازی قیلماق ایستر. تکبیر ائتمک اوزره ایکن کیمسه نین گؤزونه گؤرونمه یَن بوغدایی بیر چوجوق اؤنه چیخیب جعفر کذابی اوزاقلاشدیراراق آتاسی نین مئییت نامازینی اؤزو قیلمیشدیر. جعفر چوخ آز یاشاسا دا چوخلو ائولادلاری وارمیش.[45] بو گؤزه گؤرونمه یَن چوجوق 12-جی ایمام «مئهدی»دیر.

12- جی ایمام مئهدی آتاسی نین اؤلوموندن دؤرد ایل اؤنجه دونیایا گلمیش و سامیره ده بیر قویودا قئیبه چکیلمیشدیر. یالنیز «نایب»لر و یا «باب»لار اونونلا ایرتیباط قورموش. جانینی قورواماق اوچون کیمسه یه

[44] Şücaəddin Şəfa "1400 ildən sonra" s. 944.
[45] Dairət-ul maarifi- şiə 5-ci cild, Qamus-ul rical 2-ci cild, Əl-maarif vəl-maarif 2-ci cild.

گؤرونمه میشدیر. عوثمان ایبنی سید آدیندا بیریسی مئهدی ایله تماسدا اولدوغونو ایدیعا ائدیب و شیعه اهلیندن پارا توپلاییردی. عوثمان ایبنی سید 45 ایل بو آدلا شیعه اهلیندن پارا توپلادی. قئیبه چکیلن مئهدی بو پارانی هاردا خرجله ییرکیش بللی دئییل. سانکی قئیبلرده ده دوکان- بازار وارمیش، آلیش- وئریش داوام ائدیرمیش. ایمام مئهدی ایله ایرتیباطدا اولان دؤرد کیشیدن بیری ده محمد سئیمری آدیندا بیر فارس اولموشدور. مئهدی نین قئیبی ایکی مرحله دن عیبارت اولموش. 1- 70 ایل داوام ائدن کیچیک قئیبت. 2- بؤیوک قئیبت. کیچیک قئیبت عرضینده دؤرد کیشی ایله ایلیشکیده اولموش: 1- عوثمان ایبنی سید. 2- محمد ایبنی عوثمان. 3- حوسئین ایبنی روح. 4- علی ایبنی محمد سئیمری.* بؤیوک قئیبت بو دؤرد کیشی نین اؤلوموندن سونرا باشلامیشدیر.**

---

* Səfəvilər dönəmində yasaqlanıb lənətlənməsinə baxmayaraq Mehdinin naiblərinin də adları Osman olmuş!

** Səfəvi qaynaqlaqlarında Mehdinin zühuru ilə bağlı bilgilər:
Səfəvi qaynaqlarında "Mehdi"nin zühuru ilə bağlı bağlı bilgilər bu şəkildədir: Səfəvi dövləti Mehdinin zühuruna qədər davam edəcək. Mehdi zühur etdiyində bəvasir və cüzam xəstəliyi yayqınlaşacaq. Mehdi zühur etdiyində günəş Doğudan deyil, Batıdan doğacaq. Mehdidən öncə "Süfyani" zühur edəcək. Süfyani Əbusüfyanın soyundan və çox çirkin görünümlü olacaq. Süfyaninin zühurundan amac şiələri qətl etmək olacaq. Məclisi "Mehdiyi-moud" adlı kitabında israrla yazır ki, Mehdidən öncə Süfyani zühur edəcək. Şeyx Tusi "Qeybət" kitabında "Amer ibni Vasilə"dən bir rəvayət nəq edər. Vasilə rəvayət edər ki, Əbutaliboğlu Əli "zühur zamanı günəş Doğudan deyil,

سئیمری اؤلدویوندە بیر مکتوب گؤستردی و بو مکتوبو مئهدی نین یازدیغینی ایدیعا ائتدی. بو مکتوب شئیخ توسی نین «قئیبت» آدلی کیتابیندا وئریلمیشدیر. صفویلر دؤنمی نین شئیخلریندن بیری اولان مجلیسی ده بو مکتوبو «مئهدی موعود» کیتابیندا وئرمیشدیر. بو مکتوبدا یازیلمیش:

تانری نین آدی ایله

ائی علی ایبنی محمد سئیمری! سنین اؤلوموندن سونرا تانری قارداشلارینا صبر وئرسین. چونکو آلتی گوندن سونرا اؤله جکسن. ایشلرینی یئرَبَیئر ائیله و کیمسه نی ده جانیشین تعیین ائتمه. چونکو بؤیوک قئیبت باشلامیشدیر. من بیر ده تانری نین ایذنی ایله اورتایا چیخاجاغام .بو دا زامانلار کئچدیکدن و یئر اوزونده ظولم آشیب-

---

Batıdan doğacaq və günəş günortadan axşama qədər hərəkətsiz qalacaq" söyləmiş. Mehdi zühur etdikdən sonra Ayişəni, Əbubəkiri, Ömәri, Osmanı dirildəcək. Əhli-beytə zülm etdiklərindən dolayı onları yarqılayıb yenidən atəşdə yaxacaq. Məkkədə İslam düşməni olan bütün sünniləri qətl edəcək və qan su yerinə axacaq. Mehdi 19 illik iqtidarı sürəsincə bütün sünniləri öldürüb dünyanı şiələşdirəcək. Daha sonra saqqallı bir qadın tərəfindən öldürüləcək. Mehdinin cəddi Əlioğlu Hüseyn diriləcək və Mehdini dəfn etdikdən sonra "Müntəsir" (zalimdən intiqam alan) imam kimi 309 il iqtidarda olacaq. Daha sonra Əbutaliboğlu Əli gələcək və "Səffah" (natiq) imam kimi 44 min il iqtidarda olacaq. Sonra da Hz. Məhəmməd gələcək və 50 min il iqtidarda olacaq. Bu zaman bitdikdən sonra Mehdinin yenidən zühuru ilə bu proses sonsuzluğa qədər təkrarlanacaq. (Bax: Məclisi, "Bəhar-ul ənvar", 13-cü cild, "Mehdiyi-moud", tərcümə Əli Dəvani, s. 1223)

داشدیقدان سونرا اولاجاق. شیعه لر آراسیندا کیمسه منی گؤرودویونو ایدیعا ائدیب اورتایا چیخاجاق. بیلمیش اول کی، صوفیانی نین اورتایا چیخیشیندان و گؤیلردن فریاد گلمه دن اؤنجه کیمسه منی گؤردویونو ایدیعا ائدرسه، یالان سؤیله میشدیر، یالانچی نین بیریدیر. گئرچک گوج و ایقتیدار تانرییا مخصوصدور.* بو دؤرد کیشی ایمامیلا ایرتیباط آدی آلتیندا جاهیل کوتله نی ایستیمار ائده رک بولجا ثروت توپلامیش، عؤمورلری نین سونلاریندا دا "بؤیوک قئیبتین" باشلادیغینی سؤیله میشلر. مئهدی بو دؤرد کیشی ایله ایرتیباط یئرینه اؤزو آچیقجا گلیب بیر نیطق سؤیله یه رک، اهالی نین گؤزلری نین اؤنوندن قئیبه چکلیمه سی داها یاخشی و اینانیلیر اولمازمی ایدی؟ بو ایفتیرالارا نه احتییاج وار کی؟ نه قوراندا، نه بوخاری نین و نه ده موسلیمین حدیث کیتابلاریندا "مئهدی" مسئله سی یوخدور. بونلار ایسلامدان سونرا ایفتیراجیلارین اویدورمالاریندان باشقا بیر شئی دئییلدیر. ان بؤیوک هادی و هیدایت ائدن قورانی-کریمدیر. ایسلامدا مئهدییه گرک یوخدور کی. زاتن قوران آرامیزدادیر. آیریجا، "مئهدی" سؤزونو ده آنلامبیلیم اولاراق یانلیش آچیقلامیشلار. "مئهدی" هیدایت ائدن دئییل، هیدایته ارمیش دئمکدیر. هادی ایسه هیدایت ائدن دئمکدیر. مئهدی سؤزونو ده هادی یئرینه یانلیش اولاراق قوللانمیشلار.

* Məclisi, Bəhar-ul ənvar, 51-ci cild, s. 361.

قئیبتی-کوبرادان (بؤیوک یوخ اولوشدان) سونرا 945-جی ایلده ابوشوجاع بووئیه طرفیندن قورولان و ایمامییه طرفداری اولان بووئیهلیلرین حاکیمییتی اله کئچیرمه سی، ایمامییه شیعه سی نین گلیشمه سینه سبب اولدو. او تاریخلرده ایمامییه شیعه سی حدیث، کلام و فیقه ساحه سینده بؤیوک ایره لیله مه قئید ائتدیلر. شیعه نین ان مؤعتبر اثرلری بو دؤنمده یازیلدی. سلجوقلو حؤکمداری توغرول بَی 1055-جی ایلده باغدادی آلاراق اونلارین ایقتیدارینا سون وئردی.[46] ایسلام تاریخینده هئچ بیر حادیثه «ایماملیق» قدر حاقسیز قان تؤکمه میشدیر. ایسلاملا هئچ بیر باغلانتیسی اولمایان ایکی آنلاییش دا شیعه یه مخصوصدور. اونلاردان بیری «خومس» و دیگری «موتعه»دیر. خومس، یعنی هر شیعه وار-دؤولتی نین بئشده بیرینی موللایا وئرمه لیدیر. موتعه، یعنی متاع و شئی. یعنی قادین بیر اشیادیر و کئچیجی اولاراق «صیغه» آدی ایله قوللانیلا بیلر. هر ایکی آنلاییش موللالیق و آیتوللاهلیق قورومونون ماددی و سئکسوال احتییاجینی گئدرمک اوچون گلیشدیریلمیشدیر. «خومس» سؤزو قورانین «اینفال» سوره سی نین 41-جی آیتینده کئچر. آیتده دئییلیر: «... بیلمیش اولون کی، ساواشدا الده ائدیلن قنییمتین خومسو (یعنی بئشده بیری) آللاها، پئیقمبره، اؤز اقربالارینیزا، یئتیملره، یوخسوللارا و یولدا قالمیشلارا عآیددیر. آللاه هر شئیه قادیردی.» شیعه-صفوی موللاسی و سئییدلر بوراداکی «اقربا» سؤزونو پئیقمبرین اقرباسی کیمی تفسیر ائتمیشدیر. سئییدلر ده اؤزلرینی

[46] İsmail Mutlu "Tarihte ve Günümüzde Caferilik", s. 55.

پئیقمبر سویوندان حساب ائتدیکلری اوچون خالقین قازانجی نین بئشده بیری اونلارا عآید اولمالی ایمیش!!! قورانین بو آیتی سئییدلرین آنلاتدیغی کیمی اولسایدی، او زامان دؤرد خلیفه زامانیندا حضرت علی و ائولادلارینا خومس اؤدنمه لی ایدی. یعنی یوزایللر سونراکی سئیید و موللا ایسلامییتی صحابیلردن داها دوغرومو آنلامیشلار؟

بو آلتیاپی اؤن بیلگیلردن سونرا صفوی تاریخی نین اینجلنمه سینه کئچه لیم. آنجاق بیر سوال سوراراق مؤوضوعیا کئچمک ایسته ییرم. تورک دؤولت گلنگینده داها سونرا قورولان دؤولتلر اؤنجه کی دؤولتین مدنییتینی، کولتورونو، اینانجینی تاریخدن سیلمه میشدیر. اؤرنه یین سلجوقلونون ایچیندن عوثمانلی دوغموشدور. امیر تئیمور عوثمانلینی یئندیکدن سونرا اونون خالقینی اینانجیندان دولایی قیلیجدان کئچیرمه میشدی. بایییندیرلی دؤولتی قاراقویونلولاری یئندیکدن سونرا اونون خالقی و خالقی نین اینانجی ایله اوغراشمامیشدی. بایییندیرلی دؤولتی کیمسه نی اینانجیندان دولایی اؤلدورمه میشدی. یالنیز شاه ایسماعیل بؤیله حرکتده بولونموش و صفوی دؤولتینی قوردوقدان سونرا تبریز مرکز اولماق اوزره بایییندیرلی دؤولتی نین بوتون معنوی میراثینی یوخ ائتمیش، کیتابلارینی یاخمیشدیر. صیرف سوننی اولمالاری اوزوندن تبریزده سویقیریم تؤرتمیشدیر. شاه ایسماعیل ندن بؤیله ائتمیشدیر؟ بو سوالین جاوابی کیتابین ایچینده آرانمیشدیر.

شئیخ صفی الدین اردبیللی

«صفوی» لقبی صفی الدین آدیندان آلینمیشدیر. صفی الدین 1252-جی ایلده اردبیلین کلخوران کندینده دونیایا گلمیشدیر.[1] آتاسی نین کلخوراندا اکین یئرلری اولموشدور. صفی الدینین آدی بو سویدا دینی

[1] Valter Hins "İranda Milli Dövlətin Təşkili" farscaya çevirən Keykavus Cahandari, 2-ci yayım 1361-ci il (hicri-şəmsi).

آریستوکراسی نین اولدوغونو گؤسترمکده دیر. چونکو بؤیله طمطراقلی آدلاری، آنجاق دینی آریستوکراسیده بولونانلار چوجوقلارینا وئره بیلردیلر. یوخسوللارین آدلاری عوموmن تمیز تورکچه آدلار اولموشدور.* صفویلرین سویو حاقدا دَییشیک گؤروشلر وار. والتئر هینس[2] و کسروی اونلارین سویونو تورک اولاراق گؤرمزلر. صفویلر اؤزلرینی 7-جی ایمام موسا کازیم سویوندان بیلدیکلری اوچون عرب اولمالاری گره کیر. شئیخ صفی 7-جی ایمام موسا کازیمین 18-جی سویو ایدی.[3] صفویلر حاققیندا ایلک بیلگینی وئرن ایبنی-بززازین یازدیغی "صفوه الصفا" کیتابیدیر. ایبنی-بززاز صدرالدینین موریدی اولموشدور. بو کیتابدا صفویلرین سویو حاققیندا گئنیش معلومات واردیر. صفوه الصفادا صفویلرین سویونون کورد اولدوغو یازیلماقدادیر. صفویلرین سوی کؤکونده الکوردی السنجانی آدیندا بیر عاییله اولموشدور.[4]

---

* Günümüzdə də İran mühitində bu şəkildədir. Bizim Limli kəndimizdə heç bir tarlası olmayanlar, onun-bunun qapısında çalışanların adı təmiz türkçə olardı. Ancaq imkanları olanların adı ərəbcə, farsca, dini ailələrin də adı ümumən təmtəraqlı ərəbcə adlar olardı. Örnəyin kəndimizdə kölə olaraq çalışan adamların adları bu şəkildə idi: Tanrıverdi, Dənizxan, Qotazxan, Özxan, Azay, Bayındır, Tovxan, Ayaz, Durna, Balabəyim, Usandıq, Alış, Alı, İmlər, Ataxan, və...

[2] Valter Hinsin Səfəvilər haqqında yazdığı kitab İranda "İranda milli dövlətin təşkili" adı ilə fars dilinə tərcümə edilmişdir.

[3] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" 2-ci cild, s. 132, Əsatir yayınları Tehran 1377 (h.ş).

[4] İbni-Bəzzaz Ərdəbili, Səfvət-üs səfa, Zəryab nəşriyatı, Tehran- 1376 (h. ş), s. 70.

تاریخی وئریلره گؤره عرب اوردولاری آذربایجاندا ایکی حربی قرارگاه قورموشلار. بیری ماراغادا و ایکینجیسی ده اردبیلده. او زامان مینلرجه عرب عایله لری بو بؤلگلرده یئرلشدیریلمیشلر. آذربایجاندا یایقین اولان «عربلی» یئر و «عربزاده» سوی آدلاری دا بو عرب یئرلشمه لریندن قالما میراثلار اولمالیدیر. شیعه لرین ایکینجی ایمامی علی اوغلو حسنین قایناآتاسی اولان اشعث ایبنی- کئندی اوچونجو خلیفه عوثمانین خیلافتی نین سونلاریندا و دؤردونجو خلیفه علی نین زامانیندا آذربایجانین والیسی ایدی. ایبنی-کئندی اؤزویله بیر چوخ عرب عایله لرینی آذربایجانا گتیرمیشدی. آذربایجاندا بو گون اؤزونو «سادات»، یعنی سئییدلر آدلاندیرانلار دا بو تؤرمه لردن اولموشلار. [**] بیر دیگر آنلاییشا گؤره حوسئینین سویوندان گلنلره «سئیید» و حسنین سویوندان گلنلره «شریف» دئییلمکده دیر. ابوموسلیم خوراسانی نین امویلری دئویرمه سیندن سونرا خوراساندا و بیر چوخ بؤلگلرده عربلره قارشی سالدیرلار باشلامیش، بیر چوخ بؤلگه لر عربلردن تمیزلنمیشدی. آنجاق آذربایجاندا

[**] DNA üzərinə yapılan son araşdırma bu iddiaların yanlış və gerçəkdışıolduğunu isbatlamışdır. “Seyid” qonusu bioloji gerçəkliklə əsla aidiyəti yoxdur. Sadəcə kültürəl bir olqudur. Qaynaq üçün baxıla bilər: Bu biolojik araşdırma günümüzdə yayqın olan “seyid”lər anlayışını qəbul etməməkdədir. Artıq seyid deyə, özəlliklə Azəbrycan bölgəsində bir soy yoxdur. Böyük olasılıqla Səfəvilər də bu “seyid” kimliyindən siyasi amaclar üçün yararlanmışlar. Qaynaq:
http://www.bbc.co.uk/persian/science/2011/11/111113_l42_vid_ir_genetic.shtml

عربلره قارشی بنزر سالدیریلار اولمامیشدی. عباسی خیلافتینه قارشی اولان عربلرین بابک اوردوسوندا خیلافته قارشی ساواشدیقلاری دا تاریخ بیلگیلری آراسیندادیر. آذربایجاندا یئرلشمیش اولان عربلر داها سونراکی دؤنملرده، اؤزللیکله ده مرکزی آسیادان تورک آخینلاری نین گلمه سی ایله تورکلشه رک دیللرینی اونوتموشلار. آذربایجان اهالیسی نین باشات (دومینانت) مذهبی سوننیلیگین شافئعی مذهبی اولموشدور. صفی الدین شافئعی سوننی مذهبینی دده لریندن میراث آلمیشدی. آذربایجاندا عثنی عشری شیعه اولمامیشدی. آنجاق بعضی زئیدی شیعه سینه منسوب اولان توپلولوقلار اولموشدور. صفی الدین چوجوقلوغوندا قوران و سوننت اؤیره نیمینه باشلار. شئیخ فرج اردبیلیدن درس آلیب اونون موریدی اولور. تصووفده «مقاملار» اولاراق بیلینن یولدا ایره لیله یه بیلمه سی اوچون بیر سوره لیگینه ساوالان داغی نین اتکلرینده اعتیکافا چکیلر. او زامان آذربایجاندا یوکسلمه ایمکانی قیسیتلی اولدوغوندان صفی الدین آذربایجانی ترک ائدیب شیرازا گئدر. شیرازدا شئیخ عبدالله خفیفین موریدی اولار. بو خانیگاهدا صفی الدین موريد یئتیشدیرمه قوراللارینی اؤیرنر. شیرازدا اولقونلاشما سورجینی بیتیردیکدن سونرا اردبیله گئری دؤنر. آنجاق اردبیلده داها تجروبه لی شئیخلر اولدوغوندان صفی الدین اؤزونه موريد جلب ائده بیلمز. بو اوزدن ده 1269-جو ایلده گیلانا گئدر و بوردا چوخ اونلو شئیخ زاهید گیلانیدن درس آلار، اونون خانیگاهی نین اؤیرنجیسی اولار.[4] شئیخ زاهید گیلانینی قازان خان موغول اؤز هیمایه

[4] Valter Hins “İranda Milli Dövlətin Təşkili” farscaya

سی آلتینا آلمیش، اونا چوخ یاردیملار ائدیردی. بونا قارشیلیق اولاراق گیلانی خالقین موغوللارا اویمالارینی تبلیغ ائدیردی. خالقین اوزرینده بؤیوک معنوی ائتکیسی اولان خانیگاه شئیخلری نین بو ایستکلری چوخ تاثیرلی اولوردو. صفی الدین چوخ قیسا بیر زامان ایچینده شئیخ زاهید گیلانی نین دیقتینی اؤزونه جلب ائده رک اونون بیرینجی موریدی مقامینا یوکسلدی. شئیخ زاهید گیلانی نین یاردیمچیسی اولدو. شئیخ گیلانی قیزینی صفی الدینله ائولندیردی. بو ائولیلیکدن سونرا دا گیلانی وصییت ائده رک صفی الدینی اؤز واریثی اولاراق دویوردو. 1290-جی ایلده شئیخ گیلانی اؤلدوکدن سونرا صفی الدین اونون بوتون یئتکیلرینه صاحیب اولدو. بؤیله جه صفی الدینین یوکسلیشی اوچون گرکن ایمکان ساغلانمیش اولدو. گیلانی نین موریدلرینی اؤزونه موراید ائده رک اردبیله گئری دؤنوب اؤز خانیگاهینی تاسیس ائتدی. اردبیلده و چئوره سینده اؤزونه طرفدار توپلاماغا باشلادی. شئیخ خانیگاهدا سماعزنلیکله ده مشغول اولور و بو یوللا دیندار اولوب، آنجاق داها شاد یاشاماق ایسته ین گنج آداملاری خانیگاها جذب ائده بیلیردی.[5] سماعنین سؤزلوک آنلامی ائشیتمکدیر. آنجاق تصووفده باشقا آنلام داشیمیشدیر. اونو بیر تور «شاد یاشاماق» اولاراق معنالاندیرماق اولار. بو شاد یاشاما و غملردن اوزاقدورما،

çevirən Keykavus Cahandari, 2-ci yayım 1361-ci il (hicri-şəmsi).

[5] Şeyx Səfyəddinin həyatı haqqında ayrıntılı bilgi bu qaynaqlarda mövcuddur: 1- İbni-Bəzar Ərdəbili, "Səfvət-ül Səfa" Qulamrza Təbatəbainin redaktəsi. 2- Əhməd Kəsrəvi, "Şeyx Səfi və soyu" 3- Mənuçehr Parsadust "Birinci Şah İsmayıl", s 115-124.

ریندلره خاص ایدی. ریندلردن تصووفه کئچمیشدیر.[***] صوفیلردن بیر قیسمی بؤیله اینانیردیلار کی، تانرینی سورکلی ذیکر ائده رک اینسان روحو او´نا قووشا بیلر و او´نا قووشماق دا شادلیق گتیرر. بو شادلیق ائهتیزاز، حرکتلنمه اولوشدورار و اینسان اؤزوندن آسیلی اولمایاراق رقص ائتمه یه و سئوینچ چیغلیقلاری آتماغا باشلار. بو مئتودو ایجاد ائدنلر داها اؤنجه زاهیدلیکله مشغول اولان شئیخلر اولموشدولار. اونلار گؤردولر کی، اوروج توتماق، گئجه لر آیاق قالماق و عذاب چکمه لرله توپلومو ائتکیله یه بیلمیرلر. چکیلیب بیر یئرده یالنیز باشینا یاشاییرلار و خالق دا اونلاری اونودور. بو اوزدن ده توپلومو و اؤزللیکله گنجلری اؤزلرینه جلب ائتمک اوچون بو مئتودو گلیشدیردیلر. خانیگاهلار بیر تورلو هم ده آیلنجه مکانینا دؤنوشدو. بو اوزدن شرعی زاهیدلیکدن واز کئچیب «ریندلیک»ه اوز توتدولار. ریندلیک آیلنجه دن یانا اولان دیندار اوچون جاذیبه لی گؤرونوردو. تصووفده زامان-زامان ریندلیک ایستیثمار ائدیلمیشدیر. چونکو ریندلر اینسانا خیدمت ائده رک، بشرین سَوییه سینی یوکسلتمک ایسته میشدیلر. آنجاق بعضی صوفیلر اینسانلارین بو تمایولونو و ریندلرین تاریخی تجروبه سینی اؤز سیاسی آماجلاری یولوندا قوللانمیشلار.

[***] Özəlliklə ədəbiyatda çox yayqın olmuşdur rindlik. Füzulinin və digər irfan əhlinin şeirlərində rindliyə tanıq olmaq mümkündür. Mövlanada bu zirvəyə çatar. Mövlananın bütün əsərləri ritmikdir, musiqi ilə iç-içədir. Füzuli ünlü qəzəlində qəmlərdən uzaq durmağı və şadlıqlara meylli olmağı bu şəkildə anladar:
"Füzuli **rind**i-şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır
Sorun kim bu, nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?"

خانیگاهلار زامانلا دؤنمین سیاسی ایقتیدارلاری ایله آنلاشاراق گئنیش ماددی ایمکانا صاحیب اولموشلار. بونا قارشیلیق خانیگاهلار سیاسی ایقتیدارلارا عسگر وئرمیش و سیاسی ایقتیدارین مشروعلاشماسی یولوندا چالیشمیشلار. بو اوزدن ده هر دؤولت باشچیسی و یا دؤولت یئتکیلیسی خانیگاه شئیخلرینی یانینا چاغیرمیش، اونون کؤنلونو اله آلمیشدیر. چوخ کز ایقتیدارلارین مشروعیتینی بو خانیگاهلار ساغلامیشلار. اسکی چاغلاردا سیاسی اؤرگوتلنمه پارتیلر شکلینده اولمادیغی اوچون، خانیگاهلار هم ده گونوموز پارتیلری نین رولونو اویناميشدير.

ریندلر فردی موتلولوغو توپلومسال موتلولوقدا گؤروردولر. خالقین موتلو اولماسی یولوندا چالیشماقلا گئرچک موتلولوغون الده ائدیله جگینه اینانیردیلار. شاد یاشاماق و بوتون اینسانلارین شادلیغی اوچون الدن گله نی ائتمک لازیمدیر. بو فیکیر آخیمی نین اؤرنکلرینی «ایخوان الصفا» ریساله لرینده، فوضولی نین، خییامین، حافیظین، مؤولانانین قزللرینده گؤرمک مومکوندور.* شهاب الدین سؤهروردی نین ده دونیاگؤروشونده

---

* Rindlik halını daha yaxşı anlaya bilməmiz üçün Füzulinin bu şeirinə baxlaım:

"Necə bir vəsvəseyi-əql ilə qəmnak olalım,
Gəlin alayişi-qəmdən çıxalım, pak olalım,
Nəş' eyi-mey bulalım, qabili-idrak olalım.
Məstü mədhuşü xərabatiyü bibak olalım.

Rindlər bəzminə sərməst səbu tək giribən,
Zövq bağinə girib, cam gülünü dəribən,
Meyə derlərsə bəha əql mətaın, veribən,
Məstü mədhuşü xərabatiyü bibak olalım.

ریندلیک وار ایدی. ریندلیک اسکی اورتا دوغو و مئسوپوتامیا کولتورلریندن قایناقلانان بیر گلیشمه دیر. مؤولانا، تبریزلی شمسله تانیش اولدوقدان سونرا تامامن ریندلیک یولونا گیرمیش، سماعزنلیک ائتمیش، موسیقی و شعر سؤیله میشدی. یعنی سورَکلی موتلو اولما و موتلو یاشاما دورومو. اومیدسیزلیگی یاخین بوراخماماق. مؤولانا مثنوی نین دؤردونجو جیلدینده سماعزنلیگی، شعری و موسیقینی ایچه رَن ریندلیگی بو شکیلده آچیقلار:

«سؤیلر اولموشلار ارنلر اول نفس
گؤیلرین سونسوزلوغوندادیر بو سس
اول فلکلر سئیرینیندیر کیم بو ساز
سؤیلر اولموش بؤیله تنبورلا بوغاز

Paybəsti-meyi-safi olalım dürd misal,
Verəlim saqiyə can, eyləyəlim kəsbi-həlal
Nəş’ ədən bilməyəlim aləmi-keyfiyyəti-hal,
Məstü mədhuşü xərabatiyü bibak olalım.

Mey hübabı kimi meyxanədə bir ev tutuban,
Iqdi-əngur kimi bir araya baş çatuban,
Alsalar, din ilə dünyayi şərabə satuban,
Məstü mədhuşü xərabatiyü bibak olalım.

Badədən qeyr ki, qəm dəf’ inə bir cam yetər,
Nəqdini nisyəyə hər kim verəcək olsa itər,
Ey Füzuli, rəvişi-əhli-riyadən nə bitər?
Məstü mədhuşü xərabatiyü bibak olalım.”

بیز کی، هپ آدم سویوندان گلمیشیز
ایلک ازلدن وارلیغا سرپیلمیشیز .
بؤیله دیر سازلارداکی اول اینله ییش،
آنلادار بیر چوخ آنیملا دینله ییش
شیکله اؤرتموشسه بیزی تورپاق و سو
کؤکسوموزده وار ازللیک دویقوسو
اول ازل گوندن اولان سسلر گلیر
موسیقی شکلینده بیزده یوکسلیر.»[**]

مؤولانا بو میصراعلاردا آنلادیر کی، موسیقی و شعر اینسانا طبیعتده اولان بؤیوک دوزه نی خاطیرلادیر. اینساندا ازلی حظ و ذؤوق دویقوسو اویادیر. او حظ کی، یالنیز اوچماقدا (جنننتده) آدمه و حوایه وئریلمیشدی. او حظی بیزیم بیلینجالتیمیزدا اویادان موسیقی و شعردیر. بؤیله بیر حظه وارمیش اولان اینسان کندیسینه سیغماز اولور و رقص ائتمه یه باشلار. بو رقصله ده بوتون دوغا ایله بیرلشمه دویقوسو ایچینه گیرر، چونکو طبیعتده ده هر شئی رقص ائتمکده دیر.[***] سماعنین نه

[**] Tərcümə: Güntay. Başqurd Türkçəsində "**şik**" şübhə deməkdir.

[***] Bu düşüncəni Hüseyn Cavid də bu şəkildə açıqlamışdır:
"Hətta şu üfüqlərdə sönən qanlı günəş də
Həp rəqs edərək qeyb oluyor, seyr edin, işdə!..
Həp rəqs ediyor qanlı günəş,qanlı üfüqlər,
Həp rəqs ediyor halə qəmər, pənbə şəfəqlər.
Rəqs etmədə həp şerü dəha, hüsnü lətafət.
Rəqs etmədə yıldızlı fəza, ruhi-təbiət.
Hər fəlsəfə, hər dinü təriqət, bütün adət

زاماندان عیرفانا داخیل اولدوغو بللی دئییل. داها اؤنجه دن داغینیق و سیستئمسیز شکیلده مؤوجود اولان سماع، شمسی-تبریز طرفیندن سیستئماتیزه ائدیلمیشدیر. «عشق تصووفو اومیدسیزلیکلرله، قورخولارلا ساواشمالیدیر. بو اوزدن ده کوللئکتیو سئوینجه و شادلیغا احتییاجی وار. عشق تصووفونده سماع بیر ضرورتدیر. سماع اینسانین هیجانینی سؤندورن هر تور اویوشدوروجویا قارشیدیر.»[6] آنجاق سماعنین دَییشیک آماجلار اوچون قوللانیلدیغی دا اولموشدور. «هللاج»، «بایزید» عیرفانینا یاخینلاشماق اوچون قوللانیلان سماعنین روحانی آنلامی اولموشدور. خانیگاها ایمکانلار و ایقتیدار ساغلاماق آماجی ایله گنجلری جلب ائتمک اوچون ده سماع قوللانیلمیشدیر. بو یوللا گنج موریدلرین سایی گون کئچدیکچه آرتیردی. سماع مجلیسی بعضن او قدر ائتکیلی اولموش کی، ساده اینسانلاری دا اؤزونه جذب ائدیب عاغلینی باشیندان آلا بیلیرمیش. بونو مؤولانا مثنویسینده بیر حئکایه ایله بؤیله آنلادار: بیر موسافیر ائششگی ایله بیر یئرده بیر خانیگاها گلر و ائششگینی آپاریب آخیردا باغلاییب بکچی آداما تاپشیراراق خانیگاها گیرر. بیر آزدان خانیگاها توپلاشان آج صوفیلر باشلارلار چالیب اویناماغا. بو آرادا صوفیلردن بیر نئچه سی گئدیب ائششگی کسیب پیشیریب گتریب اتینی یئیه-یئیه دف

Rəqs etmədə həp olsa xəyal, olsa həqiqət.
Həp rəqs ediyor hüznü sürur, eşqü fəlakət,
Həp rəqs ediyor xeyirlə şər, elmü cəhalət...
Rəqs etmədə, hətta, o görünməz ulu məbud,
Rəqs etmədə, hətta o vücudi-ədəmalud."

[6] Nasirəddin Sahibəzzəmani "Üçüncü xətt", s. 327.

چالیب، رقص ائدیب شعر اوخویوب اوینالار. صوفیلر گؤرورلر کی، ائششک صاحیبی اؤزو ده هیجانلانیب بونلارا قاتیلیب اویناماغا باشلادی. توپلو شکیلده دانس ائدیب اوخویورلار کی:

«گئتدی ائششک، گئتدی ائششک گئتدی ده

گئتدی ائششک، گئتدی ائششک گئتدی ده»*

ائششک صاحیبی ده بونلارا قاتیلیب «گئتدی ائششک، گئتدی ائششک گئتدی ده» سؤیله ییب رقص ائدیر. خانیگاهین تؤره نی بیتر و هر کس چکیب گئدر ائوینه. موسافیر ده ائششگینی آچیب مینیب گئتمک اوچون تؤوله یه گئدر. ائششگینی باغلادیغی یئرده گؤرمز. تاپشیردیغی بکچییه سؤیلر کی، منیم ائششگیم هانی؟

بکچی دئییر: «ائششک گئتدی»

آدام دئییر: هارا گئتدی ائششک، ائششگیم هاردادیر؟

بکچی دئییر: ائششگی کسیب یئییب و دانس ائتدینیز. یئدیگینیز ات سنین ائششگی نین اتی ایدی.

موسافیراؤفکله نیب بکچییه دئییر: منه نییه خبر وئرمه دین؟

بکچی دئییر: من نئچه دفعه گلدیم سنه خبر وئرمه یه، آنجاق سن اؤیله سینه اورکدن «گئتدی ائششک، گئتدی ائششک گئتدی ده» شرقیسینی سؤیله ییب رقص ائدیردین کی، من سنین بیلدیگینی ساندیم. سن قویمادین آغزیمی آچیب «ائششگی کسدیلر» سؤیله ییم. آغزیمی آچماق

* خر برفت و خر برفت آغاز کرد
زین حرارت جمله را انباز کرد

ایسترکن سن «گئتدی ائششک، گئتدی ائششک، گئتدی ده» دئییب دانس ائتدین.

سونرا مؤولانا کور تقلیدین نه قدر ضررلی اولدوغونو آنلادار. آدام اونلاری تقلید ائده رک «گئتدی ائششک» سؤیله میش. گئدن ائششگین اؤز ائششگی اولدوغونو بیلمه میش.

صفی الدین زامانی خانیگاهلارین یایقینلاشدیغی دؤنم اولموشدور. موغوللارین دا دستگینی آلان بیر چوخ خانیگاه اورتا دوغودا آکتیولشمیشدی. موغوللارین موسلمانلاشما سورجینده خانیگاهلارین رولو اولدوغوندان موغول دؤولتی نین دستگینی آلمیش اولوردولار. چینگیز خان دؤنمیندن باشلایاراق موغوللار فتح ائتدیکلری هر یئرده دین اؤندرلرینه، خانیگاه شئیخلرینه خوشگؤرو ایله یاناشیردیلار. اورتا دوغو، یالنیز موغوللار زامانیندا دین و مذهب آزادلیغینا قووشموشدو. موغوللارین بوتون دینلره ائشیت مسافه ده دورمالاری دینی اؤزگورلوک اورتامی اولوشدورموشدو. بو دینی اؤزگورلوگو اؤزلیکله صفویلر دؤنمینده اینسانلار چوخ آرزو ائده جکدیلر. داها اؤنجه کی دؤنملرده دونیاگؤروشو قبول ائدیلمه یَن خانیگاهلارین شئیخلری نین دریسینی سویور، قتل ائدیردیلر. موغول مدنییتی بؤلگه یه دونیوی یاسالار گتیرمیش و بؤلگه خالقلاری آزاد نفس آلا بیلمیشدی. اؤزلیکله موغوللار باغداد خیلافتینی دئویردیکدن سونرا یوزایللر بویونجا داوام ائدن خیلافت اسارتیندن بؤلگه میلتلری آزاد ائدیلمیشدی. موغول دؤنمینده دَییشیک خانیگاهلارین آزاد شکیلده فعالیت گؤسترمه لری نین سببی موغوللارین دونیوی یاسالاری

ایدی. موغول یاسالاری کیمین نه یه اینانديغی ایله ایلگیلنمیردی. حتّی خانیگاهلارین فعال اولماسی موغول دؤولتی نین یارارینا ایدی. چونکو خانیگاه شئیخلرینی الده ائده رک ایقتیدارلارینی مؤحکملندیره بیلیردیلر. بو دؤنم خانیگاه شئیخلری عوموِمن «جبرییه» اینانجینا گؤره داورانیردیلار. جبرییه امویلر دؤنمینده اورتایا چیخمیش مذهبی بیر آخیم اولموشدو. اونلارا گؤره گئرچکلشن هر عمل تانری نین ایراده سی ایله اولماقدادیر و اینسانین هئچ بیر ایراده سی یوخدور. کیم یاخشی، یا دا پیس داورانیرسا، بونو اؤزو ائتمه مکده دیر، بو، تانری ایراده سی نین تجلّلیسیدیر. اینسانین عمللری نین یاخشی، یا دا پیس اولماسی حاقدا کیمسه نین قرار وئرمه حاققی یوخدور. بو اینانیشا گؤره ظالیملری ظولموندن دولایی تنقید ائتمک ده یانلیش ایدی. تانری قولونون گؤرَوی اورتایا چیخان دوروما تسلیم اولماقدیر. چونکو تانری ایسته مه سه ایدی کؤتو شئیلر ده اولمازدی. تانری ایسته دیگی اوچون اولموشدور. خانیگاه شئیخلری نین یایدیغی بو ایدئولوژی موغول دؤولتی نین یارارینا ایدی. چونکو بؤلگه یه گلن بیر میلت اولاراق اونلارین بوتون یاپدیقلاری خانیگاه شئیخلری طرفیندن تانری ایراده سی نین گؤسترگه سی کیمی آنلادیلیردی. چینگیز خان دا ایمپئراتورلوغونو قوردوغوندا اؤزونو گؤی تانری نین یئر اوزونده کی قیلیجی کیمی سانمیشدی. جبرییه بوتون عذاب و آجیلاری تانری قاتیندان گلن مرحمتلر اولاراق گؤرور و بوتون بونلارین هامیسینی تانری نین سیناولاری کیمی آنلاییردی. بابا طاهیر عوریان بو اینانیشی بیر شعرینده بو شکیلده آنلاتمیشدی:

«بیری دردی، بیر درمان سئور ده
بیری وصلی، بیری هیجران سئور ده
منیم کؤنلوم بو ایستکلر ایچینده
اونو ایستر کی، هپ جانان سئور ده»*

یعنی اینسان بو اینانیشا گؤره اؤزو بیر شئی ایسته مه مه لی، او´نون ایستکلرینه تسلیم اولمالی و اونون ایستکلرینی سئومه لیدیر. اونون ایسته دیکلری، باشا گتیردیکلری یاخشی دا اولسا، پیس ده اولسا قبول ائدیلمه لی و دَییشدیریلمه سینه چالیشیلمامالیدیر. بو اینانجدا بعضی شئیخلر او قدر ایره لی گئتمیشدیلر کی، دئییردیلر: بیر گمی دنیزده باتیر و ایچینده کیلر بوغولورسا، اونلارا یاردیم ائتمه مک گره کیر. چونکو بو، تانری نین ایراده سیدیر. تانری نین ایراده سینه قاریشماق کوفردور. اونلارا گؤره شاهلیق تانری نین کیمه سه باغیشلادیغی لوطفدور و بیر شاه دینه قارشی چیخمادیغی سورجه اونا تسلیم اولماق لازیمدیر، چونکو بو نعمتی اونا تانری وئرمیشدیر. اونا ایطاعت ائتمک، دولاییسییلا تانرییا ایطاعت ائتمکدیر. خانیگاهلارا حاکیم اولان جبرییه گؤروشو مؤوجود موغول سییاستینی تامامن قبول ائدیر و اونلارا تسلیم اولوردو.** بو اینانج موغول ایقتیدارینی مشروعلاشدیردیغی اوچون ایستر-ایسته مز موغول دؤولتی نین ده تقدیرینی و مالی تشویقینی گؤروردو. بؤلگه ده سادجه عسگری

* Türkçəyə çevirəni: G.G

** Mövlana Cəlaləddin Rumini moğollarla işbirliyi yapmaqla suçlayanlar bu dini görüşdən xəbərsiz olmalıdırlar.

گوج اولاراق بولونان و ساییلاری دا چوخ اولمایان موغوللار اوچون بو گؤروش چوخ الوئریشلی ایدی. بو اوزدن موغول دؤولتی تانینمیش خانیگاه شئیخلرینی گرکن دوزئیده اؤدوللندیردی. اونلارا گئنیش تورپاق ساحه لری تارلالار باغیشلاییر، تالادیقلاری زنگینلیکلردن خانیگاهلارا دا پای گؤندریردیلر. بو دا خانیگاه شئیخلری نین اؤز موریدلری اوزرینه ایقتیدارلارینی مؤحکملندیریردی. موغوللار بؤلگه یه بؤیوک مدنییت و دیالوق کولتورو گتیرمیشدیلر. موغوللارا گؤره هیچ بیر دین دیگرینه اوستون دئیلدی. بوتون دینلر یا بیر-بیری ایله دیالوقا گیرمه لی، یا دا موغول قیلیجی ایله جزالانمالییدیلار. دینلر آراسی باریش، آنلاشما و دیالوق ایلک کز اولاراق موغول یاسالاری طرفیندن تاریخده اویقولاندی. موغوللارین اینسان عاغلینین اورونو اولان یاسالارلا دؤولتی ایداره ائتمه سی داها سونرالار غرب مدنییتی نین جِوهرینی تشکیل ائده جکدی. دیندن آسیلی اولمایان یاسالار تاریخده ایلک دفعه اولاراق موغول دؤولتی طرفیندن اویقولانمیشدی. داها اؤنجه بیر-بیری نین سالامینی آلمایان شیعه-سوننی عالیملر زورلا بیر یئرده چالیشدیریلدی. آشیری ایسماعیلی شیعه سی اولان نصرالدین طوسی ایله سوننی موسیقی عالیمی اولان صفی الدین اورموی ماراغانین رصدخاناسیندا بیر یئرده چالیشیردی.

بعضی آراشدیرماچی تاریخچیلر موغوللارین بؤلگه یه سادجه ساواش بلالاری گتیرمه دیکلرینی ساوونارلار. اونلارا گؤره بؤلگه مدنییتی نین یوکسلیشینده موغوللارین بؤیوک رولو اولموشدور. بو مدنی یوکسلیشی بو شکیلده اؤزتله مک اولار:

1- بیر یؤنه تیم چاتیسی آلتیندا بوتون مدنییتلری بیرلشدیردیلر. چین، هیند، آغدنیز، خریستیان، شامانچیلیق، بوددیزم، ایسلام مدنییتلرینی بیر-بیرینه قاریشدیردیلار. بوتون مدنییتلری موغول یاسالاری نین چاتیسی آلتیندا بیر یئرده باریش ایچینده یاشاماغا محکوم ائتدیلر.

2- موغوللاردان اؤنجه تیجارت یوللاریندا گووَنلیک یوخ ایدی. تاجیرلر اؤزلرینی گووَنده حیسس ائتمزدیلر. او اوزدن ده ایپک یولونون تیجارت ایمکانلاری آزالمیشدی. موغوللار کورَسللشمه نین اساسی اولان تیجارتین گووَنلیگینی گئنیش ایمپئراتورلوق اراضیلرینده ساغلایان ایلک جاهانشومول دؤولت اولموشدور. موغول ایمپئراتورلوغو دؤنَمینده تیجارت کسین گووَنلیک ایمکانلاریندان برخوردار اولدوغوندان تاجیرلر موغول دؤولتینی دستکلر اولموشدولار.

3- آسییا و آوروپا آراسیندا گووَنلی سیاسی ایلیشکیلر برقرار اولموشدو. سفیرلیکلرین گووَنلی فعالیتی سیاسی ایلیشکیلری درینلشدیرمیشدی.

4- چین، موسلمان، خریستیان، هیند و دیگر اینانجلارین و میلتلرین بیلیم آداملاری موغوللارین علمی مرکزلرینده بیر یئرده چالیشماغی تجروبه ائتدیلر. باشقا اینانجلارا منسوب عالیملر ده بو علمی

مرکزلرده چالیشیردیلار. بونون حسابینا اوزاق دوغودان اویقور مینیاتور صنعتی اورتا دوغویا آخیشدی.[6]

اردبیلده کی صفی الدین خانیگاهی بو دؤنمده ان چوخ گلیری اولان خانیگاه ایدی. «جامئع التواریخ» کیتابی نین یازاری رشیدالدین فضل الله همدانی بو زامان یئنی موسلمان اولموش قازان خان موغولون باشباخانیدیر. هم رشیدالدین، هم ده قازان خان اؤزو صفی الدین خانیگاهینا ایلتیفاتلاردا بولونوردولار. رشیدالدین فضل الله موغول سارایینا گلمه دن اؤنجه همداندا طبیبلیک ائتمکده ایدی. طبابتین دیشیندا دینی بیلیملرله ده اوغراشماقدا ایدی. اسکی بیر یهودی اولدوغوندان تؤوراتین ترجومه سینی ده ائتمیشدی. داها سونرا یهودی قالماقلا سوچلاناراق اؤلدوروله جکدی.[7] قازان خانین اؤزل حکیمی اولاراق چالیشدی داها سونرا دا گوجلو موغول خانی نین باشباخانی اولدو. قازان خانین دؤنمینده دؤولتین ایکینجی شخصی اولان رشیدالدین قازان خانین اؤلوموندن سونرا اونون توتروغو (وصییتی) اوزرینه ایقتیدارا گلن قارداشی اولجایتو دؤنمینده ده اؤز گؤرَوینی سوردورموشدو. دؤولتده کی گؤرَوی ایجابی ایسلامییتی قبول ائدن اسکی یهودی اینانجلی رشیدالدینین دؤرد اوغلو وار ایدی. هر دؤرد اوغلونو دؤولتین اؤنملی مقاملارینا یئرلشدیرمیشدی. باشباخان اؤلکه نی یاخشی ایداره ائده بیلمه سی اوچون خانیگاه

[6] Nasirəddin Sahibəzzəmani "Üçüncü xətt", s 264 və Abbas İqbal Aştyani "Moğol tarixi", s. 108-109.

[7] Petroşevski "İranda İslam" farscaya çevirən Kərim Kəşavərz, s. 98.

شئیخلرینه بول هدییه لر گؤندریردی. اؤلکه ده ثابیتلیک برقرار ائتدیکچه خانلاری نین گووَنینی قازانمیش اولوردو. باشباخان ایسلامی قبول ائتدیکدن سونرا بیر چوخ موسلمان اونلو آداملاری یانینا چکمک ایسته دی. شئیخ صفی الدینه یاخینلاشدی. دینی گونلرده شئیخین خانیگاهینی زیارته اوغرایبر و بولجا هدییه لر آپاریردی. «موکاتیباتی-رشیدی»ده مؤوجود اولان بیر بلگه یه گؤره باشباخان راماضان بایرامیندا شئیخ صفی الدینی زیارته اوغرارکن بو مالللری «بؤیوک شئیخ»ه سونموشدو:

بوغدا-15000کگ*، دویو- 30000، کگ، کره یاغ- 1600کگ، بال-3200کگ، پئندیر-800کگ، دوشاب- 400کگ، قویون-130 باش، قاز-190 عدد، اؤردک-600 عدد، گولاب-30 قاب، پارا- 10 مین دینار (تخمینن 75کگ آلتون دَیَری).[7-2]

شئیخ صفی موغول دؤولتی نین بو شکیلده دیقتی سایه سینده 35 ایل اردبیل درگاهینا شئیخلیک ائتدی. امرینه تابئع اولاجاق مینلرجه موریدی وار ایدی. موریدلری ایله بیر یئرده موغول دؤولتینه دوعالار ائدیردیلر. موغول خانلارینا اویماغی تبلیغ ائدیردیلر.

---

* کگ- کیلوگرم

7-2 Petroşevski "İranda İslam" farscaya çevirən Kərim Kəşavərz, s. 385, Rəşidəddin Fəzlullah Həmədani, Mükatibati-Rəşidi, redaktə Məhəmməd Şəfii, Lahur yayını, 1364-hicri-qəməri. رشیدالدین فضل الله همدانی، مکاتبات رشیدی، تصحیح محمد شفیع، چاپ لاهور 1364 هجری قمری

1325-جی ایلده صفی الدین اؤلدو. صفی الدینین توتروغو (وصیتی)* اوزرینه اوغلو صدرالدین اردبیل خانیگاهی نین باشینا کئچدی. شئیخ صدرالدینین بؤیوک خیاللاری وار ایدی. اردبیل خانیگاهینی اورتا دوغونون ان بؤیوک خانیگاهینا دؤنوشدورمک اوچون آتاسی نین مزاری اوزرینه بؤیوک بیر گونبد یاپدیردی. بو گونبدین یاپیلماسی ایللرجه سوردو. او زامان بؤیله بیر گؤروش وار ایدی کی، شئیخین گونبدی نه قدر مؤحتشم اولورسا، اونا دیقت ائدنلرین سایی دا بیر او قدر چوخالار و نذرلرین، گلیرلرین ده حجمی آرتار. بو، سلجوق دؤنمینده یایقین اولان بیر کولتور اولموشدو. بو اوزدن ده گونوموزه قدر سلجوقلاردان بیر چوخ مزار گونبدلری میراث قالمیشدیر. مزارلارین اوستونو سیرامیک صنعتله بزه ییرمیشلر. اردبیل خانیگاهی ائلخانلیلار دؤنمیندن باشلایاراق شاهلارین، خانلارین دیقتینی جلب ائتمیشدی. صدرالدینین اؤلوموندن سونرا اوغلو شئیخ علی درگاهین شئیخلیگینه یوکسلدی. شئیخ علی، امیر تئیمورون ایقتیداری اوچون دوعالار ائدیر، اؤدوللر آلیردی. 1402-جی ایلده امیر تئیمور عوثمانلی سولطانینی یئنیب آلدیغی اسیرلرله گئری دؤنرکن اردبیله اوغرادی. والتئر هینسین وئردیگی قایناغا گؤره امیر تئیمور 30 مین عوثمانلی اسیرینی شئیخ علییه باغیشلامیش. صفویلیگین سییاسته مئیللنمه سی اوچون بو 30 مین اسیر یئنی ایمکانلار اولوشدوراجاقدی. بونلار هم ده عوثمانلیدا عسگری ائییتیم آلمیش اسیرلر ایدی. 1428-جی ایلده علی اؤلدو و اوغلو ایبراهیم اونون یئرینه کئچدی. بو زامان

* Kaşqarlıda "tutruq" vəsiyyət anlamındadır.

آذربایجان قاراقویونلولارین کونترولوندادیر. قاراقویونلو دؤولتی نین باشچیسی قارا ایسکندر ده اردبیل خانیگاهینا یاردیملار ائدیردی. 1448-جی ایلده ایبراهیم اؤلدو. اردبیل خانیگاهی نین شئیخلیگی اوغروندا واریثلر آراسیندا ایختیلاف باشلادی. بیر طرفدن ایبراهیمین قارداشی جعفر واریثلیک ایدیعاسیندا ایدی، دیگر طرفدن ایبراهیمین اوغلو جونئید اؤزونو آتاسی نین واریثی ساییردی. عمی و قارداش اوغلو آراسینداکی ساواش خانیگاهین گلیرینی پایلاشماق اوچون ایدی. بو زامان باشکندی تبریز اولان جاهان شاه آذربایجانین پادشاهیدیر. «شئیخ ایبراهیمدن سونرا قاراقویونلو جاهان شاهین دستگی ایله شئیخ جعفر، جونئیدی اردبیلدن اوزاقلاشماغا زورلادی. آذربایجاندا فعالیتلری اوچون ایمکان اولمادیغیندان و قاراقویونلو دؤولتی طرفیندن سیخیشدیریلدیغیندان اونو دستکله ین بیر قروپ موریدلری ایله بیر یئرده آنادولویا قاچدیلار.»[8] جونئیدین آنادولویا گئتمه سی صفوییه طریقتینده بؤیوک دَییشیکلییه یول آچاجاقدی. بو سفر سونوجوندا قیزیلباشلیق تشکیلاتی نین تمل داشلاری قویولاجاقدی.

[8] Ankara Hüseyin Gazi Derneği, İsmail Kaygusuz "Aleviliğin kızılbaş siyasi hareketi ve Şah İsmail", YOL dergisi, sayı 19 Ankara.

آنادولودا دوروم

جونئید آنادولویا واردیغیندا اورادا تورکمن طریقتین یانلیلاری (طرفدارلاری) ایله قارشیلاشدی. پیرپرست بو طریقت شیعه مذهبینه یاخین ایدی. جونئید قیسا بیر زاماندا بو طریقت طرفدارلاری نین چوخ ایمکانلاری نین اولدوغونا تانیق اولدو. اؤزللیکله بو طریقت شئیخلری نین هم ماددی ایمکانلاری وار ایدی، هم خالق اوزرینده معنوی و اخلاقی اوتوریته لری مؤوجود ایدی. آنادولو بوزقیرلاریندا تورکمنلرین بو تور اینانیشلاری جونئیدین سیاسی آماجلاری اوچون اویقون ایمکانلار اورتایا چیخاریردی. بو ندنله جونئید بابالاری نین مذهبی نین ترسینه اولاراق یانیندا بولوندوردوغو موریدلری ایله آنادولوداکی تورکمنلرین شیعه اَییلیملی طریقتلرینه اویقون بیر فیرقه تشکیل ائتمک قرارینا گلدی. جونئیدین مذهب دَییشدیرمه سی آنادولو بوزقیرلاری تورکمنلری نین

دیقتینی جلب ائتدی و قیسا بیر زاماندا جونئیدین اؤنؤ آنادولو تورکمنلری آراسیندا یایقینلاشماغا باشلادی.

قربی آنادولو 11-جی عصره قدر بیزانس دؤولتی نین کونترولوندا خریستیان تورپاقلاری اولموشدو. آلپارسلان 1071-جی ایلده مالازگیرد ساواشیندا بیزانسی یئنیمیش و بیزانس ایمپئراتورو رومئن دیوژئن ُی ده اسیر آلمیشدی. آنجاق بللی شرطلر آلتیندا بیزانس ایمپئراتورونو سربست بوراخمیشدی. بو دؤنمده آنادولونون بؤیوک بیر بؤلومو او جومله دن کونیا سلجوقلولارین ایداره سینه کئچمیشدی. آنادولونون سلجوقلار طرفیندن فتحیندن سونرا اوغوز-تورک آخینلاری داوام ائتمه یه باشلامیشدی. تورکلرین نوفوسو آرتدیقجا آنادولودا ایره لیله مه لرینه داوام ائدیردیلر. تورک نوفوس آرتیشی و گئنیشله ین اراضیلر اوزوندن کونیا مرکزلی «آنادولو سلجوقلولاری» دؤولتی تاسیس ائدیلدی.

1241-جی ایلده موغوللارین آنادولویا سالدیریسی آنادولو سلجوقلو دؤولتی نین دوزه نینی داغیتدی. سلجوقلو دؤولتی نین یئرینی دولدوراجاق بیر دؤولت ده قورولاماز اولدو. آنادولودا کیچیک بَیلیکلرین قورولماسی بو دؤنمه راستلانار. قارامان اوغوللاری نین بو دؤنمده اورتایا چیخدیقلارینا تانیق اولماقداییق. قارامان اوغوللاری صیرف تورک کیملیگی و مدنییتی اوزرینه قورولموش بَیلیکدیر. قارامان اوغوللاری بؤلگه نین آدینی دا قارامان اولاراق بلیرله دیلر. کونیانی باشکند سئچدیکلریندن اؤزلرینی هم ده سلجوقلو واریثی اولاراق گؤروردولر. تورک نوفوسونون آرتیشی ایله بیر یئرده آنادولودا تصووف جریانلاری دا آرتماغا

باشلامیشدی. تام بو سیرادا محمد قارامان درگاهلارین و خانیگاهلارین دیلی نین تورکچه اولماسی ایله باغلی قرار چیخارمیشدی. آنادولودا چوخ تانینمیش اولان طریقت پیرلریندن بیری حاجی بکتاش ولی ایدی. حاجی بکتاش کؤچری تورک طایفالاری یانیندا بؤیوک سایقی قازانمیشدی. حاجی بکتاش طریقتینده پیرین امرلرینه موطلق شکیلده اویماق ایلکه لردن بیری ایدی. بکتاشا اینانانلار اونا اولاغان اوستو اؤزللیکلر تاخمیشدیلار. اونون خسته لری ساغلاتما کیمی مئتافیزیک ایمکانلارینا و پئیقمبرلرله ایلیشکییه گیردیگینه اینانیلیردی. تانری قاتیندان اونا بعضی کرامتلر وئریلدیگینه اینانمیشدیلار. حاجی بکتاشین سیلاحلی دسته لری یئری گلدیگینده خریستیان کندلرینه سالدیریب «جیهاد» آدی آلتیندا اونلارین ماللارینی یاغمالاییردیلار. چونکو علوی پیرلر تورکلرین مرکزی آسیادان صیرف بو آماج اوچون کافیرلر دییارینا گلدیکلرینی بیلیردیلر. بو سالدیریلار خریستیانلارین بؤلگه نی بوشالتمالارینا سبب اولدوغوندان گئنیش تورپاقلار یئنی گلن ساکینلره بوراخیلیردی. یاغما و جیهاد قونولارینی بو باخیمدان حاجی بکتاش یاخشی بیرلشدیره بیلمیش و تورک آخینلاری اوچون یئنی ایقتیصادی اوفوقلر موژدله ییردی. بو اوزدن ده بکتاشیلیک آنادولودا ان گوجلو طریقت حالینا گلمیشدی. حاجی بکتاشین موریدلری آنادلونون دَییشیک یئرلرینه یئرلشه رک بو طریقتین یایقینلاشماسی یولوندا چالیشیردیلار. فاروق سومر «اوغوزلار» کیتابیندا 13-جو عصرده آنادولو اوغوزلاری نین تورکلوگو تمثیل ائتدیگینی یازار: «اوغوزلار موغول ایستیلاسیندان سونرا قؤومی وارلیغینی، تاریخی خاطیره

لرینی و مدنییتینی قوروماق صورتییله تورک دونیاسینی تمثیل ائدن تک قؤوم اولاراق مؤوجود اولموشدور. اویقور، قیپچاق موغول ایستیلاسینا اوغرایاراق وارلیقلارینی داوام ائتدیره بیلمه میشلر. موغوللارلا قایناییب قاریشان یئنی قؤوملر مئیدانا گتیرمیشلر. بو یئنی قؤوملرین دیلی تورک دیلی اولسا دا، تاریخی خاطیره لری، عسگری تشکیلات و عنعنه لری موغول اؤزللیگی داشییییردی... عوثمانلی خانیدانی مرکزی آسیادان موغوللارین ایستیلاسیندان قاچاراق آنادولویا سیغینانلار اولموشلار.»[9] عوثمانلی دؤولتی نین قورولوشو دا بو اورتامدا اورتایا چیخمیشدی. ارتوغرول اوغلو آتامان (عوثمان) بَی 1299-جو ایلده آنادولو سلجوقلو دؤولتی نین اوجبَگی اولماقدان چیخیب باغیمسیزلیغینی دویورموشدو. موغول ایستیلاسیندان قاچان تورکمنلرین، بَیلیگینه سیغینماسی ایله سیاسی و عسگری گوجو آرتمیشدی.[10] عوثمان بَیین اوغلو اورخان بَی بورسانی 1326-جی ایلده اله کئچیره رک عوثمانلی نین گئنیشله مه سورَجی باشلار. آنادولودا داغینیق شکیلده یاشایان تورکلر اورخان بَیین تشکیلاتچیلیغی ایله بیر چاتی آلتیندا بیرلشه رک بالکانلارا دوغرو یاییلماغا باشلارلار. قیسا سوره سونرا آنکارا و کوتاهییه عوثمانلی تورپاقلارینا قاتیلار. آنادولو بَیلیکلری ده عوثمانلی دؤولتینه تابئع اولماق زوروندا بوراخیلار. عوثمانلیلارین فتحلری بو شکیلده داوام ائدرکن امیر تئیمورون آنادولویا سالدیریسی ایله بو فتحلر دوراخسار.

[9] Faruq Sümər, "Oğuzlar" Yazıçı nəşriyatı Bakı-1992.
[10] Hamer Purgstall "Osmanlı imperatorluğunun tarixi" birinci cild, farscaya çevirən Mirza Zəki Əliabadi.

بؤیوک ایمپئراتورلوق قورموش اولان امیر تئیمور شرقی آنادولونو آغقویونلولارا وئریب، گئری قالان آنادولو تورپاقلارینی عوثمانلییا بوراخیب تورکوستانا گئری دؤنموشدو.[11] آغقویونلولار اوغوزلارین بایبندیر سویوندان ایدی. بوندان دولایی بایبندیر خان اوغوللاری و یا بایبندیریییه اولاراق دا آنیلمیشلار، آیریجا اونلارا تور علیلر ده دئییلمیشدیر.[12] بایبندیرین، دایما نعمتله دولو اولان یئر آنلامینا گلدیگی ده یازیلمیشدیر.[13] امیر تئیمورون ایلدیریم بایزیدی یئنیب اسیر یاخالاماسی ایله آنادولوداکی تورک سیاسی بیرلیگی پوزولموش و بَیلیکلر دؤنَمی یئنیدن باش قالدیرمیشدی. آنجاق محمد چلبی یئنیدن عوثمانلی دؤولتی نین بیرلیگینی ساغلایا بیلمیشدی. بکتاشی شئیخلری بو آرادا موریدلری ایله بیر یئرده عوثمانلی نین جیهادچی اوردوسونا قاتقیدا بولونوردولار. هر شئیخ اؤز موریدلریندن اولوشان اوردونون باشیندا دورماقدا ایدی. الده ائدیلن یئنی تورپاقلاردا یاغمالاردان شئیخلر ده اؤز پایلارینی آلیردی. بو اوزون سورن ساواشلارین سونوجو اولاراق آنادولو یئرلی اهالیدن بوشالاراق تورک اؤلکه سینه دؤنوشوردو. اله کئچیریلمیش تورپاقلاردا خریستیان چوجوقلاری عایله لریندن آلیب دئوشیره رک موسلمانلاشدیریردیلار. بو دئوشیرمه چوجوقلاردان یئنیچری آدلانان بیر اوردو یارادیلمیشدی.

[11] “Mənəm Teymuri-cahangüşa” farscaya tərcümə edən Zəbiullah Mənsuri.
[12] Ebu Bekr-i Tihranî, Kitâb-ı Diyârbekriyye, sayfa 14–15.
[13] Salim Cöhçe, *Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular*, Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli

موسا چلبی ادیرنه ده سلطنته گلدیگینده بدرالدین آدیندا بکتاشی بیر شئیخ اونون اوردوسوندا قاضی عسگر ایدی. بدرالدینین آتاسی نین آتاسی عوثمانلی نین فتیح ساواشلاریندا اؤلموشدو. بدرالدین ایندی یونانیستان تورپاقلاریندا بولونان سیماونا قصبه سینده دونیایا گلمیشدی. کسین دوغوم تاریخی بیلینمه مکده دیر. بعضی قایناقلاردا 1358، 1359 و یا 1365 اولاراق وئریلر. سیماونا یارقیجی اولار. آناسی روم کؤکنلی بیر خریستیان اولموش. ادیرنه نین عوثمانلیلار طرفیندن آلینماسیندان سونرا عایله سی ایله بورایا یئرلشر. بدرالدین ائییتیمینه ادیرنه ده باباسی نین یانیندا باشلار. اؤیرتمه نی موللا یوسیفدن فیقه درسی آلار. اؤیرتمه نی اؤلونجه بورسایا گئدر، آسترونومی و ریاضییات علملرینده ایره لیلر. بورسا یارقیجی شئیخ ماحموددان درس آلار. داها سونرا دؤنمین ایسلام دونیاسی نین بیلیم مرکزی اولان قاهیره یه گئدر. بورادا مملوک سولطانی برقوقون دوستو و دانیشمانی اولان دؤنمین اونلو عالیملریندن اکمل الدین ال-بابیورتی نین اؤیرنجیسی اولار. سولطان برقوق بدرالدینی اوغلو فرجین اؤزل اؤیرتمه نی اولاراق تعیین ائدر. سولطان برقوقون ساراییندا کئچیردیگی اوچ ایللیک زامان ایچینده حوسئین آهلاتی ایله تانیش اولار، اونون دوشونجه لریندن ائتکیلنر. برقوق، بدرالدین و آهلاتییه بیرر حبش کنیزی وئرر. بدرالدینله ائولنن کنیزین آدی جاذیبه. دیگر کنیز ماریا دا آهلاتی نین اؤیرتیسینی اؤزومسر. بدرالدین، ماریا ایله یاپدیغی قونوشمالاردان چوخ ائتکیلنمیشدی. آهلاتی بدرالدینین تصووف یولوندا یول گؤستریجیسی اولار. حوسئین آهلاتی بیر سوره سونرا بدرالدینی

تبریزه یوللار. بورادا آنادولو سفریندن دؤنن امیر تئیمورلا قارشیلاشان بدرالدین، علمی ایله امیر تئیمورو ائتکیلر. تئیمور اؤزویله برابر بدرالدینی باشکندینه آپارماق ایستر. بدرالدین بونو قبول ائتمه یه رک قاهیره یه دؤنر. آهلاتی اؤلمه دن اؤنجه بدرالدینی اؤز خلیفه سی اولاراق دویورار. آنجاق موریدلردن بعضیلری بونا تپکی گؤسترر. بدرالدین آلتی آی سونرا میصیری ترک ائدر. شئیخ بدرالدین اؤنجه حلبه سونرا قارامان و گئرمییان بَیلیکلری نین تورپاقلارینا گئدر. گئتدیگی یئرلرده تانینماقدادیر. بورسایا یولچولوغو سیراسیندا سورمه کؤیونده دیگر اؤنملی موریدی تورلاق کامال ایله تانیش اولار. قاهیره دن ادیرنه'یه قدر گئتدیگی هر یئرده موریدلر توپلار. یئددی ایل ادیرنه ده قالار. شئیخ بدرالدین، موسا چلبی نین قاضی عسگرلیک تکلیفینی قبول ائدر. ایکی ایل ادیرنه ده قاضی عسگرلیک ائدر و گئنیش چئوره قورار. اورتایا چیخان بیر اولای اوزوندن عایله سی ایله بیر یئرده ایذنیکه سورگون ائدیلر. سورگون اولدوغو سیرادا اسکی موریدلری بؤرکلوجه موصطافا و تورلاق کامال آیری-آیری یئرلرده (آیدین و مانیسا) محمد چلبییه قارشی قییام ائدرلر. شئیخ بدرالدین اوچ آیری یئرده موریدلری ایله بیرلیکده قییام ائتمیشدیر. بؤرکلوجه موصطافا قارابورواندا بایزید پاشایلا ساواشارکن اؤلدورولر و عوصیان باسدیریلار. تورلاق کامال دا مانیسا'دا یاخالانار و آسیلاراق اعدام ائدیلر. عوصیانلارین باشینداکی آدام اولاراق گؤرولن شئیخ بدرالدین اله کئچیریله رک 1420-جی ایلده اعدام ائدیلر.[14] بدرالدین آیریجا، ایسکندروندا آشیری

[14] Michel Baliyev "Şeyh Bedreddin Tasavvuf ve İsyanı"

شیعه قوللاتی اولان «اهلی-حاق» ایچینده ده یاشامیش، اونلاردان ائتکیلنمیشدی. اهلی-حاق ابوطالیب اوغلو علی نین اؤلمز روح اولدوغونا اینانیردی. بدرالدینین تبریزه سفریندن آماجی تبریز و اؤزللیکله قزوین خانیگاهلاریندان موريد یئتیشدیرمه سیرلرینی اؤیرنمک اولموشدو.[15] بدرالدین بکتاشی اینانجینا یئنیلیکلر اکله میشدی. «واریدات»[15-2] آدلی اثرینده فیکیرلرینی آچیقلایان بدرالدین ایبنی-عربی نین «وحدتی-ووجود»، خریستیانلارین «عیساپرستلیک»، اهلی-حاققین «علیسئورلیک» و تورکمنلرین «پیرپرستلیک» گؤروشلرینی بوتونلشدیرمیشدی. بدرالدینین حوروفیلردن ده ائتکیلندیگی اولموشدور. کابالا* یؤنته می ایله قورانی حرفلر و رقملره دایاناراق آچیقلایان فضل الله نعیمی نین اؤیرتیلری بکتاشیلر ایچینده یایقینلاشمیشدی. حوروفیلر کایناتین اوچ مرحله سی اولدوغونو قبول ائدیردیلر: 1- پئیقمبرلیک دؤنَمی. 2- ایمامالیق دؤنَمی. 3- آللاهلیق دؤنَمی.[16] آدم ایله باشلاییب ایسلام پئیقمبری حضرت محمدله سونا اَرَن دؤنم پئیقمبرلیک دؤنَمی اولموشدور. 2- ابوطالیب اوغلو علی ایله باشلاییب 11-جی ایمام حسن

Tarih Vakfı Yayınları, 2000

[15] İsmayıl Haqqıuzun, "Osmanlı tarixi" çevirən İrəc Nobəxt, birinci cild, s. 407-408.

[15-2] "Varidat" kitabını buradan oxuya bilərsiniz: http://ismailhakkialtuntas.files.wordpress.com/2011/05/varidat.pdf

* Yəhudi təsəvvüfü.

[16] İrine Melikoff "Uyur idik uyardılar" Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Cem evi yayınları- İstanbul Türkçeye çeviren Turan Alptekin s. 188.

عسگری ایله سونا ارن دؤنم ایماملیق دؤنَمی اولموشدور. بوتون پئیقمبرلر فضل الله نعیمی نین گله جگینی اؤنجه دن خبر وئردیکلری اوچون فضل ایله باشلایان دؤنم آللاهلیق دؤنَمی اولموشدور. ایمادالدین نسیمی بو دوشونجه نی روباعیلرینده بؤیله آچیقلار:

ناگهان بیر شاها دوشدو کؤنلوموز
اوزو بدرو ماهه دوشدو کؤنلوموز
تا کی، فضل اللها دوشدو کؤنلوموز
بیگومان آللاها دوشدو کؤنلوموز.

فضلی-حاقدن من هیدایت بولموشام
صورتین نقشینی آیت بولموشام
مرتبه عالمده قایت بولموشام
اول سببدن من ویلایت بولموشام.[17]

فضل اللاه ایبنی-عربیدن، اؤزللیکله اونون «حرفلرین علمی» اثریندن چوخ ائتکیلنمیشدی.[**] فضل الله، ایبنی-عربیدن و ایسماعیلیلیکدن ائتکیلنمیشدی. حوروفیلیکده کی فارس میلییتچیلیگی عامیلی ده ایسماعیللیکدن قایناقلانمالیدیر. چونکو حوروفیلر دستماز

[17] İmadəddin Nəsimi "Mən bu cahana sığmazam", Bakı Gənclik nəşriyatı- 1991 hazırlayan Əlyar Səfərli, s. 375.

[**] İbni-Ərəbinin "Əl fütuhat-ul Məkkiyyə" kitabı "Hərflərin elmi" adı ilə Türkçəyə tərcümə edilmişdir. İbn-i Ərəbi "Harflerin ilmi" Türçeye çeviren Mahmut Kanık, ASA kitap evi-2000.

آلدیقلاریندا فارس الیفباسینی ازبردن اوخوردولار.[18] فضلین یئنی بیر قوران ساییلان «جاویدانناامه» اثری فارس دیلی نین گورگان دیالئکتینده یازیلمیشدیر. فارسجانین عربجه دن داها اوستون اولماسی اؤنه سورولمکده ایدی.[19] حوروفیلره گؤره وارلیق سسله اولوشار. سس اصیل یارادیجی عالمدن، مادده عالمینه گلن و مادده بیچیمینه بورونن هر شئیده وار. جانسیزلارداکی سس بیر-بیرینه ووروللدوغوندا آچیغا چیخار. جانلیلاردا زاتن واردیر. اینساندا ایسه، تام اولقونلوغا اَریشر. سؤز سسین هم اولقونلاشمیش حالی، هم ده آماجیدیر. سؤز ایسه حرفلردن مئیدانا گلیر. حوروفیلره گؤره مادام کی، آللاه کندینی پئیقمبر واسیطه سی ایله گؤستریر، هر پئیقمبره گلن حرفلر زامانلا آرتار. آدمه 9، ایبراهیمه 14، موسایا 22، ایسایا 24، محمده 28 و فضل اللها 32 حرف معلوم اولموشدور.[20] علی پئیقمبردن ده اوستون ساییلیر و یالنیز آللاهدان ایستنمه سی گرکن «مدد» علیدن ایسته نیر. نسیمی نین بو شعرینده اولدوغو کیمی:

عشق الیندن یاندی جانیم، یا علی سندن مدد
من قریبی-بینوایم، یا علی سندن مدد
سن منه لوطف و کرمدن دردیمه بیر چاره قیل

[18] İrine Melikoff “Uyur idik uyardılar” Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Cem evi yayınları- İstanbul Türkçeye çeviren Turan Alptekin s. 191.
[19] Eyni qaynaq.
[20] Emre Kongar “Tarihimizle yüzleşmek” Remzi Kitabevi s. 57.

شاه سنسن من گیدایم یا علی سندن مدد
ائی نسیمیِ-شیکسته، حاقدان ایسترسن نیجات
جورعه ٔیی-تؤوحید مئییندن، یا علی سندن مدد.

حوروفیلر اینسان صیفتینده عرب الیفباسی ایله «علی» سؤزونون یازیلدیغینا اینانیردیلار. حوروفیلیگین آنادولودا یایقینلاشماسی بکتاشی و دیگر علوی طریقتلرینی ائتکیله میشدی. اؤیله کی، سولطان محمد فاتئحین حوروفیلیک اؤیرتیلرینه آییلیملی اولدوغو یازیلماقدادیر.

رشت اهلی اولان ماحمود پسیخانی نعیمی نین اؤیرنجیسی اولموشدو. نعیمیدن آیریلاراق نؤقطه ویلیک جریانینی تشکیل ائتدی. صفویلر اؤنجه سی گیزلین دوشونجه حیاتلارینی سوردورمکده ایدیلر. صفویلرله قیسا سوره لیگینه اؤنلری آچیلدی. نؤقطه ویلر قورانی اؤزلرینه خاص بیچیمده آچیقلاییردیلار. او دونیایا، جنّت و جهننمه اینانمیردیلار. جانلیلارین بیر-بیرینه دؤنوشمه سینه، یعنی تناسوخه اینانیردیلار.[20-2] نؤقطه وی حرکتی قیسا سوره ده چوخ یایقینلاشدی. کاشان، شیراز، قزوین و ایصفاهاندا چوخ طرفدار تاپدیلار. نقطه ویبان صفوی دؤولتی نین ایلک ایللرینده بیر چوخ صنعت آداملارینی اؤزلرینه جلب ائتمیشدیلر. شاه تهماسیبین سارایيندا اؤزلرینه یاخشی ایمکانلار دا ساغلامیشدیلار. آنجاق نؤقطه وی درویشلرین قاییاملاری سبب اولدو کی، اونلارین قتلینه فرمان وئریلسین. تهماسیبین سلطنتی نین سونلارینا دوغرو خوسروو قزوینی آدیندا بیر درویش قزوین

[20-2] Mirəhməd Məryəm, "Səfəvilər dönəmində din və məzhəb", Tehran, Əmirkəbir nəşriyyatı, 1363.

نؤقطه ویلری نین رهبری ایدی. درویش خوسروو ایکینجی ایسماعیل و سولطان محمد خودابنده زامانیندا دا فعالیتلرینی سوردوردو. بیرینجی شاه عباس شخصن بو درویشله تانیش اولدو. نؤقطه ویلرین گؤروشلری ایله تانیش اولدوقدان سونرا شاه عباس اونلارین قتلینه فرمان وئردی. سئییید احمد کاشی، مؤولانا سولئیمان ساوجی، بوداق بَی دین اوغلو، درویش توراب، درویش کامال اوقلیدی کیمی فیرقه نین تانینمیش رهبرلری اؤلدورولدولر.[20-3] صفویلرین نؤقطه ویلری قتل ائتمه لری اوزرینه اونلارا هیندیستاندا موغول پادشاهی اکبر شاها سیغیندیلار. اکبر شاه اونلارین فعالیتلرینی سربست بوراخدی و نؤقطه ویلرین فیکیرلری ایله اؤزو ده ماراقلاندی.

نؤقطه ویلرین فیکیرلرینی بیلدیرن بعضی فارسجا شعرلر قالمیشدیر. حوروفیلردن آیریلان نؤقطه ویلره گؤره وارلیق حرفلردن دئییل، نؤقطه دن باشلار. بوتون سیرلر نؤقطه ده دیر. نؤقطه اؤز ایچینده سونسوزلوغو داشیماقدادیر. نؤقطه نین آچیلیب یومولماسی زامانی مئیدانا گتیرر. آن، بیر نؤقطه دیر. بو نؤقطه اوزادیلدیغیندا سونسوزا اوزانان بیر خط مئیدانا گلیر. حرفلر ده بو خطین اوستونده یازیلار. نؤقطه ویلره گؤره حوروفیلیک نؤقطه نین سیرلرینی گؤره بیلمه میش. نؤقطه حرفدن اوَلدیر. بو خط اوزرینده بیر نؤقطه اساس آلینیر. او نؤقطه مرکز اولماق اوزره بیر دایره جیزاجاق اولساق، بو دایره نین دیامئترینه (قوطرونا) زامان آدی وئریلیر.

[20-3] Nəsrullah Fəlsəfi “Şah Abbasın həyatı”, 2-ci cild, Tehran, 1352.

آن، 18 مین عالمی اؤزونده توپلایان نؤقطه دیر. موطلق زامان آنلاییشی دا نؤقطه ده بیرلشر. حیات موطلق زامان ایچینده سونا چاتدیغی اوچون نؤقته نین ایچینده وار اولوب و نؤقطه نین ایچینده اؤلوروک. آللاها باغلانیشیمیز دا بیر بؤقطه دیر. بو نؤقطه نین ایچی و دیشی تانری ایله چئورلنمیشدیر.

بدرالدین اثرلرینده بو دوشونجه لر بوتونلشیردی. بدرالدین، شئیخی تانری روحونون داشیییجیسی کیمی تانیملاییردی. اونا گؤره شئیخه موطلق ایطاعت ائتمک تانری نین امرلرینه تسلیم اولماق آنلامینی داشییر. معصوم و پاک اولان شئیخین امرلری واجیبدیر. بوتون وارلیق شئیخین قوتسال ایراده سی نین دوغرولتوسوندا حرکت ائدیر. بو اوزدن ده شئیخ خالقا و وارلیغا «موطلق حاکیملیک» حاققینا صاحیبدیر. بو تعلیملری ایله بدرالدین بکتاشی طریقتینی یئنی مرحله یه سؤوق ائتمکده ایدی. ایسلامی متنلری باطینی یؤنتَمله آچیقلایاراق شئیخه تسلیم اولماغی دینین مرکزی نؤقطه سی کیمی ایضاح ائدیردی. باطینی آچیقلاما یؤنتَمینه دایاناراق ناماز، اوروچ، حجج کیمی عیبادتلری لازیمسیز حساب ائدیردی. بدرالدینین بو شکیلده آچیقلاماسینا سبب اولان بیر ده تورکلرین توپلومسال توخولاری اولموشدور. کؤچری حیات سورن آنادولو تورکمنلری اوچون دینین عیبادت یؤنلری نین آنلامی یوخ ایدی. کؤچری حیاتدا نه مسجید اولوردو، نه ده ناماز قیلماغا احتییاج وار ایدی. تک اؤنملی اولان «علی سئوگیسی»، «شئیخین امرلرینه موطلق تسلیملیک»

و «دین یولوندا جیهاد» ایدی. بکتاشی-شیعه عوصیانی اولان بدرالدین حرکتینه خریستیانلار دا قاتیلمیشدی. خریستیانلارین آماجی بدرالدین واسیطه سی ایله عوثمانلینی دئویرمک ایدی. عوثمانلی خریستیان عایله لرینی داغیدیب چوجوقلارینی دئوشیریردی. خریستیانلار دا عوثمانلی نین دئوریلمه سی اوچون بدرالدین عوصیانینا اومید باغلامیشدیلار. عوثمانلیلارین خریستیان یوردلارینا سالدیریب یاغمالامالاری خریستیان اهالینی بدرالدین عوصیانلارینا قاتیلماغا سؤوق ائدیردی. بدرالدین عوصیانی اؤیله سینه گئنیشله میشدی کی، حتّی کئشیشلر و یهودی دین آداملاری دا بو عوصیانا قاتیلمیشدیلار.[21]

بدرالدینین موریدلری اونا اؤیله سینه اینانیردیلار کی، اونون اؤلمه دیگینی و یئنیدن دیریلیب یئنی عوصیانا اؤندرلیک ائده جگینی دوشونوردولر. بدرالدینین موریدلری تعقیبلره معروض قالاراق اؤلدورولدولر. چوخلاری دا کؤچری خالق ایچینه چکیله رک اؤز تبلیغاتلارینا داوام ائدیب و خالقی ایناندیرماغا چالیشیردیلار کی، شئیخ بدرالدین اؤلمه میشدیر و یئنیدن گلیب قییام ائده جک. بو عوصیانلارین باسدیریلماسی و موریدلرین اؤلدورولمه سی سوننی-علوی آراسیندا کؤکلو دوشمنلیک دویقوسو یاراتدی. بوتون عوثمانلی تورپاقلاریندا بدرالدین موریدلری تعقیب آلتیندا اولدوقلاریندان اینانجلارینی گیزلین ساخلایاراق «تقییه» ائدیردیلر. تقییه نین (مذهبی گیزلیلیگین) علوی-بکتاشی و شیعه

[21] İsmayıl Haqqıuzun, "Osmanlı tarixi" çevirən İrəc Nobəxt, birinci cild, s. 409-411.

اینانجیندا آنادولو اورتامیندا اورتایا چیخیشی بؤیله جه اولموشدور. تقیییه هر تور یالان دانیشماق و فیریلداقلیق اوچون برائت قازاندیرما یؤنتَمیدیر. ایکی اوزلولوک اولاراق بونو کوتله دیلینده تانیملاماق مومکوندور. آقرئسسیو و اینتیقام دویقولارینی ایچلرینده داشییان آنادولو بکتاشیلری صبیرسیزلیکله شئیخ بدرالدینین گئری دؤنمه سینی بکله ییردیلر. آنادولو تورکمنلری نین بو بکله ییشلری 27 ایل سوردو. 27 ایلدن سونرا شئیخ جونئید بدرالدینچی ایدیعالارلا اورتایا چیخدی. قورتاریجی بکله ین تورکمنلر موژدله نن قورتاریجی نین گلدیگینی دوشونه رک جونئیده اوز توتدولار.

شئیخ جونئید آنادولودا

جونئید اردبیل خانیگاهیندا ایقتیدارا گلمه موجادیله سینده یئنیلدیکدن سونرا یانینداکی بؤیوک دسته موریدلری ایله آنادولویا گئتدی. یانینداکی موریدلر امیر تئیمورون شئیخ علییه باغیشلادیغی اسیرلردن اولوشماقدا ایدی. جونئید عوثمانلی سولطانینا بیر مکتوب یازاراق اوندان اؤز موریدلری ایله یئرلشمک اوچون تورپاق ساحه لری ریجاسیندا بولوندو.[22] شئیخ صفی خانیگاهی نین خبرلری عوثمانلی سارایيندا دا دولاشماقدا ایدی. بو اوزدن عوثمانلی سولطانی اونا مرحمتده بولوناراق ایستگینه اولوملو جاواب وئردی. جونئید موریدلری ایله بیر یئرده بیر سوره سولطانین باغیشلادیغی تارلالاردا یاشادی. بو زامان شئیخ بدرالدینین موریدلری آراسیندا تبریزدن گلمیش و موریدلری تورکمنلر اولان بیر شئیخ حاقدا خبرلر دولاشماغا باشلامیشدی. آذربایجان و تبریز سؤزونون آنادولودا معنوی تاثیری وار ایدی. تقریبن 200 ایل اؤنجه ده تبریزدن شمسی-تبریز آدیندا بیر عاریف آنادولویا، کونیایا وارمیش و بؤیوک معنوی تاثیر گؤسترمیشدی. اؤیله کی، شمسچیلرین تصووفی فعالیتلری او زامان دا آنادولودا سورمکده ایدی. شئیخ بدرالدینین واریث خلیفه لری جونئیدله تانیش اولوب دوشونجه لرینی اؤیرنمک اوچون

[22] Ankara Hüseyin Gazi Derneği, İsmail Kaygusuz "Aleviliğin kızılbaş siyasi hareketi ve Şah İsmail", YOL dergisi, sayı 19 Ankara.

زیارتینه گئتدیلر. جونئید بو گؤروشلرده شئیخ بدرالدین واریثلری نین ایمکانلارینی دئنه دی و آنادولودا بؤیوک، آنجاق لیدئرسیز بیر کوتله نین وار اولدوغونو سئزدی. جونئید بو سئزگیسیندن سونرا بو کوتله یه اؤندرلیک ائتمک فیکرینه دوشدو و مذهب دَییشمه سی ده بو اوزدن گئرچکلشدی. آتالاری نین شافئعی مذهبلی اولماسینا باخمایاراق، او، آنادولوداکی سوسیال پسیکولوژییه اویوم ساغلایاراق اونلارین اینانجی نین اؤندری اولماغی هدفله دی. جونئیدین سوننی مذهبیندن شیعه مذهبینه کئچیشی نین ماجراسی بو شکیلده اولموشدور. شئیخ بدرالدینین اؤلوموندن 27 ایل کئچیردی. بو سوره ایچینده بکتاشیلرین اوزرینده آنلاشا بیله جکلری ائتکیلی بیر لیدئر اورتایا چیخمادیغیندان اؤرگوتله نه بیلمه میشدیلر. آنادولو تورکمنلرینجه جونئید بدرالدینین یئرینی آلا بیله جک رهبر دورومواندا گؤرونوردو. جونئید بدرالدینین موریدلری نین ایمکانلارینی بیلدیکدن سونرا خیاللارینی گئرچکلشدیره بیله جگینی دوشوندو. بو اوزدن اونون اوچون مذهب دَییشدیرمک چتین اولمادی. زامان ایتیرمه دن بدرالدینین موریدلرینی اؤزونه جلب ائتمه یه باشلادی. بدرالدینین ده موریدلری جونئیدین تبلیغاتینی آنادولودا یایماغا باشلادیلار. شئیخ بدرالدینین موریدلری عوثمانلی نین تعقیبینده اولدوقلاریندان جونئید عوثمانلی ایله قارشی-قارشییا گلدی. بو اوزدن ده کونیایا گئتمک قرارینا گلیر. کونیادا سوننی فقیهلرین اعتیراضی ایله قارشیلاشدی. اورانی ترک ائدیب آنادولونون گونئییینه گئتدی. اورادا

وارساق تورکمنلری یاشاماقدا ایدی.[23] بورادا یئرلشن جونئیده بیر چوخ شئیخ بدرالدین موریدلری قاتیلدی. آنادولویا یئرلشمیش اولان جونئید اوندان اولونان ایستیقبال اوزرینه کندی مقصدی اوچون اومید ائتدیگیندن داها چوخ الوئریشلی زمین بولموشدو.[24] آنجاق بللی اولمایان سببلر اوزوندن بورانی دا ترک ائدیب ایسکندرونا یئرلشیر. ایسکندرون و آنتاکییا اهلی-حاق علی نین تانری اولدوغونا اینانان) شیعه سی نین یاشادیغی بؤلگه ایدی. خریستیانلیقدان ایسلاما گیرن بو شهرلرین اهالیسی موسلمان اولدوقدان سونرا عیسانین یئرینه علینی قویموشدولار. عیسا آللاهین اوغلویدوسا، علی آللاهین اؤزو ایدی. بو اینانجین اساسینی ایلک قویان ایبنی-سباع اولموشدور. ایبنی- سباع ابوطالیب اوغلو علی زامانیندا بیر چوخ اولایلارا قاریشمیش. علییه آشیری درجه ده اؤزللیکلر تانیمیش. علی نین آللاه اولدوغونو ایلک سؤیله ین ایبنی-سباعنین اولدوغونو یازیرلار. «علی اینسان دئییل آللاهدیر» سؤیله میش. بونون اوزرینه علی اونون بیر چوخ یانداشلارینی آتشده یاخمیش. آنجاق ایبنی-سباعنین اوردونون ایچینده یانداشلاری چوخ اولدوغوندان علی ایبنی-سباعنی یاخماق یئرینه ساسانیلرین اسکی باشکندی مداینه سورگون ائتمیشدی.[25] بو زامان ایبنی-سباع «گؤردونوزمو علی آللاهدیر، آللاه دا سوچلولارین

[23] Ankara Hüseyin Gazi Derneği, İsmail Kaygusuz "Aleviliğin kızılbaş siyasi hareketi ve Şah İsmail", YOL dergisi, sayı 19 Ankara.

[24] Faruk Sümer "Safevi devletinin kuruluşu ve gelşmesinde Anadolu Türklerinin rolü"

[25] Mehmet Kırkıncı "Alevilik nedir" TÜRDAV YAYIM 1995, s. 31.

یاخیلاجاغینی سؤیله میش. آللاه اولماسایدی آللاه کیمی جزا دوشونمزدی» سؤیله ملری ایله مداینده تبلیغاتینا داوام ائتمیش. علی اوللاهیلیک بو شکیلده اورتایا چیخمیشدیر. میصیرده قورولوب مداینده گلیشن بو اینانیش شیعه لیگین آلتیاپیسینی اولوشدورار.[26] داها سونرا دَییشیک فیرقه لره آیریلان بو اینانیشا گؤره « ایمامیلار معصوم (خطاسیز) پئیقمبر خطاسیز دئییلدیر.»[27] 22 فیرقه یه آیریلان بو اینانیشین ان بیلینن فیرقه سی ایسماعیلییه اولموشدور. اساسن حسن صبباح آدی ایله تاریخه اون سالمیش ایسماعلییه لیک ده اؤز فیکری حیاتینی قیسمن آنادولویا داشیمیشدی. هولاکو خانین الموت قالاسینی دئویرمه سیندن سونرا ایسماعیلیلیگین تشکیلات اولاراق حیاتی اورتادان قالدیریلمیشدی. فیکری اولاراق قیسمن آنادولویا داشینان ایسماعیلیلیک بیر ده گیلانین اورمانلیقلاریندا اعتیقادی حیاتینی سوردورمکده ایدی. ایسماعیلیلیک ایخوان-الصفا اؤیرَتیلری نین درین تاثیری آلتیندا ایدی. ایخوان-الصفادا فارس میلللییتچیلیگی آچیقجا اورتایا قویولموشدو. «فارس سویلو» اولماق ایخوان-الصفا اؤیرتیلری نین ایلکه لریندن بیری ایدی.[28] عموملییتله تورکلر ایسلامی عربلردن داها چوخ فارسلاردان اؤیرنمیشدیر. بو اوزدن ده «نامаز»، «دستماز»، «آبدست»، «اوروچ» کیمی ایسلامی سؤزلر فارس دیلیندن تورک دیلینه کئچمیشدیر. ایسلامییتی فارسلاردان اؤیرنمه نین

[26] Eyni qaynaq, s. 35.
[27] Eyni qaynaq, s. 35.
[28] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 198.

ائتکیسی بوتون مذهبلرده و طریقتلرده آز-چوخ اولموشدور. بدرالدینین اینانج سیستئمینده بو تاریخی گلیشمه لر سیستئمله شیب جونئیده دئور ائدیلمیشدی. بو بیلگیلرله و بو تاریخی میراثلا جونئید آنادولودا اؤز دوشلری نین آرخاسینجا قوشماق ایسته میشدی. ایسکندروندا بیر خانیگاه دوزلدیب موریدلرینی آرتیرماغا باشلادی. موریدلرینی کؤچری تورکمنلرین آراسینا گؤندریب یانداش بولماغا چالیشدی. آیریجا، تورکمنلردن گلن نذرلر خانیگاهین ایقتیصادی ایمکانلارینی گوجلندیریردی. آنجاق شام شریعتچیلری اوندان حلب امیرینه شیکایت ائتدیلر. بونون اوزرینه و حلب امیری نین باسقیسینی حیسس ائتدیگیندن ایسکندرونو ترک ائتمک زوروندا قالدی. آنادولودا یاشادیغی سککیز ایل مودتینجه بکتاشیلیگین اونون اوچون بیر فورصت اولدوغونو آنلامیشدی. اسکی سوننی مذهبینی تام اولاراق بوراخمیش و شیعه عیبادت طرزینه کئچمیشدی. او، بکتاشیلرین بیر تک اؤندرینه دؤنوشموشدو. اؤزونه «سولطان-المشایخ»، یعنی شئیخلرین سولطانی لقبینی تاخدی. بو، او دئمک ایدی کی، او، آنادولو تورکمنلری نین دینی-سیاسی اؤندرلیگینی تام اولاراق اؤز اوزرینه آلماق ایسته میشدیر. بدرالدینین بوتون خلیفه لری اونو رهبر کیمی قبول ائتمیشدیلر. جونئید کندی سویونون یئددینجی ایماما باغلی اولدوغونو ایصرارلا آنادولو بکتاشی تورکمنلرینه سؤیله ییردی. بو، اونون طرفدار توپلاماسینا چوخ یاردیمچی اولماقدا ایدی. ایمام سویوندان اولدوغو اوچون اونا اؤزل سایقی گؤستریلیردی.[29] اونون ایمام

[29] Ankara Hüseyin Gazi Derneği İsmail Kaygusuz

سویوندان اولماسی حوروفیلیکده، علی اوللاهیلیکده یایقین اولان حیلول اینانیشی ایله اویقون گلیردی. یعنی قوتسال روحون بدندن بدنه کئچیشی. بو اینانج تورکمنلر آراسیندا اؤیله سینه گوجلو اولموشدور کی، یاراشیقلی گؤرکه می و کارزیماسی ایله ظوهور ایدیعاسیندا بولونان شاه ایسماعیلا بوتون مالاریني و جانلارینی فدا ائده جکلردی.

1453-جو ایلده ایستانبولو فتح ائدن سولطان محمد فاتئح دوغو آوروپادا ایره لیله مکده ایدی. ترابزونو عوثمانلی اراضیسینه قاتماق اوچون ساواش حاضیرلیقلاری گئدیردی. ضعیفله میش دورومدا اولان ترابزون دؤولتینه جونئید ده سالدیریلار دوزنله یه رک چئوره کند و قصبه لرینی تالاییب بولجا قنیمت الده ائتدی. بو زامان عوثمانلی سولطانی اوزون حسنین آراجیلیغی ایله ترابزون دؤولتی ایله باریش یاپدی. جونئید و موریدلری ده جانیقدان اوزاقلاشدیریلدی.[30] جونئیدین ترابزونا سالدیرماسی اوزون حسنین دیقتینی چکر.[31] اوزون حسن، بایيندیرلی بویونون باشچیسی ایدی. موغوللارین قالخینماسی ایله اونلار آنادولویا گلمیشدیلر. امیر تئیمور آنادولویا سالدیردیغیندا اونونلا ایشبیرلیگی ائتمیشدیلر. بو اوزدن ده تئیمور اونلاری اؤدوللندیرمیش و شرقی آنادولونون بیر بؤلومونو اونلارا وئرمیشدی. امیر تئیمورا تابئع اولان

"Aleviliğin kızılbaş siyasi hareketi ve Şah İsmail", YOL dergisi, sayı 19 Ankara.

[30] Eyni qaynaq.

[31] Eyni qaynaq.

دییاربکیر مرکزلی بیر دؤولت قورموشدولار.* عوثمانلی طرفیندن تهدید ائدیلن ترابزون پادشاهی اوزون حسنله ایتتیفاقا گیریب قیزی دئسپینیانی اوزون حسنه وئرمیشدی. بو ایتتیفاق بیر سوره لیگینه عوثمانلی قارشیسیندا ترابزونون گوونلیگینی ساغلایا بیلدی. سولطان فاتئح اوزون حسنین آرایا گیرمه سی ایله باریشی کئچیجی اولاراق قبول ائدیب ترابزونون فتحینی ائرتله دی. آنجاق بو باریش اوزون سورمه دی و 1461-جی ایلده سولطان محمد فاتئح ترابزونو فتح ائتدی.

شئیخ جونئید جانیقدان دیشلاندیقدان سونرا موریدلری ایله بیر یئرده دییاربکیره یولا دوشدو. چوخسایلی موراید طرفدارلاریندان دولایی اوزون حسن جونئیدی اؤنمسَمه یه باشلامیشدی. «1456-جی ایلدن 1459-جو ایله دک جونئید، او واخت هله آز تانینان دییاربکیر حاکیمی بایيندیرلی اوزون حسنین یانیندا اولموشدو. اوزون حسن اؤز دوشمنی جاهانشاهلا موباریزه ده صفوی شئیخلری نین کؤمگینی تامین ائتمک آرزوسو ایله اؤز باجیسینی شئیخ جونئیدله ائولندیردی.»[32] جونئید، بایيندیرلی دؤولتی نین باشچیسی اوزون حسنین باجیسی خدیجه بَییملە 1458-جی ایلده ائولندیکدن سونرا داها دا گوجلنمیش اولدو.[33]

---

* http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi10/toksoyahmet.pdf
http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1175398130_toksoyahmet1300.pdf

[32] Oqtay Əfəndiyev "Azərbaycan Səfəvi Dövləti", Şərq-Qərb, Bakı -2007, s. 42.

[33] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamı" 2-ci cild s. 133. Əastir yayınları Tehran 1377 (h.ş).

آرخاسیندا بایندیرلی دؤولتی نین دستگینی ده حیسس ائدن جونئید موریدلرینی آنادولونون دَییشیک یئرلرینه گؤندریر و تورکمن ائللرینی اونا قاتیلماغا چاغیریردی.[34] اوزون حسن بو یولدا جونئیده مانع اولمور، حتّی موریدلر توپلاماسی اوچون یاردیم دا ائدیردی. چونکو عوثمانلی و قاراقویونلو ایله ساواشلارییندا جونئیدین توپلادیغی موریدلری عسگر کیمی قوللاناجاغینی دوشونوردو. اوزون حسنین عوثمانلییا قارشی اولان نیفرتی جونئیدین ایشینه یاراماقدا ایدی. جونئید چرکزلرله ساواشماق و جیهادا گئتمک اوچون اوزون حسندن ایذن ایسته دی. چرکزلر قارادنیزین دوغوسوندا گورجولرله قونوشو اولان خریستیان خالق ایدی. چرکزلر یاراشیقلی، آغدریلی اولدوقلاریندان چرکز کؤله لرین دَیری چوخ یوکسک ایدی. قیزلاری نین موشتریلری چوخ ایدی. بو اوزدن ده ایسلام تاریخینده چرکز کؤله لر و کنیزلر حاققیندا بول بیلگی و ادبییات وار. موسلمانلار چرکز کؤله لر و کنیزلر ساتاراق بول پارا قازانیردیلار. جونئید اردبیلده دده لری نین مزارینی زیارت ائتمک بهانه سی ایله موریدلری ایله بیر یئرده یولا دوشوب آذربایجانا و اوردان دا شیروانا گیردی. شیرواندان داغیستانا کئچیب چرکزلره سالدیرماق ایسته ییردی. شیروان، شیروانشاهلار طرفیندن یؤنتیلن کیچیک بیر اؤلکه ایدی. شیروانشاه بو دؤنم قاراقویونلو جاهان شاهین موتتفیقیدیر. جاهان شاه و اوزون حسن ائرمنیستانا صاحیب اولماق اوچون آنلاشا بیلمیردیلر. آرالاریندا بؤیوک کودورت وار

[34] Valter Hins "İranda Milli Dövlətin Təşkili" farscaya çevirən Keykavus Cahandari, 2-ci yayım 1361-ci il (hicri-şəmsi).

ایدی. اوزون حسن، جونئیدی قاراقویولویا قارشی قوللانماق ایسته ییردی. جونئید شیروانا واردیغیندا شیروانشاه، جونئیدی دوردورماق اوچون جاهان شاهدان یاردیم ایسته دی. قاراقویونلو اوردوسو شیروانشاهین یاردیمینا گئتدی. 1460-جی ایلین پاییزیندا جونئید تبرسراندا قاراقویونلو و شیروانشاهین اورتاق اوردوسو ایله ساواشا گیردی. جونئید بو ساواشدا اؤلدو و موریدلری فراری اولدو.

شئیخ حئیدر دؤنَمی

جونئیدین خدیجه بَییمدن اولان ایکی یاشیندا حئیدر آدیندا بیر اوغلو وار ایدی. حئیدر آناسی ایله بیر یئرده اوزون حسنین سارایيندا یاشاماقدا ایدی. اوزون حسن جونئیدین موریدلرینی اؤز اطرافیندا ساخلایا بیلمک اوچون حئیدرین شئیخ و واریث کیمی تانیدیلماسینی ایسته ییر، موریدلری حئیدره تاپینماغا تشویق ائدیردی. ایکی یاشلی چوجوغون موریدلرین رهبری کیمی تانینماسیندا شرعی ساقینجا و انگل ده یوخ ایدی. چونکو قوراندا عیسا و یحیانین دوغدوقلاری گوندن پئیقمبر اولدوقلاری سؤیله نیلیردی.[35] عثنی عشری شیعه اینانیشیندا دا ایمام دوغدوغو گوندن ایمامدیر. 12-جی ایمام دا تام چوجوقلوغوندا 4 یاشیندا

[35] Quran 19-cu surə 12-ci ayət.

قئیبه چکیلمیشدی! یعنی حئیدرین ایمام کیمی قبول ائدیلمه سینده شیعه شریعتی باخیمیندان هئچ بیر انگل یوخ ایدی. 9-جو ایمام 7 و 10-جو ایمام 5 یاشیندا آتالاری نین ایماملیق واریثلیگینه ارمیشدیلر. یئتیشکین بیر طریقت پیری اورتادا اولمادیغی اوچون بو چوجوق اوزون حسنین سیاسی آماجلارینا خیدمت ائده جکدی. اؤزلیکله اونون اوزون حسن سویوندان اولماسی گئنیش موریدلر کوتله سی آراسیندا بایپندیرلی عایله سینه معنوی اوستونلوک قازاندیریردی. اوزون حسن بو چوجوغا قوتساللیق یوکله مکله آنادولوداکی گئنیش جونئید موریدلری کوتله سیندن حربی، سیاسی آماجلاری یولوندا ایستیفاده ائده بیلردی. بؤیله ده اولدو. اوزون حسن جاهان شاهلا گیردیگی ساواشدا جئنید موریدلرینی قوللاندی. بو ساواشدا اوزون حسنه اوغور قازاندیران دا جونئید و آرتیق حئیدر موریدلری نین اینانجلی ساواشچیلاری اولدو. 1467-جی ایلده اوزون حسن، جاهان شاهلا ساواشا گیرر. بو ساواشدا حئیدرین موریدلری اوزون حسنه حربی دستک وئریر و شئیخلری نین اؤجونو آلماق اوچون قاراقویونلویا قارشی ساواشارلار. جاهان شاه یئنیلیب اؤلدورولر. اونون اؤلومو ایله ده قاراقویونلو دؤولتی تاریخ صحنه سیندن سیلینر. تبریز مرکزلی قاراقویونلو اؤلکه سی بایپندیرلی دؤولتی نین ایداره سینه کئچر. بیر ایل سونرا اوزون حسن باشکندینی دییاربکیردن تبریزه داشییار. بو زامان خوراساندا تئیمور سویوندان اولان ابوسعیدین دؤولتی حاکیمدیر. ابوسعیدین باشکندی هئراتدیر. ابوسعید اوزون حسنه قارشی ساواش باشلاتدی. آنجاق موغان اووالیغیندا یئنیلیب اؤلدورولدو. ابوسعیدین

اؤلوموندن سونرا سولطان بایقارا خوراسانا اوردو یورودوب اورانی اله کئچیردی و باشکندینی هئراتا داشیدی. بایقارا خوراساندا ایلک زئیدی شیعه سی حؤکمدار ایدی. او، مؤعتریله مذهبیندن ائتکیله نن زئیدی شیعه مذهبینه منسوب ایدی. آنجاق زئیدییه مذهبی حنفی سوننی مذهبینه داها یاخین ایدی، چونکو زئیدییه فیقهده حنفی مذهبینه تابئع ایدی. بو باخیمدان عشنی عشری (12 ایماملی) شیعه مذهبی ایله اویوملو دئییلدیلر.

زئیدییه عشنی عشری شیعه نین ایلک دؤرد ایمامینی قبول ائدیر، قالانلارینی قبول ائتمیردی. زئیدییه یه گؤره ایمامت دؤردونجو ایمام زئین العابیدیندن سونرا اونون اوغلو زئیده کئچمیش، باقیره کئچمه میشدی. زئید هم قارداشینی، هم ده آتاسینی اموی ظولمو قارشیسیندا سوسماقلا ایتتیهام ائدیردی. اؤزو ایسه، قییام ائده رک ساواشدا شهید اولدو.[36] آنجاق داها سونراکی دؤنملرده زئیدییه سؤنوکموشدو. عشنی عشری زئید سویوندان ایمامین اولمادیغی و زئیدین اؤزونون ده ایمام اولمادیغینی سؤیلر. جعفر صادیقه گؤره ایمام اولونماز، ایمام دوغولارمیش. جعفر صادیق دئمیش: کیم ایمام اولماز و حاقسیز یئره ایمامایلیق ایدیعاسیندا بولونارسا علی سویوندان اولسا بیله، یئنه ده کافیردیر.[37] بوتون بو تاریخی سندلر و ایمام کیملیگی ایله باغلی آچیقلامالار صفوی شئیخلری نین ایقتیدارا دیرمانیشلاری اوچون یوللارینی آچماقدا ایدی.

[36] Məhəmməd ibni- Əbdulkərim Şəhristani "Əlmeləl vəl nəhl" 1-ci cild, s. 251.
[37] Üsuli-kafi, bab 141, 1-4 hədislər.

شیعه نین بوتون طریقتلرینده علی ایله باغلی اینسان اؤته سی اؤزللیکلر سؤز قونوسو ایدی. اؤرنه یین علی نین آنادان اولماسی ایله باغلی افسانه لر اویدورولموشدور. علی کعبه ده دونیایا گلمیش. آناسی دوغوم یاپارکن کعبه نین دیوارینا دایانمیش. دیوار یاریلمیش و قادین کعبه نین ایچینه گیرمیش. بؤیله جه علی کعبه نین ایچینده دونیایا گلمیش! بونو دئمک اولار کی، بوتون شیعه قایناقلی طریقتلر قبول ائدر. بو افسانه ایله باغلی بیر نئچه سوال: حضرت محمد کعبه ده دونیایا گلمه میش. بو، حضرت محمد اوچون بیر عکسیکلیکمی؟ بوتون یئر اوزو و وارلیق آللاهین یاراتدیقلاری دئییلمی؟ کعبه ده دونیایا گلمه نین نه اوستونلوگو اولا بیلر؟ کعبه دیواری نین یاریلاراق قادینین کعبه نین ایچینه کئچیب دوغوم یاپماسینی کیم گؤرموش؟ چونکو قادین دوغوم یاپارکن آغیر سانجیلاردان باشینا نه لر گلدیگینی بیله، بیلمز. بؤیله بیر اولای گئرچکلشمیشسه، ندن علی نین آناسی اوغلونا آللاه کیمی باخمامیش؟ ندن علی نین آتاسی و قبیله سی او´نا تاپینمامیشلار؟ علی نین آتاسی ایسلامی دا قبول ائتمه دن اؤلدو، یعنی علی اصلینده موسلمان اوغلو دئییلدیر. بؤیله بیر اولای گئرچکلشسه ایدی، بوتون عرب قبیله لری علییه تانری کیمی تاپینمازدیلارمی؟ بؤیله بیر دوغوم حاققیندا ندن سادجه آزینلیقدا اولان شیعه جماعتی نین بیلگیسی وار و دیگر عرب و ایسلام دونیاسی نین بیلگیسی یوخدور؟ بؤیله بیر اولای اولسایدی و گئرچکدن ده کعبه نین سرت هؤرولموش داشلاری نین آرالانیب علی نین کعبه نین ایچینده دوغومو دوغرو اولسایدی، حضرت محمد بو حاقدا هئچ اولمازسا بیر تک

جومله سؤیله مزمی ایدی؟ اینسانلارین هاردا دوغماسی اونلارین معنوی اوستونلوکلری اوچون بیر اؤزللیک اولا بیلرمی؟ علی دونیایا گلدیگینده هله ایسلام یوخ ایدی و کعبه ده بوتلرین باریندیغی یئر ایدی. یعنی کعبه بوتخانه ایدی. کعبه نین موسلمانلار اوچون دَیَری ایسلامدان سونرا اورتایا چیخمیشدیر. بوتخانه ده دونیایا گلمک، اصلینده سئویمسیز بیر دورومدور. بوتخانه ده دونیایا گلمه نین نه کیمی اوستونلوکلری اولا بیلر؟ ایره لیده صفویزه ده تورکلرین صفوی دؤولتی قورولدوقدان سونرا بو کیمی افسانه و یالانلارلا عاغیللاری نین قارانلیغا نئجه گؤمولدویو حاقدا آیرینتیلی بیلگی سونولاجاقدیر.*

اوزون حسن تبریزه یئرلشدیکدن سونرا شئیخ جونئیدین عمیسی شئیخ جعفری یانینا چاغیردی. اردبیل خانیگاهی نین رئیسلیگی جاهان شاه دؤنمیندن بری شئیخ جعفرین الینده ایدی. اوزون حسن خانیگاهین رئیسلیگینی و مال وارلیغینی اوندان آلاراق شئیخ حئیدره تسلیم ائتدی. شئیخ حئیدری اردبیله گؤندریب خانیگاهین رئیسلیگینه کئچیردی. بو زاماندان سونرا شئیخ جعفر و اونون سویوندان هئچ بیر خبر اولمامیشدیر. باشینا نه لر گلدیگی بیلینمه مکده دیر. بؤیوک اولاسیلیقلا اونو و عایله سینی حئیدرین موریدلری شئیخلری نین اینتیقامینی آلماق اوچون قتل ائتمیشلر. چونکو بو عایله دن بیری دیری قالسایدی سونراکی دؤنملرده

* Azərbaycan Cumhuriyətinin dövlət TV kanalında ərəb dilini bilən və dini bilgisi olan bir professor sürəkli tarixi əsasını olmayan bu əfsanəni din bilgisi adına xalqa təbliğ edirdi. Bu, İrani və şüubi İslam bilgisindən başqa bir şey deyildir.

اؤلکه نین بیر یئریندن باش چیخارمالییدیلار. بو دؤنمدن سونرا آذربایجاندان صفوی مذهبینه قاتیلانلارا راستلانیلامامیشدیر. حئیدرین موریدلری اساسن آنادولودان گلمیش اولان بکتاشی، شیعه کوتله دیر. چونکو اسکیدن اردبیل صفوی خانیگاهی آذربایجاندا سوننی طریقتین تمثیلچیسی ایدی. شئیخ حئیدر چوجوقلوغوندان آتاسی نین موریدلری طرفیندن ائییتیلمیشدی. بو موریدلر داها اسکیدن شئیخ بدرالدینین خلیفه لری اولموشدولار. بوتون ساواش تئکنیکلری حئیدره اؤیره دیلمیشدی. اوزون حسنه یاردیملاریندان دولایی شئیخ حئیدرین موریدلری چوخ ایمکانلارا قووشدولار. اوزون حسن اونلارا هر تور آزادلیق وئرمیشدی. حتّی اردبیلده سیلاح اورَتیم مرکزی ده تاسیس ائتمیشدیلر. بؤیله جه اردبیل خانیگاهی دؤولت ایچینده دؤولت دورومونا گلمیشدی. اردبیل خانیگاهی نین 20-دن آرتیق کندی وار ایدی. بونلاری موغوللار هدییه ائتمیشدی. کندلیلرین امکلری نین نتیجه سی خانیگاهدا توپلاشیردی. شئیخ حئیدر و موریدلری آشیری درجه ده تقییه ده بولوندوقلاریندان دولایی اینانجلارینی چئوره دن گیزلتمکده ایدیلر. اردبیل و آذربایجان حئیدرین دده لری نین یولوندا اولدوغونو سانیردی. اوزون حسن بیله، حئیدرین اینانجیندان خبرسیز ایدی. اوزون حسن ده حئیدرین دده لری نین یولوندا یورودویونو سانیردی. حئیدر اولقون یاشینا اولاشدیغیندا اوزون حسن قیزی عالمشاهی اونونلا ائولندیردی. بو ائولیلیک حئیدرین پوزیسیونونو شاهین کورکه نی کیمی داها دا مؤحکملندیریردی. بو زامان تبریزده یاشامیش اولان فضل الله روزبئهان

خونجی، حئیدرین اردبیلده کی فعالیتلری ایله باغلی یازیر: داها چوخ زامانینی سیلاح اورَتیمی ایله کئچیرمکده دیر. ساواش سیلاحلاری دوزلتمکده و قوللانماقدا بنزری یوخدور. نئچه مین سونگو، قیلیج، دمیر پاپاق و قالخان دوزلتدیکلرینی ائشیتمیشم. موریدلرینی ده سیلاح اورَتیمی اوچون تشویق ائتمکده دیر.[38] بونا بنزر بیلگینی ضیا بونیادوو دا خونجی نین اینگیلیس دیلینه چئوریلمیش اثریندن تورکچه یه ترجومه ائده رک اؤز اثرینده وئرمیشدیر: «1488-جی ایلین حادیثه لریندن میسکین شئیطانین، یعنی اردبیللی شئیخ حئیدرین عوصیانینی گؤسترمک اولار. او، قالخماق ایسته ییردی، لاکین مغلوب ائدیلدی... او، واختی نین چوخ حیصه سینی اؤز عملیاتی اوچون قیلیج و نیزه حاضیرلاماغا صرف ائتدی. روم، تالیش و قاراداغدان چوخلو آدام اونون یانینا توپلاندی و دئییرلر کی، اونلار شئیخی اؤزلرینه آللاه (معبود) حساب ائدیر، دوعا و عوموملی نامازا فیکیر وئرمه ییب، اونا قیبله کیمی باخیردیلار... شئیخ اونلارین آراسیندا ایباهات اعتیقادینی (یعنی قاداغان ائدیلیب حارام سایبلان عمله ایجازه وئریلمه سینی) و بابکین دینی قایدا-قانونلارینی تبلیغ ائدیردی.»[38-2]

[38] Fəzlullah Xonci, Aləm arayi əmini, 147, redaktə: Mənuçehr Parsadust.

[38-2] Ziya Bünyadov, "AZƏRBAYCAN VII-IX ƏSRLƏRDƏ", Şərqi-Qərb, Bakı- 2007, s. 358.

1478-جی ایلده اوزون حسن اؤلدو. واریثلیک اوغروندا اوغوللاری خلیل، ماقصود و یعقوب آراسیندا ساواش باشلادی. شیراز حاکیمی اولان خلیل اوردوسویلا تبریزی اله کئچیریب قارداشی ماقصودو یاخالاییب اؤلدوردو. ماقصودون آناسی دئسپینا ایدی. یعقوبا دا دییاربکیر والیلیگینی وئردی. آلتی آی سونرا یعقوب تبریزه اوردو یوروتدو. قارداشی خلیلی اؤلدوروب اؤزو اؤلکه نین شاهی اولدو. سولطان یعقوب یاخیشی ائییتیم آلمیش شاهزاده ایدی. ادبییاتا، صنعته مئیللی بیری ایدی.[39] عبدالرحمان جامی کیمی دؤنمین اونلو شاعیرلری یعقوب شاه اوچون مدحییه لر یازمیشلار. دینی قوراللاری آشیری درجه اویقولاییرمیش. او، تبریزده جار چکدیرمیشدی کی، شاراب ایچنلرین بوغازینا قاینار قورشون تؤکوله جکدیر.[40] یعقوب باریشدان یانا شاه ایدی. چئوره اؤلکه لرله، اؤزللیکله عوثمانلی ایله یاخشی موناسیبتلر قورماق ایسته ییردی. بو زامان عوثمانلیدا سولطان فاتئحین اوغلو ایکینجی بایزید ایقتیداردا ایدی. ایکینجی بایزید آتاسی نین ترسینه اولاراق هئچ بیر فاتئحلیک خیالی داشیماماقدا ایدی. ایکی دؤولت آراسیندا گلیشن قارشیلیقلی ایلیشکیلر نتیجه سینده تبریزده بؤیوک تیجاری ایره لیله مه لر اورتایا چیخمیشدی. تبریز اورونو ماللار ایستانبولا و اوردان دا آوروپایا داشینماقدا ایدی. یعقوب بایبندیر دؤنمینده آذربایجان بؤیوک ایقتیصادی قالخینمالارا صحنه اولموشدو. سولطان یعقوب دؤنمینده خانیگاهلارا دئییل، مدرسه لره اؤنم

[39] Həsən Urmulu, Əhsən-ut təvarix.
[40] Aləm arayi əmini, 215, redaktə: Mənuçehr Parsadust.

وئریلدیگیندن خانیگاهلارین دورومو اسکیدن اولدوغو کیمی دئییلدی. دؤولت خانیگاهلاری دئییل، مدرسه لری ساوونوردو. بو اوزدن اردبیل خانیگاهی دا یعقوب بایيندیرین مدرسلشدیرمه پولیتیکاسیندان ائتکیلنمیشدی. یاغمالاما یولویلا قنییمت قازانان شئیخ حئیدر و موریدلری سولطان یعقوبون باریشجیل سییاستینی سئومز اولموشدولار. مدرسه و خانیگاه ساواشیندا اردبیل خانیگاهی بیر چوخ ایمکانلارینی مدرسه نین قارشیسیندا ایتیردی. اؤزللیکله دؤولت بو شکیلده ایسته مکده ایدی. بو دا گئتدیکجه حئیدرین نوفوذونا ضرر وئرمکده ایدی. 1480-جی ایلده نئجه اولورسا اولسون مدرسه نین قارشیسیندا اردبیل خانیگاهینی قوروماق قارارینا گلدی. بو آماج اوچون شئیخ بدرالدینین موجادیله یؤنتملرینی جانلاندیرماق ایسته دی. بو اوزدن موریدلرینه 12 زولاقدان اولوشان قیرمیزی بویالی کئچه پاپاق گئیمه لرینه امر ائتدی. بو زامان آنادولودا بدرالدینین بوتون موریدلری شئیخ حئیدرین اؤندرلیگینی قبول ائتمیش دورومدایدیلار. اونلار آنادولودا شئیخ حئیدرین قیزیلباشلیق گؤروشلرینی تبلیغ ائدیردیلر. آنادولودا بوتون موريد تورکمنلر قیزیلباش اولماغا، 12 زولاقلی قیرمیزی کئچه پاپاق گئیمه یه باشلادیلار. آذربایجان سوننی اولدوغوندان بو گئییم قبول ائدیلمیردی. شئیخ حئیدر آنادولویا گیزلین بیر فتوا یوللادی. بو فتوایا گؤره بوتون سوننیلر کافیر سایيلیر و قتللری واجیب ایدی. مدرسه ایله موجادیله نین یؤنته می کیمی حئیدر بو مئتودو دوشونموشدو. حئیدرین بو فتواسی یئنی دئییلدی. داها اسکی دؤنملرده شعوبیه، ایسماعیلییه کیمی شیعه مذهبلری بو شکیلده

دوشونموش و تئرور اسدیرمیشدیلر. حئیدرین آنادولویا گؤندردیگی بو گؤندریسینه گؤره سوننی اؤلدورمک شرعی واجیباتداندیر و سوننیلرین قادینلاری قیزلاری حالالدیر، ماللاری غصب ائدیله بیلر. حئیدر ده بدرالدین کیمی ناماز، اوروچ و حجج کیمی دینی مراسیملری یاساقلادی. بوندان سونرا قیزیلباش اولاراق تاریخه گیرن حئیدرین موریدلری دوزنلی سیلاحلی ساواشچیلار حالینا گلدیلر. اساسن سوننی اولان شیروان، داغیستان و گونئی قافقازی جیهاد ساواشلاری ایله یاغمالاییب یاخدیلار. سونئیلر کافیر ساییلدیغیندان اونلارا قارشی ساواش دا جیهاد ساییلاجاقدی. قیزیلباشلار اردبیل کندلرینده ده یاغمالامالارا باشلادیلار. فضل الله خونجی قیزیلباشلارین اردبیلده کی یاغمالامالارینی یازمیشدیر: حئیدر اردبیلده کی موخالیفلرینه ضرر وئرمک اوچون هر واسیطه دن یارارلانیر. کؤپکلری یاغلاییب گئجه یاریسی یاخاراق موخالیفلری نین محلله لرینه گؤندریر. جانی یانان کؤپک سوخولماغا یئر آختارير و آداملارین ائوینه سوخولور. موخالیفلرین ائوی توتوشوب یانیر. اردبیلده بیر چوخ ائولرین بو شکیلده یاندیغینی دئییرلر.[41]

بدرالدینله باشلاییب شئیخ حئیدرله قیزیلباشلیق اولاراق تاریخه گیرن صوفیلیک حرکتی آقرئسسیولیگی، سالدیرقانلیغی اؤزونه یؤنتَم اولاراق سئچمیشدی. داها اؤنجه کی صوفیلیک حرکتلرینده آدام اؤلدورمک

[41] Fəzlullah Xonci, Aləm arayi əmini, 148, redaktə: Mənuçehr Parsadust.

یاساقلانمیشدی.* تصووف سوسیال باخیمدان اوچ مرحله نی ایچرمیشدیر: 1- پرهیز و یا قهر تصووفو. 2- عشق و یا باریش تصووفو. 3- سالدیری و یا ساواش تصووفو. «پرهیز تصووفو» و یا «زوهد» امویلر دؤنمینده شکیللنمه یه باشلامیشدی. ایلک دؤرد خلیفه نین ساده حیات بیچیملری، یئرینی سارای ائحتیشامینا بوراخدیغیندا بیزانسی تقلید ائده رک یئنی دؤنمه کئچیلمیشدی. خیلافتین خزینه سینی دولدورماق اوچون ایقتیصادی یاغمالامالار باش قالدیرمیش، یوخسوللار اوزرینه اولمازین ظولملر ائدیلمیش و کؤله لیک یایقینلاشمیشدی. بو سوسیال اورتامدا بیر قیسم موسلمانلار پرهیز و زوهد مئتودونو اؤنه چیخارمیشلار. بو سارای حیاتیندان، ظولم دوشونجه سیندن اوزاقلاشماق اوچون چوخ شئیلردن کؤنوللو اولاراق ایمتیناع ائتمیشدیلر. اموی دؤولت دوشونجه سی ایله هر تورلو امکداشلیغی اورتادان قالدیرمیشدیلار. بونلار «نوساک» و یا زاهیدلر اولموشلار. دؤولتین ظولم ایچه رَن دونیاگؤروشونه، خالقین ظولمو

---

* Örnəyin Əbulsəid Əbulxeyirin bu dördlüyü sufiliyin əzbər dünyagörüşü kimi bilinməkdədir:
"Gəl-gəl, kim olursan gəl, heç durma saqın, gəl-gəl!
Sən kafər u gəbrisən, gəl-gəl, yenə gəl, yüksəl!
Heç kimsə bu dərgahdan, küsməz, küsəməz olsun
Qırmışsan əgər tövbə, gəl- gəl yenə gəl, gəl-gəl"
Farscacı:
Gəbr- Gavur
باز آ، باز آ، هر آنچه هستی باز آ
گر کافر و گبر و بت پرستی باز آ
این درگه ما، درگه نومیذی نیست
صد بار اگر توبه شکستی باز آ
Çevirən: G.G

قبول ائدن دونیاگؤروشونه اعتیراض اوچون یالنیزلیغا چکیلیردیلر، اونلارین دونیا دوزَنینی دَییشدیرمک کیمی آماجلاری اولمامیش، سادجه اؤز نفسلرینی بو چیرکابلاردان تمیز ساخلاماغا چالیشمیشلار. دَییشیمی تانرییا حواله ائده رک سوسیال حیاتدان اوزاقلاشمیشلار. بو اوزدن ده خالقدان و خاقاندان اوزاق دورموشلار. صفویلر دؤنمینده تصووف سالدیری و ساواش یولونو سئچمیشدیر. صفوی دؤولتی نین ایلک قورولوش ایللرینده اوردونون وورووجو قولونو تشکیل ائدنلر صوفیلر ایدی. سالدیری و ساواش تصووفو تاریخده بنزری اولمایان ییرتیجیلیغا، حتّی آدام اتی یئمه سَوییه سینه قدر آشاغی دوشموشدور. عشق و باریش تصووفو ایسه، سوسیال و تاریخی بیر میسسیون دا اوستلنمیشدیر. نه سالدیرمیش، نه ده بیر کونجه چکیلیب یالنیزجا یاشاماغی دوشونموشدو. عشق و باریش تصووفو توپلومو دَییشدیرمگی ده اؤز هدفی سئچمیشدی. اؤز نفسینی تمیزله دیکجه توپلوما یارارلی اولما دوشونجه سینی داشیمیشلار. یئنی اخلاقی دَیَرلر ایجاب ائتمیشلر. بو یئنی اخلاقی دَیَرلری ده اؤز فداکارلیقلاری حسابینا ایجاد ائده بیلمیشلر.[42]

حئیدر، سولطان یعقوبون بیبیسی اوغلو و باجیسی نین اری ایدی. بو اوزدن سولطان اونون بعضی داورانیشلارینا گؤز یوموردو. دوروم کؤتولشدیگینده حئیدرین آناسی تبریزه گئدیب قارداشی اوغلونو ساکیتلشدیریردی. سولطان بیبیسینه اولان سایقیسیندان دولایی

[42] Nasirəddin Sahibəzzəmani "Üçüncü xətt", 1973- Tehran, s. 319-322.

حئیدرین بعضی خطالارینی باغیشلامیشدی. بیر کره قیزیلباشلارین سالدیریسیندان بئزمیش اولان آذربایجان اهالیسی نین آغساققاللاری تبریزه گئدیب سولطانا شیکایت ائتدیلر. سولطان یعقوب، حئیدری تبریزه چاغیریر. آتاسی کیمی تقییه نی اؤز طریقتی نین اساسی سایان حئیدر کؤهنه درویش پالتاری گئییب بیر دسته درویش موریدلری ایله تبریزه گئدیر. سولطانین حوضوروندا قورانا آند ایچیر کی، اونون موریدلری بئله ایش ائتمه میشلر، بوندان سونرا دا ائتمه یه جکلر. بوتون بو شاییه لری اونون دوشمنلری اولان مدرسه فقیهلری یایمیشلار. آنجاق چرکزلره قارشی ساواشی آللاهین جیهاد امری اولاراق سولطانا آنلاتدی و کافیرلره قارشی موریدلری نین ساواشماسینی اؤنله یه بیلمه یه جگینی سؤیله دی. سولطان یعقوب اونو بو جیهاد ائیله میندن ده یاساقلادی. آرتیق اونون موریدلری نین چرکزلره قارشی جیهاد ساواشلارینا قاتیلمایاجاقلارینا دایر حئیدر قورانا آند ایچیر. اردبیلده، یالنیز خانیگاهدا عیبادتله مشغول اولاجاغینی سؤیله ییر. اردبیله دؤندوکدن بیر سوره سونرا آناسینی سولطان یعقوبون یانینا گؤندردی. کافیر چرکزلره ساواشماق اوچون سولطاندان ایذن ایسته دی. خانیگاهین ماددی دورومونون یاخشی اولمادیغینی آناسی نین سولطانا سؤیله مه سینی ایسته دی. چرکز گنجلرینی اسیر یاخالایاراق ساتیب گلیر قایناغی دوزنله مک ایسته ییردی. سولطان یعقوب، حئیدرین آناسی نین بو ایستگینه اولوملو جاواب وئرمه سه ده، اونون جیهاد ساواشینا اعتیراض دا ائتمه دی. حئیدرین اساس آماجی چرکزلره ساواشماق دئییلدی. حئیدر داها گوجلو

پوزیسیوندا اولدوغونو گؤروردو. آنادولودا ووروجو موریدلری وار ایدی. چرکزلری بهانه ائده رک شیروانا سالدیریب آتاسی نین اؤجونو آلماق ایسته ییردی. حئیدر 1488-جی ایلده بیر دسته موریدلری ایله اردبیلدن چیخیب کور چایی نین کناریندا دینجلمک آدی ایله یولا دوشدو. موجاهید ساواشچیلاری نین اونون یانینا گلمه لری اوچون آنادولویا خبر گؤندردی. ایکی آی ایچینده آلتی مینلن آرتیق ساواشچی قیزیلباش اونون اطرافینا توپلاشدی. یایین اورتالاریندا حئیدر کور چاییندان کئچه رک اهالیسی سوننی اولان برده یه سالدیردی، اؤزللیکله بوتون دین آداملارینی اؤلدوردو. داها سونرا شاماخییا سالدیردی. شیروانشاه بو ساواشدا یئنیلیب فرار ائتدی. حئیدر شیروانین باشکندی شاماخییا گیردی. شاماخیدا بوتون مدرسه اؤیرنجیلری و اؤیرتمنلرینی اؤلدوروب شهری یاخدی. شیروانشاه فرروخ یسار بو مغلوبییتدن سونرا گولوستان* قالاسینا سیغیناراق سولطان یعقوبدان یاردیم ایسته دی. سولطان یعقوب گئجیکمه دن شیروانا اوردو گؤندردی. تبریزدن گئدن اوردو تبرسراندا (جونئیدین اؤلدویو یئرده) شیروانشاهلارین اوردوسونا قووشدو. قیزیلباشلارین سولطان یعقوبلا شیروانشاهلارین بیرلشیک اوردولاری ایله ساواشی باشلادی. قیزیلباشلار اؤنجه بیرلشیک اوردولارا بؤیوک ضرر وئردیلر. ساواشین تام اورتاسیندا حئیدر اوخلانیب اؤلدو.[43] باشسیز قالان

* 1813-cü ildə Rusiya-İran arasında imzalana "Gülüstan anlaşması" burda imzalanmışdır.

[43] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" Əsatir yayınları Tehran, 2-ci cild, s. 133.

قیزیلباشلار فرار ائتمه یه باشلاییرلار. سولطان یعقوبون اوردوسونون باشچیسی شئیخ حئیدرین باشینی کسیب تبریزه آپاردی. فراری قیزیلباشلار دا آنادولویا گئری دؤنمک زوروندا قالدیلار. شئیخ حئیدر شیروان اهالیسینه چوخ ضرر وئرمیشدی. شیروان اهالیسی ده حئیدری سولطان یعقوبون آدامی بیلدیکلریندن بایيندیرلی شاهینی اساس سورواملو اولاراق گؤروردولر. سولطان یعقوب، شیروان اهالیسی نین بو گووَنسیزلیگینی اورتادان قالدیرماق اوچون حئیدرین کسیک باشی نین تبریزده دولاشدیریلماسینا امر وئردی. داها سونرا هر کسین گؤرمه سی اوچون کسیک باشی شهرین اورتاسیندا بیر دیره یه تاخدیلار. بو اولایدان سونرا سولطان یعقوبون امری اوزرینه اردبیل خانیگاهی قاپاتیلدی. سولطان یعقوبون اؤگئی باجیسی اولان شئیخ حئیدرین قادینی عالمشاه اوچ اوغلو ایله بیر یئرده (علی، ایبراهیم، ایسماعیل) تبریزه آپاریلدیلار. تبریزدن ده شیرازین ایستخر قالاسینا سورگون ائدیلدیلر.[44]

[44] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" 2-ci cild, s. 133-134.

شاه ایسماعیل

1491-جی ایلده تبریزی سارمیش اولان وبا خسته لیگی بیر چوخلاری نین، او جومله دن سولطان یعقوبون دا جانینی آلدی. یعقوبون اؤلوموندن سونرا واریثلیک ساواشی باشلادی. دؤولت اؤز ثابیتلیگینی ایتیردی. اؤنجه سولطان یعقوبون بؤیوک اوغلو بایسونقور تاختا چیخدی. اونا قارشی عوصیان ائدن مسیح میرزه بایيندير اؤلدورولدو. یعقوبون قارداشی اوغلو ماحمود میرزه همدانداکی ساواشدا اؤلدورولدو. ماردین حاکیمی اولان سولئیمان بَی بایيندير بایسونقورو یئنیب تبریزده اؤزونو آذربایجانین شاهی دویوردو. اوزون حسنین نوه سی روستم بَی ده سلطنت ایدیعاسیندا ایدی. سولئیمان بَی اونونلا دا ساواشا گیردی، آنجاق یئنیلدی و اؤلدورولدو. بو آرادا شیروانا قاچمیش اولان بایسونقور اؤزونو توپارلاییب یئنیدن تبریزه سالدیردی. آنجاق روستم بَی قارشیسیندا یئنیلیب یئنه ده فرار ائتدی. 1493-جو ایلده روستم بَی تبریزده اؤزونو آذربایجانین شاهی اولاراق دویوردو. سلطنت ایدیعاسیندا بولونان باشقا بایيندير سویلولار دا وار ایدی. داها اؤنجه مسیح میرزه نی ساوونان اوزون حسنین نوه سی احمد بَی عوثمانلییا فرار ائده رک اوردا اؤزونو توپارلاماغا چالیشدی. بایسونقورون قارداشی موراد بَی شیراوانا قاچیب قارداشینا قووشوب تبریزه سالدیرماق اوچون حاضیرلیق ایشینه باشلادیلار. اوزون حسنین نوه لری محمد بَی و الوند بَیلر ده بایيندیرلیلارین بیر بؤلومونون دستگی ایله سلطنت ایدیعاسیندایدیلار. بوتون آذربایجاندا ثابیتسیز بیر دوروم وار ایدی، خالق گووَنسیزلیک ایچینده ایدی. بو ایچ ساواشلار ایقتیصادییاتی چؤکرتدی، تاریم برباد دوروما دوشدو. تیجارت حیاتی آخسادی. هر

ایقتیدار ایدیعاچیسی نین خالقدان آلدیقلاری آغیر وئرگیلر دؤزولمز دوروم یاراتمیشدی. گوندن گونه خالق یوخسوللاشیردی. ان اؤنملیسی ایسه، بو ایچ ساواشلارلا ضعیفله ین آذربایجانا قیزیلباشلارین گئری دؤنمه لری اوچون ایمکان یاراندی. روستم بَی شئیخ حئیدرین موریدلری نین ایمکانلارینی رقیبلرینه قارشی قوللانا بیلمک اوچون سولطان یعقوب زامانیندا ایستخرقالا ًیا سورگون ائدیلن حئیدر عایله سی نین تبریزه گئری دؤنمه لرینی ایسته دی. قیزیلباشلاری آذربایجانا چکیب گوجلریندن یارارلانمالاری اوچون حئیدرین اوغلو شئیخ علینی اردبیل خانیگاهی نین باشینا گتیردی. آنادولودا داغینیق شکیلده یاشایان قیزیلباشلار شئیخ حئیدر عایله سی نین آزادلیق خبرینی دویار-دویماز اردبیله آخین ائتدیلر. روستم بَی قیزیلباشلاری رقیبلرینه قارشی قوللاندی. شئیخ علینی قیزیلباش اوردوسویلا بیر یئرده بایسونقورلا ساواشماق اوچون شیروانا گؤندردی. بایسونقور یئنیلیب اؤلدورولدو. قیزیلباشلارین بو اوغورو روستم بَیین علینی برکیتدی، بو اوزدن اونلارین اردبیلده سربست داورانمالارینا ایذن وئردی. آذربایجانین یئرلی مدنییتینی آنلامایان قیزیلباشلار خالقی تالاماقدا سربست بوراخیلمیشدیلار. یئیه جکلرینی تامین ائتمک اوچون تک یول یئرلی خالقا سالدیرماق، ماللارینی یاغمالاماق ایدی. اؤزللیکله سوننی خالقین ماللاری اونلار اوچون حالال ائدیلمیشدی. آذربایجانا صیرف ساواشماق اوچون گلن قیزیلباشلار یئرلی مدنییتی محو ائتمه سه یدیلر اؤزلرینه یئر ائده بیلمزدیلر. آذربایجانین یوزایللر بویونجا شکیللنمیش اولان یاشام بیچیمینه یابانجی ایدیلر. یئرلی

مدنییتین شکیللنمه سینده امکلری کئچمه میشدی. آنادولونون بوزقیرلاریناکی آقرئسسیولیک، دامالاریندا قایناماقدا ایدی. بونون اوزرینه بیر ده «جیهاد» آقرئسسیولیگی اکلندیگی اوچون هر تور جینایته ال آتماغا حاضیر دورومدایدیلار. مورشیدلری نین تک امری بونون اوچون یئترلی ایدی. قیزیلباشلارین یاغمالاما سالدیریلاری نین حددی آشمیشدی. بو اوزدن ده اونلارین آذربایجانا یئرلشمه سینه ایذن وئرن روستم بَی قارشیلاریندا دورمالی ایدی، یوخسا خالق بئزمیشدی. روستم بَی علی و قارداشلارینی تبریزه آپاریب کونترول آلتیندا توتدو. آنجاق 1493-جو ایلده بیر نئچه قیزیلباش علی و ایکی قارداشینی اوغورلاییب تبریزدن قاچیردیلار. روستم بَی اونلاری یاخالاماق اوچون آرخالارینجا اوردو گؤرَولندیردی. اردبیلین یاخینلیغیندا اولان شامَسبی آدیندا بیر کنده قارشیلاشدیلار. 300 نفردن عیبارت اولان قیزیلباشلار علی و قارداشلارینی وئرمه مک اوچون ساواشدیلار. بیر نئچه آدامی اؤلدوردولر. ساواشین داوامیندا علی نین اؤلدورولدویونو یازیرلار. بیتلیسی و ایسکندر بی تورکمن علی نین بو ساواشدا اؤلدورولدویونو یازمیشلار.[45] ائشیتدیکلرینی یازمیشلار. آنجاق علی نین بو ساواشدا سیرلی اؤلومو ایضاح ائدیلمه میشدیر. او زامان صفوی سویونون تانینمیش آدلاریندان بیری اولان شئیخ علی نین اؤلومو حاققیندا آیرینتیلی بیلگی وئریلمه میشدیر. شرفخان بیتلیسی علی نین بو ساواشدا اؤلدویونو بیر تک جومله ایله یازار. ایبراهیم و ایسماعیلی قیزیلباشلار اردبیله آپاریب گووَنلی یئرده

[45] Bitlisi "Şərəfnamə" 2-ci cild s. 134.

گیزلتدیلر. آنجاق آرخالارینجا اوردو اولدوغو اوچون ایکی قارداشی آپاریب رشتده گیزلتدیلر. ایکی قارداش رشتده یاشلی بیر قادینین ائوینده قالدیلار، داها سونرا «نجم» آدیندا قیزیلچی بیر صنعتکارین ائوینده گیزلندیلر. داها سونرا لاهیجانا یئرلشدیلر و ایسماعیلی لاهیجانین زئیدی شیعه حاکیمی «کارکیا میرزه علی»ی[46] تاپشیردیلار. بو آدامین شئیخ زاهید گیلانی خانیگاهی نین موریدلریندن اولدوغونو یازیرلار. شئیخ صفی نوه لری هم ده شئیخ زاهید گیلانی نین قیز نوه لری سایبلیردی. گیلانی خانیگاهینا باغلیلیغیندان دولایی بونلارا صاحیب چیخمیش اولا بیلر. یا دا تاریخ اوچون بیلینمز اولاراق قالان بیر اؤن پلان دا سؤز قونوسو اولا بیلر. چونکو بیر دؤولتین آختاردیغی چوجوقلارا صاحیب چیخماق و بو اوزدن بیر دؤولتله قارشی-قارشییا گلمک اؤن پلانسیز اولاماز. کارکیانین دا قیزیلباشلاری اؤز آماجلاری یولوندا قوللانما کیمی بیر پلانی ندن اولماسین کی؟ صفوی تاریخی نین ان قارانلیق بؤلومو ده بوراسیدیر. بوندان سونرا ایسماعیلین بؤیوک قارداشی ایبراهیمدن خبر چیخمامیشدیر. ایسکندر بَی تورکمن اونون اردبیله گئری دؤندویونو یازار. آنجاق گئری دؤنموشسه، اونون حیاتی نئجه اولموش؟ اونا قیزیلباشلارین و اردبیل خانیگاهی نین موناسیبتی نئجه اولموشدور؟ بو حاقدا هئچ بیر بیلگی یوخدور. نئجه یاشاییب اؤلدویو تامامن تاریخین سیرلری ایچینده. ان چوخ شوبهه اویادان دا بو بؤلومدور. شئیخ حئیدر سویوندان اولان ایبراهیم میرزه کیمسه نین دیقتینی چکمه میشدیر. بیتلیسی، ایبراهیمی

[46] Bitlisi “Şərəfnamə” 2-ci cild s. 134.

ایسماعیلین بؤیوک قارداشی اولاراق یازار. ندن بؤیوک قارداشا دیقت ائدیلمه میشدیر؟ ایسکندر بَی تورکمن، شئیخ علی نین اؤلمه دن اؤنجه باشینداکی سولاله تاجینی چیخاریب ایسماعیلین باشینا کئچیردیگینی سؤیلر و شاه ایسماعیلی ولیعهد و قایممقام ائلان ائدر.[47] تاریخی سیرلرینی شئیخ علی اؤلمه دن اؤنجه ایسماعیلین قولاغینا پیچیلدایاراق بو سیرری اونا امانت ائدر. خطا یی لر شعرینده ده سیخ-سیخ کئچن بو سیررین نه لیگی حاقدا بر آز دا اولسا بیلگی وئریب سونرا داوام ائده لیم.

صفویه نین سیرری اولاراق بیلینن و ایماملاردان اونلارا قدر داوام ائتدیگی ایددیعا ائدیلن بو «سیر» حاققیندا دا اوخوجولارین بیلگیلنمه سینده یارا وار. بیر چوخ طریقتلرده، او جومله دن حوروفیلردن صفوییه یه ده کئچن بو سیررین آدی جئفر علمیدیر. گویا پئیقمبر بوزوو دریسینه بعضی وحی بیلگیلرینی و قورانین باطینی سیرلرینی یازیب علییه وئرمیش و علیدن ده اهلی-بئیته و اهلی-بئیتدن اونلارین داوامچیلارینا اینتیقال ائتمیشدیر. بو طریقتلر اولایی اؤیله سینه نقل ائدرلر کی، سانکی پئیقمبری علییه وئردیگی بو بوزوو دریسینی اؤز گؤزلری ایله گؤرموشلر. "جئفر" عربجه ده بوزوو دئمکدیر. ایبنی-خلدون ایسه، یایقین آنلاییشین ترسینه اولاراق جئفرین بیر علمی دیسیپلین آدی دئییل، بیرئیسل یئتنک اولدوغونو ساووناr و بونون سئزگی و ایلهاملا ایلیشکیسی اوزرینه دورار. جئفر، اصلینده تؤوراتین باطینی یورواملاری اوزرینده دوران کابالا علمیندن

[47] Iskəndərbəy Türkmən "tarixi-Aləmaraye- Abbasi", təcümə edən Şahin Fazil, Şərq-Qərb Bakı 2010, s 77.

ائتکیلنمه نین آدیدیر. ایسماعیلییه و ایخوان الصفا آچیقلامالاریندا جئفر باطینی یوروملارین تمل قایناغی حالینا گلمیشدیر. طریقتلرجه جئفر گله جگین بیلگیسینی ایچه رن تانریسال بیلیم دالی کیمی قبول ائدیلمیشدیر. گله جکله ایلگیلی بیلگیلرین اهلی-بئیته واسیطه سیز اولاراق باغیشلاندیغینی ساوونان شیعه لره گؤره جئفر ایلاهی علم و پئیقمبرانه حیکمتین اورونودور. ایمام محمد قززالی جئفر علمینی تنقید ائدر. بونون بیر خورافه اولدوغونو سؤیلر. قورانا گؤره قئیبه عآید اولان خبرلرین قایناغی وحیدیر. شیعه یه گؤره پئیقمبر کندیسینه گلن وحیلرین بیر قیسمینی، یالنیز علییه بیلدیرمیش. بو سببدن علی نین ده بیلگیلری وحیه دایانماقدادیر. بو دا پئیقمبره نازیل اولان وحی بیلگیلری نین هامیسی نین قوران یولو ایله خالقا دویورولدوغو ایلکه سی ایله چلیشمکده دیر. جئفر علمی نین پئیقمبردن اهلی-بئیته گیزلین یوللا وئریلدیگی حاقدا هئچ بیر تاریخی بلگه مؤوجود دئییلدیر. ایماملار بیله بو حاقدا هئچ بیر بیلگی وئرمه میشلر. سادجه جعفر صادیقین اؤیرنجیلریندن بیری بو ایدیعادا بولونموش و بو ایدیعالاریندان دولایی دا جعفر صادیق اونلاری اؤزوندن اوزاقلاشدیرمیشدیر. جئفر اولایی نین ایسماعیلییه طرفیندن ایسلام تاریخینه سوخولدوغو آنلاشیلماقدادیر. قززالییه گؤره حرفلرین و رقملرین ایسلامییتده اؤزل آنلام داشیمالاری نین هئچ بیر توتارلی دلیلی اولمامیشدیر. اسکی ساسانی نوستالژیسی ایله اورتایا چیخمیش اولان حوروفی کیمی بعضی طریقتلره گؤره جئفر علمی آدمدن باشلامیش محمده قدر بوتون پئیقمبرلره وئریلمیشدیر. فضل ده بو ایلاهی

علمدن نصیب آلیبمیش. مؤعتزیله مذهبی نین باغداد مکتبی نین قوروجولاری شیعه نی آنلامسیز جئفر علمی ایله اوغراشماقلا سوچلار. ایبنی خلدون بعضی روایتلری نقل ائدر. گویا هارون الرشید و مامون عبباسی خیلافتی نین یازقیسی ایله ایلگیلی جئفر علمینی بیلن مونججیملرینه بیر کیتاب یازدیرار و بو کیتاب موغول سالدیریسیندا یوخ ائدیلر.[47/2] بو گرکلی بیلگیدن سونرا یولا داوام ائده لیم.

ایسماعیلن واریث سئچیلمه سی و ایبراهیمین یوخا چیخماسی نین تک سببی بومو؟ ایبراهیمدن خبر چیخمامیشدیر. آنجاق یوخا چیخان سادجه ایبراهیم دئییلدیر. «حسن التواریخ»ین یازاری حسن روملو ایبراهیمدن باشقا دؤرد قارداشی نین داها ایسماعیلین یانیندا اولدوغونو یازار. بؤیوک اولاسیلیقلا ایسماعیلین بو دؤرد قارداشی حئیدرین دیگر قادینیندان اولموشلار. بورادا تعقیب ائدیلن، سادجه ایسماعیل دئییلدی. بلکه ده بو عایله یاخالانسایدی چوخ کیچیک یاشدا اولدوغوندان دولایی ایسماعیللا ایشلری اولمازدی، آنجاق داها یاشلیلاری اؤلدوره بیلردیلر. حئیدرین بوتون چوجوقلاری آرانیردی. آنجاق تاریخی اؤیله سینه قوراشدیرمیشلار کی، سانکی بیر آنین ایچینده هر کسه قئیبلردن خبر گلمیش و حئیدر عایله سی نین ایچیندن، آنجاق ایسماعیلین گله جکده شاه اولاجاغی دویورولموش! بوتون بونلار اورتاداکی بیر سیررین گیزلنمه سی و ایفشا ائدیلمه مه سی اوچون دئییلمی؟ حسن روملونون «احسن التواریخ» اثری

[47/2] Diyanet İslam Ansklopedisi. http://www.filozof.net/Turkce/islam-felsefesi/11808-cefrcifir-ilmi-nedir-tarihi-ozellikleri-hakkinda-bilgi.html

نین ایکینجی جیلدی نین 907-جی صحیفه سینده ایسماعیلین دیگر دؤرد قارداشلاری حاققیندا وئردیگی بیلگینی اولدوغو کیمی یازالیم: «بو سفرده ایسماعیلین دیگر دؤرد قارداشی سئیید حسن میرزه، سئیید سولئیمان میرزه، سئیید داوود میرزه، سئیید ماحمود میرزه یانیندایدیلار. بعضیلری قارداشلاری نین رشته اونا قاتیلدیقلارینی یازارلار. بعضیلری ایسه، بو دؤرد قارداشین بیر یئرده چیچکلی آدلانان آغداغدا ایسماعیلا قاتیلیب رشته یوللاندیقلارینی سؤیلرلر. بو یولچولوقدا اونلارین یانیندا اولایی آنلاداجاق کیمسه اولمامیشدیر. آنجاق دوغرو اولان بودور کی، ایسماعیل قارداشلاری ایله بیر یئرده رشته آغمسجیده گلدیلر.»[*] داها سونرا نه بو دؤرد قارداشدان، نه ده ایبراهیمدن اصلا خبر چیخمامیشدیر. هر بیر صفوی سویو حاققیندا آیرینتیلی بیلگی وارکن، ایسماعیلین بئش قارداشی ایله باغلی هئچ بیر بیلگی یوخدور. بؤیله بیر سوال اورتایا چیخیر: عجبا، داها سونرا شاه ایسماعیل اولاراق تاریخه گیرن آدام گئرچکدن حئیدرین اوغلو اولان ایسماعیلمی، یوخسا بیر باشقاسینی «مئهدی» بکله ین قیزیلباشلارا سونموشلار؟ صفوی تاریخی نین بو گیزلین قاتی بؤیله بیر شوبهه اویاندیریر. عجبا، اونلارین آلتیسینی دا یوخ ائدیب باشقا بیر آدامیمی تاریخه شاه ایسماعیل آدینا سوخموشلار؟ ندن ایسماعیلین

---

[*] [*] Əhsən-üt təvarix, 2-ci cild, Hazırlayan Əbdülhüseyn Nəvai, Əsatir yayınları, s. 907.

«احسن التواریخ» جلد دوم صفحه 907
نویسنده: حسن بیگ روملو
باهتمام: عبدالحسین نوایی
انتشارات اساطیر

قاراداشلاری حاققیندا تاریخده بیلگی یوخدور؟ قاراداشلارین باشینا نه گلمیشسه، بو، تقریبن آلتی ایللیک گیلان حیاتیندا گلمیشدیر. چونکو داها سونرا ایسماعیلا عآید ائدیلن شعرلرده چوخ یئرده «حئیدر اوغلویام»** ایفاده سینه راستلانیلاجاقدیر. آنلاشیلان اودور کی، او زامان دا ایسماعیلین حئیدر اوغلو اولوب اولمادیغینا شوبهه وار ایمیش. بو شوبهه دن سونرا داها سونراکی شاه ایسماعیلین حئیدرین اوغلو اولدوغونو وار سایاراق بو ماجرایا داوام ائده لیم.

ایسماعیل 1487-جی ایلده اردبیلده دونیایا گلمیشدی. آناسی اوزون حسنین قیزی عالمشاه خانیمدیر. ننه سی ترابزون ایمپئراتورونون قیزی دئسپینادیر. دئسپینا عؤمرونون سونونا قدر خریستیان قالمیش، قیزی مارتانی (عالمشاه) دا خریستیان روحوندا بؤیوتموشدو. دییاربکیره گلین گلدیگینده یانیندا دینی فریضه لرینی یاپماقدا یاردیمچی اولاجاق کئشیش ده گتیرمیشدی. دییاربکیرده بیر کیلسه تاسیس ائتمیش، هر بازار گونو اورادا عیبادت ائدیردی. باشکند تبریزه داشیندیقدان سونرا دا

** Şah İsmayılın şeirlərində atasının Heydər olduğu vurqulanan bir çox bəndlər var. Onlardan bir neçəsi:
1-Mənəm sultan Xətai Heydər oğlu,
Mənim yolumda ğovğalar gərəkdir.
2-Mənəm bunda Xətai Heydər oğlu,
Şu Ismayıl kimi qurbanə gəldim.
3-Xətaiyəm özüm Şah Heydər oğlu,
Bu mehri görməsən sən dan içində!
4-Səfi nəsli Cüneydi-Heydər oğlu,
Əliyyəl-Murtəzaidir Xətai.

دئسپینا تبریزده بیر کیلسه یاپدیرار. او زامان داها چوخ ائرمنی نوفوسو اولان ارزینجاندا دا ایکی کیلسه تاسیس ائتدی. اوزون حسن ده آذربایجانین تبریز، ابهر و ترجان شهرلرینده بیرر جامی یاپدیردی.[48] دئسپینانین ایلک دوغوردوغو چوجوق اوغلان ایدی. ماقصود آدینداکی ایلک بئشیگینی گله جکده اؤلکه نین پادشاهی ائتمگی پلانلامیشدی. ایسماعیلین آناسی مارتا (عالمشاه) چوجوق یاشلاریندا اولدوغوندا سوننی عوثمانلیلار اونون آنا یوردو ترابزونو ایشغال ائتمیشدیلر. داها سونرا قارداشی ماقصودو خلیل و یعقوب شاهزاده لر اؤلدورموشدولر. داها سونرا سولطان یعقوب ارینی اؤلدورموش کسیک باشینی تبریزده دولاشدیرمیش و اونو دا چوجوقلاری ایله بیر یئرده شیرازا سورگون ائتمیشدی. بؤیوک اوغلو علی، روستم بَی بایيندیرلی طرفیندن اؤلدورولموشدو. اوغلو ایله بیر یئرده لاهیجاندا گیزلنمک زوروندا قالمیشدی. بوتون بو اولایلار اوندا سوننیلره قارشی درین نیفرت دویقوسو اولوشدورموشدو. هم عوثمانلی، هم ده بایيندیرلی اونون دوشمنی و اَری نین موریدلری اولان قیزیلباشلار اونون دوستلاری سایيلیردی. تک اومیدی قیزیلباشلارین ایمکانلارینا دایاناراق عایله سی نین اینتیقامینی آلماق ایدی. بو روح حالی ایله ایسماعیلی تربییه ائدیردی. ایسماعیلی حئیدرین یئددی سئچکین خلیفه سی لاهیجانا قاچیریب کارکیانین ائوینده گیزلتدیلر. کارکیا هم گیلانی خانیگاهینا منسوب ایدی، هم ده روستم بَی بایيندیرلا آراسی یاخشی دئییلدی. کارکیا شیعه اولدوغوندان اؤزلرینی شیعه اولاراق تانیدان

[48] Valter Hins s. “İranda Milli Dövlətin təşkili” 142-143.

قیزیلباشلارا یاخشی داوراندی. قیزیلباشلیق و زئیدی شیعه سی آراسیندا اورتاق بیر شئی یوخ ایدی. آنجاق قیزیلباشلارین تقییه سی بو فرقین اورتایا چیخماسینی اؤنله مکده ایدی. بو اوزدن ده کارکیا اونلاری شیعه اولاراق قبول ائتمیشدی. ان اؤنملیسی ایسه، ایسماعیلین بورادا علوی-بکتاشی دئییل، بیر شیعه اولاراق ائییتیلمه سی پلانی ایدی. ایسماعیل بورداکی ائییتیمی سونوجوندا داها سونرا علوی-قیزیلباشلاری دا آلداداجاقدی، اونلاری شعوبیه نین سییاسی آماجلاری یولوندا قوللاناجاقدی. چونکو قیزیلباشلیق و شیعه بیر-بیرینی قبول ائتمزلر. علوی-شیعه آراسیندا بؤیوک فرق واردیر. قایقوسوز آبدال کیمی علوی اوزانلار شیعه یه قارشی شعرلر یازمیشلار. ایسماعیل ایسه، علویلیگی دئییل، شعوبیه شیعه سینی اؤلکه ده تطبیق ائتمیشدیر.

ایسماعیلی تا چوجوقلوقدان قیزیلباش موریدلر «شاه» آدلاندیریردی. بدرالدین سونراسی اونلار اؤز شئیخلرینه «شاه» و «سولطان» دئییردیلر. بو لقبلرین او زامانلار سیاسی آنلامی یوخ ایدی. «شاه» لقبی بو دؤنمده بعضی صوفی جریانلارینا مخصوصدور. «شاه نعمت اوللا ولی» کیمی شاعیر صوفیلره ده بو لقب تاخیلمیشدی. شیعه نین 8-جی ایمامینا دا « شاه» لقبی تاخیلمیش و «شاهی-قریبان» اولاراق نیته لنمیشدیر. ابوطالیب اوغلو علییه ده شاه لقبی تاخیلمیش و اونا «شاهی-ویلایت» دئمیشلر.

«شاه ایسماعیل»ی لاهیجانا آپاران یئددی قیزیلباش بونلار اولموشلار:

1- شاملو حوسئین بی له له- ایسماعیلین معنوی آتاسی و ساواش فنلرینی اؤیره دن ائییتمه نی.

2- خادیم بَی- جونئیدین و حئیدرین اؤزل خلیفه سی.

3- قارا پیری قاجار- موجاهید قیزیلباشلارین کوموتانی.

4- روستم بَی قارامانلی

5- بایرام بَی قارامانلی

6- عبدولعلی بَی دده- شئیخ حئیدرین اؤزل ائییتمه نی.

7- ایلیاس بَی آیقوت اوغلو

بونلار عوموmن آنادولو تورکمنلری اولموش. عایله لری آذربایجاندا اولمامیشدی. کارکیا سارایی نین بیر بؤلومونو بونلارا بوراخدی. حئیدر اوغوللاری نین لاهیجاندا یئرلشمه سی نین خبرینی آلان روستم بَی اونلاری گئری آلماق اوچون ائلچیلر گؤندردی. کارکیا ایسماعیلی بیر سبده قویوب آغاجدان سالالادی. آند ایچدی کی، اونلارین آیاغی بو طرفلره دَیمه میشدیر. بؤیله جه ایسماعیل تهلوکه دن جانینی قورتاردی.[49] ایسماعیلین دیگر قارداشلاریندان یئنه ده خبر یوخدور. ندنسه آختاریلان، آنجاق و یالنیزجا ایسماعیلدیر!

آذربایجاندا ایقتیدار ساواشلاری باشلادیغی اوچون ایسماعیل آزادلیغینا قووشدو. ایسماعیلی یئتیشدیرن یئددی خلیفه نین آدی «ایختیصاص اهلی» ایدی. آنادولودا شاه ایسماعیل اوچون موریدلر توپلاما ایشلرینی ده سوردورمکدیدیلر. ایسماعیلی گله جگین حربی، فیکری و سیاسی اؤندری

[49] Əhsən- üt təvarix 9.

کیمی حاضیرلاماقدایدیلار. ایسماعیلین تحصیلی اوچون موللا شمس آدیندا بیر اؤیرتمن تاپدیلار. ایسکندر بَی تورکمن شاه ایسماعیلین چوجوقلوغو حاقدا یازیر: «او زامان ایسماعیلین یاشی یئددی ده دئییلدی. آنجاق چوخ ایستعدادلی ایدی. صیفتینده شاهلیق ایقتیداری پارلاییردی. اونو تربییه ائدن موعلیملری ده ایسماعیلین وارلیغینداکی ایستعدادی گؤرور و اونا قئیبلردن یاردیم ائدیلدیگینی دوشونوردولر.»[50] ایسماعیل قیزیلباشلارین آللاهی دورومونا گلمیشدی. قیزیلباشلار اونا تاپینیردیلار. گیزلینجه آنادولودان اونون زیارتینه اوغرایان قیزیلباشلار نذرلرینی و هدییه لرینی اونا سونوردولار. قیزیلباشلارین بو شکیلده داورانماسی چوجوق یاشدا اولان ایسماعیلدا تانری اولما دوشونجه سینی اویاندیردی. ایسماعیل اؤزو ده اینانیردی کی، اونا گؤیلردن یاردیم ائدیلمکده دیر. آتالاری نین کافیر سونّیلر طرفیندن اؤلدورولدویو دوشونجه سینی هم آناسی، هم ده ایختیصاص اهلی اونون روحونا اکمیشدیلر. کربلا اولاییندا دا «سونّیلرین!» ایمام حوسئینه نئجه آجی چکدیردیکلرینی چوجوغا آیرینتیلی اولاراق آنلاتمیشدیلار. ایسماعیل چوجوقکن بو قرارا گلمیشدی کی، بوتون سونّیلر تاریخ بویو پئیقمبرین، ایمامларین و اونون اؤز آتالاری نین دوشمنلری اولموشدور. داها سونرا اونون بو دوشونجه سی اونا عآید ائدیلدیگی سؤیلنن شعرلرده آچیقجا گؤرونه جکدی. علی سویو ایله اوغراشانلارین سونونون چتین اولاجاغینی یازاجاق و حتّی سلیمه یازدیغی

[50] İskəndərbəy Türkmən “tarixe-aləmaraye- abbasi”, Əmirkəbir yayını Tehran 1972, s. 25.

بیر مکتوبوندا بونو آچیقجا دیله گتیره جکدی. سوننی عوثمانلینی علی دوشمنلیگی یاپماقلا سوچلایاراق اونون داغیلماسینی یازاجاق. قوتسال سویا دایاندیغی اوچون یئنیلمز اولدوغونا اؤزو ده ایمان گتیرمیشدی. اونونلا اوغراشاجاق اولانلارین یئنیلیب جزالاناجاغینا اینانمیشدی.* سوننی اونون خیالیندا قورخونج بیر یارادیلیشی خاطیرلادیر. محو ائدیلمه سی گرکن قورخونج یارادیلیش. سوننیلرین پالتارلاری نین آلتیندا قویروقلاری نین اولدوغونا دا اینانديریلمیشدی.** چوجوقلوغوندان اعتیبارن اؤلدورمگی مشق ائتمه یه باشلامیش. چوجوقلوقدا اؤردکلری، قازلاری، تویوقلاری اوخلاییب اؤلدوره رک اوخ آتماغی مشق ائدیردی. آنجاق اؤلدوردویو اؤردکلرین، قازلارین و تویوقلارین قارشیلیغینی اؤده ییردی.[51] یئنییئتملگی نین ایلک واختیندا بعضن اوو اَیلنجه سی ایله مشغول اولوب، سیمامی، اشکورو و او ویلایتین منظره لی یئرلرینی گزردی. سورکلی دونیانی ایداره ائتمک آرزوسو اونون اورگینده یاشاییر، اؤز هیممتی نین یوکسکلرده اوچان شاهینینی مملکت قوزغونونو شیکار

* Şah İsmayılın Səlimə yazdığı son məktubunda bu görüşü yansıdan farsca bir şeiri bu şəkildədir:
"Bəs təcrübə kərdim dər in deyiri-mükafat
Ba ali-Əli hər ke dər oftad bər oftad"
Tərcüməsi belədir: Bu mükafat dünyasında çox təcrübə etdik bunu ki, Əli soyu ilə kim uğraşdıysa cəzalandı.

** Səfəvilərdən qalan iki miras bu gün də İranın şiə kəndlərində yayqındır:1- Ayişənin əxlaqsız olduğu. 2- Sünnilərin quyruqlu olmaları.

51 Cəvahir ul əxbar, Budaq Qəzvini

ائتمک مقصدی ایله اوچورردو.[52] قیزیلباشلار اونا کربلا و جونئیدله حئیدر حاققیندا مرثیه سؤیله ییب آغلاشیر، سوننیلره لعنت گؤندریردیلر. سوننیلردن اینتیقام آلماق اوچون آللاهین یاردیمینی بکله ییردیلر. قیزیلباشلارین بو داورانیشلاری ایسماعیلی سوننیلردن اینتیقام آلماغا هوسلندیریردی. گئجه لر آناسیندان و گوندوزلر قیزیلباشلاردان ائشیتدیگی سوننی دوشمنلیگی ایله باغلی ناغیللار چوجوغون روحونو نیفرت و اینتیقام دویقوسو ایله دولدورردو. ایسماعیل بؤیودوکجه یاراشیقلی گؤرونوشو و ایراده سی ایله قیزیلباشلاری اومیدلندیریردی. قیزیلباشلار اونو جانلی آللاه کیمی گؤررودولر. ایسماعیلین یانیندا اولان یئددی ایختیصاص اهلی قیزیلباشلارین داها اؤنجه دن ساواشچیلیق تجروبه لری ده اولدوغوندان اونا ساواشین بوتون تئکنیکلرینی اؤیره دیردیلر. «اووچولوغا چیخدیغی آنلاردا بیله، جاهانگوشالیق خیاللاریندان واز کئچمیردی.»[53]

ایسماعیلین حاضیرلاشدیغی بو دؤنمده آذربایجاندا بایندیرلیلارین ایقتیدار ساواشلاری داوام ائدیردی. یئنیله رک عوثمانلییا قاچان احمد بَی بایندیر اوردو دوزنله ییب آذربایجانا سالدیردی. روستم بَیین اوردوسونون بیر قیسمی ده احمد به یه قاتیلدیغیندان آراز چایی نین کناریندا باش وئرن ساواشدا روستم بَی یئنیلیب اؤلدورولدو. احمد بَی

[52] Iskəndərbəy Türkmən "tarixi-Aləmaraye- Abbasi", təcümə edən Şahin Fazil, Şərq-Qərb Bakı 2010 s. 65-66.
[53] Cahangüşayi xaqan, Iskəndərbəy Türkmən "tarixi-Aləmaraye- Abbasi", təcümə edən Şahin Fazil, Şərq-Qərb Bakı 2010 s. 80.

تبریزده اؤزونو شاه اعلان ائتدی. روستم به یه ایهانت ائدنلردن بیری ایبوبه سولطان ایدی. احمد بَی اونا وئردیگی سؤزو یئرینه گتیرمه دیگی اوچون ایبوبه شیرازا گئدیب قاسیم بَیله بیر یئرده احمد شاها قارشی ساواش آچدی. ایصفاهان یاخینلیغیندا باش وئرن ساواشدا احمد بَی اؤلدورولدو. اونلار موراد بَیی تبریزه دعوت ائتدیلر کی، شیرواندان تبریزه گلیب دؤولته صاحیب چیخسین. موراد بَی تبریزه گلرکن یاخالانیب زیندانا آتیلدی. بو زامان محمدی بَی قییام ائدیب تبریزی آلاراق اؤزونو شاه اعلان ائتدی. الوند بَی ده اؤزونو دییاربکیرده شاه اعلان ائتدی. الوند بَی محمدی بَیی یئنه رک اؤزونو آذربایجانین شاهی دویوردو. محمدی بَی ایصفاهانا گئری چکیلدی. ایبوبه اؤزونو ایصفاهانین حاکیمی ساندیغی اوچون اونا قارشی ساواش آچدی. بو ساواشدا ایبوبه اؤلدو. زیندانداا اولان موراد بَی قاچاراق شیرازی آلیب اوردا اؤزونو شاه اعلان ائتدی. محمدی بَیی اؤلدوروب تبریزه یؤنلدی. بو ساواشلار بایبندیرلیلاری چؤکرتمیشدی. موراد بَیله الوند بَی ساواشا گیرمه دن اؤنجه بایبندیرلی آغساققاللاری باریش اوچون آرایا گیردیلر. باشلانان موزاکیره ده ابهرده بیر آنلاشما ایمضالاندی. بو آنلاشمایا گؤره تبریز مرکزلی موغان، آران، آذربایجان و دییاربکیر الوند به یه بوراخیلدی. شیراز مرکزلی عیراق تورپاقلاری دا موراد به یه بوراخیلدی. قیزیل اوزَن چایی بو ایکی اؤلکه نین سینیری تعیین ائدیلدی.[54]

[54] Həbib-üs seyr 446.

شعوبییه

637-جی ایلده موسلمان عربلرله ساسانی اوردولاری آراسیندا قادیسیییه ساواشی باشلادی. بو ساواش 3-4 گون داوام ائتدی. ساواشین سون گونونده قورخونج کولک اسیب قوم فیرتیناسینی ساسانی اوردولارینا دوغرو آپاردی. عربلر بونو تانری یاردیمی اولاراق آنلاییب داها دا هوسلندیلر. ساسانی اوردولاری نین باشیندا روستم فرروخزاد آدیندا بیر کوموتان دورماقدا ایدی. بو ساواشدا ساسانی اوردولاری یئنیلدی. روستمین یئنیلگه خبرینی دویان شاه باشکند تیسفون´دان زاقروس داغلارینا فرار ائتدی. باشکندین عربلره تسلیمی ایله باغلی بیر آنلاشما اولمادیغیندان شهر یاغمالاندی، اهالی اؤلدورولدو. دیری قالانلار دا کؤله بازارلارینا آپاریلدی. عربلر اؤلکه نین ایچلرینه دوغرو ایره لیله دیلر. همدانین گونئییینده نیهاونده سون ساواش باشلادی. نیهاوند ساواشیندا دا ساسانی کوموتانی فیروزان اؤلدورولدو. ساسانی شاهی سورکلی قاچماقدا ایدی. چونکو واردیقلاری یئرلر عرب اوردولاری طرفیندن ایشغال ائدیلیردی. اوردولارینی ایتیرمیش و یالنیز قالان یزدگرد بیر دَیَرمانچییا سیغینار. دَیَرمانچی اونون اوزرینده کی جواهیرلری الده ائتمک اوچون یاتدیغی یئرده ساسانی شاهینی اؤلدورر. 651-جی ایلده ساسانیلرین سون پادشاهی یزدگرد ده اؤلدوکدن سونرا ساسانی دؤولتی

نین حیاتینا سون وئریلدی.[5] قادیسییه ساواشینا قدر فارسلار عربلرین افندیسی ایدی. قادیسییه ساواشیندا ساسانیلر دئوریلدیکدن سونرا عربلر فارسلارین افندیسی اولدولار.[6] ساسانی ایمپئراتورلوغوندا ایسلاملاشما باشلادی. آنجاق بو یئنیلگه نین تاثیرینی فارسلار اونوتماق ایستمه دیلر.[7] عرب سالدیریسی و ساسانی یئنیلگه سی ایله بؤحران کئچیرن فارس کیملیگی یئنی بیر کیملیک آراییشی ایچینه گیردی. امویلرین سونلارینا دوغرو فارس میللی کیملیگی مرکزلی میللی ایسلام اولوشدورما چابالاری باشلادی.[8] بو مؤوضوعنو داوام ائتمک اوچون بیر آز عرب تاریخی و توپلومسال پسیخولوژیسی اوزرینده دورماق گرکه جک ..

عربلر آراسیندا بیریسی سوچ ایشلرسه، بوتون قبیله او سوچو اوزرینه آلیردی. قبیله، سوچ ایشله ین بیر فردینی حیمایه دن واز کئچرسه، او کیمسه باشقا قبیله یه سیغینار و کندینی او قبیله نین بیر فردییمیش کیمی سایاردی. بو دئویرده عربلرین وطنداشلیغی میلییت وطنداشلیغی دئییل، قبیله وطنداشلیغی ایدی. عربلرده کی بو قورونما و قوروما اوچون

[5] Petruşevski “İranda İslam” Farscaya çevirən Kərim Kəşavərz, Pəyam yayınları, Tehran 1363 (h.ş) s. 41, 42, 43.
[6] Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 37.
[7] Petruşevski “İranda İslam” Farscaya çevirən Kərim Kəşavərz, Pəyam yayınları, Tehran 1363 (h.ş) s. 41, 42, 43.
[8] İgnac Goldziher “İranda İslam”

قبیله یه باغلانما شعورو عصبییت اولاراق آنیلیردی.[9] جاهیلییه عربلرینده عصبییت قبیله نین روحویدو. بو دا قبیله یه و قبیله منسوبلارینا سینیرسیز و شرطسیز بیر صداقت گؤسترە رک آشیری بیر توتقویلا باغلانماقدان عیبارتدی. اونلاردا قبیله یه باغلیلیق و صداقت، ار-آروادین بیر-بیرلرینه اولان باغلیلیق و صداقتیندن فرقسیز ایدی... فرد دایما، قبیله نین باشاریسی نین کندی باشاریسی اولدوغونو دوشونوردو.[10] ایسلام اؤنجه سینده کی بو باخیشا گؤره عرب میلتی، بوتون میلتلرین ان اصیلیدیر. ایسلامییتین گلیشیندن سونرا ایسه، بو باخیشین یئرینی تقوادا اوستونلوک فیکری آلمیش، عیرق یئرینه ایمان و فضیلته بؤیوک اؤنم وئریلمیشدیر. خوصوصن صحراداکی بَدَویلرین غورورلو، یوکسکدن باخیش آچیسینا گؤره، یئرلشیک حیات سورن مدنی اینسان داها آز موتلو و داها آشاغی ایدی. قانلاری نین صافلیغیندا، فصاحت و بلاقتلرینده، شئیر صنعتلرینده، قیلیج و آتالاریندا، هر شئیدن اؤته اصیل سوی و نسبلرینده عربلر سونسوز بیر ایفتیخار دویوردولار. اونلار اوزاییب گئدن فؤوق العاده نسب شجره لریندن سون درجه خوشلانیر و گئنللیکله بونو آدمه قدر آپاریردیلار. عربلردن باشقا هئچ بیر میلت نسب قونوسونو بیر علم درجه

[9] İslam Milletleri ve Devirleri Tarihi, s. 4; Ferec-ul islam, s. 10; Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 27.

[10] Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 28.

سینه چیخارمیش دئییلدیر.[11] ایبنی-خلدون، عصبییتین اینسان فیطرتینده کی طبیعی اؤزللیکلردن بیری اولدوغونو، نسبین اوزاقلیغی و یاخینلیغی ایله چوخالیب آزالدیغینی، عربلرین او دئویرده کی حیاتلارینا دامقاسینی ووران شئیین، اونلارین قیتلیق و مشققت ایچینده کی یاشانتیلاری نین، سوسوز و چؤل حالینداکی وطنلری نین، سورکلی کؤچلری نین اولدوغونو؛ بو حیات شرطلری نین اونلاردا بیر دوستلوق و یاخینلیق هاواسی یاراتدیغینی سؤیلر.[12] عربلرده کی عصبییت شعورو او قدر یوکسک اولموش کی، قیزلارینی بیله ساسانی شاهلارینا وئرمک ایسته مه میشلر. "نومان ایبنی ال- مونزیر قیزینا ائلچی گلن ساسانی پادشاهی نین ائلچیلرینه ردد جاوابی وئره رک" عجملرله ائولیلیک قونوسوندا عربلرین چکینگنلیگی وار" سؤیله میشدی."[13] امویلر دئورینده عربلره موخالیف بیر حرکت حاققیندا شعوبی و یا شعوبییه لفظی نین قوللانیلدیغی گؤرولمه میشدیر.[14] یالنیز اوچونجو خلیفه عوثمان بعضی ایشلرین ایداره سینی اموی سویوندان گلن اقربالارینا بوراخماسی بیر

[11] İslam tarihi, 1, 52; Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 29.
[12] Əl- Mukaddime, s. 128, 129; Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 29-30.
[13] Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 31.
[14] Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 85.

عصبییت ظوهور ائتمه سینه فورصت حاضیرلامیشدی. فقط بو عصبییت عربلرله مأوالی آراسینداکی کیمی عیرقه دایانان بیر عصبییت دئییل، هاشیمیلرله خلیفه نین طرفی امویلر آراسینداکی بیر قبیله عصبییتی ایدی کی، نتیجه ده خلیفه عوثمانین اؤلدورولمه سینه سبب اولدو.[۱۵] امویلر بیر قانون ایجاد ائده رک عربلرین عربیستان یاریماداسی دیشیندا اؤزلرینه اراضی آلمالارینا ایذن وئردی. بو ایستک ابوبکیر و عؤمر دؤنمینده یاساقلانمیشدی. بو قانونون اوزریندن اللی ایل کئچدیکدن سونرا عربلر میصیر، سوریییه، عیراقی-عرب و عیراقی-عجمده (ایراندا) ان وئریملی اراضیلره صاحیب اولدولار. قیسا سوره ده عربلر فئوداللارا دؤنوشدولر. بو دوروم عرب اولمایان اهالینی نین غضبینه سبب اولدو. اموی دوشمنلری گوندن گونه آرتماغا باشلادی.[۱۶]

شعوبییه نین عباسیلر دئورینده کی فعالیتی و اؤنجولری، امویلر دئورینده کی حاضیرلیق دئوره سیندن سونرا اورتایا چیخمیش و گئنیش بیر ادبی، سیاسی، دینی موجادیله نین قاپیلارینی آچمیشدیر. اموی ایداره سی نین سون ایللرینده ایسلامییتین برابرلیک فیکرینه، قوران و حدیثده بو فیکری دستکله ین ایلکه لره دایاناراق اهلی-تسوییه (برابرلیک طرفداری) آدی ایله یاواش-یاواش یوکسلن شعوبییه پروپاقانداسی عباسی خلیفه سی

[15] Mustafa Kılıçlı, Tarix-ul islami-s siyasi, I, 265, 354; Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992-Ankara, s. 41.
[16]

سففاهین خیلافت گونلریندن هارون اولرشید دئوری نین سونونادک چوخو فارس اولان طرفدارلاری سایه سینده سونسوز بیر هیجانلا سسینی دویورما تلاشی ایچینه گیرمیش و ایمکان داخیلینده ایره لیله میشدیر.ما مون و مؤعتصم دئورینده ایسه هر یؤنو ایله قووولتلنمیشدیر. بعضن خلیفه لرین ده دستگی ایله مأوالی نین عربلردن اینتیقامینی آلماق ایسته میشدی. سادجه عیرقی دئییل، عئینی زاماندا علمی عقیده گؤرونومونده اولان شعوبییه، عصرلرجه سورن موجادیله سینه داوام ائتمیشدیر.[۱۷]

بو حرکتین آماجی عربلره قارشی توپلومدا نیفرت دویقوسو اولوشدورماق ایدی. ایسلامی دا اؤز چیخارلارینا گؤره آچیقلاییردیلار. عربسیز فارس ایسلامیندان یانایدیلار. بو حرکت اؤزونو "شعوبییه" اولاراق تانیملاییردی. شعوبییه دئییلینجه عربلرین فتح ائتدیکلری یئرلرده حوقوقی، سیاسی تهککومه و اوستونلوکلرینه قارشی چیخان بیر آخیم و منسوبلارینی ایفاده ائدر.[۱۸] آنجاق جاهیلییه دئورینده بیر شعوبیلیک فیکری عربلرده مؤوجود دئییلدی. چونکو ایجتیماعی، دینی، ایقتیصادی و سیاسی عامیللر هله شعوبییه حرکتی نین اولوشماسینا اریشه جگی بیر هاوایا گیرمه میشدی. قناعتیمیزجه بو دا فارسلارا قارشیلیق وئرمک اوچون عربلرین ایسلامی دئویرده آنلاشیلدیغی معنادا بیر میلت اولمامالاریندان ایره لی گلیردی.[۱۹]

---

[17] Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 82.

[18] Barthold, w, “İslam Medeniyeti Tarihi” Ankara, 1963 s. 99.

[19] Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 32.

شعوبییه امویلرین دئوریلمه سینده بؤیوک رول اویناندی. اونلار اؤزلرینی عربلردن اوستون بیلیردیلر. عربلرین عرب اولمایانلارا مأوالی (ایکینجی درجه لی اینسان) موعامیله سینه قارشی فارسلاردا اورتایا چیخان بیر آنتیتئز ایدی. مأواللییه، عرب اونصورون سیاسی و حوقوقی تحککومو امویلر دئورینده سون حددینه واردی. عرب اولمایان موسلمانلار ایسلامین دینی و سوسیال ائشیتلیک پرینسیپینه رغمن، اصلا عربلرله موساوی ساییلمیر، اونلارین کؤله سی قبول ائدیلیردیلر.[۲۰] ساسانیلر دؤنمینده فارسلارین عربلرله اولان بوتون موناسیبتلری افندی نین کؤله ایله موناسیبتلرینه بنزه دیله بیلر. چونکو فارسلارین او دئویرده کندیلریندن باشقالارینی آشاغیلایان اؤرنکلره راستلانیلماقدادیر. فارسلار عربلر اوچون عبد (کؤله) لفظینی قوللانیردیلار. و فارسلار بونو اونوتمامیشدیلار.[۲۱] اسکیدن کؤله اولاراق نیته له دیکلری عرب قؤومو ایندی اونلارین افندیسی اولموشدو.

امویلر عربلیک یؤنوندن سون درجه تعصوب ایچینه گیردیکلریندن مأواللییه کؤتو و حقارت دولو نظرلرله باخدیلار.[۲۲] بو دا ایسلامین آنا ایلکلرینه قارشی توتوم ایدی. "پئیقمبر ایسلامن عدالت و موساوات ایلکه

[20] Barthold, w, “İslam Medeniyeti Tarihi” Ankara, 1963 s. 99.

[21] Yaqubi, Tarih, I, 215, 225; Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 32.

[22] De Lacy O´leary “İslam Düşüncəesi ve tarihteki yeri” Çeviren Hüseyn Yurdaydın-yaşar Kutluay, İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1971 s. 48.

لری چرچیوه سینده، عیرقی نه اولورسا اولسون، بوتون موسلمانلاری بیرلشدیرمگی؛ اؤزللیکله عربلرده یایقین اولان تعصوب و قبیله قروپلاشماسینی اورتادان قالدیرماغی هدف آلمیشدی. بو حدیثده دئییر: "کیم عصبییته چاغیراراق یاخود عصبییتدن دولایی باشقاسینا قیزاراق غئیری-موعین بیر جماعتین بایراغی آلتیندا ساواشیرسا، اونون اؤلومو جاهیلییه ده کی اؤلوم کیمیدیر."[۲۳] ایسلام پئیقمبری نین نزدینده قارا دریلی بیلال حبشی عربلرله عئینی حاقا صاحیب اولموشدو.

امویلرین ییخیلماسینا ندن اولان بو پولیتیکانین ترس اوزو عباسیلر دؤنمینده ده داوام ائتدی. حتّی 775-753 ایللری آراسیندا حؤکم سورن خلیفه منصور زامانیندان اعتیبارن فارسلار اوستونلوک ایدیعالارینا باشلادیلار. شعوبییه آدی وئریلن عرب علئیه داری بیر فیرقه قوردولار. بو فیرقه منسوبلاری عرب اولمایان موسلمانلارین عربلره ائشیت اولدوغونا دئییل، عکسینه فارسلار و سوریییه لیلرله موقاییسه ائدیلدیگی زامان هر باخیمدان عربلرین گئری و ایلکل بیر عیرق اولدوغونا قانع بولونورلاردی. بو حرکت مامون دئورینده) بؤیوک بیر سوسیو-پولیتیک آخیم نیته لیگینی قازاناراق سیاسی حیاتدا ائتکیسینی گؤستردی.[۲۴] فقط عباسیلرین سامیره حیاتی دؤنمینده تورکلر اؤن پلانا چیخماغا باشلادی. "فارسلارین

[23] Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 33.
[24] Barthold, w, "İslam Medeniyeti Tarihi" Ankara, 1963 s99, De Lacy O´leary "İslam Düşüncəesi ve tarihteki yeri" s. 69-70.

عباسی خیلافت ساراییندان کنارا چکیلمه لریندن و تورکلرین ایش باشینا گلمه لریندن سونرا عربلرین اوتوردوقلاری بؤلگه لرده شعوبییه نین فعالیتی ضعیفله میشدی. آنجاق فارسلارین قالابالیق اولدوغو خوراساندا اؤزللیکله طاهیریلر، صففاریلر، سامانیلر دؤنمینده حؤکمرانلیق ائدن فارسلار بو حرکتی کندی گوجلری ایله جانلی توتموشدولار.[25]"

عربلر جاهیلییه دئویرلرینده شعور بیرلیگی ایچینده بولونان و میللی بیر آماج اوچون چالیشان واحید بیر میلت دئییلدیلر. اونلار قبیله عصبییتی نین کندیلرینه اؤندرلیک ائتدیگی داغینیق قبیله لردن عیبارت ایدیلر. میلللییتلری لئهینده کی عصبییتلری او دئویرلرده هله قلبلرینده یئر ائتمه میشدی. چونکو او سیرادا یاشادیقلاری بؤلگه ده اونلارلا قونشولاری آراسیندا بونو تحریک ائده جک قووتلی ندنلر مؤوجود دئییلدی. اونلارلا یاریمادایا قونشو فارس، روم، حبش میلتللری آراسیندا ساواش نیته لیگی داشییان بعضی توققوشمالار اولموشدو. آنجاق بونلار دونیا ساواش تاریخینده اؤنملی ساییلان تورلردن دئییلدی. عربلرین جاهیلییه دئورینده کی قبیله عصبییتلری نین مؤوجودلوغوندان دولایی قؤومی عصبییتلری ایسلامدان سونرا دا تامامی ایله یوخ اولموش دئییلدی. عرب توپلومونو بیر آرایا گتیرن، اونو داغینیق قبیله دوزنیندن توپلو بیر دؤولت نیظامینا سوخان ایسلامییت گلینجه گتیردیگی دوزه نین ایلکه لرینه باغلی اولاراق عربلرده کی عصبییت فرددن توپلوما، قبیله دن میللته داشینمیشدیر.

[25] Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 83.

کؤکلو بعضی سلطنتلری یئرله بیر ائدن، مغلوب اولان میللتلردن بعضیلری نین قلبلرینی غالیب عربلره قارشی اؤفکه و کینله دولدوران بو عصبییت ایسلامی فتحلردن سونرا باریز شکیلده اورتایا چیخمیشدی. اونا پارالئل اولاراق دیگر میلتلرده کی قؤومی عصبییت ده قیزیشمیش و شعوبیلیک دویقولاری عرب اولمایانلارین قلبلرینه سیرایت ائتمه یه باشلامیشدی.[۲۶]

شعوبییه گوجلندیکجه عربلر ده اوستونلوکلرینی بیلینج پلانینا داشیماغا چالیشیردیلار. بو دوشونجه ساواشلاری دیللرین اوستونلوگونه چکدی. عربلر، آللاه قورانی عربجه ائندیردیگیندن ان اوستون دیل عربجه دیر دئییردیلر. فارسلار دئییردیلر آللاه قیزقین اولدوغو زامان قورانی عربجه ائندیرمیش، اونا گؤره آللاهین غضبلی آیتلری قورانمادیر. آنجاق آللاه داها مرحمتلی اولدوغو زامان فارسجا قونوشموش. بو آنلامدا شعوبییه بیر حدیث ده اویدوردو. بونا قارشیلیق دا عربلر جنّتین دیلی نین عربجه اولاجاغی ایله ایلگیلی یالان و ساختا حدیثلر اویدوردولار. پئیقمبر "عرشین اطرافیندا کی ملکلر فارسجا قونوشورلار" دئمیشدیر. عربی سئومکله ایلگیلی یوزلرجه حدیث اویدورولدو. اوچ سببدن عربی سئوین! من عربم، قوران عربجه دیر، جنّتین دیلی عربجه اولاجاق. بو شکیلده قارشیلیقلی اولاراق یوزلرجه حدیث اویدوردولار. اوستونلوکلرینی ایثبات ائتمک اوچون بو ساختا حدیثلری کوتله یه چاتدیریردیلار. بو حاقدا آیرینتیلی اینجله مه ایرانلی آراشدیرماچی تاریخچی ناصیر پورپیرارا

[26] Mustafa Kılıçlı, Arap Edebiyatında Şuubiyye, İşaret yayınları, 1-ci baskı, 1992- Ankara, s. 80.

عآیددیر. بو قونویلا ایلگیلی او قایناقلاردان یارارلانماق یاخشی اولار. شافئعی نین عرب اولماسی و حنفی نین عرب اولماماسی دا دارتیشمالارا قونو اولدو. حنفی نین عرب اولماماسینی شعوبییه تقدیر ائدیردی. شعوبییه قوراندان بیر آیته دایاناراق عربلرین کافیر و مونافیق اولدوقلارینی، موسلمان اولمادیقلارینی و اولا بیلمه یه جکلرینی یازیردی. قورانین 9-جو سوره سی نین 97-جی آیتینده "عربلر کافیر و مونافیقدیر" دئییلمکده دیر. بو آیت شعوبییه نین الینده بایراق ائدیلمیشدی. شعوبییه کافیر و مونافیق اولان عربلری پئیقمبرین و آللاهین دوشمنی ساییردی. شعوبییه عربلره قارشی ساواشینی گوجلندیرمک اوچون زنجیلری ده یانینا آلماغا چالیشیردی. چونکو زنجیلر ده عربلر طرفیندن آشاغیلانیر و موسلمان اولمالاری اؤنمسنمیردی. شعوبییه نین حدیثینده "کیم حبشلی بیر ائرکک و یا قادینی ائوینه سوخارسا، آللاه دا اونون ائوینه برکت سوخار" عرب ایسه، زنجی نین آشاغیلانماسی ایله ایلگیلی حدیثلر اویدورواردو. هم شعوبییه نین، هم ده عربلرین اویدوردوغو بو حدیثلر گونوموزه قدر اؤز وارلیغینی و ائتکیسینی سوردورمکده دیر. اورتالیقدا گاه عرب، گاه دا فارس کیمی موسلمان اولماق ایسته ین تورکلر ایسه، هر ایکی طرفدن سؤمورولموشدور. فارسلارین اولوشدوردوقلاری شعوبییه حرکتی ایکی یؤنده داوام ائدیردی. شعوبون (شؤعبه لرین) و قبیله لرین قوراندا برابرلیگی وورقولانیردی.[۲۷] بو مرحله شعوبییه حیاتیندا "اهلی-تسوییه" (موساوات اهلی) آدلانیر. آنجاق

[27] 49-cu surə 13-cü ayət.

داها سونرا شعوبییه چیلیک باشلار. ایکینجی دسته عرب عیرقچیلیگینه قارشی آشیری فارس عیرقچیلیگی اولوشدوردو. عجمین عربه اوستون اولدوغونا اینانديلار. داها سونراکی دؤنملرده "اهلی-تسوییه" ده شعوبییه نین ایچینده یئر آلدی. شعوبییه اؤز اینکیشافی سوره سینجه کولتورل و ادبی جریانلار اولوشدوردو. شعوبییه سؤزو آچیقجا عرب دوشمنلیگی چاغریشدیران بیر قاوراما دؤنوشدو.[۲۸] شعوبییه نین دینی یورواملاری موطلق عرب دوشمنلیگی اوزرینه قورولموشدور. شعوبییه یه گؤره عربلر ان آشاغی میلتدیر. شعوبییه عرب کولتورونه قارشی اسکی ساسانی مدنییتینی جانلاندیرماغا باشلادی. مانی نین تعلیملرینی گوندمه گتیردی. بیر سورو ساختا قایناقلار دا اولوشدوردو.

آراشدیرماچیلار ایثبات ائدیرلر کی، تاریخده ایبنی-ندیم آدیندا شخص اولمامیش. بونو شعوبییه اویدورموش و ایبنی-ندیم آدینا "الفیهریست" کیمی اثرلر یازمیشلار. الفیهریست اسکی ساسانی مدنییتینی جانلادیرما کیتابلاریدیر. آیریجا "شاهنامه"نی شعوبییه اؤنجه نثر حالیندا یازمیش. نظمه دؤنوشمه سی اوچون دقیقینی ایشه آلمیشلار. دقیقی بیر قزنوی تورک عسگری طرفیندن اؤلدورولدوکدن سونرا فیردووسینی تاپمیشلار. شعوبییه طرفیندن حاضیرلانان نثر اثری فیردووسی طرفیندن نظمه چکیلمیشدیر. بونا قارشیلیق سامانی دؤولتی ایله ایلیشکیده بولونان

[28] Hüseynəli Mümtəhen, Şüubiyə hərəkəti və onun siyasi-ictimai nəticələri, tarixi araşdırmalar, 1353 (h.ş), xordad və tir ayı, s. 188.

شعوبییه فیردووسینی اؤدوللندیریردی. لاکین سامانی دؤولتی نین دئوریلمه سی و سولطان ماحمود طرفیندن شعوبییه اؤروگوتو فعالیتی نین دوردورلماسی "شاهنامه"نین یازیلما ایشینده آخساقلیق اولوشدورار.[۲۹] شعوبییه نین فیکری و تشکیلاتی حیاتی سونراکی دؤنملرده داوام ائتمیشدیر. شعوبییه بیر مذهبدن عیبارت اولمامیشدیر. بوتون مذهبلرده فارس-ایرانی کیملیگینی آلتدان-آلتدان، یا دا آچیقجا یوروتموشدور. ایسماعیلییه ان اؤنملی شعوبییه حرکتی اولموشدور. آچیقجا فارس میلللییتچیلیگی ائتمیشلر. شعوبییه نین آماجی اسکی ساسانی جوغرافییاسینی ایچینده باریندیراجاق اولان بیر دؤولت قورماق ایدی. ان آچیق فلسفی ائتکینلیکلری "ایخوان-الصفا" جریانیندا اولموشدور. ایخوان-االصفا اؤز ریساله لرینده فارس عیرقی نین اوستون اولدوغونو ساوونوردو.[۳۰] شعوبییه نین اولوشدوردوغو زنگین ائستئتیک و دینی ادبییات فارس اولمایان بیر چوخ فیکیر آداملارینی دا اؤز ائتکیسی آلتینا آلمیشدیر. ایبنی-خلدون اولوسلاری ایقتیصادی قاییناقلارینا و چالیشمالارینا گؤره صینیفلندیریر. شهر حیاتینی بیرینجی سیرادا یئرلشدیریر و بونو فارسلارا مخصوص بیلیر. سونرا تاریملا اوغراشان میلتلر

[29] Nasir Purpirar, Keçmişə körpü, İkinci kitab, İslamın yüksəlişi, birinci bölüm, Karəng nəşriyyatı, Tehran, 1380 (h.ş) s. 145-229.

[30] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 198.

گلیر کی، کیچیک اویقون یئرلرده سپلنمیشلر. داها سونرا حئیوانچیلیقلا اوغراشان اولوسلار گلیر. بربرلر، تورکلر، تورکمنلر کیمی. دَوه چیلیکله اوغراشان اولوسلار ان سوندا گلیر، عربلر و کوردلر کیمی.[۳۱] آیریجا، دؤولت ایشیندن باش چیخارمایان میلت وارسا، او دا عربلردیر.[۳۲] "باطینییه" آچیقلامالار شعوبییه نین فیکری فعالیتلری نین اورونو اولموشدور. ایسماعیلیلر ده اؤزلرینی باطینییه آدلاندیریردی. ایسماعیلی حرکتی شعوبییه نین سیلاحلی اؤرگوتو ایدی. موخالیفلرینی تئرورلا اورتادان قالدیریردی. هم سیلاحلی، هم ده فیکری حرکتی. ایسماعیلییه نی موغوللار اؤرگوت اولاراق تاریخدن سیلرلر و الموت قالاسی اله کئچیریلدیکدن سونرا قالاداکی کیتابلاری یاندیرالار.

الموت قالاسی نین ایشغالیندان سونرا جووئینی هولاکو خانین حوضورونا واریب قالاداکی کیتابلارا باخماسی اوچون ایذن ایسته ییر. هولاکو خان امر وئردی کی، علاالدین قالایا گئتسین و حسن صبباحدان بری 170 ایل ایچینده بیریکن اورداکی خزینه نی و کیتابلاری کونترول ائتسین . شاها اویقون اولانلار گتیریلسین، قالانلاری دا یاخیلسین. علاالدین قالایا گئدیر و نوجوما (اوزایبیلیمینه) عآید اولان کیتابلاری آییریب گتیریر و قالانلاری دا یاخیلیر. بو کیتابلارین ایچینده بیر ده حسن صبباح حاققیندا

[31] Həna Əlfaxuri- Xəlil Əlcər, "İslam dünyasında fəlsəfə tarixi", ərəbcədən farscaya çevirən Abdulhəmid Ayəti 3-cü yayım "İslami inqilab yayınları" 1367 (hicri-şəmsi), s. 728.
[32] Eyni qaynaq s. 739.

یازیلمیش اثر واردی. بو اثرین اؤزتی "جاهانگوشا"نین 3-جو جیلدینده وئریلمیشدیر. رشیدالدین فضل اوللاه دا "التواریخ در تاریخی- ایسماعیلییه ی الموت" (الموت ایسماعیلییه سی نین تاریخی) کیتابیندا وئرمیشدیر.[۳۳] ایسماعیلییه حرکتی موغوللار طرفیندن سیلیندیکدن سونرا دا شعوبییه نین فیکری جریانلاری و سیاسی ایدئالی گیلانین اورمانلیقلاریندا داوام ائتمیشدیر. 15-جی عصرده گیلان حاکیمی اولان کارکیا اؤزونو ساسانی سویونا منسوب بیلمکده دیر. بو، شعوبییه نین اورتایا قویدوغو تاریخ آنلاییشی و سیاسی ایدئال ایدی. شاه ایسماعییلین اؤیرتمه نی اولان شمس الدین لاهیجی ده بیر شعوبی. شاه ایسماعیل شعوبییه ایلکه لری نین باریندیغی اورتامدا یئتیشمیشدیر. داها سونراکی شاه ایسماعیل تطبیقاتی تامامن شعوبییه نین ایدئاللاری دوغرولتوسوندا اولاجاق و ایران آدلی بیر اؤلکه تاسیس ائدیله جکدی. نئو-شعوبییه پهلوی دؤنمینده صفوی و ساسانی آراسینداکی 900 ایللیک زامان بوشلوغونو سیاسی فترت اولاراق تانیملار. یعنی ایکی زامان آراسینداکی بوشلوق. مودئرن شعوبییه، صفوی دؤولتی نین قورولوشونو فترت دؤنه می نین قاپانیشی اولاراق نیته لر و صفویلیگی ساسانیلیگین دیریلیشی اولاراق دَیَرلندیرر. ایران ایسلام جومهوریتی نین ایدئولوقلاری دا اؤزلرینی مودئرن صفوییه کیملیگی ایله تانیملارلار.

[33] Əlaəddin Ətaməlik Cuveyni “Tarixi-cahangüşayi Cüveyni” Tehran-2006, dünya-i kitab, s. 43-44.

بیر آز دا شاه ایسماییلین یئتیشدیگی اورتاما دیقت ائده لیم. اونون موعلیمی کیم اولموش، او اورتام نئجه اورتاممیش؟ بو هاقدا آیرینتیلی بیلگی الده ائتمک چتین ایشدیر. چونکو تاریخده گیزلین هدفلر اوچون ائدیلن ایشلر عادتن آرخالارینجا ایز بوراخمازلار. ایسماییل کیمی تاریخی بیر دؤولت آدامی نین موعلیمی اولان شمسددین لاهیجی حاقیندا ندن آیرینتیلی بیلگی یوخدور؟ یا دا ندن بو اورتامدا ایسماییلدان داها بؤیوک اولان قارداشی ابراهیم و یا دیگرلری اوزرینه دورولمامیش دا ایسماییل اوزرینه فیکری و ماددی سرمایه یاتیریلمیش، اونو آللاه اولاراق گؤرموشلر؟ شئیخ هئیدرین اوغلو ابراهیم و دیگرلری نئجه اولدو، ندن اونلاردان خبر یوخ؟ اونلارین حاقیندا ندن بیلگی یوخ؟ ضلوملری و حیاتلاری هاقدا ندن تاریخ سوسقوندور؟ اونلارین هانسی عکسیک ینلری وارمیش؟ قانونا اویقونلوق کیمی واریثلیک ابراهیمین اولموردومو؟ چونکو ابراهیم یاشجا داها بؤیوک و قارداشلاری شئیخ عالی اؤلدورولدوکدن سونرا واریثلیک اؤز-ِزونه اونا دئور ائدیلمه لی ایدی، یا دا دیگر بؤیوک قارداشلارا. ایسکندر بی تورکمن کیمی صفویلرین رسمی تاریخچیلری اونو درویش صیفت کیمی تانیملایاراق بو سیرره توخونماقدان اوخوجونو اوزاقلاشدیرماق ایسته میشلر. سویلو بیر عایله نین دیگر چوجوقلاریندان خبر یوخدور. ندن صفوی سویوندان ایسماعیلدان باشقا کیمسه قالمامیشدیر؟ بوتون بونلار جاوابسیز سوواللاردیر. بو سوواللار جاوابینی تاپارسا، او دؤنمین گیزلین قاتلاری دا آیدینلیغا قووشار.

15-جی عصرین سونو و 16-جی اسرین اوللرینده گیلان ایکی خانیدان طرفیندن ینتیلیردی. فومن، داها سونرا رشت مرکزلی بییپس خانلیغی سوننی مذهب ایدی. لاهیجان مرکزلی بییپیش خانلیغی شیعه ایدی. لاهیجان حاکیمی اولان کارکییا اؤزونو ساسانی سویوندان بیلمکده ایدی و بؤیوک ایرانی تسیسئتمه خیاللاری ایله یاشاییردی.

ایسماییلین اؤیرتمنلیگینی ائتمیش شمسددین محمد گیلانی حاقیندا قایناقلاردا آز بیلگی وار. آنجاق ایسماییلین مذهبی تربییه سینده و اونون بیر شیعه اولماسیندا شمسددی نین بؤیوک رولو اولموشدور. اونا لاهیجی و گیلانی ده دئییلمیشدیر. آلتی ایل ایسماییلین اؤیرتمنلیگینی ائتمیش، ایسماییلین بیلینجینی بو آدام شکیللندیرمیشدی. بو اوزدن ده بو آدامین تاریخده سیرلی و گیزلی قالماسی چوخ سواللار دوغورور. کیممیش بو آدام؟ او دؤنم شعوبییه نین ایدئولوژیک تمسیلچیسیمی؟ اونکو صفویلیگین قورومسالاشماسیندا بو آدامین بؤیوک رولو اولموش. شاه ایسماییلین اوغوللارینی دا ائییتمیشدیر. تاریخ کیتابلاریندا بیر نئچه یئرده لاهیجی حاقیندا جوزی بیلگی وئریلمیشدیر.

ایسماییل گیلاندا اولدوغوندا شمسددین لاهیجیدن عربجه و فارسجا اؤیره نیر. لاهیجی ایسماییلا، یالنیزجا دین درسلری، فارسجا و عربجه اؤیرتمه میش، دؤولت قوراللارینی دا اؤیرتمیشدیر. بو اؤیرتیمدن آماجی نه اولموشدور؟ بیر چوجوغو ندن دؤولت آدامی کیمی ائییتمک گره کی ردی؟ ایسماییل تاختا چیخدیقدان سونرا شمسددین لاهیجی ایمپئراتورلوغون دین ایشلریندن سوروملو شخص و باشباخان اولور. شاه

ایسمایيل ایقتیدارا گلدیکدن سونرا شمسددین لاهیجینی باشباخانلیق گؤروینه گتیریر. بیر کلمه تورکچه بیلمه یهن لاهیجی نه یه گوونه رک تورک شهرینده دؤولت وظیفه سینده چالیشماغی اوستلنمیشدیر؟ اوچ ایل بو گؤروی تک باشینا یوروتدوکدن سونرا محمد کاشانی ایله باشباخانلیق گؤروینی بیرلیکده یورودورلر. شمسددین لاهیجی محمد کاشانی ایله بیر یئرده عوثمانلی ائلچیسینی قارشیلاییرلار. محمد لاهیجی حاقیندا سون بیلگی اونون شاه ایسمایيللا بیر سفرده برابر اولماسیدیر. سام میرزه نین تزکیره سینده اونون حاقیندا یاریم یارپاق بیلگی وار. داها سونراکی تزکیره لرده وئریلن بیلگیلر سام میرزه نین " تِهفئیی-سام " اثریندن آلینمیشدیر. سام میرزه اثرینده محمد لاهیجیدن بو مضموندا بیر شئیر ده وئرمیشدیر: " گنجلیک گئتدی سه نین یولوندا، آرتیق یاشلانمیشام من، سونسوز بلالارلا آرخاداش اولموشام " شمسددین لاهیجی 90 ایلدن آرتیق یاشامیش و گؤزل شئیرلر یازمیشدیر. 90 ایل یاشامیش بیر شخصییت، شاه ایسمایيلین دوشونجه لری نین، سیاسی و مذهبی گؤروشلری نین گئرچک معماری حاقیندا آنجاق بو قدر بیلگی وار !

بونلارین دیشیندا بو گیزملی آدام حاقیندا بیلگی یوخدور. پرده آرخاسی نین گیزلین قهرمانلاری اورتایا چیخمیر. بایيندیرلی دؤولتی نین سونلاریندا آذربایجاندا، شیرازدا، ایسفاهاندا بو قدر ایچ ساواشلارین اولماسی ایستر ایسته مز فارسلاری دا راحاتسیز ائدیر، گوونسیزلیک اورتامی اولوشدورووردو. بو دورومو اورتادان قالدیرماق اوچون اونلار سادجه

سئییرجی قالمامیشلار. اونلارین دا پلانلاری اولموش. صفویلیگین ایقتیدارا گلمه سی و ایرانین بوتونلوگونو تمین ائده رک اسکی ساسانی ائهتیشامینی برقرار ائتمک فارسلارین آلتدان-آلتدان یورودولن پلانلاری ایدی. ایندیکی ایرانی شعوبییه ذهنییتی ایله صفویلر تسیس ائتمیشلر. فارس عامیلی تاریخی بیر حدف داشیماقدا ایدی. بو حدفی 9-جو اسرین اوللریندن اعتیبارن شعوبییه بِلگه تاریخی اوچون بللی ائتمیشدی. دیگر طرفدن بایيندیرلیلارین بیر-بیرینی پارچالاماسی بؤلگه نی راحاتسیز ائدیر، حیاتی یاشانیلاجاق دورومدان چیخاریردی. اورتام شعوبییه نین حدفلری نین تورک گوجو ایله گئرچکلشمه سینه چوخ اویقون ایدی و اؤیله ده اولدو. شعوبییه تاریخی حدفینه صفوییه آدی ایله قووشموش اولدو. صفویلردن سونراکی تاریخی سورج قیسا نادیر شاه دؤنه می ایستیثنا اولماقلا شعوبییه نین بللی ائتدیگی حدفه گؤره یوروموشدور. صفویلرین آرخاسینجا گلن قاجارلار دا شعوبییه نین آچدیغی یولدا فداکارلیق گؤسترمیشلر .

آغامحمد خان، قاجار دؤولتینی قوردوقدان سونرا اردبیلدن شاه ایسماییلین قیلیجینی تئهرانا آپاریب بئلینه تاخدی. صفوی شیسی تیمسالیندا شعوبییه خیدمتچیسی اولاجاغینی گؤستریردی. بلکه تورکلر شعوبییه نین اویونونا نئجه گلدیکلری نین بیلینجینده اولمامیشلار. چونکو تورکلوگون اؤزونمخسوس دین آنلاییشی اولمامیشدیر. بو اولماییش هم سلجوقلودا، هم عوثمانلیدا تورکولوگو ایچدن-ایچه گمیرمیشدی. شعوبییه نین آچدیغی ایز ایقتیدارا گلمک اوچون قولایلیق ساغلادیغیندان ایقتیدار

حیرصی آدینا اولسا دا، بو یولدا یورومه یه تسلیم اولموشلار. سونوچ اولاراق بو گون شعوبییه نین تاریخی ایدئالی اساسیندا گئرچکلشن و ایران آدلانان گئنیش بؤلگه ده تورک دیلی، تورک کیملیگی تاریخدن سیلینمک اوزره دیر. شعوبییه نین ده آماجی بو ایدی: تورکسوز و عربسیز بیر فارس اؤلکه سی قورماق.

بورادا بیر آز داها شعوبییه نین کیملیگی اوزرینه دوشونمک مؤوضوعنون آنلاشیلماسینا یاردیمچی اولا بیلر. ضزو ده مودئرن بیر شعوبی اولان و ایران ایسلام دئوریمی نین گئرچک ایدئولوقو ساییلان الی شریتی شعوبییه نی بو شکیلده آنلادار :

- ساسانی دؤولتینی دئویرن عؤمر شعوبییه افسانه سینده الی ایله قارشی-قارشییا گتیریلیر. الی گئرچک ایسلامین تمسیلجیسی، عؤمر ایسه ایبلیس ایسلامی نین تمسیلجیسیدیر. الی اؤوولور، عؤمر محکوم ائدیلیر .
- ساسانیلرین دئوریلمه سینده ایچ ائتکنلری گؤز اؤنونده بولوندورمازلار، بیر ایمپراتورلوغون یوکسه لیشی و چؤکوشو یاسالارینا دیقت ائتمزلر. ساسانیلرین دئوریلیشینده بوتون سوچلاری عؤمره یوکلرلر.
- ساسانی سلطنتی ایله موخالیف اولان ایمامت دئییل، خیلافتدیر. بو اوزدن ده سلطنت و ایمامت آراسیندا اویقونلوق وار.

· عؤمر سوننیلیگی ساسانلیگین دوشمنی و علی شیعه لیگی ساسانیلیگین دوستودور.

· عؤمرین ساسانیلری مغلوب ائتمه سی ایله ایسلام ساسانی اؤلکهسینه گیرمه میشدیر. حضرت فاتیمه نین ساسانی قیزی شهربانونون یوخوسونا گیرمه سی ایله ایسلام ساسانی اؤلکهسینه گیرمیشدیر. هله ساسانیلر دئوریلمه دن اؤنجه الی نین قادینی فاتیمه مداین سارایيندا یزدگردین قیزی شهربانونون یوخوسونا گیرمیش، اونو ایسلاما دعوت ائتمیش و ایسلامین قوراللارینی یوخودا اونا اؤیرتمیشدیر.

· عؤمر طرفیندن یئنیلیب تاریخدن دیشلانان ساسانیلرین سون پادشاهی یزدگرد افسانه وی شکیلده پئیقمبر طرفیندن تاریخه گئری گتیریلیر و پئیقمبرین اهلی-بئیتینه داخیل ائدیلیر.

· شعوبییه نین ابوبکبردن داها چوخ عؤمره نیفرت ائتمه سی نین ده سببی بودور. ساسانیلری دئویرن ابوبکبر دئییل، عؤمردیر. شعوبییه نین ابوبکبری سئومه مه سی نین سببلریندن بیری ده فدکله* باغلیدیر. ابوبکبر فده کی

* Fədək peyqəmbərin kəndi qızı Fatiməyə verdiyi bir bağ olmuş. Peyqəmbərin vəfatından sonra Əbubəkir "peyqəmbərin mirası olmaz" deyə bu bağı Fatimədən almışdı. İslam alimləri də

غصب ائتمیش، عؤمر ساسانیلری. آنجاق فدک اولایی عرب تاریخینه آید اولدوغوندان شعوبییه نی بیر او قدر ده ایلگیلندیرمه میشدیر .

· ساسانیلرین تک یادیگاری اولان یزدیگردین قیزی یوخودا حضرت فاتیمه نین دعوتی و یاردیمی ایله موسلمان اولور. موسلمان اولدوقدان سونرا یئنه ده یوخودا فاتیمه اونو اوغلو هسنله دئییل، هوسئینله ائولندیرمک ایسته ییر. یوخودا هانسی ایلده دانیشدیقلاری دا بللی دئییل. اونکو نه هز فاتیمه ساسانی فارسجاسینی بیلیر، نه شهربانو عربجه بیلیر. بونلار نئجه آنلاشا بیلمیشلر؟ اسیر اولاراق شهربانو مدینه یه آپاریلدیغیندا مدینه نین بوتون جاوانلاری ایچیندن هوسئینی سئچیر، حتّی هوسئیندن داها یاراشیقلی اولدوغو سؤیلنن هسنه ده کِنول وئرمیر . اونکو یوخودا فاتیمه اونو اوغلو هوسئینه ایسته یبمیش! چونکو ایماملیق هسن سویوندان دئییل، هوسئین سویوندان داوام ائتمیشدیر. بؤیلجه ایماملیق ساسانی و

“peyqəmbərin mirası olmaz” fikri üzərində anlaşmışlar. Hz. Əlinin özünün də bu duruma etiraz etdiyi bilinməməkdədir. Ortada bir haqsızlıq olsaydı, haqdan yana olduğu vurqulanan Hz. Əli səssiz qalmazdı.

پئیقمبر سویو آراسیندا پایلاشیلیر. ایماملیق بیر طرفدن پئیقمبر سویونا دایانیر، بیر باشقا طرفدن ده فارس سویونا.

· ایماملیغین ایمام سججاد (4-جو ایمام) طرفیندن 12-جی ایماما قدر داوام ائتمه سی ساسانی سلطنتی نین ابدییته قدر، یا دا "مئهدی" گلنه قدر داوام ائتمه سی آنلامینیدادیر. چونکو "مئهدی"نین قانیندا ساسانی قانی وار. اونون دا گلیب گلمیه جگی، یا دا نه زامان گله جگی بللی اولمادیغی اوچون ساسانی سلطنتی قئیب دونیاسیندا داوام ائده جک. بو دونیادا یاشایان شیعه اهلی او سلطنتین گئرچکلشمه سی یولوندا چالیشمالی، چونکو بو، "مئهدی" نین ده دیلگیدیر.

· اهلی-بئیتین بوتون اخلاقی و اوستون اؤزللیکلری پئیقبر و ساسانی سویوندان قایناقلانیر .

· آللاه قاتیندان قایناقلانان پئیقمبر ایشیغی بو یوللا اهورامزدا-ساسانی ایشیغی ایله بیرلشمیش اولور. ایماملارین ابدییته قدر داوام ائده جک ایقتیدارییندا ساسانیلیگین ایقتیداری دا بو اینانجدا ابدیلشدیریلیر .

· هم علی نین عؤمر طرفیندن حاققی یئییلمیش و خیلافت ایقتیدارییندان اوزاقلاشدیریلمیشدیر، هم ده ساسانی دؤولتی عؤمر طرفیندن دئوریلمیشدیر. عؤمر هم علییه ظولم ائتمیشدیر، هم ده ساسانیلره. عؤمره قارشی و

دولاییسییلا عؤمرجیلییه قارشی علیلیک و ساسانیلیک بیرلشمیش اولور .بو بیرلشمه دویقوسو مئهدی نین وارلیغیندا داوام ائدیر. مئهدی ظوهور ائتدیگینده هم دده سی علی نین، هم ده ساسانیلرین اینتیقامینی عؤمردن و عؤمرجیلردن آلاجاقدیر. عؤمری دیریلدیب موحاکیمه ائده رک یئنیدن یاخاجاق، عؤمرجیلری ده، ینی سوننیلری ده قیلیجدان کئچیره جک.[۳۴]

شعوبییه بو وئریلردن یولا چیخاراق شاه ایسماییل آدیندا بیر ساسانی جاسوسو تربییه ائتمیشدیر. چونکو ایسلامشوناسلیق اوزون عؤمور طلب ائدن بیر حادیثه دیر. 13 یاشیندا چوجوق ایسلامی نئجه تانییا بیلدی کی، اهالیسی نین چوخو شافئی مذهبینده اولان آذربایجاندا شیعه اینانیشینی ترجیه ائده بیلسین؟ اصلینده ایسماییل، قیزلباشلیغی و الویلیگی یایقینلاشدیرمالی ایدی. آنجاق قیزیلباشلیق ایسماییلی تربییه ائدنلر اوچون اویقون اولمادیغیندان شیعه نین ایجابلاری اونا اؤیره دیلمیش، شینی یایقینلاشدیرماغی اونا تاپشیرمیشدیلار. چونکو قیزیلباش کوتله سی پرده آرخاسیندا نه لرین اولوب-بیتدیگیندن خبرسیز ایدی و شعوبی-شیه الینده

[34] Əli Şəriəti "Ələvi şiəsi və Səfəvi şiəsi" علی شریعتی تشیع علوی و تشیع صفوی

قیزیلباش کوتله سی اویونجاقدان باشقا بیر شئی دئیییلدی. آماج امویلرین دئوریلیشیندن سونرا ساسانی اؤلکه سینی یئنیدن تسیس ائتمک ایدی و بو نیت اوچون شاه ایسماییل آدیندا ساسانی اینانجلی بیری اورتایا آتیلمیشدی .

آنلاشیلدیغی کیمی ساسانیلری دئویرن عؤمر دئییل، الی اولسایدی شعوبییه نین تاریخده ایجاد ائتدیگی نیفرت عؤمره قارشی دئییل، الییه قارشی یؤنله جکدی. علییه قارشی یؤنلتیلمیش اولان سئوگی ده عؤمره، یا دا بیر باشقاسینا یؤنله جکدی. شعوبییه نین 16-جی اسرده بلیرگین شخصییتی شاه ایسماییلدیر. شعوبییه آذربایجانداکی سویقیریمی اؤز ایلکه لری دوغرولتوسوندا تاریخی بیلینجی اولمایان تورک-قیزیلباشلاری قوللاناراق گئرچکلشدیرمیشدی. سیاسی صفوییت بیرینجی اولاراق تورک دیل بیرلیگینی، تاریخ بیرلیگینی و سونرا دا ایسلام بیرلیگینی پارچالامیشدی .صفوی اؤنجه سی هئچ بیر تورک-ایسلام دؤولتی اینسانلارین و کوتله لرین دینینی، مذهبینی سورقولامامیشدی. تورکوستان و آنادولو آراسیندا موسلمان تورکلرین گل-گئتلری اوچون هئچ بیر انگل یوخ ایدی. صفویلر بونا انگل تِرتدیلر. شیعه اولانلاردان 12 ایمام آدینا 12 ایل وئرگی

آلمایاجاقلارینی بیر قورال اولاراق دویوردولار. 600 ایللیک دوغال تورک بیرلیگی اورتادان قالدیریلدی. تورکچه پوزولماغا و فارسلاشماغا باشلادی. ایسلامدا بوتون اینسانلار باشدا پئیقمبر اولماقلا آللاهین قولو ایکن شعوبییه صفوییه سی بیر ده 12 ایمام قولو دئیه ایسلام اینانجینا شیرک قاتدی. اینسانلاری اینسانلارین قولو حالینا گتیرن اینانجی یایقینلاشدیردیلار. الی نین، همسه نین، حوسئینین قوللاری اولاراق الیقولو، همسنقولو، هوسئینقولو کیمی اینسان لیاقتینی و شخصییتینی آشاغیلایان آدلار یایقینلاشدی. کؤله لیک چوجوغون دوغدوغو ایلک گوندن قولاغینا اوخوندو. کیملیکلرینی بیلمه دیکلری آداملارین قوللاری اولاجاقدیلار. ایسلام تعلیملرینده ایسه، بو، آچیقجا شیرک ساییلماقدادیر. مهممه دین بیله، قولو دئیه ایسلامدا بیر ایلکه یوخدور. اونکو حضرت محمد اؤزو ده تانری نین قولودور و قولا قول اولونماز .

شعوبییه نین اساس عمللریندن بیری تاریخی ساختالاشدیرماق اولموشدور. تاریخده وارلیقلاری اولمایان شخصییتلر اویدوراراق اونلارین آدینا کیتابلار یازمیشلار. بونلاردان ان اؤنملیلریندن بیری " ایبنی-ندیم " و گویا اونون یازدیغی "الفیهریست" اثریدیر. ایبنی-ندیم آدلی

کیملیگی بیلینمه یهن بیری ساسانی دؤنمینه آید کیتابلاری ساختالاشدیریب و یا کیتابلار یازاراق، بونلارین ساسانی دؤنمینه عآید اولدوغونو قئید ائتمیشدیر.[۳۵] ایبنی-ندیم و اونون "الفیهریست" آدلی کیتابی شعوبییه نین ان بؤیوک باشاریلاریندان بیریدیر.[۳۶] ایبنی-ندیم حاقیندا مؤوجود اولان وئریلرین آنلاتدیغینا گؤره، 10-جو یوزایلین سونلارینا دوغرو باغدادا ایبنی-ندیم آدیندان بیری یاشاییرمیش و عرب دیلی نین دیشیندا باشقا دیل بیلمیرمیش. ایبنی-ندیم تانیش اولدوغو کیتابلاری فیهریستلشدیرمه یه باشلامیش. بو گونه قدر کیمسه بو سوالی سورمامیش کی، ایبنی-ندیمین تقدیم ائتدیگی 7530 کیتابین مؤلیفلری کیملر اولموش؟ بو قدر کیتابلارین مؤلیفلری گئرچکدن تاریخده اولموشلارمی؟ الفیهریستی فارس دیلینه ترجومه ائدن جناب تجددود یازیر کی، باغداد جیوارینا آید اولان ایبنی-ندیمین ایشاره ائتدیگی بیر سیرا کیتابلارین وارلیقلاری تصدیقلنمه میشدیر. آنلاشیلان بعضی مؤلیفلرین وارلیقلاری سادجه

[35] Naser Purpirar, “İslamın doğuşu” (Bər amədəne Eslam) ikinci kitab, birinci bölüm: bəlgələrin araşdırılması, ikinci basqı, Karəng yayınları, Tehran- 1380 (2001), s. 156.
[36] Eyni qaynaq, s. 157.

الفیهریستین ایچینده اولموش و بو اثرین دیشیندا اؤیله شخصلر حیاتدا و تاریخده اولمامیشلار. آیریجا، الفیهریستین ایشاره ائتدیگی میلتلرین دینی اینانیشلاری داها چوخ رؤیا و یوخویا بنزمکده دیر. اؤرنگین مانی حاققیندا یازدیقلاری باشدان سونا قدر گئرچک دیشیدیر و تاریخی اعتیباری یوخدور. نئجه اولموش دا اونون ایسلامی اینانیشی ایله اویقون گلمه ین بیر دینی بو قدر اؤوموشدور؟[۳۷] ایبنی-ندیمله موقاییسه ده داها آشاغی دوزئیده اولان بوتون تاریخی شخصییتلرین آدی ایبنی-خلکانین اثرینده کئچمیشدیر. هم ده بونلارین چوخو ایبنی-ندیمله عئینی دؤنمده یاشامیشلار. آنجاق ندنسه ایبنی-ندیم کیمی بو قدر آراشدیرما ایله اوغراشان بیری نین آدی ایبنی-خلکانین اثرلرینده کئچمه میشدیر. اونون آدینی چکنلر ده اؤیله سینه چکمیشلر کی، ایبنی-ندیمین کیملیگی آنلاشیلمیر. سانکی قصدن اونون آنلاشیلماز قالماسی اوچون قارماشیق اورتام اولوشدورماق ایسته میشلر.[۳۸] ایبنی-ندیم "الفیهریست"ین یازاریدیر. محمد ایبنی ابویعقوب، ایسحاق ایبنی محمد ایبنی ایسحاق وراق اولان مؤلیف "ایبنی-ندیم" آدی ایله اونلنمیشدیر. اونون

[37] Eyni qaynaq, s. 160.
[38] Eyni qaynaq, s. 160.

حاقیندا اؤزوندن باشقا کیمسه بیلگی وئرمه میشدیر. 17 نویابر 990-جی ایلده اؤلموشدور. باغداددا اولموش و اونو شیعه لیکله ایتتیهام ائتمیشلر." دیرناق ایچینده وئردیگیمیز بو یازی نین تاریخی یوخدور. بؤیوک اولاسیلیقلا احمد پاشا موقریزییه عآیددیر. موقریزی 1421-جی ایلده اؤلموشدور. ایبنی-ندیم شیعه اولدوغونو گیزلتمیرمیش. علی و اونون تورونلاری نین آدی گلدیگینده "علئییسسلام" ایفاده سینی قوللانیرمیش.[۳۹] اونون مجهول قالماسینی سوننیلرین شیعه لره قارشی لاقئید قالماسی ایله ایلگیلندیرنلر واردیر.[۴۰] "الفیهریست" گیریش بؤلومونو بیر دفعه ، ایکی دفعه ، یا دا ان آز اون دفعه اوخوماق گره کیر. اوخوجو بِیله بؤیوک بیر ایشین عؤهده سیندن گله بیله جک شیعه اینانجلی بیرینی تاریخین اصلا تانیمادیغی قناعتینه واراجاقدیر. دئمک اولار کی، هئچ بیر نظر صاحیبی ایبنی-ندیم و اونون اثرلری حاقیندا تانیتیم ایچریکلی بیلگی وئرمه میشدیر. نئجه اولا بیلر بِیله چالیشقان و بو قدر کیتابلارین مؤلیفی حاقیندا تاریخده هئچ بیر توتارلی بیلگی اولماسین؟[۴۱] ایبنی-ندیمین اؤلوموندن آلتمیش

[39] Eyni qaynaq, s. 161.
[40] Eyni qaynaq, s. 162.
[41] Eyni qaynaq, s. 162.

ایل سونرا خطیب باغدادی مؤعتبر "باغداد تاریخی" کیتابیندا دا اونا هئچ ایشاره ائتمه میشدیر. هئچ شوبهه سیز کی، "الفیهریست" بو قدر حجمینه و ایچه ردیگی بیلگیلره گؤره آراشدیرماچیلارین ال کیتابی اولماسی گره کیردی. مؤلیفین اؤلوموندن ایکی یوز ایل سونرایا قدر اونون آدینا هئچ بیر قایناقدا راستلانیلمیر. بو قدر اوزون زامان دیلیمی ایچینده ندن "الفیهریست" هئچ بیر آراشدیرماچی نین دیقتینی جلب ائتمه میشدیر؟[۴۲] ایبنی-ندیم بوتون روایتلری مجهول شخصلر آدیندان وئرمیشدیر. اؤز آلقیلاماسی نین اورونو اولاراق بیلگی وئرمه میشدیر. روایت ائتدیگی بیلگیلر اوچون اویقون آدلار تاپمادیغیندا روایتچی نین یئرینی بوش بوراخمیشدیر.[۴۳] ایبنی-ندیم داها سونرا فارس دیلی و ادبییاتی بؤلومونه گیریر. بورادا ایبنی-ندیمی یارادانلارین ساختاکارلیقلاری اؤز-اؤزونه ایفشا ائدیلمه یه باشلاییر. بورادا "الفیهریست"ی یازان شعوبی نین اوستالیغی دا اوزه چیخیر. ایبنی-ندیمین داها سونرا "شاهنامه"نین ملزمه سی اولاراق قوللانیلان بیلگیلری هانسی قایناقدان آلدیغی بللی اولمور.[۴۴]

---

[42] Eyni qaynaq, s. 163.
[43] Eyni qaynaq, s. 181.
[44] Eyni qaynaq, s. 182.

داها سونرا مدرسه لشن شعوبییه-شیه فیقهی عاشورا حادیثه سی ایله باغلی دا بیر سورو یالانلار اویدوردو. علی ایله داها اؤنجه کی خلیفه لرین دوشمن اولدوقلارینی ایثباتلاماق اوچون عاشورا اولایینی دا تحریف ائتدیلر. بو تحریف گونوموزه قدر داوام ائتمکده دیر. عاشورا گونو ابوطالیب اوغلو علی نین، حسنین و حوسئینین اؤلدورولن ائولادلاری نین آدینی خالقدان گیزله دیلر. سادجه علی نین ایکی شهید اوغلونون آدینی ازبرلتدیلر. حوسئین و عباس دیشیندا شهید ائدیلنلرین آدلارینی خالقا سؤیله مز اولدولار. بیر ده حسنین اوغلو قاسیم و حوسئینین اوغلو اکبر و اصغر حاققیندا مرثیه لر سؤیلندی. چونکو سؤیله سیدیلر اونلارین یالانلاری آچیقجا ایفشا اولاردی. علی و حسن نئجه داها اؤنجه کی خلیفه لرله دوشمنمیشلر کی، اوغوللاری نین آدلارینی ابوبکر، عؤمر، عوثمان قویموشلار؟ هانسی اینسان دوشمنی نین آدینی اؤز ائولادینا آد اولاراق سئچر؟ کربلادا علی نین اؤلدورولن اوغوللاری آراسیندا بو آدلار وار: حوسئین، عوثمان، ابوبکر، عؤمر، جعفر، عباس، آبدوللاه. آیریجا، حسنین ده ابوبکر آدیندا بیر اوغلو کربلا اولاییندا اؤلدورولور. حتّی کربلادا شهید ائدیلنلرین آراسیندا ایکی "یزید" آدی دا وار: یزید ایبنی سبیت و یزید ایبنی مغفل. شاه ایسماییلی

تربییه ائدیب یئتیشدیرن شعوبییه اوچون بو تاریخی گئرچکلر لازیم دئییلدی. لازیم اولان ایسماییل آدیندا کاریزماتیک بیر گنج واسیطه سی ایله فارس-شیه عیرقچیلیگی نین آذربایجاندا کؤک سالماسی ایدی . تاریخی گئرچکلرین بیلینمه سی اونلارین بوتون یالانلارینی ایفشا ائده بیلردی. " یزیده لعنت " ، " عؤمره لعنت " کیمی سؤیلملرده " هانسی یزیده و هانسی عؤمره لعنت؟ " سوروسو اورتایا چیخماسین دئیه، بو آدلارین الی سویوندان اولدوغونو خالقا آچیقلامادیلار. هله ده محرملیک تِرنلرینده آچیقلامازلار. سانکی الی نین بو آدلاردا ائولادلاری و نوه لری یوخموش! بؤیلجه نیفرت و کین شاه ایسماییل طرفیندن بایییندیرلی تورک یوردوندا اؤیله سینه کؤک سالاجاقدی کی، داها سونراکی دؤنملرده کِکسو نیفرت و کینله دولوب داشان خسته بیرئیلر و دولاییسییلا دوشونجه سینی بیلیمه، ایسلاما و حاقیقته قاپاتاراق فارس شیه-عیرقچیلیگی نین الینده اویونجاق اولان بیر توپلوم یئتیشه جکدی. شاه ایسماییل دؤنمینده یاساقلانان ادبی قایناقلاردان بیری ده مِولانا جلالددین رومی نین اثرلری اولموشدور. اوچ سبب اوزوندن مؤولانانین اثرلری یاساقلانمیشدیر :

1-سوننی اولدوغو اوچون .

2-مثنویسینده حضرت عؤمری اؤوموش، اؤزونو عؤمره، شمسی-تبریزینی ده حضرت موستافایا بنزده رک دئمیشدیر :

" ائی منه سن موستافا، من ده عؤمر،
خیدمتین چین باغلار اولدوم دا کمر " [۴۵]

3- " مثنوی " سینده قوللاتی-شینین " عاشورا " گونونده کی عمللرینی تنقید ائتدیگی اوچون. مِولانا مثنوینین 6-جی دفترینده بیر هئکایه آنلادار. بیر شاعیر عاشورا گونو آنتاکییادان کئچرکن اینسانلارین سورولر شکلینده آغلاییب-سیتقادیقلارینی گؤرر. کیمین اؤلدویونو سوردوغوندا اونا الیوغلو هوسئینین بو گون اؤلدورولدویونو سؤیلرلر. شاعیر شاشاراق اونلارا " بو کی، چوخ اوزون زامان اؤنجه نین اولاییدیر، سیز ایندیمی ائشیتمیسینیز؟ " سؤیلر و دئیر: سیز هوسئینه آغلامایین، اؤز حالینیزا آغلایین. هوسئین آغلاناسی بیری اولمامیشدیر. اؤز اینانجی یولوندا بدن زیندانیندان قورتولموشدور. درین جهالت یوخوسوندا سینیز، اویانین!**

ایسلام تاریخینده ان بؤیوک شخصییتلردن بیری حضرت عؤمر اولموشدور. حضرت علی چوجوقلوغوندان

---

[45] چئویرن: گ.گ

حضرت پئیقمبرین یانیندا بؤیودوگوندن اونون بؤیوک اینسان اولوشو دوغالدیر. آما عؤمر ان یوباز، ان سالدیرقان، ان آقرئسسیو و قابا بدوی عرب ایدی. پئیقمبری بیله، اؤلدورمک ایسته میشدی. ائییتیمین آماجی بؤیله بیرینی ائییتمک اولمالیدیر. ایسلام بؤیله بیرینی ائییته رک اؤلکه لرین فاتئحی و ایلک چاغ موسلومانلاری نین اخلاق اؤندری یاپمیشدیر. ائییتیم ینی بو. بِیوکلوک ده ینی بو. عؤمر ایسلامین مؤعجیزه لریندن بیریدیر. حدفی بللی اولمایان، ایسلام اؤنجه سی تِره لرین و باطیل اینانجلارین الینده اویونجاق اولان عؤمری ایسلام ائییتدی و تاریخی بیر شخصییته دؤنوشدوردو. حضرت عؤمر، ساسانی-پئرس ایمپئراتورلوغونو دئویرمیشدیر. او دؤنمده ده دئوریلمیش ساسانیلرین پئرس تبعه لری عؤمری سئومز اولموشدولار. بونو آنلاماق دا مومکوندور، چونکو عؤمر اونلارین دؤولتلرینی دئویردی. بو ندنله فیروز ابولولو، حضرت عؤمری اؤلدوردو. داها سونرا شیه-پئرس مذهبی فیروز ابولولو´نون تئروریست گؤروشو اوزرینه گلیشدی. شیه-ساسانی قورونتوسو عؤمر دوشمنلیگی اوزرینده قورولدو. ساسانی دؤولتینی عؤمر دئییل، الی دئویرسه ایدی، بوگونکو عؤمره قارشی اولان شیه-پئرس نیفرتی الی´نی حدف آلاجاقدی. اصلینده هئچ بیر 12 ایمام مِجوزه سی

سؤز قونوسو دئییلدیر. شیه-ساسانی قورونتوسونون ساسانی نوستالژیسینه دایاناراق عؤمر دوشمنلیگی یاپماسی سؤز قونوسودور. بو آماچ دوغرولتوسوندا شاه ایسمایل آدلی ساسانی جاسوسو چیلدیرمیش قیزیلباشلاری ساسانی نوستالژیسی یولوندا قوللانمیشدیر. سون 500 ایلده تاریخی ایران موحیطینده ایسلام تاریخی ایله ایلگیلی یاپیلان بوتون قوراملار (تئوریلر) شیه-ساسانی اینانیشی اوزرینه حاضیرلانمیشدیر. تورکلرین عاغلینی سون 500 ایلده بو یاخلاشیملا چالمیشلار. آرادا نادیر شاه بو سورونو چؤزمک ایستسه ده، اونون تئررور ائدیلمه سی دولاییسی ایله بو ایش یاریم قالمیشدیر. آما ایراندا یاشایان تورکلرین ایسلام تاریخی ایله ایلگیلی دوغرولاری بیلمه سی گره کی ر. اولوسال اویانیش دئدیگیمیز اولای بوتون اولوسلاردا دینی دوغرولار اوزرینه یئنیدن یاخلاشیملارلا باشلامیشدیر. آلمانیا، فرانسا، فینلاندیا و ... اؤرنکلرینده اولدوغو کیمی. ندن بیزیم خالقیمیز " عؤمر´ه لعنت! " سؤیله مکدن ذؤوق آلیر؟ ندن عاشورا نامازیندا سورکلی " آللاه عؤمر´ه لعنئت ائیله سین! " دئییلیر؟ بیزیم تورک اولوسو اولاراق عؤمر´له نه سورونوموز وار؟ ندن ابوبکبر´دن، عوثمان´دان داها چوخ عؤمر´ه نیفرت ائدیلمکده دیر؟ بو، عؤمر´ین

ساسانی اؤلکه سینی فتح ائتمه سیندن دولایی دئییلمی؟ گئرچکدن عؤمر و الی دوشمنمی اولموشلار؟ گئرچکدن عؤمر الی´نین ائشی و پئیقمبرین قیزی حضرت فاتیم´نی گبه ایکن دؤوه رک اؤلدورموش مو؟ عؤمر´له بیزیم سورونوموز نه؟ عؤمر بیزه و ایسلام´ا نه کؤتولوک ائتمیش؟ ایسلامی دونیایا یایان عؤمر اولمامیش می؟ موسلمان ایسک، ندن عؤمر´ی سئومز اولموشوق؟ صفویلرین ایچیمیزه دولدوردوغو بو قدر نیفرتله بیز اینسان اولا بیلریکمی؟

بوتون بو گلیشمه لر ایسه ساسانیلیگین صفوی آدی ایله یئنیدن دیریلیشینه خیدمت ائتمکده ایدی.

یئنی " ایران " این نوطفه سی صفویلر زامانیندا باغلاندی. صفویلر دؤنمینده (1501-1722) ساسانیلردن سونرا پارامپارچا اولان اؤلکه 900 ایلدن سونرا بوتونلشدی. بو ایللر عرضینده ایسنا-اشری شیسی اؤلکه نین رسمی مذهبینه دؤنوشدورولدو. ایران-آوروپا ایلیشکیلری ده یئنی مرحله یه گیردی.

ایسماعیلین مئیدانا چیخماسی

1499-جو ایلین آوقوست آیینده 13 یاشلی ایسماعیل لاهیجاندان اردبیله یولا دوشدو. اونون یانیندا یئددی نفردن عیبارت ان یاخین شخصلر وار ایدی؛ حوسئین بی له له شاملو، عبدولعلی بَی دده (دده بَی)، خادیم بَی خولفا، روستم بَی قارامانلی، بایرام بَی قارامانلی، ایلیاس بَی آغوت اوغلو و قاراپیری بی قاجار.[1*] اونلار عالمشاه خانیمی شئیخ صفی زاوییه سینه گؤندردیلر. اؤزلری ایسه، اوچ آی خالخالدا و چئوره سی تاریمدا[**] قالدیلار. آنادولویا شاه ایسماعیلین ظوهور ائتدیگی

[1] Oqtay Əfəndiyev "Azərbaycan Səfəvilər dövləti" Şərq-Qərb yayını Bakı -2007, s. 45.

[*] Bu yeddi nəfər "əhli-ixtisas" olaraq bilinir.

[**] Tarım indi Zəngana bağlı bölgədir. Buranın əkin üçün çox uyqun torpağı olduğu üçün tarım adlanmış. Tarım, yəni

خبرینی اولاشدیردیلار. آنادولودان آذربایجانا قیزیلباش آخینلاری باشلادی. آرتیق یانیندا 1500 قیزیلباش ساواشچی وار ایدی.[2] ایسماعیل اردبیله دده لری نین توربه سینی زیارته گئتدیگینده یانیندا 3000 قیزیلباش واردی. بیر نئچه گون اردبیلده قالدیلار. اردبیل حاکیمی اونلارا شهردن چیخمالاری اوچون خبردارلیق ائتدی. قیزیلباشلار تالیش منطقه سینه چکیلیب ارجیوان کندینده یئرلشدیلر.[3]

خبر یاییلدی کی، شئیخ اوغلو شاه ایسماعیل ظوهور ائتمیش و جاهانگوشالیق ائتمک ایسته ییر. شامدان، دییاربکیردن و سیواسدان دؤرد مین ساواشچی قیزیلباش شاه ایسماعیلا قاتیلدی.[4] صوفیلرین حرکتی بو زامان شئیخلری ایله بیر یئرده طریقت سیاحتینی آنیمساتدیغی اوچون آذربایجان حاکیملرینی شوبهه لندیرمیردی. واردیقلاری یئرلرده، حتّی اونلارا درویشلر اولاراق نذرلر ده وئریلیردی. یاز فصلینده قیزیلباشلار موغاندان گؤلچه یه*** واردیلار. گؤلچه کناریندا آنادولودان آخین ائدن

əkinçilik. "Tarım" sözünü farscaya görə açıqlamaq doğru deyildir.

[2] Eyni qaynaq. S. 46.

[3] Tarixi-Aləm Arayi Abbasi . 192-193.

[4] Rözət-üs səfa 10, 10 روضه الصفا

*** Günümüzdə bu göl "Göyçə" olaraq bilinir. Əski qaynaqlarda "gölçə" yazılmışdır. Özəlliklə Qacar qaynaqlarında gölçə yazılmışdır. Anlaşılan gölçə tələffüzü daha doğrudur. Gölçə, yəni kiçik göl. Xəzərin, Vanın və Urmu gölünün yanında ancaq gölçə tələffüz edilməsi daha məntiqli görünür. Ayrıntılı bilgi üçün baxın: Əminə Pakrəvan "Abbas Mirzə və Azərbaycan" Çevirən Güntay Cavanşir, Qanun Nəşriyatə Bakı- 2007.

قیزیلباشلار یئنه ده شاها قاتیلدیلار. 1500-جو ایلین یای فصلینده ارزینجاندا شاهین اوردوسونون سایی یئددی مین نفر اولموشدو. بو آرادا آنادولودان قیزیلباش آخینلاری دورمادان داوام ائدیردی. قیزیلباش اوردوسونو تشکیل ائدن اساسن دوققوز بویدان عیبارت ایدی:

1- شامدان گلن شاملو تورکمن بویو.
2- گونئی آنادولودان گلن تکه لی تورکمن بویو.
3- دوغو آنادولودان قاجار بویو.
4- روملولار. بونلاری امیر تئیمور شئیخ علی یه باغیشلامیشدی. شئیخ جونئیدین یانیندا یئنیدن آنادولویا گئتمیشدیلر. اونلار و اونلارین تؤرمه لری.
5- کونیا و کیلیکییه دن قارامانلی بویو.
6- آغدنیز قوزئییندن وارساق بویو.
7- فیرات اؤته سیندن زولقه دَر بویو.
8- دوغو آنادولودان اوستاجلو بویو.
9- دوغو آنادولودان بایات بویو.

آیریجا، تالیش صوفیلر ده شاه اوردوسونا قاتیلمیشدی. قیزیلباشلاردان فرقلنمک اوچون بونلارا «تالیش صوفیلر» دئییردیلر. افشار بویوندان دا اوردویا قاتیلمیشدیلار.

یول خریطه سینی بللی ائتمک اوچون «ایختیصاص اهلی» نین قاتیلیمی و شاهین باشچیلیغی ایله پاییزدا ارزینجاندا قورولتای کئچیریلدی. ایلک سالدیری نین گورجوستانا، یوخسا ایروانا اولاجاغی

اوزرینه صؤحبتلر اولدو. آذربایجانین سوننی یئرله شیم یئرلرینه سالدیریدان یانا اولانلار آغیرلیقدا ایدی. او گون آنلاشا بیلمه دیکلری اوچون یول خریطه سی نین بلیرلنمه سینی «شئیخ اوغلو ایسماعیل ولی اوللاه»آ گؤیلردن گله جک قئیبی یاردیما بوراخدیلار. گئجه شاه ایسماعیلا گله جک اولان وحی صاباح قیزیلباشلارین یول خریطه سینی بللی ائده جکدی. شاه، دده لری و ایمامللارلا گئجه مصلحتله شیب نتیجه نی قیزیلباشلارا سؤیله یه جگینی دویوردو. شیروانشاهدان دده لری نین اینتیقامینی آلماسینی اوزون زامان ایدی دوشونمکده ایدی. یوخوسوندا شیروانا سالدیردیغینی گؤردو. قیزیلباشلار بونو آللاهین وحیی اولاراق دَیَرلندیردیلر. قیزیلباشلار شیروانا دوغرو یولا دوشدولر. قیزیلباشلارین گلدیگینی خبر آلان شاماخی اهالیسی شهری بوشالدیب داغلارا چکیلیب گووَنلی یئرده گیزلنمیشدیلر. قیزیلباشلار شاماخییا گیریب شهرده قالان نه واردیسا یاغمالادیلار. شیروانشاه یسار بو زامان گولوستانا یاخین بیر یئرده ایدی. بوندان خبر توتان قیزیلباشلار اونو یاخالاماق ایسته دیلر. شیروانشاه قیزیلباشلارین گلدیکلرینی اؤیره نیب گولوستانا چکیلدی. بیر چوخ قیزیلباش شیروانشاه اوردوسونون اوخچولاری طرفیندن اؤلدورولدو. شیروانشاه، اوردوسونا سالدیری امری وئردی. 1500-جو ایلین سونوندا گولوستان قالاسی یاخینلیغیندا جبانی آدلی یئرده ایسماعیللا فرروخ یسار آراسیندا دؤیوش باشلادی.[5] آنجاق قیزیلباشلار قیلیج ساواشیندا داها

[5] Oqtay Əfəndiyev "Azərbaycan Səfəvilər Dövləti" Şərq-Qərb Bakı- 2007 s. 48.

باشاریلی اولدوقلاریندان ولی اوللاهین امری اوزرینه قهرمانجا ساواشیردیلار. شیروانشاه بو ساواشدا اؤلدورولدو. شیروانشاهین جسدینی شاهین امری اوزرینه یاخدیلار. قیزیلباشلار الده ائتدیکلری قنییمتلری گؤتوروب ائولرینه گئری دؤنمه سینلر دئیه، شاه بوتون قنییمتلرین چایا آتیلماسینی ایسته دی. بئله عاغیللی بیر فیکیری شاه اؤزو دوشونموش، یوخسا ایختیصاص اهلیمی تکلیف ائتمیشلر بللی دئییل. قیزیلباشلاردان بیری داها سونرا بو شکیلده سؤیله میشدی: شئیخ اوغلو شاه سوننیلرین مالالری نین نجیس اولدوغونو سؤیله ییب هامیسینی سویا آتمامیزی ایسته دی. صوفیلر، حتّی سوننیلرین آت-قاتیرلارینی دا سویا آتدیلار. شیروانشاهین خزینه سیندن بیر چووال جواهیر تاپمیشدیم. چووالین آغزی ایکی طرفدن مؤهورلنمیشدی. ایچینده جواهیر اولدوغونا امین ایدیم. نئچه کره دوشوندوم کی، جواهیراتین سویا آتیلماسی دوغرو دئییل. آنجاق مورشیدی-کامیلیمیزین امرینه تابئع اولماق زوروندا ایدیم. جواهیرات چووالینی چایا آتدیم.[6] اطرافینداکیلارلا فرار ائتمیش شیروانشاهین اوغلونو تعقیب ائتمک اوچون شاه بیر دسته قیزیلباش گؤرَولندیردی. آنجاق شیروانشاهین اوغلو گمی ایله گیلانا قاچمیشدی.[7] شیروانشاهین اؤلدورولمه سی ایله شیروان بوتونویله قیزیلباشلار طرفیندن ایشغال ائدیلدی. شیروانشاهین خزینه سی باکی قالاسیندا بارینماقدا

[6] Xülasət üt təvarix 61-62. .61-62 خلاصه التواریخ

[7] Oqtay Əfəndiyev "Azərbaycan Səfəvilər Dövləti" Şərq-Qərb Bakı- 2007 s. 50.

ایدی. 1501-جی ایل یازین اولینده شاه اؤزونون باشلیجا قووه لری ایله ماحمودآبادداں باکییا حرکت ائتدی.[8]

باکینین ایشغالی ایله بول قنییمت الده ائتدی و شاه بو قنییمتلری موباح اولاراق دویوردو. شیروانشاه قالیقلاریندان بؤلگه نی تام اولاراق تمیزله مک اوچون شیروان سارایلارینی یاخیب یوخ ائتدیلر. شیروان باغلارینی یاخیب کوله چئویردیلر. یوزایللرین مدنییتی شهر حیاتی گؤرمه میش قیزیلباشلار طرفیندن محو ائدیلیردی. صفوی نفه سی بؤلگه نی یاندیریب یاخدیقدان سونرا باشقا بیر دؤنم باشلایاجاق، تدریجن بوتون اؤلکه صفوی قارانلیغینا بورونه جکدی. آنجاق شیروانشاه قالیقلاری یوخ اولمادی. چونکو داها اؤنجه دن اونلارین بؤیوک قیسمی داغلارا چکیلمیشدی. ایسماعیل باشقا یئرلرده ساواشلارلا اوغراشدیغیندا شیروانشاه واریثلری توپارلاناجاقلاردی. بو، ایره لیده آنلاتیلاجاقدیر. بو زامان اوزون حسن و سولطان یعقوب دؤنمینده دؤولت کاتیبلیگی ائتمیش، داها سونرا ایقتیدار ساواشلارینا قاتیلیب یئنیلدیگی اوچون الوند بَی بایيندیردان اینتیقام آلماق فورصتینی آختاران بایيندیر سویلو تبریزلی امیر شمس الدین زکریا کئچه جی، ایسماعیلا تسلیم اولدو. ایسماعیل بو آدامی حؤرمتله قارشیلادی. ایسماعیل گولوستانا سالدیرماق ایسته ییردی. کئچه جی، تبریز حاققیندا اونا بیلگی وئریب و تبریزه سالدیراراق الوند بَیین ایشینی بیتیریب بایيندیرلیلارین سلطنتینه سون وئرمه سینی مصلحت گؤردو.

[8] Eyni qaynaq, 50.

تبریزین ایشغالی

الوند بَی، موراد بَیله آنلاشاراق آذربایجانین و دییاربکیرین شاهی اولموشدو. قیزیلباشلارین شیرواناکی قلبه خبرینی دویدوغوندا اونلارلا ساواشماق اوچون ناخجیوانا گئتدی. قیزیلباشلار الوند بَیی قافیل یاخالاماق اوچون سورعتله ناخجیوانا یولا دوشدولر. شرور دوزلوگونده 1501-جی ایلین اورتالاریندا ایسماعیللا الوند آراسیندا حلل ائدیجی ساواش باش وئردی.[9] الوند بَی یئنیلیب ارزینجانا گئری چکیلدی. بو

[9] Eyni qaynaq, s. 53.

ظفردن سونرا قیزیلباشلار تبریزه یولا دوشدولر. تبریزین قیزیلباشلارا تسلیم اولماسیندا زکریا کئچجی نین بؤیوک رولو اولدو. او، بایییندیرلیلار دؤولتینده یوکسک وظیفه لرده چالیشدیغی اوچون تبریز اهالیسی طرفیندن تانینان سیما ایدی. شهرین اؤنده گلن ایسیملری ایله صؤحبتلشیب و ایسماعیلین اؤنملی بیر سویدان گلدیگینی، آذربایجانی بایییندیرلی خاوسوندان قورتاماق ایسته دیگینی سؤیله دی. یالنیز ایسماعیلین آذربایجانا گووَنلیک گتیره بیله جگینی تبریزلیله لره آچیقلاییب اونلاری ایناندیردی. قیزیلباشلار حاققیندا بیلگیلری اولمایان تبریزلیلر بایییندیرلیلارین ایچ ساواشلاریندان بئزمیشدیلر. بیلدیکلری سادجه اونلارین باشیندا صفی الدین سویوندان بیری نین دورماسی ایدی. داها سونرا باشلارینا گله جک بلالاری دوشونمه یه رک هئچ بیر شرط قویمادان کؤنوللو اولاراق شهرلرینی قیزیلباشلارا تسلیم ائتدیلر. آرتیق شعوبیه اؤز آماجینا چاتمیشدی. آذربایجانین باشکندی شعوبیه ذهنییتی نین ایشغالینا اوغرامیشدی. دیللری تورکچه اولمایان شعوبیه راحات بیر شکیلده تبریزده یئرله شه رک داها سونراکی پلانلارینی تطبیق ائده بیلردی. بو اوزدن ده ایسماعیلی صیرف بو آماج اوچون یئتیشدیرمیش اولان شعوبیه نین نومایینده لری تبریزه آخین ائده رک دؤولت وظیفه لری توتماغا باشلادیلار. تورک قیزیلباشلار دؤولتده سادجه ساواشچی گوج اولاراق شعوبیه نین هدفلری یولوندا ساواشاجاق و فارس شعوبیه ایسه، الینه قیلیج آلمادان دؤولتین یوکسک وظیفه لرینده یئرلشه جکدی. تاریخین آخیشی نین فرقینده اولمایان تورک قیزیلباشلار فارسلارین

تاریخی هدفلری یولوندا جانفیشانلیق ائده جکدیلر. تبریزه یئرلشن شعوبیه نین ایلک نوماینده سی گیلاندا بو ایش اوچون ایسماعیلی حاضیرلامیش اولان فارس سویلو شمس الدین لاهیجی ایدی. شمس الدین لاهیجی اؤز یانداشلاری و یاردیمچیلاری ایله بیر یئرده 13 یاشلی ایسماعیل آدلانان چوجوغون بوندان سونراکی یول خریطه سینی آیرینتیلی بیچیمده یازاجاق و آذربایجانین نئجه شیعه لشدیریلمه سی پلانلارینی چیزه رک فیردووسیدن او زامانا قدر حاققیندا افسانه لرده دانیشیلان ایران آدلی اؤلکه نی تاسیس ائده جک و تورک آذربایجان اؤلکه سینی ایرانیلشدیره جکدیلر.

ایسماعیل تبریزه گیردیکدن سونرا بیرباشا جنّت سلطنت سارایینا گئتدی. بو سارای قاراقویونلولار زامانیندا تاسیس ائدیلمیش، اوزون حسن و سولطان یعقوب زامانیندا دا داها مؤحتشم آرتیرمالار اولموشدو. تقریبن 14 یاشیندا اولان ایسماعیل بورادا باشینا شاهلیق تاجی قویدو. باشینا تاجقویما مراسیمینده 12 جومله دن عیبارت بیر متن اوخودو. بو متنی 14 یاشیندا چوجوغون یازا بیلمه یه جگی بللیدیر. 14 یاشیندا چوجوغون بو قدر تاریخ بیلگیسی اولا بیلمزدی. گیلاندا ایسماعیلین موعلیمی اولموش، تبریز ایشغال ائدیلر-ائدیلمز ایسماعیلین یانینا قوشموش اولان شمس الدین لاهیجی بو متنی یازا بیلردی. چونکو بو 12 جومله دن عیبارت اولان متن شعوبیه نین ایدئاللارینی عکس ائتدیرن مانیفئستدیر. 12 رقمی نین قیزیلباشلار یانیندا اؤنَمی اولموشدور. 12 ایمام، 12 زولاقلی قیزیل پاپاقلاری کیمی. آنجاق بو متنده کی 12

جومله نین بو رقملرله هئچ بیر علاقه سی یوخدور. بو 12 جومله شعوبیه نین تاریخی آماجینی گئرچکلشدیرن سنددیر. نه ایدی او تاریخی آماج؟ زامان آخیشی ایچینده تورکسوز و عربسیز ایران اؤلکه سی اولوشدورماق، اؤزللیکله تورکلری فارس اولکولری یولوندا قوللانماق و یوخ ائتمک. بو 12 جومله یه باخالیم:

1. من بو گون یئره ائندیم. 2. سرور و شاهنشاه منم. 3. امین اول کی، حئیدرین اوغلو منم. 4. منم فیریدون. 5. منم خوسروو. 6. منم جمشید. 7. منم ضحاک. 8. منم زال اوغلو روستم 9. منم ایسکندر. 10. ان الحاق سیرری منیم باغریمدا گیزلیدیر. 11. چونکو منم موطلق حقیقت. 12. حقیقت منیم سونا چاتدیردیغیم ایشلردیر.[10] بو قایناغی لوندان موزه سیندن آلاراق بو درگیلرده وئردیکلرینی ایدیعا ائتمیشلر. بو درگیلری چیخاران دا مودئرن شعوبیه جریانیدیر. داها سونراکی تاریخی سورج و ایندیکی دوروم بو متنده کی دوشونجه لرین گئرچکلشمه سیندن باشقا بیر شئی اولمامیشدیر. بوتون صفوی دؤنمینده عآوام قیزیلباش کوتله سینه و آذربایجان تورکلرینه ساسانی تاریخی ایدئالیزه ائدیله رک تقدیم ائدیلمیش، «شاهنامه»دکی میتولوژیک تاریخ گئرچکلیک کیمی

[10] Ettelaate Eqtesadi-siyasi, 1378-ci il, sayı 147-148, s. 23 və Ettelaate Eqtesadi-siyasi 1385-ci il 225-226 sayı . اطلاعات اقتصادی-سیاسی سال 1378 شماره 148-147 ص 23 و سال 1385 شماره 226-225

1. من امروز به زمین فرود آمدم 2- منم سرور و شاهنشاه 3- بدان به راستی که منم فرزند حیر 4- منم فریدون. 5- منم خسرو 6- منم جمشید 7- و منم ضحاک 8- منم رستم پسر زال 9- منم اسکندر 10- سر انلحق خفته است در سینه من 11- چون منم حقیقت مطلق 12- و حقیقت آن باشد که من به سرانجام رسانم.

سونولموشدور. شمس الدین لاهیجی نین بو زامان تبریزده اولماسی بو متنی اونون حاضیرلادیغینا دلالت ائتمزمی؟ صفویلرین اؤزونو ایمام سویونا منسوب بیلمه لری ده بیر شعوبیه دوشونجه سیدیر. چونکو ایسلام عیرقچی بیر دین دئییلدیر. عیرقچیلیگی شیعه و شعوبیه ایسلام کولتورونه گتیرمیشدیر. صفوییه-شعوبیه قوراندا کئچن 108-جی «کؤوثر» سوره سی نین ابوطالیب اوغلو علی و اونون سویونا خیطاب ائتدیگینی سؤیلر. آنجاق هانسی قایناغا گؤره؟ بو، سادجه بیر عیرقچی آچیقلامادیر. چونکو پئیقمبرین معنوی و اینانج سویو اولا بیلر. ایسلامییتی ایچدن قبول ائتمیش و اونون ایلکه لرینه گؤره یاشایان هر بیر موسلمان بو اینانج و دوشونجه سویونا منسوبدور. کؤوثر بو آنلامدا اولسا گرک. چونکو یالنیز بو آنلامدا عیرقچیلیک آنلامی داشیماز. زاتن صیرف پئیقمبرین بیولوژی آنلامدا سویو اولماز دوشونجه سیندن دولایی حضرت ابوبکیر «فدک»ی حضرت فاطیمه یه بوراخمامیشدی. هر بیر موسلمان پئیقمبئرین اینانجسال سویونا منسوبدور. ایمام سویونا منسوب اولمایان گئرچک موسلمانلارین سوچو ندیر کی، اوستون ایسلام اخلاقیندان برخوردار اولا بیلمه سین؟ داها ایره لیده بونو آنلاداجاغام. ایمام سویونا منسوب اولمانین ایسلامدا هئچ بیر اؤنَمی یوخدور. صفوییتله ایشغال ائدیلن آذربایجان سادجه شیعه لشمکله قالمامیش، هم ده سورعتلی شکیلده اؤز دیلیندن، کیملیگیندن اوزاقلاشمیشدیر. آذربایجان جومهوریییتینده ایسماعیلین تورک دیلینی دؤولت دیلی اعلان ائتدیگی افسانه سی ده اویدورما یالاندان

باشقا بیر شئی دئییلدیر. اؤیله اولموشسا، ندن بوتون تاریخ کیتابلاری فارسجا یازیلمیش؟

تا اسکی چاغلاردان بری بیر شهر اؤزو تسلیم اولدوغوندا اورایا گیرن فاتئح قتل تؤرتمزدی. تبریزین او زامانکی اهالیسینی تاریخچیلر عوموmن 200 مین نفردن آرتیق یازمیشلار. «آنونیم تاریخچی نین یازدیغینا گؤره 16-جی عصرین اوللرینده اهالیسی نین سایی 300 مینه چاتان تبریزده...»[11] 300-200 مین آراسیندا اهالیسی اولان تبریز یئددی مینلیک قیزیلباش اوردوسو قارشیسیندا اؤزونو ساووناجاق و حتّی قارشی طرفی یئنه بیله جک ان آز 50 مینلیک اوردو دوزنله یه بیلردی. تبریز اهالیسی سادجه گووَنلیک ایسته ییردی. شهرده تیجارت حیاتی گووَنلیک طلب ائدر. تبریزین شاه ایسماعیلا دیرنمه مه سی نین اساس سببی گوجلو بیر دؤولت آدامی نین شهرده گووَنلیک یارادا بیله جگی احتییاج ایدی. اونلار بیلیردیلر و دویموشدولار کی، کؤنوللو تسلیم اولان شهرلرده شهره گیرن فاتئح قتل تؤرتمز. ایسماعیلین دا بو شکیلده داوراناجاغینی سانمیشدیلار. ایللر بویو ایچ ساواشدان بیخمیش اولان تبریزده تیجارت حیاتینی و ایقتیصادییاتی گوونسیزلیک سارمیشدی. تبریزلیلر ایسماعیلا یاردیم ائده رک بو گووَنلیگی برقرار ائتمک فیکرینده ایدیلر. عاغیللارینا گلمزدی کی، ایسماعیل شهره گیردیکدن سونرا اونلارین مذهبلری نین دَییشمه سینه امر وئره جک و مذهبلرینی دَییشمه یَنلری دسته-دسته

[11] Oqtay Əfəndiyev "Azərbaycan Səfəvilər Dövləti" Şərq-Qərb Bakı- 2007 s.59.

قتل ائده جکدی. تبریز تاریخینده کوتله لری اینانجیندان و مذهبیندن دولایی قتل ائدن بیر دؤولت یؤنه تیمی اولمامیشدی. شاه ایسماعیلین سونئیلری قیلیجدان کئچیرمه سی تاریخین ایلک تجروبه سی ایدی. آذربایجان اؤز تاریخینده ایلک دفعه بؤیله بیر جانی و قاتیللە راستلانماقدا ایدی. تبریز، باکی، شاماخی، زنگان، خوی، اورمو، ماراغا و مرند کیمی آذربایجان شهرلری سوننی مذهبینده ایدیلر. قیسمن ده زئیدیییه مذهبینده. صفویلره قدر آذربایجاندا هئچ بیر دؤولت توپلومون اینانجی ایله اوغراشمامیشدی. سلجوقلاردان صفویلره قدر آذربایجاندا دئمک اولار کی، مذهب اؤزگورلوگو اولموشدور. شاه ایسماعیلین سونئیلره قارشی ایللر بویو ایچینده داشیدیغی نیفرت تبریزلیلرین باشیندا چاتلایاجاقدی. تبریزین ایشغالیندا ایسماعیلا یاردیمچی اولموش زکریا کئچجی نئجه بیر ایهانت ائتدیگی نین بیلینجینه وارمیشدی. تبریز شعوبی پلانلاری الینده اسیر قالمیشدی. ایسته دیکلری جینایتلری تؤرده جکدیلر.

زکریا کئچجی شاه ایسماعیلا شیعه لشدیرمه سییاستیندن واز کئچمه سینی تکلیف ائتدی. تبریز اهالیسی شیعه پادشاه ایسته مز دئدی.[12] آنجاق سونئیلری تهلوکه لی یارادیلیش، قویروقلو مخلوقلار سایان شاه ایسماعیل هم آتالاری نین اینتیقامینی آلماق، هم ده شعوبیه نین اونا وئردیگی گؤرَوی یئرینه یئتیرمک فیکرینده ایدی. خالقی «حاق دینی!»نه گتیرمک ایسته ییردی. اؤزونو موطلق حاق ساندیغیندان تبریز اهلینی ده بو حاقلا تانیش ائتمک ایسته ییردی. آیریجا، کربلا شهیدلری نین ده

[12] Aləm Arayi Səfəvi 64.

اینتیقامینی سوننیلردن آلماق فیکرینده ایدی. تبریز اهلی سوننی اولدوغوندان اونلاری علی اوغلو حوسئینین قاتیلی کیمی گؤروردو. اوزرینه تانری طرفیندن بیر میسسیون قویولدوغونو دوشونوردو. او میسسیون دا سوننیلری یئر اوزوندن سیلمک ایدی. او، قئیبه چکلیدیگی سؤیلنن 12-جی ایمام حاققیندا بولجا افسانه لر ائشیتمیشدی. ائشیتمیشدی کی، 12-جی ایمام ظوهور ائتدیگینده ایلک اوچ موسلمان خلیفه سی نین و داها سونراکی خلیفه لرین مزارینی آچیب اونلاری دیریلتدیکدن سونرا جزالاندیراجاق. داها سونرا ایسلام دوشمنی اولان پئیقمبرین ائشی عایشه نی مزاردان چیخاریب و ندن علی ایله ساواشدیغی اوچون اونو یارقیلاییب یاخاجاق. بوتون سوننیلرین مزارینی سؤکوب یئنیدن آتشده یاخاجاق.[*] ایسلام تاریخینده ان لیبئرال مذهبین بانیسی اولان ابوحنیفه نین مزارینی سؤکوب و مزاری نین اوستونده توالئت یاپدیرماسی دا بو اینانجینا گؤره اولاجاقدی. 12-جی ایمامین ظوهورو زامانی باش وئره جکلره بوتون وارلیغی ایله اینانان ایسماعیل اونون کیمی داورانماق ایسته ییر، سوننیلری اونون کیمی قتل ائتمک ایسته ییردی. اؤزونو موسلمان سایان شعوبی-صفوی، پئیقبرین ناموسو اولان حضرت عایشه نی اخلاقسیز قادین اولماقلا سوچلاییر. نه وار کی، حضرت عایشه و حضرت علی آراسیندا ساواش اولموشدور. بو ساواشدا کیمین حاقلی اولدوغونو تک بیلن

[*] Mehdinin zühuru ilə bağlı Məclisinin "Bəhar-ul ənvar" kitabının "Mehdiyi moud" bölümünə müraciət edilə bilər. Orada Mehdi gəldiyini necə qanlar axıdacağı, sünniləri necə qətl edəcəyi haqda ayrıntılı fantastik bilgi verilmişdir. Mən sadəcə cüzi bir qisminə işarə etdim.

آللاهدیر. هم حضرت علی، هم ده حضرت عایشه ایسلامین بؤیوکلری. حضرت عایشه اولماسایدی گونوموزده کی قوران دا اولمایاجاقدی. اسکی مدنییت مرکزی اولان تبریز بیر دلینین الینده اسیر اولموشدو. بو اوزدن تبریز اهالیسی نین دینلرینه قارایشماماسینی تکلیف ائدن آداما شاه ایسماعیل بو جاوابی وئریر:

منی بو ایش اوچون گؤندرمیشلر. بؤیوک تانری و معصوم ایمواملار منیمله دیر. من کیمسه دن قورخمورام. رعیت سؤیله دیکلریمی قبول ائتمزسه، تانری نین یاردیمی ایله هامیسینی قیلیجدان کئچیررم.[13] او، چوجوقلوق خیاللارینا قاریشمیش اولان نیفرت و کینله اؤیله سینه ایچ-ایچه گیرمیشدی کی، تاریخی و سوسیال گئرچکلری آنلاماق ایستمیردی، آنلایا بیلمزدی. بیر امری اوچون جانینی فدا ائده جک آنادولو بوزقیرلاریندان گلمیش قیزیلباشلارین قئیدسیز-شرطسیز ایطاعتلری اونون جسور داورانماسینا سبب اولوردو. اونون باخیشیندا دونیا خئییر-شر، آیدینلیق-قارانلیقدان عیبارت ایدی. خئییر و آیدینلیق طرفی شیعه و شرله قارانلیق طرفی سوننی ایدی. خئییر و آیدینلیق شر و قارانلیغین کؤکونو قازمالی ایدی. بوتون بو جزالاری دا تبریزین سوننی تورکلری اؤده مه لی ایدی. سانکی کربلا اولاییندا سوننی تبریزلیلر ده ایشتیراک ائتمیشدیلر. اویسا کی، کربلا اولاییندا سوننی-شیعه آیریمی هله یوخ ایدی. نه علی اوغلو حوسئین شیعه ایدی، نه ده یزید سوننی ایدی. بو مذهبلر چوخ سونرالار اورتایا چیخدی. عربیستانین تاریخی و سوسیال

[13] Eyni qaynaq.

گئرچکلیگینده باش وئرمیش بیر ساواشین جزاسینی ایندی تبریز اهالیسی اؤده مه لی ایدی. ایسماعیل بو دؤنمده اؤیله بیر یاشدادیر کی، اونون عاغلینی ایکی عامیل یؤنلندیرمکده دیر: 1- چوجوق فانتازییالاری 2- شعوبیه بیلگه لری و بیلگیلری. بدرالدیندن باشلاییب ایسماعیلدا ایقتیدارا یوکسلن حیلولچولوق، یعنی روحون بدندن بدنه کئچمه گؤروشو شعوبیه نین الینه بیر فورصت کیمی دوشموشدو. ایسماعیلدا 12 ایمامین روحو مرکزلشمیش و ولیوللاه اولموشدو.

قیزیلباشلارین تبریزی ایشغال ائتدیگی گونون ائرته سی جومه گونو ایدی. جومه گونو شاه ایسماعیل «جامی» مسجیدینه گلدی. جامیده بولونان هر ایکی سوننی آراسیندا بیر الی قیلیجلی قیزیلباشین حاضیر دورماسینی ایسته دی. شاه ایسماعیل سوننی مذهبی نین منسوخ (باطیل) اولدوغونو دویوردو. جامیده کی قالابالیغین شاشقینلیقدان نفسلری توتولموشدو. سونرا ابوبکیره، عؤمره، عوثمانا و عایشه یه لعنت سؤیله مه ییب سسسیز قالانلارین باشلاری نین همن وورولماسینا امر وئردی. مینبره چیخیب اورادا بولونان قالابالیغا دئدی: «سوننیلردن تبررا ائدین (اوزاقلاشین).»، «ابوبکیره، عؤمره و عوثمانا لعنت سؤیله یین!» اورادا اللرینده قیلیج دوران قیزیلباشلار «چوخ لعنت، داها چوخ لعنت!» دئیه باغیردیلار. خالق اعتیراض ائتدی و چاخناشما قوپدو. شاه یئنیدن یوکسک سسله «کیم بو سؤزلری سؤیله مه سه اؤلدوروله جکدیر» دئدی.[14] تبریز اهالیسی شاشقین قالمیشدی. بیر موسلمان نئجه اولا بیلر پئیقمبرین ان

[14] Eyni qaynaq.

یاخین اصحابه لرینه، پئیقمبرین ان چوخ سئودیگی ائشینه لعنت سؤیلر اولسون، دئیه قارا-قارا دوشونوردولر. ایسماعیل ایسه، نه صحابیلرین کیملیگینی، نه ده ایسلام تاریخینی بیلیردی، نه ده پئیقمبری دوغرو-دوروست تانییییردی. اونلارین اینانجینا گؤره ایماملیق گؤرَوی پئیقمبرلیک مقامیندان اوستون ایدی. سادجه 12-جی ایمام کیمی داورانماق اونا اؤیره دیلمیشدی. ابوبکیرین، عؤمرین، عوثمانین و عایشه نین موسلمان اولمادیقلاری، علی دوشمنلری اولدوقلاری چوجوغون روحونا و شعورونا دولدورولموشدو. پئیقمبر دوشمنی اولان اونلار علی نین ایقتیدار حاققینی یئمیش و اؤزلری ایقتیدارا گله رک ابوصوفیان دینی اولان سوننیلیگی یایمیشلار. عؤمر علی نین ائوینه سالدیرمیش و پئیقمبرین قیزی فاطیمه نی یارالایاراق قارنینداکی «مؤحسون!» آدلی چوجوغون دوشمه سینه سبب اولموشدور. مؤحسون بؤیله جه عؤمر طرفیندن شهید ائدیلمیشدیر. بو اولایدان بیر نئچه گون سونرا دا فاطیمه اؤزو شهید اولموشدور.* شاه ایسماعیلین ایسلاملا ایلگیلی بوتون بیلدیکلری بو افسانه لردن اؤته یه کئچمیردی. بو بیلدیکلرینی ازبرله میشدی. بونلار اونا ازبرلتیلمیشدی. بو ازبر بیلدیکلری نین دیشیندا اونون اوچون ایسلام آنلاییشی یوخ ایدی. ایندی علی و فاطیمه نین، مؤحسونون (!) و کربلادا شهید اولانلارین اینتیقامینی آذربایجان تورکلریندن آلمانین زامانی گلمیشدی و تبریز

* Ömər bu saldırılarını edərkən Əli harda imiş və ailəsini niyə savunmurmuş bəlli deyil. Ömərin Hz. Əli və Hz. Fatimənin qızı olan Ümkülsümlə evli olduğunu da unutmuşlar. Sadəcə bir nifrət ideolojisi oluşdurmaq gərəkirmiş tarixi gerçəklərə uymayan.

اهالیسی قتل ائدیلمه لی ایدی. تبریز اهالیسی ائتدیکلری «سوچلاردان» دولایی یا تؤوبه ائتمه لی، یا دا قتل ائدیلمه لی ایدی. شاه ایسماعیل جامیده بو سویقیریمی گئرچکلشدیریرکن اونو بو آماج اوچون حاضیرلامیش اولان موعلیمی شمسی-لاهیجی و دیگر گیلاندان گلن آخین گولر اوزلری ایله اولایین سئییرجیسی ایدیلر.

شاه ایسماعیلین و شعوبیه نین نیفرت ائتدیگی ابوبکیر حاققیندا اؤزت اولاراق بیلگی وئرمکده یارار وار. کونستان ویرژیل[**] یازیر: «ابوبکیر ایسلامی قبول ائدن بیلالی سربست بوراخدیرماق ایسته دی. بیلالین آغاسی نین یانینا گئدیب اونو ساتین آلماق ایسته دیگینی سؤیله دی. بیلالین صاحیبی بو قارا کؤله نی ساتاراق پارا قازاناجاغینا سئوینمیشدی. ابوبکیر اونون ایسته دیگی پارانی اؤدَیه رک بیلالی سربست بوراخدیردی. پئیقمبر بیلالی موذذین ائتدی. موذذین عرب دیلینده بیر مساژی باشقاسی نین قولاغینا چاتدیران آنلامدادیر. موذذین بیر سؤزو تلففوظ ائدیر کی، باشقالاری دویسون. ایسلامدا بو سؤز یئنی آنلام قازاندی. ایسلامدا موذذین اینسانلاری اؤز سسی ایله عیبادته چاغیران آدامدیر.»[14-2] یئنه ده داوام ائدیر: «توپلومون یوخسول کسیمی بیلال کیمی بیر کؤله نین اینسانلاری عیبادته سسلمه لرینی گؤردوکلرینده جسارتله نیب ایسلامی قبول ائتمه یه باشلادیلار. عؤمرین ایکی کنیزی وار ایدی. بو

[**] Konstan Virgil George “Muhammad a Prophet for all Humanity”

[14-2] Konstan Virgil George “Məhəmməd peygəmbəri ke əz no bayəd şenaxt” (farsca), çevirən Zəbihulla Mənsuri, Əmirkəbir yayını, 11-ci çap, s. 82.

ایکی قادین ایسلامی قبول ائتمیشدی. ایسلامی بوراخسینلار دئیه عؤمر اونلاری ایشکنجه ائدیردی. ابوبکیر بو ایکی کنیز قادینی دا اؤز پاراسی ایله ساتین آلیب اؤزگورلوکلرینی ساغلادی.»[14-3] بودور شاه ایسماعیلین تحقیر ائتدیگی ابوبکیر.

جامیده کی اهالی تورکچه نی گیلک لهجه سی ایله دانیشان و الینده قیلیج توتان ایسماعیل آدیندا بو یابانجی چوجوغون «ابوبکیره، عؤمره و عوثمانا لعنت سؤیله یین!» باغیرتیسینی یئنیدن دویدولار. خالق ایکی قورخو آراسیندا سیخیشیب قالمیشدی. بیر طرفدن ایسلام بؤیوکلرینه لعنت سؤیله سه لر آللاهدان قورخوردولار، دیگر طرفدن ده اللرینده قیلیج دایانمیش اؤلدورمه یه حاضیر اولان قیزیلباشلاردان. چوخلاری بو سؤزلری دویماماق اوچون بارماقلاری ایله قولاقلارینی تیخادیلار. شهرین ایسلام عالیملریندن بیر نئچه سی جامیدن چیخماق ایسته دیلر. آنجاق مینبرده الینده قیلیج اوتورموش شاه بو دفعه داها یوکسک سسله «تبررا ائدین!» دئدی.[15] کیمسه تبررا ائتمه دیگی اوچون شاه جامیده اولانلارین هامیسی نین باشلاری نین کسیلمسینه امر وئردی. تبریز جامیسی بؤیوک بیر قتلگاها دؤنوشدو. کیمسه قیزیلباشلارین الیندن ساغ قورتولمادی.

بونون اوزرینه قیزیلباشلار تبریزلیلرین مالالارینا و ناموسلارینا تجاووز ائتمک اوچون سربست بوراخیلدیلار. شهرین بوتون دین آداملاری، موذذینلری، موعلیملری و پیشنامازلاری توتوقلاندی. اونلاردان خلیفه لره

[14-3] Eyni qaynaq, s. 83.
[15] Aləm Arayi Səfəvi 15.

لعنت سؤیلمه لری ایستندی. آخیرتدن قورخان تبریز تورکلری بونو ائتمه دیکلری اوچون اؤلدورولدولر. ائولری یاخیلدی، قادینلارینا، قیزلارینا تجاووز ائدیلدی. «آذربایجان سوننیلرین موردار و ایبرنج وارلیقلاریندان تمیزلندی.» [16]شاه ایسماعیلین بو داورانیشی چیرکین نیتلر اوچون تربییه ائدیلمیش وحشی بیر اینسانین طبیعتینی آچیقجا گؤسترمکده دیر. صفوی رسمی تاریخچیلری نین موردار و ایبرنج وارلیقلار اولاراق تانیملادیقلاری قتل ائدیلن بو اینسانلار آذربایجانین دین عالیملری و سوننی اینانجلی اینسانلاری ایدی. قیزیلباشلار تبریزین کوچه لرینده اللرینده بالتا دولاشیر خلیفه لره لعنت گؤندریردیلر. ائودن دیشیاری چیخیب «داها چوخ لعنت» سؤیله مه ینلرین ائولرینه گیریب عایله نی قتل ائدیب قیزلارا تجاووز ائدیردیلر. آنادولونون بوزقیرلاریندان گلمیش آقرئسسیو کوتله مدنییت و تیجارت مرکزی اولان تبریزی محو ائدیردی. سوننیلرین دَیَری سادجه کؤپک قدر اولدوغو اوچون اونلارین کؤپکلرینی ده اؤلدوروردولر. تبریز هئچ بیر زامان بئله بیر دهشتله قارشیلاشمامیشدی. شهرین اؤنده گلن آدلاری باشقا اؤلکه لره قاچماق اوچون یول آختاریردیلار.[17] تبریز سوننی عالیملریندن چوخو عایله لرینی ده گؤتوروب شهردن قاچدیلار.[18] بو آرادا شهرین لوتولاری و آوارالاری دا

[16] Əmir Mahmud Xandəmir "Tarixi-Şah İsmayıl və Şah Təhmasib" 66.

[17] Venizlilərin səfərnaməsi, təircümə Mənuçehr Əmiri Xarəzmi nəşriyatı Tehran 1349) سفرنامه ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری انتشارات خوارزمی تهران 1349

[18] Həbib- ül Seyr Qiyasəddin Xandəmir 468.

قیزیلباشلارا قاتیلیب قیلیجلا قوشاناراق قادینلارا تجاووز ائتمه یه، سوننیلری یاغمالاماغا باشلادیلار. قیزیلباشلارلا بیر یئرده «تبررایان» آدیندا بیر تشکیلات قوردولار. «تبررا» عرب دیلینده اوزاقلاشماق و «توَللا» یاخینلاشماق، سئومک دئمکدیر. شیعه نین ایکی تمل قاورامی «توللا» و «تبررا»دیر. توللا، یعنی اهلی-بئیتی سئومک و تبررا، یعنی اهلی-بئیتی سئومه یَنلردن اوزاقلاشماق. اهلی-بئیت، یعنی ائوین اهلی. علی نین اؤز ائوی وار ایدی. اهلی-بئیت گئرچک آنلامدا حضرت محمدین قادینلاریندان عیبارت اولموشدور. اهلی-بئیت قورآندا حضرت ایبراهیم و حضرت محمدین ائو خالقی کیمی قوللانیلمیشدیر. ایسلام اؤنجه اهلی-بئیت لقبی قورئیش قبیله سینه عآید ایدی. بوراداکی «بئیت»دن، یعنی ائودن مقصد ایسه کعبه دن عیبارتدیر. ایسلامدان سونرا «اهلی-بئیت» آنلاییشی سیاسی آنلام داشیماغا باشلامیشدیر. اوچونجو خلیفه عوثمانین وفاتی و علی ایله امویلر آراسینداکی خیلافت یاریشیندان سونرا بو آنلاییشین سیاسی یوکوملولوگو داها دا آرتمیشدیر. بو سیاسی آنلاییشا گؤره اهلی-بئیتدن آماج پئیقمبرین عایله سی اولاراق نیته له نن علی، فاطیمه، حسن و حوسئیندن عیبارتدیر. قوراندا اهلی-بئیت اوچ سوره ده کئچر. 28-جی سوره نین 12-جی آیتی. 11-جی سوره نین 73-جو آیتی. 33-جو سوره نین 33-جو آیتی. داها سونراکی دؤنملرده ایقتیدار ساواشیندا بو آیتلره دایاناراق حضرت محمددن حدیثلر اورتایا چیخاریلمیشدیر. شیعه یه گؤره سوننیلر اهلی-بئیتی سئومه دیکلری اوچون اونلاردان اوزاقلاشماق و فورصت اولورسا، اونلاری قتل ائتمک

لازیمدیر. آنجاق سوننیلرین اهلی-بئیتی سئومه دیکلری ایله باغلی هئچ بیر بلگه یوخدور. کربلا اولاییندان دولایی سوننیلر ممنون اولمامیشلار. او بیر ایقتیدار ساواشی اولموش. ایسلام تاریخینده کی آجی حادیثه دیر. اولوشومواندا دا سوننیلرین رولو اولمامیش. فارس دیلینده بیر ده «تبر» سؤزو وار. فارس دیلینده کی «تبر» بالتا آنلامینمادیر. تبر سؤزو «تبررا» سؤزونه یاخین سؤزدور. تبریزده قورولان «تبررایان» تشکیلاتی نین ایکی آنلامی وار ایدی. سوننی اینانجی اولانلاری قتل ائتمک و بیر ده تبر قوللاناراق قتل ائتمک. بو اوزدن ده «تبررایان» تشکیلاتی نین قاتیللری اللرینده «تبر» (بالتا) شهرده دولاشیر و خلیفه لره لعنت گؤندریلمه سینی ایسته ییردیلر. سسی چیخمایان، یا دا یاواش سؤیله یه نین باشی تبررایان تبرلری (بالتالاری) ایله وورولوردو. تبررایان تشکیلاتینی یاخشی آنلایا بیلمه میز اوچون ایراندا خومئینیدن سونرا قورولموش اولان «سیپاه سیلاحلی اؤرگوتو» گؤز اؤنونده بولونمالیدیر. خومئینی، شاه ایسماعیلین کوپیسی اولدوغو کیمی «سیپاه» تشکیلاتی دا «تبررایان» تشکیلاتی نین کوپیسی اولموشدور. تبررایان تشکیلاتی نین تبریزده قتل ائتدیکلری اینسانلار حاققیندا تاریخده بیلگیلر وار: بیر نئچه گون ایچینده تبریزده 20 مین اهالی اؤلدورولدو. شاه ایسماعیلین تبریزده تؤرتدیگی جینایته بشر تاریخی تانیق اولمامیشدیر. بلکه شاه ایسماعیلی نئرونلا قییاسلاماق اولار.[19] شاه ایسماعیلین تؤرتدیگی قتللرین خبری آوروپایا دا گئدیب چاتمیشدی. شاه ایسماعیلین آناسی عالمشاه بگوم بایییندیرلی سویونا

[19] Venizlilər səfərnaməsi 310-409. سفرنامه ونیزیان 310-409

منسوب اولان خانیم ایدی. اوزون حسنین قیزی ایدی. تبریزده قتل ائدیلن بایندیرلیلار اونون قان قوهوملاری ایدی. قارداشلاری، قارداشلاری نین اوشاقلاری، باجیلاری، امیلری ایدی. بو قتلی دوردورماق اوچون شاه ایسماعیلین آناسیندان یاردیم ایسته نیلمیش اولمالی کی، عالمشاه بگوم اوغلونا قارشی چیخار. ایسماعیلی تبریزده بایندیرلی سویقیریمی تؤرتمکدن ساقیندیرار. آدام اؤلدورمکدن لذت آلان شاه ایسماعیل آناسینی دا اونون امرینه قارشی گلدیگی اوچون اؤلدورر.[19-2] تاریخده آناسینی اؤلدورن اونلو حؤکمدارین بیری نئرون ایسه، دیگر ده شاه ایسماعیلدیر. شاه ایسماعیلین آناسینی اؤلدورمه سینی وئنیزلی تاجیر بو شکیلده آنلاتماقدادیر: «... شاه ایسماعیل تبریزه گیردیگینده هئچ بیر موقاویمتله قارشیلاشمادی. بونا باخمایاراق شهرده قتل تؤرتدی. اونون امری اوزرینه حامیله سوننی قادینلارین دا قارنینی سؤکدولر. سولطان یعقوبون و دیگرلری نین مزارینی سؤکوب سوموکلرینی چیخاریب یاخدیلار. تبریزین 300 فاحیشه سینی بیر یئره توپلاییب قیلیجلاری ایله ایکییه پارچالادیلار. الونده باغلی 800 کیشی نین باشینی کسدیلر. تبریزین کؤپکلرینی ده اؤلدوردولر. ایسماعیل بیر چوخ جینایت تؤرتدیکدن سونرا آناسینی حوضورونا چاغیرتدیردی. آناسی نین بیر بایندیریلی حربچیسی ایله ائولندیگینی بیلدیکدن سونرا امر وئردی کی، گؤزلری اؤنونده اونون باشینی کسسینلر. نئروندان سونرا بؤیله بیر

[19-2] Reha Çamuroğlu, "İsmail", Everestyayınlar, 10-cu basım 2007-İstanbul, ayrıntılı bilgilər s. 237-244.

ظالیمین تاریخده اولدوغونو سانمیرام.»[19-3] قیزیلباشلار چوخ قیسا زامان ایچینده تبریزین بوتون تاریخی معمارلیقلارینی سوننی اورونو اولدوغوندان سؤکوب یوخ ائتدیلر. صفوی اؤنجه سی تبریز معمارلیغیندان ارک قالاسیندان و گؤیمسجیددن باشقا هئچ بیر شئی قالمادی. بونلارین قالمالاری نین سببینی ایره لیده آنلاداجاغام. دؤرد خلیفه نین آدلاری یازیلی اولان جامیلری و باشقا یئرلری سؤکدولر. سوننی بایيندیرلیلاردان قالان بوتون معمارلیق میراثلارینی سؤکدولر. سوننیلرین قوتسال یئرلرینده آت-ائششک باغلاییب تؤوله یه دؤنوشدوردولر. قبریستانلیقلاردا داشلار اوزرینه خلیفه آدلاری یازیلان مزارلاری سؤکدولر. بایيندیرلیلارین و قاراقویونلولارین مزارلارینی تامام سؤکدولر. تبریزدن سونرا سیرا باشقا شهرلره گلیردی. بوتونویله سوننی اولان اردبیل اهالیسی ایله ده تبریزده کی کیمی داوراندیلار. اردبیلین فقیهلرینی، دین موعلیملرینی، موذذینلرینی یاخالاییب اؤلدوردولر، قادینلارینا و قیزلارینا تجاووز ائتدیلر. شاه ایسماعیل اهالییه امر وئردی کی، ائولری نین ایچینه کرمه-تزک دولدورسونلار. تبررایان اردبیلین کوچه لرینده دولاشیر و «ابوبکیره، عؤمره، عوثمانا لعنت» دئیه باغیریردیلار. هانسی ائودن سس چیخمیردیسا، ائوه قالانمیش اولان اودون یاخیلیردی، ائو یانیب کوله دؤنوردو. ائولرین ایچینده چوجوقلار دا یانیب یاخیلیردیلار.[20] بیر ایل ایچینده آذربایجان خاندمیرین دئدیگی کیمی «موردار و ایيرنج»

[19-3] Venizlilər səfərnaməsi, s. 408.
[20] Aləm Arayi Səfəvi 54.

آداملاردان تمیزلندی. اؤلدورولمه یَنلر ده قاچیب باشقا اؤلکه لره یئرلشدیلر.[21] تبریزین قیزیلباشلار طرفیندن ایشغال ائدیلمه خبری آنادولودا ایلدیریم سورعتی ایله یاییلمیش و تورکمن قیزیلباشلاردا روح یوکسکلیگی یاراتمیشدی. آنادولودان آذربایجانا قیزیلباش آخینلاری باشلامیشدی. اؤز یوردلارینی ترک ائدیب آذربایجانا آخیشان قیزیلباش تورکمنلر مال-داوارلارینی دَیَرین-دَیمزه ساتیر، یا دا قیزیلباش اوردوسونا باغیشلاییردیلار. عوثمانلی نین باسقیلاریندان و آغیر وئرگیلریندن بئزمیش اولان علویلر بیر قورتولوش یولونون آچیلدیغینی سانمیشدیلار. علوی اوزانلار «آچیلین قاپیلار شاها گئده لیم» دئیه جوشوردولار.*

[21] Həbib- ul Seyr 468.

* Pir Sultan Abdalın bir çox şeir parçaları 16-cı əsr Anadoludakı qarış və pozuq durumun göstəricisidir. Bu dördlüklərə baxalım:

Bu il bu dağların qarı əriməz
Əsər badi-səba, yel pozuq-pozuq
Türkmən qalxıb yaylağına yürüməz
Yıxılmış əşirət el pozuq-pozuq

Qızılırmaq kimi çağladım axdım
Əl vurdum köksümün bəndini yıxdım
Gül üzlü cərənin bağına çıxdım
Girdim baxçasına gül pozuq-pozuq

Əlim tutmaz güllərini dərməyə
Dilim tutmaz xəstə hâlın sormaya
Dörd cavabın mənâsını verməyə
Sazım düzən tutmaz tel pozuq-pozuq.

Pir Sultan'ım yaratıldım qul deyə

عوثمانلی تاریخچیسی کامال پاشازاده آنادولو قیزیلباش تورکلری نین آذربایجانا آخیشینی بو میصراعلارلا آنلادار:

تورکلر ترک ائتدیلر دییارلارینی
یوخ باهایا ساتدیلار داوارلارینی.[22]

یئنه سعادتدین هوجا دئیه بیر باشقا عوثمانلی یازاری ایسماعیلین تاختا چیخماسینی و عاغیلسیز تورکلری اؤزونه موريد ائتمه سینی بو شکیلده آنلادار:

باشینا تاج آلدی چیخدی او پلید
ائتدی بی ایدراک اتراکی موريد.[23]

بو زامان قیزیلباشلارین یاغمالادیغی قنییمتلری آلماق اوچون تبریزده بولونان وئنیزلی بیر تاجیر خاطیره لرینده یازیر:

تبریزده اولدوغومدا آنادولودان کؤنوللو اولاراق شاه ایسماعیلین بویوروغو آلتینا و اونون بایراغی نین آلتینا کئچن آخینلاری گؤردوم. اؤزللیکله آنادولودان، قاراماندان آخینلار گلیردی. ایسماعیل دا اونلارا عینایتده بولونور، وظیفه و مقام وئریردی.[24] قیزیلباشلارین سایی آرتدیقجا آذربایجان تورکلری نین قارا گونو ده آرتیردی. آذربایجانا چاتان هر قیزیلباش سوننی اؤلدوروب شئیخلری نین اینتیقامینی آلیردی. اصلینده

Zâlim paşa əlinden mi öl deyə
Dostum məni ısmarlamış gəl deyə
Gedəcəyəm amma yol pozuq-pozuq.

[22] Faruk Sümer "Safevi devletinin kuruluşu ve gelşmesinde Anadolu Türklerinin rolü"

[23] Eyni qaynaq.

[24] Venizlilərin səfərnaməsi 413.

ایسه، اینتیقام آدی آلتیندا خالقین مالللارینا صاحیبله نیردیلر. وئنیزلیلرین آنلاتدیقلارینا گؤره تبریز، اردبیل و زنگان کیمی آذربایجانین بؤیوک شهرلری قانلی گونلر کئچیریر خالق قتل ائدیلیر، آجلیق و صفالتدن یوخ اولوردو. یئرلی اهالی نین قیزلاری و قادینلاری فاحیشه لیگه زورلانیردی. یاراشیقلی سوننی جاوان اوغلانلارلا سئکس یاپیر اونلارا جینسی تجاووز ائدیردیلر. گونوموزده ایران ایسلام زیندانلاریندا اوغلانلارا ائدیلن جینسی تجاووز صفوی کولتورونون میراثی اولسا گرک. «شاه ایسماعیل امر ائتدی کی، تبریزین ان یاراشیقلی و گؤزل گنج اوغلانلاریندان 12 اوغلان گتیرسینلر. سارایدا شاه اونلارلا سئکس یاپدی. سونرا اونلارا تجاووز ائدیلمه سی اوچون قیزیلباشلارا بوراخدی.»[25] بوتون بو یؤنتملر سوننیلیگی آشاغیلاماق اوچون ایدی. بو یوللا آذربایجان اهالیسی آشاغیلانمیش مذهبلریندن آسانجا قوپا بیلردیلر. بیر طرفدن قتل، دیگر طرفدن آشاغیلاما. بونلارین حسابینا آذربایجان سلجوقلو، ائلدگیزلر، قاراقویونلو و بایبندیرلی تورک کولتورو و کیملیگیندن تامامن قوپاراق ایران شعوبیه کیملیگی نین بیر پارچاسی اولاجاقدی.

نئجه بیر توزاغا دوشدوکلری نین بیلینجینده اولمایان قیزیلباشلار شاه اوغروندا فداکارلیقلارینا داوام ائدیردی. شاه ایسماعیل تبریزی ایشغال ائدر-ائتمز اؤلکه ده فارسلاشاما باشلاتدی. فارسلارین دؤولتین حسساس وظیفه لرینه یئرلشدیریلمه سورجی داوام ائتدی. شاه ایسماعیلی ایقتیدارا داشییان اساسن یئددی کیشیدن عیبارت اولان

[25] Eyni qaynaq.

«ایختیصاص قورولو» ایدی. بونا تورک دیلینده «لالالیق» دئییلیردی. لالالیق تورک بَیلری نین یؤنَتیم قورولو ایدی. شاه ایسماعیل باشینا تاج قویدوقدان سونرا لالالیق قورولونو قالدیردی. یئرینه «وکیلی-نفسی-همایون» گتیردی. بو ایفاده ایستر-ایسته مز بیزه 20-جی عصرده پهلویلرین سیاسی قاوراملارینی خاطیرلادیر.

شاه ایسماعیل دؤولتین قورولوشوندان آلتی ایل سونرا 1508-جی ایلده حوسئین بَی شاملونو بو گؤرَودن آلدی و یئرینه بیر فارس اوتورتدو.[26] بو گؤرَو شاه ایسماعیلین هم «پادشاه» اولاراق سییاسال ایقتیداری نین، هم ده «مورشیدی-کامیل» اولاراق اینانجسال ایقتیداری نین وکیللیک قورومو ایدی. بو قوروم بیر سوره لیگینه هم ده باشباخانلیق گؤرَوینی یاپدی. وکیل، شاه ایسماعیلین «آلتئر ائگو»سو، یعنی ایکینجی کیشیلیگی ایدی. بو قورومون یارادیلماسی، شاه ایسماعیل نزدینده، تئوکراتیک یؤنه تیم بیچیمی ایله سییاسال بروکراسی آراسینداکی بوشلوغو قاپاتان کؤرپو ایدی.[27] بو تاریخدن اعتیبارن فارس عونصورو اورتایا گیرمیش، قورولوشوندا هئچ بیر قاتقیلاری اولمایان آریستوکراتیک عایله لر، اورتودوکس شیعه آراجیلیغی ایله گلنکسل روللارینی اویناماغا باشلامیشلار. یؤنه تیمه قاتیلاجاقلار و سونرا کندی اینانج، دیل، کولتور و دئنه ییملری ایله دؤولتی اله کئچیره جکدیلر.[28] قیزیلباش بَیلرین

[26] Ankara Hüseyin Gazi Derneği, YOL dergisi sayı 19 İsmail Kaygusuz "Aleviliğin Kızılbaş Siyasi Hareketi ve Şah İsmail" Ankara.
[27] Eyni qaynaq.
[28] Eyni qaynaq.

ائتکیسینی آزالتماغا یؤنه لیک شاه ایسماعیلین بو داورانیشی بیر ایران دؤولتی یاراتمایا یؤنَلن ایلک بلیرتی ایدی.[29] ایقتیداردان اوزاقلاشمالارینی گؤرن قیزیلباشلار بونا اعتیراضلارینی شاهین تعیین ائتدیگی ائلبایلاری (والیلری) تئرور ائده رک اورتایا قویارلار. 1524-1508 ایللری آراسیندا بئش فارس، شاه وکیلی بیر-بیرینی ایزله دی. شاه ایسماعیل، شاه وکیلینی قیزیلباش اوردوسونون باش کوموتانی امیرالامرانین (امیرلرین امیری) صلاحییتینه ائشیت قیلمیشدی. شاه ایسماعیلین بو داورانیشینا اعتیراض اولاراق بئش وکیلدن اوچونو قیزیلباشلار اؤلدوردولر.[30] 1508-جی ایلدن سونرا قیزیلباشلار نئجه بیر توزاغا دوشدوکلرینی حیسس ائتمه یه باشلامیشدیلار. باشلارینا دیللرینی بیلمه دیکلری فارسلارین کئچه جگینی عاغیللارییندان کئچیرمه میشدیلر. بو اوزدن ده 1508-جی ایلدن سونرا آنادولو قیزیلباشلاری آرتیق شاه ایسماعیلا عسگر وئرمز.

شاه ایسماعیل 1509-جو ایل ییلدیزداغی توپلانتیسیندان سونرا کندیسینه عسگر وئرمه یَن آنادولو قیزیلباشلارینی اوزو اوسته بوراخمیشدی. 1511-جی ایلده بوزقونا اوغرایان شاهقولو طرفدارلارینی صفویلره سیغینارکن، کاروانلارا باسقین یاپمیشلار بهانه سی ایله اؤلدورتموشدو.[31]

[29] Eyni qaynaq.
[30] Eyni qaynaq.
[31] Eyni qaynaq.

شعوبیه نین قیزیلباش تورکلری شاه ایسماعیل واسیطه سی ایله نئجه قوللاندیغی آچیقجا گؤرَولمکده دیر. آراشدیرمالاریمیزین داوامیندا شاه ایسماعیلین بیر شعوبیه مأمورو گؤرَوینی یاپدیغینی گؤره جه ییک.

صفوی دؤولتی نین تطبیقاتی

شاه ایسماعیل تبریزی ایشغال ائتدیکدن سونرا اؤزونو ایران شاهی اولاراق دویوردو. او، چوجوقلوق ایللرینی ایستخر قالاسیندا و کارکییا ساراییندا دؤرد دیوار آراسیندا کئچیرمیش، تبریزین ایشغالیندان اؤنجه تقریبن بیر ایل ده قیزیلباشلار آراسیندا اولموشدو. یئددی یاشیندان 14 یاش آراسینا قدر گیلاندا اولموش گئنیش ایرتیباط چئوره سی اولامیشدی. گیلاندا اولدوغو مودتجه دیگر قارداشلار حاقدا بیلگی وئریلمه میشدیر. ایسکندر بَی تورکمن ایبراهیمین اردبیله گئری دؤندویونو یازیر. اردبیلده اؤیله مشهور بیر سویدان اولان چوجوق مجهول یاشایا بیلمزدی. اونلار آختاریشدایدیلارسا، ایبراهیم یاخالانیب سورقولانمالی، آختاریشدا اولان قارداشلاری نین هاردا اولدوقلاری سورولمالی ایدی. یوخسا ندن یالنیزجا بیر تک یئددی یاشیندا ایسماعیل آدلی چوجوق آختاریلمالی ایدی؟

یوزلرجه کیلومئتر اوزاقلیقدان، آنادولودان ایسماعیلین آیاغینی، اتگینی اؤپمک اوچون قیزیلباشلار زیارتینه گلیردی. قیزیلباشلار بو زیارتی مککه

یه گئتمه یه برابر بیلیر، حجج آدلاندیریردیلار. ایسماعیل قیزیلباشلارین اونو بو شکیلده قوتسامالارینی گؤردوکجه ایستر-ایسته مز چوجوقلوق دونیاسیندا فرقلی دوشونجه لر یارادیر و گئرچکده دن ده اؤزونو یئنیلمز سانیردی. چونکو روحوندا ایمامیلارین روحونون باریندیغینا اینانیلیردی. اونو زیارت ائدن مینلرجه قیزیلباش کوتله سی ایسماعیلین اؤزونو بو شکیلده گؤرمه سینی ایسته ییردی. او دا بو ایستکلره اولوملو جاواب وئردی و قیزیلباشلارین یئنیلمز ولی اوللاهی، بکله نن مئهدیسی ساندی اؤزونو. آللاهین یئر اوزونده تک ولیسی اولدوغونا اینانديریلدی. اینانديریلدی. شیرواناداکی ایلک قلبه سی بو اینانجی اوندا داها دا گوجلندیردی. بؤیله بیر اینانجلا تبریزده باشینا تاج قویوب تانری دؤولتینی، یعنی صفوی دؤولتینی قوردو. تبریزده کی ایلک قونوشماسیندا و تورک-سوننی سویقیریمی امرینی وئردیگینده گؤیلر طرفیندن گؤرَولندیریلدیگینی دئییر و معصوم ایمامیلارین اونون یاردیمچیسی اولدوغونو سؤیله ییردی. شمس الدین لاهیجی و دیگر پرده آرخاسینداکی شعوبیه اوزمانلاری نین یاردیمی ایله شاه ایسماعیل سلطنتین تشکیلاتینی قورماغا باشلادی.

حوسئین بَی له له شاهین وکیلی تعیین ائدیلدی و قیزیلباشلارین گئنل قورمای باشقانی اولاراق «وکیلی-نفسی- هومایون» تشکیلاتی نین باشینا کئچیریلدی. امیر الامرا (امیرلرین امیری) آدلاندی. حوسئین بَی له له یه «آتا» دا دئییلیردی. اونو شاهین معنوی آتاسی ساییردیلار. حوسئین بَی له له حربی ایشلرده قرار وئره جک اولان ایلک کیشی اولدو. قیزیلباشلارین یاغمالادیقلاری ماللارین قئیده آلینماسی اوچون دفتر

ایشلرینه باخاجاق اؤنملی بیری لازیم ایدی. قیزیلباشلارین یازیب-اوخومالاری یوخ ایدی. بایيندیرلی دؤولتینده کاتیبلیک ائتمیش و ایسماعیلین تبریزی ایشغال ائتمه سینه یاردیمچی اولموش زکریا کئچجی «وزیری-دیوانی-اعلا» لقبی ایله بو ایش اوچون تعیین ائدیلدی. یارقی نین باشینا ایسه، موللا شمس الدین لاهیجی گتیریلدی.[33] بوتون حوقوق دوزه نی شمس الدین لاهیجی طرفیندن شعوبیه-شیعه قوراللارینا گؤره دوزنله نه جک و زامان آخیشی ایچینده «موللالیق» آدیندا ایسلام تاریخینده بنزری اولمایان بیر اینستیتوت قورولاجاقدی. شعوبیه آرخاسینجا ایز بوراخمادیغی کیمی، موللا شمس الدین لاهیجی نین ده حاققیندا اؤنملی بیلگی صفوییه تاریخینده وئریلمه میشدیر. شاه ایسماعیلین یئتیشدیریجیسی، صفوی دؤولتی نین پرده آرخاسینداکی عامیللردن بیری اولان شمس الدین لاهیجی. بؤیوک بیر دؤولتین باش یارقیجی اولان بیر آدامین تاریخده بئله گیزلین قالماسی چوخ ماراقلیدیر. اونون حاققیندا وئریلن بیلگی داها اؤنجه آنلاتدیقلاریمین دیشیندا دئییلدیر. ایسماعیلین موعلیمی اولموش، گیلاندا اونو ائییتمیشدی. صفوی دؤولتی قورولدوغو زامان بایيندیرلیلاردان قالان یارقی دوزه نینی، حوقوق سیستئمینی تامامن ردد ائتدیلر و یئنی حوقوق دوزه نی اوچون بیر تک کیتابلاری دا یوخ ایدی. او دؤنملرده حوقوق دوزه نی شریعت اساسیندا ایدی. سوننی فیقهینی صفوییه قبول ائتمه دیگی اوچون یئنی حوقوق دوزه نی اولوشدورولمالی ایدی. یعنی شیعه فیقهینی تشکیل ائتمه لی

[33] Əhsən- üt təvarix 12-ci cild, s. 61.

ایدیلر. شیعه فیقهینی بیله جک تک آدام آذربایجاندا یوخ ایدی. بونون اولوشومو اوچون ده زامان لازیم ایدی. شمس الدین لاهیجی و پرده آرخاسی دیگرشعوبیه آداملاری نین پلانلامالاری اوزرینه قوللاتی-شیعه نین یوواسی اولان لوبناندان دسته-دسته شیعه فقیهلر تبریزه دعوت ائدیله جکدی. اؤنجه بوتون حوقوق دوزه نی شمس الدین لاهیجییه بوراخیلمیشدی. موللا شمس الدین «تبررایان» تئرور تشکیلاتی نین فیکیر دده سی اولاراق بیلینیر. تبررایان تبرلری (بالتالاری) ایله تبریز اهالیسینی فارس موللا شمس الدینین بویوروقلاری اوزرینه اؤلدورووردولر. شعوبیه فیردووسی نین «شاهنامه»ده یازدیغی سیفاریشی یئرینه گتیرمکده ایدی. فیردووسی تورکون قانینی تؤکمکدن، تورک اؤلدورمکدن داها ذؤوقلو بیر شئی اولاماز، تورکون سویو کسیلمه لیدیر یازمیشدی.[34] تبریزده ده تورکون سویونو کسمه یه باشلامیشدیلار. اسکی بیر شعوبیه سیفاریشی ایدی. شعوبیه نین اسکی فیکیر اؤندرلریندن اولان فیردووسی

[34] که آن ترک بد ریشه و ریمن است
که هم بد نژاد است و هم بد تن است
تن ترک بد ذات بی جان کنم
ز خونش دل سنگ مرجان کنم
از آن پس بپرسید از آن ترک زشت
که ای دوزخی روی دور از بهشت
چه مردی و نام نژاد تو چیست؟
که زاینده را بر تو باید گریست
سخن بس کن از هرمز ترکزاد
که انذر زمانه مباد این نژاد
که این ترکزاده سزاوار نیست
کس او را به شاهی خریدار نیست
تو خاقان نژادی نه از کیقباد
که کسرا تو را تاج بر سر نهاد

نین بویوروقلارینی 16-جی عصرده فارس ذهنییتی صفوییه آدی ایله فورمولیزه ائتمیشدی. تطبیقاتچیسی ایسه، آنادولونون بوزقیرلاریندان گلن آدلارینی بیله یازا بیلمه یَن کؤچری تورکلر ایدی. ساغینی-سولونو، گله جگینی آنلامایان و بیر باطیل اینانجین باغنازی (فاناتیگی) اولان قیزیلباش تورکلر. یئنی دؤولتین حوقوق دوزه نی نین اولوشدورولماسی تامامن موللا شمس الدین لاهیجییه بوراخیلمیش. بیر تک جومله تورکچه بیلمه یَن، تمیز فارس اولدوغونو ساوونان، ساسانی کیملیگینه باغلیلیغی ایله اؤوونن بیر کیشی. شمس الدین لاهیجی، ساسانی کیملیگینه منسوبییتیندن دولایی غورور دویان گیلان کارکییا کیچیک دؤولتیندن تبریزه گلیب یئرلشمیشدی. شاه ایسماعیلین بوتون پسیکولوژیسینی بیلمکده دیر، چونکو گیلاندا اونون موعلیمی اولموش، اونون روحونون معماری اولموشدو. شاه ایسماعیلین عاغلینداکی بوتون بیلگیلری شمس الدین اونون قافاسینا دولدورموشدو. گیلاندا آلتی ایللیک موعلیملیگی سیراسیندا شاه ایسماعیلین بئینینی اسیر آلان لاهیجی ایندی ایسه، بوتون آذربایجانی اسیر آلماقدادیر. هم شاه ایسماعیل آدلی بیر چوجوغو آرخادا ایداره ائتمکده دیر، هم ده آذربایجانین تاریخی تورکلوک باغلارینی سؤکمک اوچون پلانلار حاضیرلاماقدادیر. بو تطبیقاتیندا او، بیر تک آدام دئییلدیر. پرده آرخاسیندا فارس چئوره سی ایله بیر یئرده عمل ائتمکده دیر. بو تطبیقات نتیجه سینده آذربایجان تورک کیملیگیندن و تورک دونیاسیندان قوپاریلاراق فارس اینانجی نین و فارس شعوبیه کیملیگی نین ایچینده حبس ائدیله جکدی. ساختا و خیالی انوشیروان ساسانی

عدالتی نین نوستالژیسی ایله یاشایان شعوبیه تبریزده یووالانماغا باشلامیشدی. بو پلانلار اوزرینه چوخ قیسا سوره ده قیزیلباشلاری دا ائتکیسیز حالا گتیره جک، «تورک!» دئیه رک آشاغیلاییب دؤولت دوزنیندن اوزاقلاشدیراجاقدیلار. صفوی دؤولتی نین قورولدوغو آندان اعتیبارن تورک سؤزونون ایچی بوشالدیلاجاق و بو ائتنیک قاورامین ایچی آشاغیلیق دویقولارلا دولدورولاجاقدی. بو سورج کؤنوللو آسیمیلعاسیونون اساسینی قویاجاقدی. اؤیله کی، سون 500 ایل زامان ایچینده، یالنیز صفویزه ده تورکلر هیزلا آسیمیله ائدیله جکدیر.

شاه ایسماعیلین ایلک ایللری ایله باغلی تاریخ کیتابلاری اونون آذربایجاندا سویقیریم تؤرتمه سیندن باشقا بیلگی وئرمه مکده دیر. سوننیلری بوتون چوجوقلاری ایله بیر یئرده قتل ائتمه کیمی بیلگیلر تاریخ کیتابلاریندا بولدور. تاریخی وئریلر دین و مذهب مؤوضعوسوندا موللا شمس الدینین صفوییه ده بیرینجی شخص اولدوغونو گؤستریر. بیرینجی گووه نیلیر شخص اولماسی نین سببی شاه ایسماعیلین چوجوقلوق خاطیره لرینه دایانماقدا ایدی. چونکو گیلانداکی گیزلین حیاتیندا اوندان درس آلمیشدی. بو آرادا، اؤزللیکله صفوی دؤولتی نین قورولماسی ایله آنادولودان آخینلار داوام ائتمکده ایدی. ایسکندر بی تورکمن 72 تورک قبیله سی نین آخینیندان بحث ائدر.[35]

[35] Aləm arayi-Abbasi 1084-1087. عالم آرای عباسی 1087- 1084.

آذربایجان شهرلرینده کی شیعه لشدیرمه و شعوبییه لشدیرمه قورخونج اؤلدورمه لرله بؤیوک اوغورلا داوام ائدیردی. آذربایجان قیسا سوره ده بیر طرفدن قتللر سونوجو اولاراق، دیگر طرفدن ده اؤلکه نی ترک ائتمه لرین نتیجه سی کیمی سوننی کیملیگیندن و تاریخی حیات طرزیندن آیریلاراق ایرانیلشیردی. شاه ایسماعیل و قیزیلباشلاری سئوسک ده، سئومه سه ک او، بیزیم تاریخیمیزدیر. آنجاق سون 500 ایل ایچینده صفوی پلانی اولاراق تورک دیلی نین فارسیزه ائدیلمه سی و تورکلوگون دوغال وارلیغیندان بوشالدیلماسی سؤز قونوسودور. شاه ایسماعیل آچان جیغیردا ایره لیله ین تاریخ سورَکلی فارس کیملیگینی اینکیشاف ائتدیرمیشدیر. سونوج اولاراق بو تاریخین ایچیندن مودئرن فارس دؤولتی دوغموشدور. ایران ایسلام جومهوریتی صفویلیگین مودئرن واریانتیدیر. تاریخی اولایلاری سببینه و نتیجه سینه گؤره آراشدیرماق گره کیر. صفوییت نتیجه اولاراق فارس دؤولتی دوغورموشدور. هئچ بیر نتیجه سببی نین دیشیندا اورتایا چیخماز. سببی بیلمه مک نتیجه نین سببسیز اولماسی آنلامیندا دئییلدیر. سبب-نتیجه آراسینداکی دیالئکتیک باغلارین اینجلنمه سی ایله تاریخی گئرچکلرین آچیقلانماسی علمیلییه داها یاخین اولا بیلر. بو، اؤزللیکله ایبنی-خلدون طرفیندن اورتایا قویولموش بیر آراشدیرما یؤنته میدیر. یعنی تاریخ، سادجه روایتلردن، ناغیللاردان عیبارت دئییلدیر. اونون اورونلری وار. تاریخ، یالنیز سبب اولمادیغی کیمی، سادجه نتیجه ده دئییلدیر. بیر بوتوندور. بونلاری بیر بوتونلوک باغلامیندا آراشدیرماقدا یارار وار. عوثمانلی نین نتیجه سی

مودئرن تورک دؤولتی و صفویلیگین نتیجه سی مودئرن فارس دؤولتی اولموشدور. بو وئریلر نه یی گؤسترمکده دیر؟ بو وئریلر گؤسترییر کی، ایسلام سونراسی بؤیوک آسیا و اورتا دوغو تاریخی تورک-ایسلام دوغرولتوسوندا ایره لیلرکن، صفوییتله بو بؤلگه نین بؤیوک قیسمی فارس-شیعه-شعوبی عیرقچیلیگی ایستیقامتینه سؤوق ائدیلمیشدیر. چونکو یالنیز صفوییتین نفه سی توخونان ایندیکی ایران بؤلگه سی تورکلرین الیندن چیخمیش فارسلارا تسلیم ائدیلمیشدیر. ایندیکی آذربایجان جومهوریییتی نین تورک دیللی بیر دؤولته دؤنوشمه سی ده تامامن تصادوفون نتیجه سیدیر. تاریخی قانونا اویقونلوغون محصولو دئییلدیر. یعنی «تورکمنچای» آندلاشماسی ایله داها سونرا آذربایجان آدلاناجاق اولان او بؤلگه صفوییتین تاریخی موحیطیندن آیریلماسا ایدی، ایندی اورا دا تبریز و دیگر شهرلر کیمی فارسیزه ائدیلمیش اولاجاقدی. اوردا میللی دؤولتین تشکیلی صفوی تاریخی موحیطیندن روس گوجو حسابینا قوپمانین نتیجه سیدیر. گونئی آذربایجانین دا قورتولوشو بؤیله بیر قوپوشلا مومکون اولاجاقدیر. چونکو صفوی تاریخی موحیطی فارس ذهنییتی ایله سرتجه دوناتیلمیشدیر. یوخسا باکی نین تبریزدن نه یی آرتیقدیر کی، باکی اؤز دیلینده یازیب اوخودو، آنجاق تبریز سون یوز ایلده فارس میلللییتچیلیگی نین تئوریلرینی هم یازدی، هم ده تطبیق ائتدی. بو گونکو فارس-ایران دؤولتی تام اولاراق صفویلردن باشلایان سورجین اورونودور. هر قوپوش یئنی فرقلی اولوشوم ساغلار. صفوییتله آذربایجان ائلدگیزلر، سلجوقلولار، بایيندیرلیلار کیمی مؤحتشم تورک کئچمیشیندن

قوپاریلدیغیندان فارسلاشما مجراسی ایچینه سوخولدو. تورکمنچای آندلاشماسی ایله آذربایجان جومهوریییتی صفوی تاریخی موحیطیندن قوپدوغوندان تورکلشدی. صفویزه ده موحیطده تورکلوک شعورو دوغماز، دوغاماز. او سیستئم فارس-شعوبیه-شیعه عیرقچیلیگی ایله سرت بیر شکیلده توخونولموشدور. 1930-لارا قدر آذربایجان جومهوریییتی بؤلگه سینده ده یازیشما و دوشونجه دیلی فارسجا ایدی. روس کولونیزاسیونو فارس دیلینی اوردان دیشلار اولدو. صفوی فلاکتینی باشقا بیر فلاکت اورتادان قالدیردی. م.ا. رسولزاده روسلاری خئییر وئرن دوشمن آدلاندیرار.*

یئنی ساواشلار

* Rəsulzadə "Qafqaz türkləri" kitabında bu durumu farsca bu misra şeirlə nitələr:
"Ədov şəvəd səbəbi-xeyr gər xuda xahəd"- Tanrı istərsə düşmən xeyrlərə səbəb olar, ruslar kimi.

1502-جی ایلین قیشیندا الوند بَی بایيندیرین ارزینجاندا دوزنلی بیر اوردو ایله تبریزه سالدیرماق ایسته دیگی خبری گلدی. شاه، قیزیلباش اوردوسونون باشیندا ارزینجانا یولا دوشدو. الوند بَی یا قیزیلباش قارشیسندا دیرنه بیلمه دی، یا دا تبریزه گیرمک پلانیندان دولایی ارزینجانی ترک ائدیب ناخجیوانا یوللاندی. قیزیلباشلار ارزینجانا واردیقلاریندا الوند بَی ناخجیواندان تبریزه گیردی. تبریز اهالیسی اسکی موتلو گونلره، دؤولتین اینسانلارین اینانجینا موداخیله ائتمه دیگی گونلره گئری دؤندوکلرینی سئوینجله قوتلادیلار. آنجاق اونلارین سئوینجی اوزون سورمه یه جکدی. قیزیلباشلار تبریزه گئری دؤندولر. الوند بَی تبریزین دیشیندا اونلاری قارشیلادی و ساواش باشلادی. الوند بَی بو دفعه ده یئنیلیب همدانا، اوردان دا باغدادا قاچدی. سونرا دا دییاربکیره و ارزینجانا گئری دؤندو و بیر ایلدن سونرا ارزینجاندا اؤلدو. قیزیلباشلار تکرار تبریزه گیردیکلرینده تبریز اهالیسینی الوند بَیی سئوینجله قارشیلادیقلاریندان دولایی سرت شکیلده جزالاندیلار. ائولری یئنیدن آتشده یاخدیلار.

بو زامان شیرازدا بولونان موراد بایيندیر اوردوسویلا آذربایجانا طرف حرکته باشلامیش و همداندا اوتراق سالمیشدی. 1503-جو ایلده موراد بایيندیر ایسماعیلین تابئعلیک ایسته مه سینی ردد ائتمیشدی. ایسماعیل 12 مینلیک قوشونلا تبریزدن ساواشماق اوچون یولا چیخدی. قیزیل اوزن چاییني کئچیب همدانا دوغرو یورودو.[1] مورادین 70 مینلیک

[1] Əhsən-üt təvarix s. 330

اوردوسویلا 1503-جو ایلده ساواش باشلادی.[2] موراد بایندیر یئنیلیب شیرازا گئری دؤندو. همدان و چئوره سی قیزیلباشلارین کونترولونا کئچدی. قیزیلباشلار ایصفاهانا دوغرو حرکت ائتدیلر. قیسا سوره ده ایصفاهانی اله کئچیردیلر. ایصفاهان تا سلجوقلاردان بری اؤنملی سیاسی مرکزلردن بیری ایدی و اهالیسی سوننی مذهبینده ایدی. ایصفاهاندا سوننی مدنییت میراثی نه واردیسا، هامیسینی یوخ ائتدیلر. بو یوخ ائدیلنلر سلجوقلاردان قالان میراث ایدی. صفوییت بایندیرلی تورک دؤولتینی بو یئرلردن ده سیلیب فارس گله جگینه بوراخدی. تبریزده اویقولانان آشیری شیعه لشدیرمه پولیتیکاسی قانلی بیر شکلیده ایصفاهاندا دا داوام ائتدی. ایسماعیل آنادولودان یئنیجه گلمیش دورموش خان آدیندا گنج بیر قیزیلباشی ایصفاهانین ائلبایی (والیسی) تعیین ائتدی. 1504-جو ایلده موراد بایندیرین بوتون اؤلکه سی قیزیلباشلار طرفیندن اله کئچیریلدی.[3] آرتیق قیزیلباشلارین اؤنونده هئچ بیر انگل قالمادیغیندان کؤرفزه قدر ایره لیله دیلر. موراد بایندیرین یئنیلگه سی بؤلگه حاکیملری نین ایسماعیلا کؤنوللو تسلیم اولمالارینا سبب اولدو. ایسماعیلا هدییه گؤندریب یانیندا اولدوقلارینی دویوروردولار. قیزیلباشلارین نفسلری توخوندوغو یئرده قانلی شکیلده شیعه لشدیرمه و یا نتیجه اعتیباری ایله شعوبییه لشدیرمه داوام ائدیردی.

[2] Eyni qanyaq.
[3] Eyni qaynaq s. 331.

سلجوقلار دؤنمیندن باشلایاراق بو بؤلگه لرده تورکلر مسکونلاشماغا باشلامیشدیلار. موغوللارین گلیشی ایله بؤلگه ده تورک نوفوسو داها دا آرتمیشدی. بایندیرلیلار دؤنمینده تورکلر بو بؤلگه نین گئرچک صاحیبلری اولموشدو. صفویلردن اؤنجه کی دؤولتلرین خالقین اینانجی ایله هئچ بیر ایشلری اولمادیغیندان تورکلرین بؤلگه ده کی وارلیقلاری سای باخییمیندان اوستونلوک تشکیل ائدیردی. صفویلرین شیعه لشدیرمه سی و شیعه نین ده دیلی نین و ادبییاتی نین فارسجا اولماسی سببی ایله بو بؤلگه لرده یاشایان تورکلرین هیزلی بیر شکیلده فارسلاشمالاری باشلادی. تاریخی سوسیال توخو (شبکه) صفویلرین مذهبی عملییاتلاری نتیجه سینده پوزولموش و تورکلر کؤکلریندن قوپاریلاراق شعوبیه نین صفوی سالدیریسی قارشیسیندا ساوونماسیز بوراخیلمیشدی. 1979-جو ایلده ایران ایسلام دئوریمی ایله یئنیدن باش قالدیران صفویلیک بؤلگه ده سون نفسلرینی وئرمکده اولان تورکلری تاریخدن سیلمه قرارلیغینی اورتایا قویموشدور. فیروزکوه، ایصفاهان و چئوره سینده کی تورکلر هیزلی بیر شکیلده فارسلاشماغا تسلیم ائدیلدیلر. مودئرن ائییتیم و تئکنولوژیک ایمکانلاری الینده بولوندوران مودئرن صفویلیک بو یوخ ائتمه عملییاتینی هیزلاندیرمیشدی.

قیزیلباشلار شیراز و چئوره سینده کی سورونو چؤزدوکدن سونرا قوما و کاشانا طرف یولا دوشدولر. قوم و چئوره سینده عربلرین ایمپئراتورلوقلاری زامانی عربلر یئرلشدیریلمیشدی. 8-جی عصردن باشلایاراق عربلرین بو چئوره لرده مسکونلاشماسی اولموشدو. کربلا

اولاییندان سونرا سیخیشدیریلان عربلر قاچاراق بو قومسال بؤلگه ده یئرلشمیش، داها سونرا شیعه مذهبی قورومسالاشدیقدان سونرا بو مذهبده بولونموشلاردی. سورکلی سوننی ایقتیدارلار طرفیندن آشاغیلانان بو قومسال بؤلگه نین عربلری اونلارا قارشی تاریخی بیر کین بسله مکده ایدیلر. قیزیلباشلارین تاریخه چیخیشی اونلار اوچون گؤیدندوشمه فورصت ایدی. یاقوت حموی قومون بیر عرب شهری اولدوغونو یازار. یاقوت حموی بیر حئکایه ده قوملا باغلی آنلادار: بیر گون سوننی مذهبیندن بیر حاکیم قوما گؤندردیلر. حاکیم، قوملولارین ابوبکیر، عؤمر و عوثمان آدینا حسساس اولدوقلارینی دویموشدو. اورادا کیمسه چوجوقلارینا بو آدلاری وئرمزمیش. بیر گون شهرین حاکیمی آغساققاللاری توپلاییب «منه ابوبکیر آدیندا بیر آدام گتیرمه لیسینیز، یوخسا سیزی اینجیده جه یم» دئییر. اونلار اوچ گون مؤهلت ایسته ییرلر. اوچ گوندن سونرا اوستو-باشی ییرتیق-پیرتیق، چوخ چیرکین بیر آدام گتیریرلر حاکیمین یانینا. بؤلگه نین ان چیرکین مخلوقو کیمی. بو آدامی دا آتاسی گتیریب شهره بوراخیب گئدیبمیش. حاکیم سینیرله نیب اونلارا دئییر کی، بونو منی اله سالماق اوچونمو گتیرمیشسینیز؟ قومون ظارافاتجیل آغساققاللاریندان بیری دئییر: «ائی امیر، بیزه نه ایسترسن ائت، آنجاق بیلمیش اولون کی، بو بؤلگه نین هاواسی ائله دیر کی، آدی ابوبکیر، عؤمر و عوثمان اولانی بو گونه سالیر.» امیر اونون بو سؤزو اوزرینه گولمه یه باشلاییر و اهالینی راحات بوراخیر.[4] قوم و کاشان اهالیسی

[4] Yaqut Həməvi, Mo´cəm-əl Bələdan (Ölkələr sözlüyü) 4:

«قوللاتی-شیعه» (آشیری شیعه) مذهبینه عآید ایدیلر. 12 ایمامین پئیقمبر کیمی معصوم اولدوغونا و مؤعجوزه لر گؤسترمیش اولدوقلارینا اینانیردیلار.* صفوی مؤلیفلر قوم شیعه لری نین سککیز یوز ایل تقییه یاپدیقلارینی یازماقدادیرلار.[5] بؤیوک اولاسیلیقلا بو، صفویلرین اویدورمالاریدیر. چونکو شیعه لره قارشی داها اسکی دؤنملرده دؤولتله

یاقوت حموی، معجم البلدان 4 :397-399. 397-399

* Peyqəmbər isə, heç bir möcüzə göstərməmişdi. "Mən də sizin kimi insanam", "Mənim möcüzəm bu kitabdır" söyləmişdi. Çağımızda Məhəmməd Müctəhid Şəbistəri modern hermenevtik verilərindən yola çıxaraq Quran üzərinə yeni açıqlamalar gətirmişdir. Onun "Varlığın peyqəmbəranə oxunuşu" adında kitabını türk dilinə tərcümə etmişəm. Şəbistəri imamların məsumluğunu qəbul etməyərək bu sualı sorar: İmamlar məsum isə, nədən öz dualarında Tanrıdan əfv diləmişlər. Demək onların özlərinin bildikləri və kimsənin bilmədiyi, ancaq Allahın bildiyi xətaları və günahları olmuş ki, Allahdan əfv diləmişlər. Suçsuz və xətasız adam durub durduğu yerdə nədən əfv diləsin və hansı xətalarının bağılanmasını diləməlidir? Konkret suçları olduğu üçün onun əfvini Allahdan diləmişlər. Quranın 17-ci surəsinin 73, 74, 75-ci ayətlərində deyilri: "Az qala sənə vəhy olunandan səni sapdırmaq üzrə idilər. Bizə aid olmayan sözləri yanlış olaraq duyurmaq üzrə idin. Bundan sonra sənin lə dost olacaqdılar. Sənə yardım etməsə idik, onlara meyl edəcəkdin. Bu xətaya düşəcək olsaydın, səni dünya və axirətdə iki qat cəzalandıracaqdıq. Bizim qarşımızda sənə yardımçı olacaq kimsəni bula bilməzdin." Anlaşıldığı kimi burada peyğəmbər açıqca xəbərdarlıq edilmiş, uyarılmışdır. Belə olduğu təqdirdə, yəni peyğəmbərin bilə xətaya sürüklənmə olasılığının olduğu bir durumda imamlar necə məsum ola bilər?

[5] Qumi, Xülasət-üt təvarixi, s. 80.

ایشلری اولمادیقلاری سورجه توخونولمامیشدی. یالنیز سورون چیخاردیقلاریندا اونلارا قارشی سرت تطبیقات اویقولانمیشدی. بو تور یازمالار سوننی قارشیتی دویقولاری آلوولاندیرماق اوچون اولموشدو. کاشان اهالیسی ده قوم کیمی قوللاتی-شیعه مذهبینه عآید ایدی. آثار البلاد اثرینده کاشان اهالیسی حاققیندا یازیلیر: «من گؤرموشم کی، کاشان اهالیسی هر گون مئهدی نین ظوهورونو بکله مکده دیر. بونونلا دا یئتینمه ییب قیلیجلاری ایله آتلارا مینه رک شهردن اوزاقلاشیر و مئهدینی قارشیلاماغا گئدیرلر. سانکی مئهدی نین گلمک اوزره اولدوغونو اونلارا خبر وئرمیشلر کیمی داورانیرلار. گون باتدیغیندا چوخ قملی گؤرونتولری ایله گئری دؤنوب و تأسوفله «بو گون ده گلمه دی» دئییردیلر.[6] مؤولانا جلاالدین رومی ده کاشان «قوللاتی-شیعه»سی حاقدا بیر حئکایه آنلادار: آدین عؤمر ایسه، کاشاندا چؤرکچیدن چؤرک ساتین آلا بیلمزسن. بیرینجی چؤرکچی موشتری نین آدی نین عؤمر اولدوغونو دویدوغوندا ایکینجی دوکانچییا حواله ائدر، او دا دیگرینه و بئله جه داوام ائدر و آدام چؤرک آلا بیلمز. آنجاق آدین «علی» ایسه، پاران اولماسا دا چؤرک وئره لر.[7] صفوی اؤنجه سی آذربایجاندا اینسانلارین آدی نین عؤمر،

---

[6] Asar-ul bəlad, Qəzvini "Kaşan" bölümü.

[7] Mövlana Cəlaləddin Rumi "Məsnəvi" 6-ci dəftər.
Gər Ömər nami to əndər şəhre kaş
Kəs nə befruşəd be səd dangət ləvaş
.....
Vər be yek dokkan Əli qofti begir
Nan ən inca bir həvale vo bir əzhir.
گر عمر نامی تو اندر شهر کاش
کس نه بفروشد به صد دانگت لواش

یا دا علی اولماسی کیمسه نی ایلگیلندیرمزدی. صفویلردن سونرا آذربایجان دا کاشانلاشدی. ایندی ده اردبیلده، یا دا تبریزده آدی عؤمر، یا دا عوثمان اولان آدام یاشایا بیلمز. گیریب ائوینده اؤلدوررلر. دیل اوزرینه قورخونج اویقولاما باشلاتیلدی.

بو تاریخی پسیکولوژینی گؤز اؤنونده بولوندوراراق قوم و کاشان اهلی نین قیزیلباشلارین گلیشیندن سئوینمه لری دوغال ایدی. شاه ایسماعیلین ایستیقبالینا چیخیب سئوینجله قیزیلباش اوردوسونو قارشیلادیلار. کاشانین بؤیوک موللاسی نین آدی قاضی محمد ایدی. شاه ایسماعیل بو آدامدان او قدر خوشلاندی کی، دینی ایشلردن سورواملو اولان شمس الدین لاهیجی کیمی گووه نیلیر بیر آدامی نین اولماسینا باخمایاراق اونو دا بو قورومون باشینا گتیردی. دینی ایشلرین سورواملولوغو بئله لیکله ایکی آداما تاپشیریلدی شمس الدین لاهیجی و محمد قاضی کاشانی. محمد کاشانی او گوندن اعتیبارن، ایسماعیلین یانیندا «تبررا» تشکیلاتی نین سورواملولوغونو یوروتمکده ایدی. قیسا سوره ده بو آدام یاغمالار یولویلا بؤیوک بیر فئودالا دؤنوشدو. داها سونرا محمد کاشانی رقیبلری نین توزاغینا دوشه جک و شاه ایسماعیل طرفیندن اؤلدوروله جکدی.[8]

شاه ایسماعیل شیرازدان آیریلدیغیندا قیزیلباشلاردان بیر دسته نی سیمنان و فیروزکوهو اله کئچیرمه یه گؤندردی. بو بؤلگه نین اهالیسی

.....

ور به یک دکان علی گفتی بگیر
نان از اینجا بی حواله و بی زحیر.

[8] Əhsən-üt təvarix , s. 146, Aləm arayi Səfəvi 1363-cü il s. 305.

دئیلمییان (بووئیهلیلر) دؤنمینده (932-1055) موسلمان اولموشدولار. مؤعتزیله مذهبینه یاخین زئیدی مذهبینده ایدیلر. جعفری مذهبینی و قیزیلباشلیغی کسین اولاراق قبول ائتمیردیلر. فیروزکوه و سیمنانین حاکیمی حوسئین کییا چلاوی ایدی. چلاوی اؤزونو ساسانی سویونا منسوب بیلیردی.[9] چلاوی تسلیم اولماییب قیزیلباشلاری مغلوب ائتدی. شاه ایسماعیل اؤزو چلاوینی یئنمک اوچون فیروزکوها حرکت ائتدی. «چوجوقدان یاشلییا قدر بوتون اینسانلاری قیلیجدان کئچیردی.»[10] بؤلگه ده زئیدییه مذهبی تامامن یوخ ائدیلدی. چلاوی «اوستا قالاسی»نا سیغینیب بورادا قیزیلباشلارا قارشی دیرندی. شاه ایسماعیل قالانی قوشاتیب قالایا گئدن سویو دوردوردو. «شاه ایسماعیل بیر نئچه گون عرضینده باشقا ایستیقامتده آرخ قازدیریب، چایین سویونو اورایا یؤنلتدی.»[11] چلاوی 45 گون دیرنیشدن سونرا سوسوزلوقدان تسلیم اولدو. شاه اهالی نین قتلینه فرمان وئردی. حسن روملو یازیر: اوستا اهالیسی بوتونویله اؤلوم شربتی نوش ائتدیلر.[12] ایسکندر بی تورکمن یازیر: بیر دسته قلم اهلیندن ساوایی، او طایفادان هئچ کس خیلاص اولمادی.[13] جاهانگوشایی خاقان کیتابی نین مؤلیفی اؤلنلرین ساییینی اون مین

[9] Tarixi-Rövzət-ül səfa, s. 16.
[10] Həbib-ül seyr 476.
[11] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 87.
[12] Əhsən-üt təvarix s. 79.
[13] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 87.

اولاراق یازار.[14] کییا چلاوینی دمیر قفسه سالدیلار. او، قفسده ایشکنجه آلتیندا اؤلدورولدو. سونرا شاهین امری اوزرینه اونون جسدینی ایچینده بولوندوغو تاختا قفسله بیر یئرده یاخدیلار.[15] کییا چلاوی نین چوجوقلارینی و قادینینی دیری-دیری گؤزلری اؤنونده یاخدیلار. کییانی شاهین امری اوزرینه سویوندوروب دریسیندن بللی یئرلری سویدولار. سونرا دا یاراسینا شیره سوردولر. اونو بیر قفسه حبس ائدیب قفه سین ایچینی قاریشقالار و بؤجکلرله دولدوردولار. بیر نئچه گون چلاوی بو شکیلده قالدی. سونرا یارالاری ایرنله دی. ایشکنجه لردن قورتولماق اوچون باشینی قفه سین سرت تاختاسینا ووروب اینتیحار ائتمک ایسته دی. بونو گؤرَن گؤزتچیلر اونون اینتیحار ائتمه سینی اؤنله دیلر. آنجاق بوینوندان داماری قیریلمیش و قان فیشقیریردی. قیسا سوره سونرا اؤلدو، اؤلدوکدن سونرا جسدی یاخیلدی.[16] اوستا قالاسی دوشدوکدن سونرا بورادا بایيندیرلی سویوندان اولان مراد بی جاهانشاهلو آدیندا بیر کیشی وار ایدی. بایيندیرلیلارین ایقتیدار ساواشی اولدوغوندا قاچیب چلاوییه سیغینمیشدی و ایسماعیللا دا هئچ بیر دوشمنلیگی یوخ ایدی. سادجه سوننی و بایيندیرلی سویوندان اولدوغو اوچون شاه ایسماعیل امر وئردی کی، اونو کاباب ائتسینلر. سونرا قیزیلباشلار اونون اتینی یئدیلر.[17] مراد

[14] Cahangüşayi Xaqan s. 209.

[15] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 87-88 və Tarixi-Rövzət-ül səfa 16. /16 تاریخ روضه الصفا

[16] Qumi, Xülasət-üt təvarix 224-245.

[17] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" 2- ci cild, Əsatir yayını Tehran -1999, s. 136.

بَی جاهانشاهلو غضب اودوندا یاندیریلدی، اینتیقام آلان دؤیوشچولر اونون اتینی یئدیلر.[18] صفوی دئوری نین تاریخچیلرینه گؤره بو، قیزیلباشلارین ایلک لئشیئمه لری اولموشدور. شاه ایسماعیلین امری اوزرینه «چئگین» آدیندا آدامیئین دسته لر تشکیل ائدیلمیشدی. بو دسته لر 12 ایمام آدینا 12 نفردن عبارت ایدیلر. چئگینلر سوننیلرین اؤنجه قولاقلارینی، سونرا بورونلارینی، داها سونرا بدنلری نین باشقا یئرلرینی یئییردیلر.[19] چئگین سؤزو «چیی یئین» نین آسان تلففوظ شکلیدیر. محکوملارین اتلرینی بیشیرمه دن چیی یئییرمیشلر. قیزیلباشلارین یزد شهرینه سالدیریسینی محمد کرره اؤنله دی و بیر چوخ قیزیلباش قتل ائدیلدی. بو خبری دویان شاه یزده یولا دوشدو. ساواشدا محمد کرره یئنیلیب یاخالاندی. اونون چلاوی کیمی درسینی سویاراق بیر قفسه قویوب قاریشقالارا بوراخدیلار. آنجاق چلاوی کیمی اینتیحار ائتمه سین دئیه چوخ دیقت ائتدیلر.[20]

شاه ایسماعیل یزدده اولدوغو زامان سولطان بایقارانین ائلچیسی شاهین حوضورونا گلیب قلبه لریندن دولایی بایقارانین تبریکلرینی و هدییه لرینی اونا ایسماعیلا سوندو. سولطان بایقارا مکتوبوندا شاه ایسماعیلا اؤزویله ائشیت ستاتوس تانیمیشدی. اؤزونو اوندان آشاغی گؤرمه میش برابر گؤرموش و اونا «دونیا موسلمانلاری نین امیری» دئیه خیطاب ائتمه

[18] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 87 və Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" 2- ci cild, Əsatir yayını Tehran - 1999, s.136.
[19] Dehxuda sözlüyü.
[20] Əhsən-üt təvarix 84.

میشدی. اونون «موطلق ویلایتی»نه ایشاره ائتمه میشدی. باطیل سوننی مذهبیندن تبررا ائتمه میش، ابوبکیره، عؤمره، عوثمانا، عایشه یه کؤتو سؤزلر یازمامیشدی. اونون مکتوبوندا «شرقین و قربین خاقانی» تحریر ائدیلمه میشدی.[21] بو مکتوب شاهین خوشونا گلمه میشدی. یزددن طبسه سالدیردی.[22] شاه ایسماعیل بوندان دولایی سینیرله نیب و سولطان بایقارانی جزالاندیرماق اوچون اوردونون خوراسانا دوغرو یولا چیخماسینی ایسته دی. طبس بایقارا اؤلکه سی نین قربده کی سون سینیر شهری ایدی. ایسماعیل 1506-جی ایلین قیشیندا طبسه چاتدی. طبسده یئددی-سککیز مین آدام اؤلدوردوکدن سونرا بؤیوک و جاهانگوشا شاهین غضبی سؤندو.[23] شهرده ساکین اولان جاغاتایلارین بؤیوک حیصه سی اؤلوم قیلیجیندان کئچیریلدی. نهایت، چوخلو قان تؤکولدوکدن سونرا شاه ایسماعیلین قییامت آلووونا بنزر غضب اودو بیر آز سؤندو.[24] شاه ایسماعیل گوجونو سولطان بایقارایا گؤسترمک اوچون طبس اهالیسینی قتل ائتدی. شاه ایسماعیلا سولطان بایقارا سایقیسیز بیر مکتوب یازمامیشدی. سادجه اونو اؤز سولطانی و موسلمانلارین امیری اولاراق آدلاندیرمامیشدی. صیرف بو اوزدن ایسماعیل اوندان اینتیقام آلماق ایسته میشدی. سولطان بایقارا بو آرادا خسته ایدی. ایکی آی سونرا دا اؤلدو و

[21] Eyni qaynaq.
[22] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 88.
[23] Cahangüşayi Xaqan 220.
[24] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 88

اؤلکه سی اؤزبک شاهی نین کونترولونا کئچدی. ایسماعیل ایصفاهانا گئری دؤندو. داها اؤنجه کی ایصفاهانا سالدیریسیندا شهردن قاچیب و سونرا گئری دؤننلری شهرین مئیدانیندا توپلادی. هامیسی نین مالینی یاغمالاییب اؤزلرینی اؤلدوردو. سونرا اونون اوردوسویلا قفسده داشینان محمد کرره نین گتیریلمه سینی ایسته دی. شهرین مئیدانیندا بؤیوک بیر آتش یاخدیلار. محمد کرره نین گؤزلری اؤنونده بوتون عایله سینی دیری-دیری یاخدیرذی. سونرا دا محمد کرره نین اؤزونو قفه سی ایله بیر یئرده یاواش یاواش کاباب ائتدیلر.[25] شاه ایسماعیلین آتاسی حئیدر تبرساندا اؤلدورولموشدو. شاه ایسماعیل بیر تابور (باتالیون) قیزیلباش تبرسانا گؤندردی. تبرسانین اهالیسی قتل ائدیلدی.[26] تبرسان اهالیسی نین حئیدرین اؤلوموندە هئچ بیر سوچلاری یوخ ایدی. تک سوچلاری سوننی اولمالاری ایدی. امیر نجم الدین رشتی نین وساطتی اوزرینه رشت اهالیسینه توخونولمامیشدی. چوخ ایلگینچ اولان بودور کی، ایسماعیلی قورویوب صحنه یه چیخاران کارکییا عایله سیندن و سولاله سیندن داها خبر اولمامیشدی. بو امیر نجم الدین رشتی داها سونرا صفوی دؤولتینده «وکیلی نفسی هومایون» تشکیلاتی نین باشقانی اولاجاق و اؤلکه ده فارسلاشدیرما سورجی باشلاداجاقدی. بونون سونوجو اولاراق دا قیزیلباشلار طرفیندن تئرور ائدیله جکدی. شاه ایسماعیل دؤرد

[25] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 89 və Həbib-ül seyr 3/480-482 və Cahangüşayi Xaqan 225-226.
[26] Əhsən-ül təvarix 31 və Qumi, Xülasət-ül təvarix 88.

قیزیلباش تابورونو کوردیستانی آلماق اوچون گؤندردی. قیزیلباشلارین داغلاردا ساواشاجاق تجروبه لری اولمادیقلاری اوچون چوخلو تلفات وئردیلر. تابورلاردان ایکیسی نین کوموتانلاری دا اؤلدو. یئنیله رک شاه ایسماعیلین یانینا گئری دؤندولر.[27] بوندان سونرا شاه ایسماعیل هئچ واخت کوردیستانا سالدیرمادی. بیر نئچه کره مکتوب یازاراق اونلاری منسوخ مذهبلریندن «حاق مذهبی!»نه دعوت ائتدی، بونا دا کوردلر اؤنم وئرمه دیلر. کوردلرین شیعه لشمه مه لری نین ده سببی بو اولموشدور. بو گون ده ایراندا کوردلرین فارسلاشمامالاری نین اساس سببی اونلارین صفوی نفه سی ایله زهرلنمه مه لری اولموشدور. سوننی قالمالاری اونلارین کورد کیملیکلری نین قورویوجوسو اولموش، اؤز تاریخی کؤکلریندن صفویزه ائدیلن تورکلر کیمی قوپمامیشدیلار. آنجاق قیزیلباشلاردان قورخمالاری اونلاری عوثمانلی ایله بیرلشمه یه سؤوق ائتدی.

موراد بَی بایيندیر شیرازدان قاچیب باغدادا گئتمیشدی. عیراقین حاکیمی داها اؤنجه موراد به یه تابئع اولان باریق بَی پورناک ایدی. پورناکی بو وظیفه یه سولطان موراد تعیین ائتمیشدی. موراد بایيندیرین یئنیلمه سیندن سونرا باریق پورناک باغیمسیز دؤولت اولماق ایسته میش و بایيندیرلیلاردان قورتولماق ایسته میشدی. بو اوزدن موراد بَی بایيندیر باغدادا گئتدیگینده اونا اعتیناسیز قالدی. سولطان موراد حلبه گئدیب مملوکلاردان یاردیم دیله دی، آنجاق جاواب آلا بیلمه دی. اوردان دا

[27] Əhsən-üt təvarix 90.

تورک دولقه دیر بویوندان اولان علاالدؤوله زولقه دره سیغینمیشدی. زولقه درین عوثمانلی و مملوکلار آراسیندا کیچیک دؤولتی وار ایدی. بورادا سولطان موراد اونون قیزی ایله ائولنمیش و زولقه در اونا یاردیم ائده جگینی سؤیله میشدی.[28] آنجاق اورتایا چیخان اولایلار اونون موراد بَی بایبندیرا یاردیم ائتمه سینی اؤنله میشدی. شاه ایسماعیل موراد بایبندیری یاخالاماق اوچون ایستانبولا خبر وئرمه دن ایذنسیز عوثمانلی تورپاغینا گیردی. عوثمانلی نین گوجوندن چکیندیگی اوچون قیزیلباشلاردان آنادولودا یاغمالاما یاپمامالارینی ایسته میشدی. آنجاق بونو آنلامامیشدی کی، بو قدر اوردو ایله عوثمانلی تورپاغینا گیرمه سی اؤز-اؤزونه ساواشا سببییت وئره بیلر. شاه ایسماعیلین شانسی گتیرمیشدی کی، بو زامان داها چوخ باریشدان یانا اولان ایکینجی بایزید کیمی پادشاه ایش باشیندا ایدی. بو خبری دویان بایزید آنادولویا بیر تابور اوردو گؤندردی و ایسماعیلا دا ائلچی گؤندریب بونون سببینی سورماقلا یئتیندی. خطاسینی آنلامیش اولان ایسماعیل ایکینجی سولطان بایزیده فارسجا چوخ هلیم و دوستجا بیر مکتوب یازدی. «پادشاه منیم آتام حؤکمونده دیر و من اونون اؤلکه سینه گؤز دیکمه میشم.»[29] ایسماعیلین آماجی نین علاالدؤوله یه سالدیرماق اولدوغونو دویان بایزید بو اولایا گؤز یومدو. اورادا علاالدؤوله نین اورتادان قالدیریلماسی عوثمانلی نین دا یارارینا ایدی. علاالدؤوله، عوثمانلی اراضیسیندن ایسماعیلین

[28] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 89.
[29] İsmayıl Haqqıuzun 2-ci cild, s. 245 (farsca tərcümə.)

سالدیراجاغینی عاغلینا گتیرمه میشدی. یئنیلیب داغلی بؤلگه یه قاچدی. ایسماعیل بوستانا گیریب شهری یاغمالادی. ماراش اهلینی سوننی اولدوقلاریندان دولایی قتل ائتدی. داها سونرا بیتلیسه سالدیریب اورانی اله کئچیردی. ارزینجاندا صفوی ایداره سینی برقرار ائدیب ایقتیدارینی خانممد اوستاجلویا بوراخدی. بو ساواشین آیرینتیلاری شاهین فاضیلین ترجومه ائتدیگی ایسکندر بی تورکمنین اثرینده آنلاتیلمیشدیر.

شاه ایسماعیل 1508-جی ایلین یاییندا باریق بَی پورناکا قیزیلباش پاپاغی و قاییشی هدییه گؤندره رک اونو تابئع اولماغا دعوت ائتدی.[30] باریق بَی ایطاعتی قبول ائدیب شاها تابئع اولدو. شاهین گؤندردیگی قیزیلباش پاپاغی باشینا قویوب قیزیلباشلار کیمی اولدو. بوندان باشقا چاره سی قالمامیشدی. قارشیلیقلی اولاراق تبریزه بوللوجا هدییه لر گؤندردی. بونون اوزرینه شاه اونو تبریزه دعوت ائتدی. بوندان اوشه نن (اندیشه له نن) باریق شاهین اونو شیعه ائتمک ایسته دیگینی دوشونوب تبریزه گئتمه دی و باغدادی ساوونماغا حاضیرلاندی. ایسماعیل پاییزدا ایراغا سالدیردی. تام بو سالدیری سیراسیندا باریق بَیین اوردوسوندا قییام باش قالدیردی. ایسماعیلین دا سالدیری خبرینی دویان باریق عایله سی ایله بیر یئرده فرار ائدیب میصیر مملوکلارینا سیغیندی. باغداد اهالیسی شیعه و سوننی اولاراق کؤنوللوجه ایسماعیلا تسلیم اولدو. باغداد ایشغال ائدیلدیکدن سونرا باغدادین سوننیلرینی قتل ائتمه یه باشلادیلار. باریقین

[30] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 93.

بوتون سویونو قتل ائتدیلر. ایسماعیلین امری اوزرینه سوننی فقیهلری یاخالادیلار. سوننیلیکده قالماقدا ایصرارلی اولانلاری اؤلدوروب عایله لرینی قیزیلباشلارا بوراخدی. قیزیلباشلار باغداددا او قدر آدام اؤلدوردولر کی، شاه ایسماعیلین مداحلاری نین یازدیغینا گؤره فیراتین سویو قان رنگینه دؤندو.[30-2]

شاه ایسماعیل حضرت علی و اونون اوغوللاری نین اینتیقامینی 900 ایلدن سونرا سوننی اهالیدن آلیردی. باخالیم گؤره لیم علی اؤز قاتیلی ایله نئجه داورنمیشدی؟

حضرت علی یارالاندیقدان سونرا، اوغوللارینا وصییت ائدیر کی، اونون قاتیلی ایله عدالتلی داورانیلسین. حضرت علی یارالادیقدان سونرا قاچارکن ایبنی-مولجم ده یارالانیب یاخالانیر. حضرت علی اوغوللارینا دئییر کی، اونو توتوقلایین. یئمک و سو وئرین. من دیری قالسام، ایسترسم قیصاص آلارام، ایسترسم باغیشلارام. اللرینی و آیاقلارینی زنجیرله مه ییین. آنجاق بو ضربه ایله اؤلسم، اوندان قیصاص آلماق سیزین اوزَرینیزه دوشر. اونو اؤلدورمک ایسته سنیز، یالنیز بیر تک قیلیج ضربه سی وورمالیسینیز. چونکو من بیر قیلیج ضربه سی ایله یارالانمیشام. بورنونو، قولاغینی و دیگر بدن عوضولرینی کسمه ییین.[*] حضرت علییه سوت گتیردیلر. ایچدیکدن سونرا اوغلو حوسئینه «بو سوتدن منی یارالایان و اؤزو ده ایندی یارالی اولان ایبنی-مولجمه ده وئرین ایچسین و اونونلا بیر اسیر

[30-2] Xandəmir 499, Əhsən-ül təvarix 103, Lobb-ul təvarix 249.

[*] "On dörd məsum tarixi", s. 325. (Farsca).

کیمی عدالتلی داورا نین» دئدی.[**] شهریار حضرت علییه حصر ائتدیگی شعرینده علی نین اؤلوم آنینداکی عدالتینی بو شکیلده اؤوموشدور: «علیدن باشقا کیم اؤز اوغلونا دئیه ر کی، منیم قاتیلیم ایندی سنین اسیریندیر. اسیرله عدالتلی داوران!»[***] حضرت علی اؤز قاتلی ایله بئله عدالتلی داورانیرکن 900 ایلدن سونرا شاه ایسماعیل علی و اونون اوغوللاری نین اینتیقامینی آلماق اوچون اونمینلرجه اهالینی صیرف سوننی اولدوقلاری اوچون قتل ائتدی.

باغداددا بیر چوخ سوننی معمارلیق آبیده لرینی یوخ ائتدیلر. بو معمارلیق آبیده لریندن بیری ده حنفی مذهبی نین قوروجوسو اولان ابوحنیفه نین مزاری نین اوستونده کی یاپیم ایدی. بو مزار بیر مسجیددن و اونا بیتیشیک بیر ده مدرسه دن عیبارت ایدی. ابوحنیفه نین مزاری اوستونده کی مدرسه نی و مسجیدی سلجوقلار یاپدیرمیشدیلار. شاه ایسماعیلین امری اوزرینه مدرسه و مسجیدی یئرله بیر ائتدیلر. ابوحنیفه نین ده مزارینا بیر دلیک آچدیلار. ابوحنیفه نین سوموکلرینی چیخاریب اونون یئرینه بیر کؤپک باسدیردیلار. سونرا ابوحنیفه نین مزاری نین اوستونده بیر توالئت دوزلتدیلر. باغدادین کوچه لرینده قیزیلباشلار جار چکدیلر کی، کیم بو توالئته گئدیب حاجتینی برطرف ائتسه، اونا 25 تبریز دیناری وئریله جکدیر.[31] بو زامان قوملو بیر شاعیر ایسماعیلین یانیندا ایدی. بو

[**] Məclisi, Bəhar-ul Ənvar, 42-ci cild, s. 289.
[***] Ke be coz Əli ke quyəd be pesər ke qatele mən Ço əsire tost əknun be əsir kon mudara.
[31] Aləm arayi Səfəvi 477.

شاعیرین یازدیغی بیر بئیت شعری توالئتین دیوارینا یازدیلار. شعر بو مضموندا ایدی: شیعه ابوحنیفه نین مزارینا سیچدی، شیعه نین سیچدیغی مزارا سوننی سجده ائتدی. شیعه نین سیچدیغی یئر سوننی نین سجده گاهی اولدو.[32]

بو زامان ایسماعیل 22 یاشیندادیر و اؤلکه سی نین سینیرلارینی گوندن گونه گئنیشلتمک اوزره دیر. قیسا سوره ده کی اوغورلاری آرتیق قیزیلباشلارین تصوورونده اونو آللاهین اؤزو کیمی تصویر ائتمیشدی. اونون یئنیله جگینه اینانمیردیلار. آللاهین روحو اولان بو آدام سوننیلری تاریخدن سیلمک و علی نین، حوسئینین اینتیقامینی اونلاردان آلماق اوچون گؤندریلمیشدی. بو شکیلده اینانیردیلار. «شیعه اهلی قیزیلباشلار آللاهین آدینی تام اولاراق اونوتموش، یالنیز ایسماعیلین آدینی ذیکر ائدیرلر. بیری قارانلیقدا آتدان ییخیلسا، آللاهدان دئییل ایسماعیلدان یاردیم دیله ییر. موسلمانلار «لااِیلاه ایلاللاه، موحممد رسولوللاه» دئییرلر. شیعه قیزیلباشلار ایسه «لااِیلاهه ایلاللاه، ایسماعیل ولی اوللاه» سؤیله ییرلر.[33] ایسماعیل قیزیلباشلار اوچون هم آللاه، هم پئیقمبر، هم ده طریقت شئیخیدیر.[34] قیزیلباش اوزانلار شعرلر یازیب خطایی آدینا

---

[32] اسناد و نامه های دوره صفویه، گردآوری ا. ثابتیان، ص 99/ Səfəviyə dönəmi sənədlər və məktublar, hazırlayan A. Sabityan, s. 99.
Şiə bər qore Hənifə rid o sonni səcdə kərd
Həst rideşqahe şiə, səcdəqahe sonniyan
شیعه بر گور حنیفه رید و سنی سجده کرد
هست ریدشگاه شیعه سجده گاه سنیان

[33] Vezinlilər səfərnaməsi 386.

[34] Eyni qaynaq.

یاییملاییردیلار. اونو علی نین قیلیجی «زولفوقار» آدلاندیریر، شعرله ایسماعیل کیملیگینی تبلیغ ائدیرلر. داها سونرا بوتون بو آنونیم شاعیرلرین، خطایلرین یازدیغی شعرلرین هامیسی شاه ایسماعیل آدینا تاریخه کئچیریله جکدی. بو حاقدا ایره لیده آیرینتیلی بیلگی وئریله جک. بوردا ایسه، قیزیلباش اوزانلارین ایسماعیل کیملیگینی نئجه آنلادیقلاریندان بیر اؤرنک گتیرمک ایسته ییرم:

تا کلام اوللاهی-ناطیق حؤججتی-تنزیلدیر
اللمل اسمای-حوسنون صورتی-تاویلدیر
لشکری- ارواحه بو سؤز قووه تحصیلدیر
کیم علی نین زولفوقاری شاه ایسماعیلدیر.

❋

مطلعی حججی ایمامتدن دوغوب خورشیدی-ذات
عرصه نوری تجللی اولدو خلقی-کاینات
چاغیریر افلاک و، اجرام و، جمادات و نبات
کیم علی نین زولفوقاری شاه ایسماعیلدیر.

❋

گئتدی عرش اوستونده رحمان صورتین، روح-اولامین
لؤوحی-محفوظی ایلاهی اولدو قورانی-موبین
ظاهیری عئین-اولیقیندیر، باطینی حاقق-اولیقین
کیم علی نین زولفوقاری شاه ایسماعیلدیر.

❋

چون خطایدیر کلام اوللاهی-ناطیق چاکری
اولدو «حئیدر» قوللاری نین کمترینین کمتری
پس هیدایت کیم اونا اولدو بو ایسمین رهبری
کیم علی نین زولفوقاری شاه ایسماعیلدیر.[35]

شاه ایسماعیلی ابوحنیفه نین مزارینا بئله سایقیسیز داورانماغا زورلایان اینانج نه ایدی؟ حنفی مذهبی ایسلامییتده ان لیبئرال مذهبدیر. ابوحنیفه یه گؤره یزید-حوسئین قارشیدورماسی موسلمانلارین ابدییَن داوام ائدن سورونو اولمامالیدیر. بونو تاریخی شرطلرینه گؤره دَیَرلندیرمک گره کیر. بو اوزدن ده ابوحنیفه «آللاه یزیده لعنت ائیله سین!» سؤیله مه یی جایز بیلمه میشدی. ابوحنیفه نین بو فیکرینی ایمام محمد قزالی «کیمیای سعادت» اثرینده داها دا گئنیش آچیقلار. قزالی دیلین 20 آفتینی سایار. بدنین ان آکتیو عوضوو دیل اولدوغوندان ان چوخ ضررلر ده دیلدن گلر. قزالی، یالان، سانجما، کؤتو سؤزلر سؤیله مه، قیبیت، قاریاخما کیمی اؤزللیکلری سایار و سونرا دا بو «لعنت» مسئله سی اوزرینده دورار. قزالی «یزیده لعنت!» سؤیله مه نین دوغرو اولمادیغینی ایضاح ائدر. چونکو گئرچکدن ده بیز یزیدین سوچلو اولدوغونو بیلمیریک. اونو بیلن آللاهدیر و سوچلو ایسه، جزاسینی آللاه وئرمه لیدیر، «آللاه یزیده لعنت ائیله سین!» دئمکله یزید جزالانماز. زاتن بیزیم جزالاندیرما ایمکانیمیز دا یوخدور. او ایمکان آللاها خاصدیر. آیریجا، ایسلامدا موسلمانلاردان «آللاه

[35] Şah İsmayıl Səvəfi "Külliyat" hazılayan Rəsul İsmayılzadə Əlhüda nəşriyatı Tehran 1380 (h.ş)

لعنت ائیله سین» کیمی بیر سؤیله نیم ایستنمه میشدیر. بو اوزدن ده او دونیادا «آللاه یزیده لعنت ائیله سین» دئمه دیگیمیز اوچون یاخامیزدان یاپیشمازلار. چونکو بئله بیر ایستک اولمامیشدیر. آنجاق یزید سوچلو دئییلسه و بیز «آللاه یزیده لعنت ائیله سین!» دئییریکسه، او دونیادا آدامین یاخاسیندان یاپیشارلار کی، ندن بیلمه دیگین ایشه بورنونو سوخموشسان؟[36] قوراندا لعنتلنمیشلرین دیشیندا موسلمانین کیمسه یه لعنت گؤندرمه حاققی یوخدور. بو، آللاهین ایشینه قاریشماقدیر. آنجاق قوراندا آچیقجا ابولهب و دیگر ظالیملر لعنتلعنمیشلر. «آللاه ظالیملره لعنت ائیله سین!» سؤیله مک دوغرودور و قوران دا بونو ایسته میشدیر.

صفویلردن بیزه میراث قالان سورولر شکلینده جامیلرده توپلاشیب مه لشه رک «آللاه یزیده و اونون دده-باباسینا لعنت ائیله سین!» سؤیله مک اولموشدور.* شاه ایسماعیلین اوچوروب داغیتدیغی ابوحنیفه نین مزارینی

[36] İmam Məhəmməd Qəzzali "Kimyai-səadət" 2-ci ild, Elmi fərhəngi intişarat şirkəti 9-cu yayım Tehran 1380 (2002)- Tehran s. 67.

* Kəndimizdə kiçik bir məscid var idi. 10 gün məhərrəmlik günlərində qonşu kənddən bir molla gəlib mərsiyə söyləyib insanları ağladardı. 1-2 saat arasında Kərbəla macəralarını anladar və hər cümləsinin bitimində gözlərini onun ağzına dikmiş kənd əhalisindən yüksək səslə "Ömərə lənət!", "Osmana lənət", "Müaviyəyə lənət, Yəzidə lənət", "pis Ayişəyə lənət" söyləməsini istərdi. Xor şəklində əhali bunu təkrar edərdi. Çocuqluq çağlarımızda bu, xoşumuza gələrdi. Bilmirdik ki, çocuqluq günlərimizdən bizi xəstə və nifrət dolu insanlar olaraq tərbiyə edirlər. İran İslam İnqilabı nifrət duyqularını daha da dərinləşdirdi. Kərbəla hadisəsinin siyasi tərəfini bir yana buraxıb, onu haqla-haqsızlığın savaşı kimi təqdim etdilər. Oysa ki, Kərbəla

سولطان سولئیمان قانونی باغدادی آلدیغیندا یئنیدن اوناریب اسکی دوروموندا قووشدوراجاقدی.

شاه ایسماعیل عیراقی آلدیقدان سونرا کربلایا زیارته گئدر. کربلادا حوسئینله بیر یئرده شهید اولموش حوررون مزارینی آچار. گؤرر کی، حوسئینین حوررون یاراسینا تپدیگی دسمال یئرینده جه دورماقدادیر! دسمالی چیخاردیغیندا قان آخماغا باشلار! سونرا دسمالی نه قدر یئرینه قویسا دا، قان دورماق بیلمز! ایسماعیل خطا ائتدیگینی آنلاییب تخلوصونو «خطایی» قویار! بوتون بونلار شاه ایسماعیلی تانریلاشدیرماق اوچون اویدورولموش یالانلاردان باشقا بیر شئی دئییلدیر. ایران-عیراق ساواشیندا خالقین گنجلرینی آنلامسیز بیر ساواشدا دسته-دسته اؤلومه گؤندرن و مودئرن صفویلیک اولاراق دیریلن خومئینیزم بو یالانلاری قوللانماقدا و رادیو-تو-لرده ایسماعیلین بو یالان ماجراسینی آنلاتماقدا ایدی. اینسان

---

olayında hər iki tərəf müsəlman idi. Səfəviyətlə Azərbaycanı və səfəvizədə türklüyün ağlını işğal edən bu çirkinlik və nifrət duyquları verimsiz və farsizə edilmiş insanlar sürüsü oluşdurdu. Hüseyn və Yəzid hər ikisi müsəlman olmuşlar. Hətta Hüseynin oğlu Səccad Yəzidə biyət etmiş, əlindən öpmüşdü. Ərəb tarixi-siyasi qoşullarında oluşmuş bir olay Səfəvilərdən sonra çarpıtılaraq bizim insanların gündəlik həyatını işğal etdi. Şah İsmayılın qatilliyi, adam əti yeməsi bir yana dursun, bütün bir tarixi, səfəvi qaranlığına gömüb və İslamiyətin ilkələrindən uzaqlaşdırması böyük sorunlar oluşdurmuşdur. Bu sorunlar çözülmədikcə də toplumsal psikolojinin ulusal oyanışa yatqınlığında ciddi sorunlar oluşacaq. Aydınlanma və aydınlatma bu anlamda Şah İsmayılın qaranlığa gömdüyü türk tarixinə ışıqtutma anlamında olsa gərək.

عاغلینین سورو سورماسینی یاساقلایاجاق شکیلده سونولان یالانلار. حورر سانکی، سادجه کیچیک بیر بیچاقلا یارالانمیش کی، او یارایا دا حوسئیین دسمالینی قویموش. او ساواشدا اینسانلاری پارام-پارچا دوغرادیلار. حوسئینین باشینی کسدیلر. حوررو دوغرام-دوغرام دوغرادیلار. آیریجا، ایسماعیل ندن حوررون قبرینی آچمالی ایدی؟ بونا بیر یئتکیسی وارمی ایدی؟ بو، یالاندان و اویدوروقدان باشقا بیر شئی اولمامیشدیر. 900 ایلدن سونرا تورپاغین آلتیندا قانمی قالار؟ تامام چورویوب تورپاغا قاریشار. آنلاشیلان اودور کی، ایسماعیل حوررون قبرینی ده آچمامیشدیر. چونکو 900 ایلدن سونرا حوررون قبری نین هاردا اولدوغونو نئجه تاپماق اولاردی؟ یا دا یئنیجه اؤلموش بیری نین قبرینی حوررون مزاریدیر دئیه آچیمیشلار کی، قیزیلباشلاردا سوننی دوشمنلیگینی داها دا درینلشدیرسینلر. سادجه او زامان و سونراکی مودئرن صفوییه دؤنمینده بو یالان، کوتله نی آلداتماق اوچون گرکلی اولموشدور. شاه ایسماعیلا عآید اولوب اولمادیغی بللی اولمایان بو یالان حئکایه نی آنلادان قزله باخالیم:

ائی موسلمانلار، اسیری زولفی یارم دوغروسو،
بیر سیتمکارین الیندن بیقرارم دوغروسو.
دئردیم اول دیلبر یانیندا اعتیباریم وار منیم،
یوخلادیم ائتدیم یقین، بی اعتیبارم دوغروسو.
شاه خطایی گشته چیخدی، آچدی حوررون قبرینی،

بار ایلاهی عفو قیل، کیم تؤوبه کارم دوغروسو.[37**]

شاه ایسماعیلین فارسجا و تورکچه شعرلری قارشیلاشدیریلدیغیندا اؤنملی بیر گئرچک اورتایا چیخیر. فارسجا شعرلرده شیعه، تورکچه شعرلرده علوی دونیاگؤروشو حاکیمدیر. تورکچه شعرلرده آنادولو علویلیگی نین دویقولاری یانسیماقدا ایکن، فارسجا شعرلرده ایران شیعه ذهنییتی داها آغیرلیق تشکیل ائتمکده دیر. سانکی بونلاری عئینی آدام یازمامیشدیر. آیریجا، ایسماعیلین دیل بیلینجی شکیللندیگی زامان تام اولاراق فارس-گیلک موحیطینده یاشامیشدیر. ائیتیمینی فارسجا آلمیش، تورکچه نین اینجه لیکلری یایقین اولان اورتامدا بؤیومه میشدی. او زامان بو شعرلری نئجه یازا بیلمیشدی؟ تورک دیلی نین درینلیگینی بیلمه یَن تورکچه نئجه شعر یازا بیلر؟ شعرین اسکی چاغلاردا سییاستله درین ایلیشکیسی اولموشدور. پئتروشئویسکی یازیر کی، اورتا چاغلاردا گونوموز مئدیا ایشلرینی شعر اؤز اوزرینه گؤتورموشدو. ایقتیدارلارین مدحی شعرله ائدیلیر و شعرله شاهلار خالق ایچینده بَیه نی (سئمپاتی) توپلاییردیلار. بو

---

[37] Şah İsmayıl Səvəfi "Külliyat" hazılayan Rəsul İsmayılzadə Əlhüda nəşriyatı Tehran 1380 (h.ş)

[**] Xətaiyə aid olunan bu şeir bayındırılı mədəniyətinin önəmli şairlərindən biri olan **Kişvəri**nin bir qəzəlinin vəzn və biçim olaraq sanki kopiyasıdır. Kişvəri Bayındırlı dönəminin şairi olmuş. Baxalım bu qəzəlinə:

Ey pəri, sənsiz pərişan ruzigarəm doğrusu
Sən gedəndən bərlü bisəbrü qərarəm doğrusu
Yüz qəmim vardır vəli bir qəmgüsarım yuxdurur
Bidilü bidilbərü biqəmgüsarəm doğrusu
Xalq der kim, Kişvəri bir aşiqi-məhrum irər
Hər nə kim derlər bana, yüz anca varəm doğrusu.

آچیدان باخدیغیمیزدا ایسماعیلین تانریلیغینی تبلیغ ائتمک اوچون اونا تاپینان اوزانلار آنادولونون جوشقولو علوی-بکتاشیلرینی داها دا جوشدورماق اوچون خطایی آدینا شعر یازمیش اولا بیلرلر. چونکو بو شعرلر ایدئولوژی خاراکتئرلیدیر. ایسماعیلین تیمثالیندا قیزیلباشلیق ایدئولوژیسینی تبلیغ ائتمکده دیر. عؤمرو ساواشلاردا کئچن شاه ایسماعیلین، اؤزللیکله ایقتیدارا گلدیگی ایلک ایللرده بو قدر شعر یازا بیله جگی مومکون دئییلدیر. ایلک ایللرده یازیلان شعرلرین آماجی صفوی دؤولتی نین قورولماسینی گئرچکلشدیرمک اوچون تبلیغاتدان باشقا بیر شئی اولمامیشدی. «خطایی » لقبی ایله آنادولودا شعر یازان بیر چوخ علوی-بکتاشی اوزانلار اولموشدو. ایرئنئ ملیکوفف یازیر: خطایی نوسخه لری چوخ چابوق کوپیالار یاپیلدیغی اوچون پوزولدو. اونا عآید اولمایان شعرلر ایچینه قاتیلدی. دیگر طرفدن داها چوخ آشیری دینی فیکیرلری داشییان شعرلری یازمالاردان چیخاریلدی. بو ندنله آنادولو بکتاشی و علویلری آراسیندا شعرلرین داها چوخ قاریشدیغی گؤرولمکده دیر.[38] فواد کؤپرولو یازیر: «خطایی، بوتون تذکیره لرین روایتینه گؤره «شاه ایسماعیل صفوی»نین تخلوصودور. بونا باخیب دا بوتون «خطایی» تخلوصلو اثرلرین شاه ایسماعیلا عآید اولدوغو دوشونولمه مه لیدیر. کلاسیک شاعیرلریمیز آراسیندا ناصیل عئینی تخلوصو داشییان موختلیف آداملار مؤوجود ایسه، بو تکیه شاعیرلری آراسیندا عئینی دوروما تصادوف اولونور. اؤزللیکله

[38] İbrahim Arslanoğlu "Şah İsmail Hatayi (Divan, Dehname, Nasihatname ve Anadolu hatayileri) DER YAYINLARI İstanbul-1992 s. 334.

بکتاشیلرده، تاریخی وثیقه لرین عکسیکلیگیندن دولایی، بو کیمی مسئله لری قطعی صورتده حلل ائتمک مومکون دئییلدیر.[39] ضیا گورَل یازیر: شاه خطایی تخلوصلو بو دئییشین اصیل «خطایی»نین، شاه ایسماعیل خطایی نین اولامایاجاغی و بو تخلوصو بو بیچیمده قوللانان باشقا بیر کیمسه بولوندوغو آپ-آچیق اورتایا چیخمیش بولونماقدادیر. بو دا خطایی تخلوصونون بیر عونوان، بیر صیفت اکله مک یولو ایله پرواسیزجا اؤرنکلریندن بیری اولماقدادیر.[40] خطایی دیوانینداکی شعرلرین هپسی عروضلا یازیلمیش. کندیندن اؤنجه کی آذری شاعیرلری نین ده عروضلا یازدیقلاری دیقته آلینیرسا، شاه ایسماعیل صفوی نین اونلاری ایزله مه سی دوغرو گؤرولمه لیدیر. بو باخیمدان قوشما طرزینده کی نفسلر ایستر سولطان خطایی اولسون ایستر شاه خطایی اولسون هئچ بیری ایسماعیل خطایی نین اولاماز. دیل و آنلاتیم یؤنوندن باشقا آذری شاعیرلرینه ده مال ائدیله مز. بونلارین گئرچک صاحیبلری 20-16- جی عصر آراسیندا آنادولو خطاییلریدیر. قول خطایی، جان خطایی، دردمند خطایی، درویش خطایی، سولطان خطایی تاپشیرمالی نفسلر ان چوخ توقات، سیواس، یوزقات، چوروم، مالاتیا، ائلازیغ و تونجئلی یؤره سینده دوزنله نن جؤنکلرده یئر آلماقدادیر. بو شاعیرلرین ده او چئوره لرده یاشاماسی ایجاب ائدر. اؤزللیکلله علوی کؤیلرینده یاپیلاجاق آراشدیرمالار قونویا آچیقلیق گتیره جکدیر. شاه ایسماعیل خطایی هم پیر، هم ده بیر مورشیددیر.

[39] Eyni qaynaq s. 333-334.
[40] Eyni qaynaq s. 334-335.

اونون باشقا بیر پیره خیطابن شعر یازماسی دوشونوله مز. 336 آنادولو خطاییلری بؤلومونده 219 هئجا، 23 قزل اولماق اوزره 242 شعر یئر آلماقدادیر.[41]

آنلاشیلدیغی کیمی «خطایی» آدی ایله شعر یازان بیر تک کیشی اولمامیش، باشقالاری دا اولموش و آماج ایسه، قیزیلباشلیق فیکیرلرینی بو یوللا تبلیغ ائتمک اولموشدور. بو شعرلرین ائستئتیک درینلیگی ده اولمامیشدیر. حتّی 19-جو عصرین علسگر، آلی، شنلیک کیمی اوزانلاری نین دا قوشمالاری شعرییت باخیمیندان خطاییلرین یازدیقلاریندان داها آنلاملی و ائتکیله ییجی اولموشدور. آنادولودا اؤز تاریخی یئرینی بولمامیش علوی کوتله سینی جوشدوراراق سیاسی سفربرلییه حاضیرلاماق اوچون تبلیغات ایچریکلی شوعارلاردیر. گئنیش بشری مضموندان یوخسوندور. قاپالی بیر اینانج سیستئمی نین سیرلرینی آنلاتان سیاسی شوعارلار بوتونودور. صیرف سیاسی هیجانا خیدمت ائتدیگیندن بو شعرلرین بیر چوخ خطاییه عآید اولماسی دوغالدیر. خطاییلرین اورتاق سیاسی چالیشمالاری نین اورونودور. صیرف سیاسی بیر ایدئولوژی نین منظوم اولاراق بیاناتیدیر. عئینی دؤنمده یازیب یاراتمیش فوضولی ده وار. فوضولی آدینا شعر یازماق مومکون اولامازدی. بونون اوچون فلسفی درینلیک، شعرله دوشونجه نین، موسیقی نین و وارلیغین صنعت دویومواندا بوتونلشمه سی گره کیر. آنجاق خطاییلرده بو ایمکان اولمامیشدی. چونکو خطاییلرین یازدیغی شعر دئییل، نظمدیر، شوعاردیر.

[41] Eyni qaynaq s. 337.

شاه ایسماعیلا عآید ائدیلن بیر شعری اینجله یه لیم:

دونیادان الین چک دیوانه گؤنلوم
اولاش بیر اوستادا ار ایله گؤروش
مورشید نظرینی یاد ائدرسه دیل
ایکیلیکدن گئچیب بیر ایله گؤروش

ار اتگینه یوز سورمک دیلرسن
اصلینه، زاتینا ارمک دیلرسن
حاقین جمالینی گؤرمک دیلرسن
نور ایله نور اولوب سیرر ایله گؤروش

عاشیقی-صادیقلر اولا گلمیشدیر
آغلایانلار بیر گون گوله گلمیشدیر
ال اله، ال حاقا بولا گلمیشدیر
تانری کندی اؤزون پیر ایله گؤروش

خطاییی بیچاره قولدور شاهینا
خونکار حاجی بکتاش نظرگاهینا
دلی کؤنول حاق اول دوش درگاهینا
ار اولاییم دئرسن ار ایله گؤروش!

معلوم اولدوغو کیمی خطایی قیزیلباشلارین مورشیدی ایدی. خطایی موريد دئییلدی. بو شعر ایسه، بیر مورشیدین شعری دئییل، بیر موریدین

شعریدیر. چونکو خطایی مقام اولاراق قیزیلباش کولتورونده حاجی بکتاش ولیدن یا یوکسکدیر، یا دا عئینی دوزئیده دیر. نئجه اولا بیلر خطایی مورشید اولا-اولا اؤزونو حاجی بکتاش ولی نین موریدی حساب ائتسین. بو، مورشیدلیک مقامینا ترسدیر. بو قوشقودا «اولاش بیر اوستادا ار ایله گؤروش» میصراعسی خطاییه عآید اولا بیلمز. چونکو خطایی اؤزونو مورشید سایماسا ایدی، او قطعییتله موریدلری اوزرینه حؤکم ائده بیلمزدی. موریدلر ده مورشید اولمایان بیری نین امرینه بئله جان وکؤنولدن باغلی اولمازدیلار. بو میصراع ایسه، هله مورشید اولمامیش و مورشید آرایان بیری نین روح حالیدیر. بو قوشما باشدان سونا قدر مورشید آرایان موریدین روح حالی نین ترجومانیدیر. هم ده حاجی بکتاش دؤنمینده یاشامیش بیر خطایی نین روح حالی نین ترجومانیدیر. بو شعر شاه ایسماعیلین دیوانیندا کئچسه ده، اونا عآید اولا بیلمز. اؤزو مورشید اولان اؤزوندن 250 ایل اؤنجه یاشامیش حاجی بکتاشی اؤوه بیلمزدی. هم ده حؤکمدار و دؤولت باشچیسی اولان شاه ایسماعیل حاجی بکتاشی اؤزوندن اوستون گؤره بیلمزدی. بو دا گؤستریر کی، خطایی دیوانیندا کی شعرلر بللی اولان و بللی اولمایان بوتون خطاییلره عآیددیر. خطایی اؤزو شاه ایکن شاهین قولو اولامازدی. بو اوزدن ده « خطاییی بیچاره قولدور شاهینا» کسینلیکله اونا عآید اولا بیلمز.

شاه ایسماعیلین اوغلو سام میرزه «تؤحفه سام» آدلی اثرینده آتاسینا عآید اولان فارسجا بیر بئیت اؤرنک شعر وئرمیشدیر.* اورتا چاغلاردا و

* Bu qonu üzərinə Salman Mümtaz da deyinmişdir.

ایندی ده بؤیوک بیر ایمپئراتورلوغون باشیندا دوران آدام شعر یازاسی اولسایدی، اونون شعرینه اونلارجا تقدیرلر، تشویقلر، مدحلر و یالتاقلانمالار یازیلاردی. هم ده ایمپئراتورون یازدیغی دیلده. شاه ایسماعیل بو قدر تورکچه شعر یازمیش، آنجاق چئوره سینده کی مداحلار و یالتاقلار، وظیفه یه گؤز دیکمیش اولانلار، ندنسه اونون یازدیغی تورکچه شعرلری تفسیر ائتمه میش، حاققیندا اونلارجا دئییل، یوزلرجه کیتاب یازمامیشلار. شاه ایسماعیل یازمیش و چئوره سینده کی تذکیره یازانلار، حتّی اوغلو دا بونا ایشاره ائتمه میش! ایسکندر بَی تورکمن اؤز اثرینده سادجه شاه ایسماعیلین «خطایی» تخلوصو ایله شعر یازدیغینا کیچیک بیر ایشاره ائدر: شعر یازماقدا او حضرتین یوکسک یئته نگی واردی. آنجاق تورکچه شعر یازماغا مئیلی داها چوخدو. تخلوصو «خطایی» ایدی.[41-2] شاه ایسماعیلین بو شعرلری ازبر سؤیله دیگی و آنادولودان آخین ائدن قیزیلباشلاری جوشدورماق ایسته دیگی اولا بیلر و اولموشدور. آنجاق بو، اونون ازبر سؤیله دیگی شعرلرین کندیسینه عآید اولدوغو آنلامینا گلمز. شاه ایسماعیلدان چوخ اؤنجه لر آنادولودا بو تور شعر یازمالار یایقین ایدی. بو شعر تورو و دونیاگؤروشونون آذربایجاندا کؤکلری اولامیشدی، بوتونویله آنادولو علوی-بکتاشیلری نین دونیاگؤروشودور. بو دونیاگؤروشونون دوغرولوغو و یا یانلیشلیغی سؤز قونوسو دئییلدیر. صفویلیک ایکی اساس اوزرینده قورولموشدور: 1- ایرانچیلیق. 2- شیعه

[41-2] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 111.

چیلیک. هر ایکیسی ده فارس کیملیگی نین تمللنمه سینه خیدمت ائتمیشدی. صفویلیکده علوی-بکتاشیلیگین سیاسی سورکلیلیگی اولمامیشدیر. صفوییت بیر شعوبیه ذهنییتیدیر. بو اوزدن ده آذربایجاندا تورک کیمیلیگی هر طرفدن سیخیشدیریلمیشدیر. کیتابی-ددە قورقوددا اؤوولن بایبندیرلی تورک کیملیگی یوخ ائدیله رک اوزرینه شیعه-فارس کیملیگی تاسیس ائدیلمیشدیر. آذربایجان تاریخینده ان میللی اؤزللیکلر داشییان بایبندیرلیلار دؤولتی اولموشدور. کیتابی-ددە قورقود دا بایبندیرلی وارلیغی نین اورونودور. اثر «خانلار خانی بایبندیر خان...» ایفاده سی ایله باشلار. شاه ایسماعیل تبریزی ایشغال ائتدیکدن سونرا بوتون سوننی قایناقلی کیتابلاری یاخدی. کیتابی-ددە قورقود دا بو کیتابیاخما اولایندا یاندیریلمیشدیر. شاه ایسماعیلین تؤرتدیگی سویقیریمدان عوثمانلییا قاچان سوننی تورک تبریزلیلر کیتابی-ددە قورقوددان بیر نوسخه ایستانبولا آپارمیش اولمالیلار کی، اوردان دا دئرزدئنه آپاریلمیش. بو قورخونج کیتابیاخما اولایيندا تبریزده بولونان وئنیزلی تاجیرلر ده کیتابی-ددە قورقوددان بیر نوسخه ایتالییایا آپارمیش اولمالیدیرلار. بیر چوخ آراشدیرماچیلار بایبندیرلی دؤولتی دؤنمینده قورانی-کریمین تورک دیلینه ترجومه ائدیلدیگینی و داها سونرا بو ترجومه نین یوخ اولدوغو فیکرینده دیرلر. البتته کی، بو ترجومه سوننی یورومو ایچردیگیندن و بایبندیرلی ترجومه سی اولدوغوندان شاه ایسماعیل طرفیندن یاخملیشدی. تبریز جامیلرینده بولونان بوتون کیتابلار شیعه-شعوبی دونیاگؤروشونه اویقون گلمه دیگیندن شاه

ایسماعیل طرفیندن یاندیریلدی. قاراقویونلو و بایبندیرلی کولتور اوزانتیسی نین اورونو اولان حقیقی، کیشوری، حبیبی، فوضولی کیمی شاعیرلر صفویلر دؤنمینده، داها سونراکی دؤنملرده ده یئتیشمه دی، یئتیشه مزدی. چونکو جونئیدله ساپدیریلاراق سییاسته آراج ائدیلن صفویلیک آذربایجاندا سویو اولمایان کؤکسوز بیر ایدئولوژی ایدی. فوضولی اؤزونو علیشیر نوایی مکتبی نین اوزانتیسی اولاراق گؤروردو.

تورکوستان سالدیریلاری

سوغد، خارزم و گورگان شاهبی خان لقبی ایله تانینان اؤزبک امیری محمد خانین الینده ایدی. قیزیلباشلار «شاهبی خان» سؤزونو دوغروجا تلففوظ ائده بیلمه دیکلری اوچون «شئیبک» تلففوظ ائتمیشلر. ان اؤنملیسی اونلار «شاه» لقبینی مورشیدلری ایسماعیلا خاص بیلیردیلر. بایقارانین اؤلوموندن سونرا اوغوللاری آنلاشامادیغیندان اونون دا اؤلکه سی شئیبک خانین ایداره سینه کئچمیشدی. فرقانه نی ده بابورلولردن آلاراق اؤلکه سی نین سینیرلارینی گئنیشلتمیشدی. او، شاه ایسماعیل ظولموندن قاچان عالیملری اؤز یانینا آلیردی. قیزلباشلارین تهدید اولوشدوردوقلارینی حیسس ائدیب، بؤیوک بیر ساواشا گیرمک ایسته دی. شاه ایسماعیلا یازدیغی بیر مکتوبدا اونا ساواش اعلان ائتدی، شاه ایسماعیل ایسه، اونا جاواب اولاراق یازدی کی، علی نین قولو اولمایان آدام دونیانی توتسا، یئنه ده آدام ساییلماز. ایسماعیلین ائلچیلری شئیبانی نین (شئیبکین) حوضورونا واردیقلاریندا اونلاردان سوردوغو ایلک سورو بو اولموش کی، ندن ایسماعیل یئنی مذهب گتیرمیش و پئیقمبرین ان

یاخین یاورلرینی آشاغیلاماقدادیر؟ ائلچیلر ده اونا دئمیشلر کی، او، خوراسانی شاها تسلیم ائدرسه، شاه ایسماعیل چای اؤته سینی (سوغد و خارزم) شئیبک خانا بوراخماغا راضیدیر. آیریجا، ایسماعیل، شئیبک خانا یازدیغی مکتوبدا ایدیعا ائتمیشدی کی، مریم سوره سینده کئچن 54-جو آیت اونون حاقلیلیغینا ایشاره ائتمکده دیر.[42***] شئیبک خان ائلچیلری جاوابسیز بوراخیب شاه ایسماعیلا سرت بیر مکتوب یازاراق اونو «ایسماعیل داروغه» آدلاندیردی. بورادا بو ایفاده چته رئیسی آنلامیندادیر. آیریجا، مککه و مدینه نی زیارت ائتمک ایسته دیگینی و یولدا ایسماعیلین اونا قولایلیق ساغلاماسی گرکدیگینی ده یازدی. هاردا قارشیلاشاجاقلارینی سوردو.[43] ایسماعیل داروغه امریمه تابئع اولمازسا، ساواشا حاضیر اولمالیدیر و ساواشین یئرینی ده اؤزو تعیین ائتمه لیدیر. شاه ایسماعیل دا قارشیلاشما یئرینی مشهد اولاراق یازدی. 8-جی ایمامین مزارینی نووروز بایرامیندان سونرا زیارت ائتمک ایسته دیگینی بیلدیردی.[44] 1510-جی ایلده شاه ایسماعیل سیمناندان کئچه رک خوراسان ویلایتینه گیردی.[45] شئیبک خان دا بؤیوک سالدیرییا حاضیرلاندی. آنجاق او، ساواشا یوللانماق ایسترکن قیپچاق چؤلونون شاهی موغول قایم سولطان خارزمه سالدیردی. شئیبک خان بو تهلوکه

[42] Müntəxəb-ül təvarix, s. 412.

[***] Bu ayətlərdə deyilir: Və İsmayılı xatırla. O, göndərilən peyqəmbər idi.

[43] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 98.

[44] Eyni qaynaq.

[45] Eyni qaynaq.

نی دوردورماق اوچون اونونلا ساواشا یوللاندی. شئیبک خان، قایم سولطانلا ساواشارکن اورتا خوراساندا هئزاره قبیله لری قییام ائتدیلر.[46] شئیبک خان اوردوسونون بیر بؤلومونو ده هئزاره قییامینی سؤندورموک اوچون گؤندردی. شئیبک خان قایم سولطانلا ساواشیندا یئنیلیب مروه چکیلدی و خارزم موغول دؤولتینه قالدی. هئزاره لرین یاشادیغی یئر ده داغلیق اولدوغوندان شئیبک خان چوخ تلفات وئردی. بو یئنیلگلر اونون اوردوسوندا روح دوشگونلوگو یاراتمیش و ساواشچیلیق گوجونو آزالتمیشدی. شئیبک خانین یئنیلگه خبرلرینی آلان شاه ایسماعیل نووروز بایرامیندان سونرا بوتون گوجو ایله مشهده سالدیردی. رئی، دامغان و ایسترابادی اله کئچیریب مشهده دوغرو ایره لیله دی. او زامان مشهدین اهالیسی حنفی مذهبینده ایدی. 8-جی ایمامین اوردا اویوماسی اوزوندن مشهدده قتل اولمامیشدی. شاه ایسماعیل سرخسی ده آلیب مروی قوشاتدی. هئزاره ساواشیندان یورغون دؤنن شئیبک خان مروده مؤحکملندی. سمرقند و بوخارایا مأمور گؤندره رک اوراداکی اوردولاری یاردیما چاغیردی. قیزیلباشلار مرو قالاسیندا اونو موحاصیره ائتدیلر. قالانین آلینماسی نین مومکون اولمایاجاغینی دوشونن قیزیلباش کوموتانلار حیله ایشلتدیلر. اونلار شئیبک خانی قالادان چیخاریب دوز یئرده ساواشماق ایسته ییردیلر. شاه ایسماعیل شئیبک خانا مکتوب یازیب باریش اؤنردی و دئدی کی، آذربایجاندا سورونلار اورتایا چیخمیش گئری دؤنمه لی ییک. یازمیشدی کی، بیزیم بورایا گلیشیمیزی سن

[46] Eyni qaynaq.

اؤزون ایسته میشدین. بیز گلدیک، آنجاق سن سؤزونو توتمادین و قالایا سیغیندین.[47] ایسماعیل مکتوبونا جاواب بکله مه دن ظاهیرن تبریزه طرف اوردوسویلا یولا دوشدو. مروه یاخین اولان ماحمودآباد آدیندا بیر کنده دوردولار. بو آرادا 300 کیشیلیک قیزیلباشا شاه دئدی کی، مروه یاخین یئرده بکله ییین شئیبک خان قالادان چیخیب سیزه سالدیرسا، ماحمودآبادا طرف قاچین. اوچ گون سونرا مروین یاخینیندا گؤرونن قیزیلباشلارا سالدیردیلار. قیزیلباشلار ماحمودآبادا قدر قاچدیلار و ماحمودآباد دا شئیبک خان شاه ایسماعیللا قارشیلاشدی. شئیبک خانین یانیندا آز اوردوسو وار ایدی، ساواشماقدان باشقا چاره سی قالامیشدی. بوتون جسارتی ایله شاه ایسماعیللا ساواشا باشلادی. ساواشین بیرینجی مرحله سینده بیر چوخ قیزیلباش اؤلدوردولر. شاه ایسماعیل عادتی اوزرینه ساواش زامانی ساواش مئیدانیندان اوزاقدا آیلنمکله مشغول اولوردو. قیزیلباشلار یئنیلمک اوزره ایکن شاهی ساواش مئیدانینا چکدیلر. ایسماعیلین گلیشی ایله قیزیلباشلار روحلاندیلار. قیزیلباشلار گؤیلردن وحی آلان پیرلری نین مئیدانا گیرمه سی ایله قلبه یه اولان اینانجلاری مؤحکملندی، چونکو ایسماعیل ولی اوللاه یئنیلمز ایدی و هئچ بیر ساواشدا یئنیلمه میشدی. ساواشین ایکینجی مرحله سینده شئیبک خان یئنیلدی. 500 ساواشچیسی ایله بیر دره یه قاچدی. قیزیلباشلار بو چیخمازدا اونلاری قوشاتدیلار. هامیسینی اؤلدوروب، شئیبک خانین دا

[47] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" 2- ci cild, Əsatir yayını Tehran -1999, s. 147.

جسدینی بولوب باشینی کسه رک شاها آپاردیلار. شاه امر وئردی کی، شئیبک خانین جسدینی ده گتیرسینلر. قیزیلباشلارا شئیبک خانین اتینی یئمه لرینه امر وئردی: پادشاه کینینی سؤندورمک اوچون شئیبک خانین جسدینه اوچ زولفوقار ضربه سی ووردو. قارنینی سؤکدو. اللرینی کسدی. سونرا دئدی: کیم منیم باشیمی سئویرسه، دوشمنیمین اتینی یئسین. قیزیلباشلار پیرلری نین امرینی یئرینه یئتیرمک اوچون بیر-بیری ایله یاریشیردیلار. شئیبک خانین جسدی نین اتینی یئمک اوچون بیر-بیری نین الیندن قاپیردیلار. حتّی بیر-بیرینه قارشی قیلیچ چکمکده ایدیلر. آج قوردلار لئشی نئجه یئیرسه، شئیبک خانین لئشینی او شکیلده یئدیلر.[48]

شرفخان بیتلیسی بو ساواشدا شئیبک خانین شیعه وزیری خواجه ماحمود ساغرچی نین ایهانت ائتدیگینی یازمیش. بو ایهانتدن سونرا ساغرچی صفوی دؤوللتینده بؤیوک وظیفه توتموشدور.[49] شئیبک خانین باشی نین دریسینی سویدوردو. کلله سینی تمیزلتدی و سارایدا بو کلله ایله شاراب ایچردی. شئیبک خانین بیر الینی کسیب بابور شاها گؤندردی. مکتوبدا دا یازدی کی، شئیبک خان سنین الینی سمرقنددن کسمیشدی، ایندی من اونون کسیک الینی سنه گؤندریرم. باشقا الینی ده لندهؤر بیر قیزیلباشا وئریب ساریده مازندران امیری «امیر روستم روزافزون»آ گؤندریب و مکتوبدا یازدی کی، سن منه تابئع اولمایان شئیبک خانا

[48] Cahangüşayi Xaqan 380-381, Əhsən-üt təvarix 84.
[49] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" 2- ci cild, Əsatir yayını Tehran -1999, s. 148.

سیغیندین. ایندی من اونون الینی سنه گؤندریرم. شئیبک خانین باشی نین دریسینی سامانلا دولدوراراق اورتا خوراساندا‌کی ظفری نین آیرینتیلارینی آنلادان بیر مکتوبلا عوثمانلی پادشاهی ایکینجی بایزیده گؤندردی.[50]

مرودن سونرا سیرا هئراتا گلمیشدی. سولطان ابوسعید تئیموری، سولطان بایقارادان سونرا هئراتی اؤزونه باشکند سئچمیشدی. هئرات خوراسانین ان قالابالیق شهری ایدی. شهرین مدرسه سینده علامه تفتازانی آدیندا اونلو بیر عالیم وار ایدی. بو مدرسه ده عوثمانلیدان، هیندیستاندان و تورکوستاندان بیر چوخ اؤیرنجی تحصیل آلیردی. آیریجا، شهرده علیشیر نوایی آدینا بؤیوک بیر کیتابخانا مؤوجود ایدی. بو کیتابخانانین اون مینلرجه کیتابی وار ایدی. هئراتین اهالیسی حنفی سوننی مذهبینده ایدیلر. اوروجلوق آیی ایدی. اهالینی هئراتین جامیسینه چاغیردیلار. جامیده هئراتین باش یارقیجیندان شیعه اولماسینی و مینبره چیخیب تبررا ائتمه سینی، ابوبکیری، عؤمری، عوثمانی و عایشه نی آشاغیلاماسینی ایسته دیلر. بونو قبول ائتمه ین فقیه اورداجا اؤلدورولدو. ایکینجی بیر فقیه ده قبول ائتمه دیگی اوچون اونون دا باشینی کسدیلر. داها سونرا جامیده اولان بوتون اهالینی سوننی اولدوقلاری اوچون قتل ائتدیلر. بیر نئچه شهر بؤیوکلرینی ده شاهین اؤزونون قرار وئرمه سی

[50] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 100

اوچون اؤلدورمه ییب ساخلادیلار.[51] علامه تفتازانی او زامان ایسلام دونیاسی نین ان بؤیوک و ان اونلو عالیمی ایدی. اونون دده سی سعد الدین تفتازانی ده ایسلام دونیاسی نین بؤیوکلرینده اولموش و امیر تئیمور طرفیندن ایلتیفاتلار گؤرموشدو. «70 یاشین اوزرینده ایدی. تفتازانی 30 ایل هئراتین باش اؤیرتمنلیگینی ائتمیشدی.»[52] او زامان هئرات عالیملری نین یازمیش اولدوقلاری و هئراتین دیشیندا یاییملانمیش اولان کیتابلار گونوموزده ده ایسلامشوناسلیق علمی نین آنا قایناقلاریندان ساییلماقدادیر. ایسماعیلین امری اوزرینه «حاق مذهبی»نی قبول ائتمه دیگی اوچون تفتازانینی اؤلدوروب پارام-پارچا ائتدیلر. تفتازانی اوروج ایدی. اونو شاهین یانینا گتیردیلر. ایسماعیل اوندان «باطیل مذهب»دن واز کئچمه سینی ایسته دی. او ایسه، قبول ائتمه دی. تفتازانی نین باشینی کسیب، جسدینی یاخدیلار.[53] بو آرادا ایچکیلی قیزیلباشلارین نه کیمی خطا ائتدیکلری اولموشسا، یا دا یاغمالانمیش قنییمتلر اوزرینه آنلاشامامیشلارسا، شاه هئراتدا ایچکی ایچمگی دوردورور. حتّی بیر نئچه قیزیلباشی قیلیجا تاخیب اؤلدورور.[54] شاه ایسماعیل دؤرد آی هئراتدا قالدی. هئراتدا تانینمیش آداملاردان، یالنیز ایکیسی دیری قالدی. بیری رسسام بئهزاد ایدی، دیگری ده تفتازانی نین اؤیرنجیسی و حنفی فیقهیندن درس وئرن میرقییاس الدین ایدی. میرقییاس الدین آند

[51] Aləm Arayi Səfəvi 346, Cahangüşayi Xaqan 389, Əmir Xandəmir 72-73.
[52] Əhsən-üt təvarix 124.
[53] Bəhram Çubinə, "İranda şiə və siyasət" 2-ci cild, s. 35.
[54] Əmir Mahmud Xandəmir 72.

ایچدی کی، شیعه ایدی و سادجه تقییه ائدیب حیاتینی داوام ائتمیشدیر. شئیبک خانین کلله سینی هئراتین زرگرلرینه تاپشیریب یاخشی قدح دوزلتمه لرینی ایسته دی. هئرات و مروین والیلیگینی حوسئین بی له له یه، بلخ و دوغو خوراسانی بایرام بَی قارامانا بوراخیب اوردان آیریلدی. میرقییاس الدینی ده خوراساندا دینی ایشلردن سورواملو ائتدی.[55] 1501-جی ایلده شاه ایسماعیل تبریزی ایشغال ائدیب صفوی دؤولتینی قوردوغوندا علیشیر نوایی وفات ائتمیشدی. آنلاشیلان بودور کی، علیشیر نوایی ده حیاتدا اولسایمیش تفتازانی کیمی هئراتدا اؤلدوروله جکمیش. امیر تئیمورون تورک دیلینه وئردیگی اؤنم دولاییسییلا تورکوستاندا تورکچه یازما گلنگی گوجلنمیش و داوامیندا تورکچه نین دوشونجه دیلی اولما ایمکانلارینی آچیقلایان علیشیر نوایی کیمی دیل بیلیمجیلر یئتیشمیشدی. شاه ایسماعیلین خوراسانی و تورکوستانی ایشغالیندان سونرا تورکچه یازما گلنگی ده سؤندورولدو. بیر چوخ اثرلر یاخیلیب یوخ ائدیلدی.

شئیبک خانین اؤلوموندن سونرا کابیلدا یئرلشمیش اولان زهیرالدین بابور سوغدا سالدیریب سمرقندی ایشغال ائتدی. بابور تئیمورون نوه لریندن ایدی. بابور شاعیر ایدی. علیشیر نوایی «مجالیس-النفاییس» (نفسلرین مجلیسی) آدلی تذکیره اثرینده اونون شعرلریندن اؤرنکلر وئرمیشدیر. شئیبک خان اؤلدوکدن سونرا اورتایا چیخمیش بوشلوقدان یارارلاناراق سمرقنده و فرقانه یه سالدیردی. اؤزبکلرین یاردیمی ایله

[55] Əhsən-üt təvarix 125.

شئیبک خانین قارداشی اوغلو عبیدالله تاختا چیخدی. او، بابوره قارشی ساواش آچدی. بابورله شاه ایسماعیلین موناسیبتلری یاخشی ایدی. بو دا تورکوستانلیلارین اونو سئومه مه سینه سبب اولموشدو، چونکو شاه ایسماعیلین تؤرتدیگی جینایتلر بو تئزلیکده اونودولا بیلمزدی. بابور، عبیدالله ایله ساواشدا یئنیلیب بلخین یانیندا «حیصار شادمان» آدلی قالایا چکیلدی. اورادا قیزیلباشلاردان یاردیم دیلگینده بولوندو. ایسماعیل، امیر نجم-ثانی کوموتانلیغیندا بیر اوردو گؤندردی و حوسئین بی له له ایله بایرام بَی قارامانا بو اوردویا قاتیلمالارینا امر وئردی. قیزیلباشلار بابورله بیر یئرده بوخارانین یانیندا اولان خراز قالاسینی قوشاتدیلار. بابورون یاردیمینا گئتسه لر ده سیاسی اخلاقی آیاق آلتینا آتاراق، بابوره سورمادان تسلیم اولان خراز حاکیمینی صیرف سوننی اولدوغوندان دولایی اؤلدوردولر. بوتون اونا تابئع اولانلاری قیلیجدان کئچیردیلر. امیر نجم، خراز اهلی نین قتلینه فتوا وئردی. خرازدا 15 مین نفر آدام اؤلدوردولر. چولوق-چوجوغونو گؤتوروب جامیلره سیغنانلار وار ایدی. بوتون جامیلری ایچینده کی لرله بیر یئرده یاخدیلار.[56] جامییه ییغیشانلار «سئییید» اولدوقلارینی ایدیعا ائدیردیلر. آنجاق نجمی-ثانی سوننیدن سئییید اولماز دئیه قتلده ایصرار ائدیردی. بابورشاه قتللره اعتیراض ائدیردی. اونون اعتیراضی قبول ائدیلمه دیگی اوچون آرالاریندا عداوت باشلادی.[57] بابور

[56] Aləm Arayi Səfəvi 371-372, Cahangüşayi Xaqan 430-432, Əhsən-üt təvarix 131.

[57] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s 104.

شاه قیزیلباشلاردان ایسته دیگی یاردیمدان دولایی پئشمان اولموشدو. بو اوزدن قیزیلباشلارین سوغددا ایره لیلمه لرینی دوردورماق ایسته دی. بابور نجمی-ثانی نین غجدوانا دوغرو سالدیرماسینی دوردورماق ایسته دی. آنجاق سمرقنده گئدیب اورانین دا اهالیسینی قتل ائده جگینی سؤیله ین نجمی-ثانی بابور شاهین اویاریسینی دینله مز اولدو. غجدوان قالاسینی قوشاتدی. غجدوان قیزیلباشلارین سالدیریسی قارشیسیندا دیرندی و عبیدالله خاندان دا یاردیم ایسته دیلر. عبیدالله خان غجدوانا سالدیرماق اوچون بابور شاهلا آنلاشدی. قیزیلباشلارین جینایتلریندن بئزمیش اولان بابور شاه نجمی-ثانینی بوراخیب گئتدی. میرقییاس الدین ده قیزیلباشلارین خراز و قرشیده سئییید قتل ائتمه لرینی قبول ائده بیلمه دی و قیزیلباشلاری بوراخیب بابور شاها قاتیلدی. 1512-جی ایلده باش وئرن ساواشدا قیزیلباشلار یئنیلدیلر. حوسئین بی له له الده قالان اوردوسویلا هئراتا فرار ائتدی، بایرام بَی اؤلدورولدو. نجمی-ثانی یاخالاندی. عبیداللهین امری اوزرینه نجمی-ثانی نین باشینی کسدیلر.[58] بو قلبه اوزرینه عبیدالله بلخه و بوتون خوراسانا حاکیم اولدو. هئراتی اله کئچیرمک اوچون اؤزبکلری بیرلشدیردی. اؤزبک اوردولاری هئراتا گیرمه دن حوسئین بَی له له فرار ائدیب ایصفاهاندا یئنیلگه خبرینی شاها چاتدیردی. هئرات اهالیسی شهرده بولونان تبررایان تشکیلاتی نین منسوبلارینی یاخالاییب اؤلدوردولر. بو ظفر اوزوندن عبیدالله خان مشهده گلیب 8-جی ایمامین قبرینی زیارت ائتدی. قیش کئچدیکدن سونرا شاه

[58] Eni qaynaq s. 104-105.

ایسماعیل یئنیدن خوراسانا سالدیریا کئچدی. آنجاق اؤنجه نووروز قوتلامالارینا قاتیلدی. عبیدالله مشهدی باشکندی اولاراق سئچمیشدی. اوردوسونون بؤیوک بؤلومو هئرات و مروده اولدوغوندان قیزیلباشلار مشهده گیردیکلرینده او، ماورا النهره گئتدی. مشهد اهلی عبیداللها دستک وئردیکلریندن دولایی قتل ائدیلدیلر. شاه ایسماعیل اؤزبکلری یئنیب هئراتا گیردی. تبررایانین قانی نین اینتیقامینی آلماق اوچون شهرده قادین-کیشی، چوجوق-یاشلی دئمه دن هر کسی قتل ائتدی. مینلرجه ائوی و تارلالاری یاخدی. هئراتدان سونرا باغیسه گیردی. اوردا دا تبررایان قتل ائدیلمیشدی. بونا قارشیلیق اولاراق مینلرجه اینسان باغدیسده قتل ائدیلدی. ایچینده آلوولانان نیفرتینی بو قتللرله سؤندوردوکدن سونرا هئرات و مروی، زئینال بَی شاملونون والیلیگینه بوراخیب گئری دؤندو.[59] بو ساواشدان سونرا سوغد، فرقانه و گورگان عبیداللهین الینده قالدی. قیزیلباشلارین الیندن جانلارینی قاچاراق قورتارمیش اولان بیر چوخ سوننی بیلیم آداملاری و دیندارلار عبیداللهین اؤلکه سینه سیغیندیلار. بونلارین ان اونلولریندن بیری فضل الله روزبئهان خونجی اولموشدور. خونجی «سولوک المولوک» و «مئهماننامه بوخارا» آدلی اثرلرینی یازیب عبیداللها حصر ائتمیشدی. خونجی، بایيندیرلی دؤولتی نین تاریخینی آنلادان «تاریخ عالم آرای امینی» آدلی اثرین ده موللیفیدیر. «امینی» لقبی ایله تانینمیشدیر.

[59] Eni qaynaq s. 105.

شاه ایسماعیلین تؤرتدیگی بوتون بو جینایتلر تورکوستان و آذربایجان آراسیندا ایزلری سیلینمه یه جک نیفرت و کین توخومو اکیردی. آذربایجان تورکوستانین و آنادولونون اورتاق تاریخی مدنییتیندن قوپاریلیب دار بیر تاریخی مکانا سیخیشدیریلاراق فارس دیلی، فارس کیمیلیگی قارشیسیندا ساوونماسیز بوراخیلیردی. شاه ایسماعیلین تطبیقاتی نین مرکزی آذربایجان اولدوغوندان، آذربایجان اؤلکه سی ایلدیریم سورعتی ایله اؤز سویوندان، دیلیندن، کیملیگیندن و اورتاق تورک-ایسلام تاریخیندن آیریلیب شعوبیه نین گؤرَولی مأمورو اولان شاه ایسماعیلین تخریباتینا مئیدان اولوردو. داها سونرا شعوبی شاه ایسماعیل تخریباتی نین نتیجه لرینی یوزلاشاراق فارسجالاشان و تورکچه لردن باغلارینی قوپاران دیلیمیزین یازقیسیندا گؤرمکده ییک. اؤلکه میزده اسکی مدنییتی، معمارلیق آبیده لرینی محو ائدن شعوبی شاه ایسماعیلدان بیر تک مدنی میراث قالمامیشدیر. شعوبی صفویلرله عئینی زاماندا آذربایجان تورکلوگو تاریخین قارانلیغینا گؤمولدو. اؤلکه دولدو ایمامزادالارلا. ایسلامین کیتابی، پئیقمبری بیر یانا بوراخیلیب ایمامزادالارا تاپینیلدی. هر کندده، هر شهرده اونلارجا ایمامزادا مزارلاری تاسیس ائدیلیب زیارته آچیلدی. تبریزین تاریخی پوزیسیونو دَییشدی. تورک مدنییتی نین بئشیگی اولان تبریزین چئوره سینی ایمامزادا مزارلاری ایله دولدوردولار. تبریزه بیتیشیک تپه لرین آدلارینی دَییشدیریب عونعلی (خالق آغزندا عینعلی (ائینالی) و زئنینعلی (زئینالی) قویدولار. قورانی-کریمین تکاثور (102) سوره سینده قبیرلرین زیارتی ایله اویالانما

آنلامسیزلیغی آچیقلانمیشدیر. "ایسلامین ایلک یوز ایلینده قبیرلرین زیارتی ایله ایلگیلی هئچ بیر بیلگی مؤوجود دئییلدیر."[60] بو دوغرولتودا مؤوجود اولان حدیثلری دوغرو اولاراق قبول ائتسک قبیرلرین زیارتی پئیقمبر طرفیندن یاساقلانمیشدیر. "حضرت پئیقمبر بویورموشدور کی، قبیرلری زیارت ائدنلر بیزدن دئییللر."[61] اسکی چاغلاردان قالما قبیر وار ایدی. یالان یا دا گئرچک بو قبیرلرین اسکی پئیقمبرلره عآید اولدوغو سؤیله نیردی. حضرت پئیقمبر بو قبیرلرین هئچ بیرینی زیارت ائتمه میشدیر. پئیقمبرین اؤز خانیمی حضرت خدیجه نین و اوغلونون مزارینی زیارت ائتمه سی قونوسوندا دا هئچ بیر بیلگی مؤوجود دئییلدیر.[62] حتّی پئیقمبرین شهید عمیسی حمزه نین ده مزاری زیارت ائدیلمه میشدیر.[63] پئیقمبرلردن یالنیز اوچونون قبری بللیدیر: 1- یمنده قومسال بیر تپه نین باشیندا اولان هود پئیقمبرین قبری. 2- ایسماعیلین کعبه یه یاخین اولان قبری. 3- حضرت محدین مدینه ده کی قبری. بو قبیرلرین زیارتی ایله ایلگیلی اولاراق ایسلامدا هئچ بیر بیلگی یوخدور. پئیقمبرلرین مزاری نین زیارتی ایله ایلگیلی اولاراق هئچ بیر بیلگی اولمازکن ندن ایمام و ایمامزادالارین مزارلاری زیارت ائدیلمه لی، نذیرلر وئریلمه لیدیر؟[64]

---

[60] Heydərəli Qələmdaran, "Qəbirlərin ziyarəti doğrular və xurafələr" (زیارت قبور بین حقیقت و خرافات), 1385-ci il (h.ş) s. 18.
[61] Eyni qaynaq, s. 19.
[62] Eyni qaynaq, s. 21.
[63] Eyni qaynaq, s. 22.
[64] Eyni qaynaq, s. 25.

پئیقمبرین قیزی حضرت فاطیمه نی حضرت علی گیزلینجه دفن ائتدی، مزاری نین هارادا اولدوغو بیله بللی دئییل. قبیر زیارتی گرکلی اولسایدی حضرت فاطیمه نین قبری زیارتگاه کیمی اولاردی، هم ده پئیقمبرین قیزی ایدی.[65] ایسلامدا قبیرلرین زیارتی ایله باغلی اولاراق هئچ بیر سیفاریش اولمازکن صفویلردن سونرا ایسلام اؤز تمل قاییناقلاریندان ساپدیریلاراق ایمامزادا زیارتی سَوییه سیزلیگینه دوشورولدو. پئیقمبرین قیزی ایله ایلگیلی هئچ بیر مزار قالمازکن قومدا معصومه آدیندا مؤحتشم ایمامزادا زیارتگاهی تاسیس ائدیلدی.

قوما یاخینلاشدیغیمدا هر یاندا کیچیک مسجیدلر و اوستو یاخشیجا یاپیلمیش قبیرلر گؤروردوم. بو قبیرلر علی نین تؤره مه لری نین مزارلاریدیر. ایرانلیلار بونلارا ایمامزادا دئییرلر. عیسانین حواریلری کیمی. ایرانین (صفویلردن اؤنجه آذربایجان آدلانیردی) هر طرفینده ایمامزادالار وار. اونلارین هامیسینا موقدس مزارلار کیمی باخیرلار. قوم و چئوره سینده 400-دن آرتیق ایمامزادا وار.[66] سادجه خالقی قیلیجدان کئچیرمه میش، ایقتیدار اوغرونا اؤز عایله لرینی ده قیلیجدان کئچیرن صفوی سویلاری نین دا مزارلاری ایسماعیلدان شاه عباسا قدر ایمامزادالار جرگه سینه قاتیلدی. چونکو اؤزلرینی ایمام سویوندان بیلمکده ایدیلر. آنجاق ندنسه شئیخ حئیدرین اوغلو ایبراهیمدن و ایسماعیلین دیگر دؤرد قارداشیندان خبر چیخمامیشدیر. اونلارین باشینا نه لر گلدی؟

---

[65] Eyni qaynaq, s. 26.

[66] İqbal Yəğmayi, "Səfərnamə şardon", s. 519 (Nasir Purpiraın "Səfəvilər" kitabından alıntı.)

تبریزده عئینالی و زئینالی ایمامزاده لری: بو مزار سورخابین ان یوکسک یئرینده دیر. بو مزارلارداکیلار علی اوغوللاری عونعلی و زئینعلی اولاراق بیلینیر. بئله اینانیلیر. آنجاق مؤعتبر قایناقلار علی نین بو آددا اوغوللاری نین اولمادیغینی یازیر. بؤیوک اولاسیلیقلا بونلارین هئچ بیریسی نین گئرچک عالمده وارلیقلاری اولامیشدیر.[67]

شعوبی صفویلرین «معنوی» میراثی آذربایجان اوچون بونلار اولموشدور. تورک دیلی نین فارسجا قارشیسیندا ساوونماسیز بوراخیلما عملییاتی صفویلرله باشلامیشدیر. هومبولت دیللرده کی گلیشمه نی اوچ بؤلومه آیرار: 1- دیللرین اورقانیک یاپیسی نین (ستروکتورونون) ایلک، آنجاق تام اولاراق اولوشماسی، بیچیملنمه سی. 2- دیللرین یئنیدن دوراغان دوروما کئچمه سی اوچون یابانجی قاریشیملارلا دَییشمه لری. 3- دیللرین باشقا دیللره قارشی دیشدان سینیرلاری بللی ائدیلدیکدن و یاپیلاری بیر بوتون اولاراق دَییشمز بیر بیچیمده یئرلشدیکدن سونرا ایچدن و اینجه دن اینجه یه گلیشمه لر.[68] صفوی دؤولتی آذربایجاندا یئرلشدیکدن سونرا تورک دیلی نین یابانجی دیللره قارشی یوزایللر بویونجا اولوشدوردوغو سینیری اورتادان قالدیریلدی. فارس دیلی تورک دیلی نین مرکزی نؤقطه سینی هدف آلدی. یوز ایللر بویونجا میلتین باشینا دؤیدوره رک شاخسئی-واخسئی مراسیملرینده فارسجانین دیل بیلگیسینه گؤره

[67] İran İslam Tarixində Binaların Ensiklopediyası, Məzar binalar, s. 197. دایره المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی، بناهای آرامگاهی، ص 197.

[68] Bedia Akarsu "Dil-kültür bağlantısı" İnkılap yayınları 3-cü yayın 1998- İstanbul, s. 70.

حاضیرلانمیش ادبییاتلا دیلین اؤزگینی سؤکدولر. فارس دیلیندن تورکچه یه دئوریک جومله لر و « می» سوال اکی اولمایان سوال سورما شکلی کئچدی. صفوی سالدیریسی قارشیسیندا دیلین سینیرلاری اورتادان قالدیریلدیغیندان دولایی تورکچه نین دوغال قورولوشو دَییشدی. صفوی تطبیقاتی نتیجه سینده فارسیزه اولموش بیر تورکچه اورتایا چیخدی. فارس دیلینده کی دانیشیق و جومله شکلی تورکچه یه تطبیق ائدیلدی. صفوی نفه سی توخونان یئرلرده بایيندیرلی دده قورقود دیلی نین یئرینه دئوریک بیر دیل یئرلشدیریلدی. تورکچه نین قورتولوش یولو صفویلیک بلاسیندان قورتولاراق دده قورقود دونیاسینا دؤنمه سینده دیر.

چالدیران ساواشینا دوغرو

شعوبیه پلانلاری اوزرینه ایقتیداری اله کئچیرن و آذربایجاندا بایيندیرلی تورک اویقارلیغی نین کؤکونو قازان شاه ایسماعیلین ظفرلری آنادولو قیزیلباشلارینی جوشدورماقدا ایدی. اوزون ایللر محروميیتده یاشامیش، کؤچری حیاتدان یئرلشیک حیاتا کئچمه میش اولان تورکمنلر شعوبی ایسماعیلین الینده آذربایجان تورکلرینی تاریخدن سیلمک اوچون بیر فورصت ایدی. دینی باخیمدان آیدینلانمامیش، شعوبیه نین گیزلین پلانلاریندان خبرسیز اولاراق قیزیلباشلاشان آنادولو علوی تورکمنلری صفویلیگین یوکسلیشی ایله داها دا جوشموشدو. بو دفعه عوثمانلییا قارشی باشقالدیرما جسارتینی حیسس ائتمه یه باشلامیشدیلار. عوثمانلی

نین قورولوشوندان بری علوی-بکتاشی اینانجلی تورکلر تام اؤزگورجه یاشامیش، اینسانلار اینانجیندان دولایی اؤلدورولمه میشدی. علویلر سربستجه یاشامیشدیلار. عوثمانلی نین و تورکوستان دؤولتلری نین خالقلارین اینانجلاری ایله ایشلری اولمامیشدی. شعوبیه-صفوی دؤولتی نین قورولوشونا قدر عوثمانلیدا علویلره توخونولمامیشدی. زاتن عوثمانلی دؤولتی نین قورولوشوندا اونلارین دا ائتکیسی اولموشدور. قیزیلباشلیق توپلومون تاریخی توخوسونو دَییشدیرمه یه باشلامیشدی. قیزیلباشلیق ایدئولوژیسی شئیخ حئیدر طرفیندن ساپدیریلمیش، سییاسته آراج ائدیلمیش علویلیک-بکتاشیلیک ایدی. داها سونرا دا باشکند ایصفاهانا داشیندیقدان سونرا آنادولودان گلمیش قیزیلباش تورکمنلر داغلارا، کندلره یئرلشدیریله رک اؤنجه شاهسئونلشدیریلدیلر، سونرا دا تاریخدن سیلینیب یوخ اولدولار. آنجاق فارس-شعوبی دؤولتینی قوروب سونرا یوخ اولدولار. وارساقلار کیمی بیر قیسمی ده کور-پئشمان گئری دؤندو.

صفویلر اؤنجه سی آنادولوداکی باش قالدیریلار تامام باشقا محورده ایدی. ایقتیدار اوغرونا ساواشلار بوتون تاریخی دؤنملرده اولموشدور. شعوبیه-صفوی سونراسی آنادولوداکی قیزیلباشلارین تخریباتی، اصلینده شعوبیه نین عوثمانلینی دا دئویریب اورانی دا ساسانی خیاللارینا قاتماق ایستمه سی ایدی. شعوبیه مأمورو شاه ایسماعیلین آماجی تورکلری سادجه آذربایجاندا دئییل، آنادولودا دا فارس کیملیگینه، فارس دوشونجه طرزینه تابئع ائتمک اولموشدو. ایرانچیلیق-شیعه لیک اوزرینده قورولان صفوی دؤولتی نین تمل آماجی بو اولموشدور. سونراکی تاریخی سورج بو

گئرچگی آچیقلامیشدیر. شیعه لیگی قبول ائتمه ین قیزیلباشلار شیعه لیگین قورومساللاشماسی یولوندا ساواشدیلار. یالنیز صفوی دؤولتی نین قورولوشوندان سونرا تورک دیلی اؤز محورییندن قایمیشدیر. دیلین جومله قورولوشو، سؤز ترکیبی و گئنل یاپیسی هیزلی بیر شکیلده فارسلاشمایا اوز توتموشدور. تورک دیلینده نثر تجروبه سی اولمامیش، شعرده ده نؤوحه و مرثیه یووالانمیشدیر. بو دا دیلین اؤز تاریخی خاطیره لریندن قوپوشونون اساسینی قویموش، توپلومون ذهنی آنیلاری ساپدیریلمیشدیر. آذربایجاندا بایییندیرلی تورک اویقارلیغی نین اورونو اولان کیتابی-دده قورقود و اونون اولوشدوردوغو مدنییت و دونیاگؤروشو صفوییه طرفیندن تام اولاراق سؤکولوب آتیلمیشدیر. آدلارین قایناغی دده قورقود کیتابی اولماقدان چیخیب شاهنامه قایناقلی اولماغا قایدیریلمیشدیر.

علی دونوندا، حاجی بکتاش دونوندا شاه ایسماعیلین اورتایا چیخاریلیشی علوی-بکتاشیلری چوخ ائتکیله دی. قیزیلباشلیق توپلومسال بیلینجی شاه ایسماعیللا بیرلیکده سیاسی بیلینجه دؤنوشدورولموشدو.[1] شاه ایسماعیلین وعد ائتدیگی خیاللارلا قیزیلباشلیق قانلی سیاسی حرکتین اؤنجوللوگونو اوستله نه جک، آنجاق بو سورج ایچینده آذربایجان تاریخی سورکلیلیگیندن قوپاریلاجاقدی. شاه ایسماعیلین خوراسان و آذربایجان ظفرلری اوزوندن مورال بولان آنادولو قیزیلباشلاری عوثمانلییا قارشی باشقالدیری یوللارینی آراماقدایدیلار. گوجلو بیر تهلوکه نی حیسس ائدن

[1] Ankara Hüseyin Gazi Derneği, İsmail Kaygusuz "Aleviliğin kızılbaş siyasi hareketi ve Şah İsmail", YOL dergisi, sayı 19 Ankara.

عوثمانلی اؤنلم آلماق زوروندا قالمیشدی. چونکو تبریزده، اردبیلده، شیرواندا اؤلدورولن سوننی موسلمان تورکلرین خبری عوثمانلییا اولاشیر و ایستر-ایسته مز اؤزلرینی ایسلام دونیاسی نین اؤندر دؤولتی حیسس ائتدیکلریندن اؤلدورولن موسلمان تورکلرله باغلی سوروملولوق دویقوسو داشیماقدایدیلار. شوبهه سیز کی، اونلارداکی سوروملولوق دویقوسو اؤلدورولنلرین تورک اولدوقلاری اوزوندن دئییل، سوننی موسلمان اولدوقلاری اوزوندن ایدی. چونکو عوثمانلیدا تورکلوک بیلینجی دوغمامیشدی. صفوی دؤولتی نین قورولوشو و آنادولودا قیزیلباشلارین جوشماسی ایله عوثمانلی نین دا قیزیلباشلارا قارشی اؤنلم آلماسی باشلاییر. «1502-جی ایلده بالکانلاردان آنادولویا سورگون ائدیلن علویلرین اوزلرینه داغ چکمیشلر، دامغالامیشدیلار.»[2] عوثمانلی دؤولتی آنادولودا قیزیلباش آیاقلانمالارینا قارشی جزا دوزنکلری گلیشدیرسه ده، شاه ایسماعیلین اردبیلده، شیرواندا، شکیده، تبریزده گئرچکلشدیردیگی توپلو سویقیریم حادیثه سینه ال آتمامیشدی.

سولطان محمد فاتئحین اؤلوموندن سونرا 1481-جی ایلده ایکینجی بایزید تاختا چیخمیشدی. قارداشی جمله آراسیندا اولان سلطنت ساواشینی اورتادان قالدیریب دؤولتین باشینا کئچمیشدی. شعرده «ادنی» تخلوصونو قوللانیردی. عاریف طبیعتلی بیر حؤکمدار ایدی. اونون زامانیندا بیر چوخ اؤنملی کیتاب عاریفلر و عالیملر طرفیندن یازیلمیشدیر. علامه

[2] Ankara Hüseyin Gazi Derneği, İsmail Kaygusuz "Aleviliğin kızılbaş siyasi hareketi ve Şah İsmail", YOL dergisi, sayı 19 Ankara.

دوانی «واجیب الووجودون ایثباتی» و عبدوالرحمان جامی «سیلسیله الذهب» کیتابینی اونون دستگی ایله یازمیشلار. بایزیدین ایسماعیل طرفیندن اؤلدورولن تفتازانی ایله ده یازیشمالاری اولموشدو. عوثمانلی سارایيندا بیر چوخ فقیهلر تفتازانی نین مدرسه سینده درس آلمیشدیلار. ایسماعیل حاققی اوزون «عوثمانلی تاریخی» کیتابیندا وئنیزلی سیاحلارین بایزید حاققیندا یازدیغی خاطیره لره یئر وئرمیش.

کسینلیکله شاراب ایچمز. آز یئمک یئیَر. دینی واجیباتی اونوتماز. چوخلو صدقه وئرر. فلسفه دن آنلادیغی اوچون غورورلو گؤرونور. حددیندن آرتیق نوجوم (کوسموس) علمی ایله ماراقلانیر.[3]

قیزیلباشلار سوننیلری و سوننی عالیملری قتل ائتدیکلرینده بیر چوخ عالیم بایزیده اوغراییب یاردیم طلبینده بولوندولار. شاه ایسماعیلین تؤرتدیگی قتللردن اوزگون اولان میصیر مملوک سولطانی دا بایزیدی اؤنلم آلماغا تشویق ائتدی. بو مؤوضوع ایله ایلگیلی مملوک سولطانی ایله بایزید آراسینداکی یازیشمالار «مونشات السلاتین»ده (سولطانلارین مکتوبلاری) وئریلمیشدیر. بو مکتوبلارین بیرینده میصیر سولطانی یازیر کی، شاه ایسماعیلین تؤرتدیگی فیتنه نی اورتادان قالدیرماق اوچون هر بیر موسلمان سوروملولوق داشیمالیدیر. بایزید جاواب مکتوبدا یازیر کی، بیز هر ناماز قیلدیغیمیزدا بلالاری ایسلام دونیاسیندان اوزاقلاشدیرماسی اوچون آللاها یالواریریق. ایلاهی ایراده نین گئرچکلشمه سی یولوندا تانری

[3] İsmayıl Haqqıuzun 2-ci cild s. 264. (Farsca tərcümə)

نین بیزلره یاردیمچی اولماسینی دیله ییریک.[4] بایزید دوستجا یازیشمالارلا ایسماعیلی بو عمللریندن ساقیندیرماق ایسته دی. مکتوبلاریندا اونو نصیحت ائده رک «دَیَرلی ائولاد» دئیه خیطاب ائدر و اهالینی قتل ائتمکدن، شهرلری یاغمالاییب یاخماقدان واز کئچمه سینی ایستر. آنجاق بایزیدین بو مکتوبلاری ائتکیلی اولمادی. ایسماعیل یازدیغی جاواب مکتوبلاردا الده ائتدیگی غلبه لردن دانیشیر و بو غلبه لریندن دولایی بایزیددن تبریک بکله دیگینی سؤیله ییردی.[5] بایزیدین بو گیریشیملری سونوجسوز قالدی. بیر دفعه بایزیدین ائلچیلری ایسماعیلا مکتوب گتیردیگینده شاه ایصفاهاندا ایدی. ایصفاهاندا شهرین سوننی مذهبلی توتوقلولاری نین مئیدانا گتیریلمه سینی ایسته دی. عوثمانلی هئیتی نین گؤزلری اؤنونده شاه تانریسال قودرتینی گؤسترمک اوچون اونلاری بوتون عایله عوضولری و چوجوقلاری ایله بیر یئرده آتشده یاخدیردی. عوثمانلی هئیتی قورخو ایچینده اؤز اؤلکه لرینه گئری دؤندو.[6] شاه ایسماعیل عوثمانلی ایله نزاکتلی سیاسی موناسیبت قورماق یئرینه آنادولویا موریدلرینی گؤندریر و اورداکی علویلری هم دؤولته قارشی تحریک ائدیر، هم ده عسگر توپلاییردی. شاه ایسماعیلین سلطنته چیخیشیندان 1512-جی ایله قدر اون مینلرجه عایله آذربایجانا کؤچموش، ائولادلارینی قیزیلباش اوردوسونا وئرمیشدیلر. شاه ایسماعیلین

[4] Feridun bəy, Münşəat-üs səlatin 361-364. منشأت السلاطین فریدون بگ 361-364

[5] Bayəzid və İsmayılın qarşılıqlı məktubları Feridun bəy, "Münşəat-üs səlatin"

[6] Qiyasəddin Xandəmir 481, Cahangüşayi xaqan 226.

آذربایجاندا گووَنه جگی خالق اولمادیغی اوچون آنادولودان داها چوخ اینسانلارین گلمه سینی ایسته ییردی. آنادولونون بوزقیرلاریندان گلن کؤچری عایله لر هم آذربایجانین تاریخی-توپلومسال توخوسونو دَییشدیریرلر، هم ده بایییندیرلی سوننی-تورک مدنییتی نین تامامن ییخیلماسینا یاردیمچی اولوردولار. صفویلر اوزوندن بایییندیرلی مدنییتیندن آذربایجاندا ایز قالمادی. بایزید آنادولو اهالیسی نین آذربایجانا آخیشینی دوردورماق ایسته دی. بیر چوخ علوی عایله لر دوغو آوروپایا و یونانیستانا سورگون ائدیلدی. بونو دویان ایسماعیل بایزیده بیر مکتوب یازاراق بو ایشیندن واز کئچمه سینی ایسته دی. آنادولونون آذربایجانلا گئنیش بوزقیر و داغلیق سینیر بؤلگه سی وار ایدی. بایزید بو یوللارین کونترول ائدیله مه یه جگینی گؤروردو. بو اوزدن ده آذربایجانا اولان قیزیلباش آخینی نین دوردورلماسی نین مومکون اولمایاجاغینی سئزدیگینده شاه ایسماعیلا جاواب مکتوبوندا دوغو آوروپایا داشیدیقلاری علویلرین عوثمانلی اوردوسوندا خیدمته آلیناجاقلارینی یازدی. بایزید ایسماعیللا یاخین دیپلوماتیک ایلیشکی قورماق ایسته سه ده، ایسماعیل اونو دینسیز سوننی آدلاندیریب اؤنمسه میردی. اونون شئیبک خان اوزرینه قلبه سی عوثمانلی ایله ایلیشکیلرینی گردی. شئیبک خاندان سونرا عوثمانلی نین سیراسیدیر خیالینا قاپیلمیشدی. گوجونو بایزیده گؤسترمک اوچون شئیبک خانین باشی نین دریسینه سامان تپه رک ایستانبولا گؤندرمیش و یازمیشدی: دویدوم کی، سنین مجلیسینده شئیبک خانین باشی نین چوخ هاوالی اولدوغو سؤیلنتیلری دولاشیرمیش.

ایندی اونون باشینداکی هاوالار بوشالدیلیب و ایچی سامانلا دولدورولاراق خیدمتینیزه گؤندریلمکده دیر.[7] بایزید بؤیوک بیر دؤولتین باشیندا دورماسینا و بؤیوک اوردولارینا رغمن چوخ نزاکتله داورانیردی. آیسماعیل ایسه دؤولتین، ادب و تربیه نین نه اولدوغونو بیلمه ین ایپی قیریق لوتو کیمی داورانیردی. لات کیمی. آنجاق ایسماعیلین کسیک باشی اونا گؤندرمه سی بایزیدی چیله دن چیخاردی. ایچی سامانلا دولموش کسیک باشی گتیرنلر آنادولو اینسانلاری ایدی. اونلاری اؤز یورداشلاری اولوب و یابانجی ایله ایشبیرلیگی ائتدیکلریندن دولایی توتوقلادیب زیندانا آتدیردی. ایسماعیلا اؤیود دولو بیر مکتوب یازدی. او، ایسماعیلی دؤولت ایشلرینده تجروبه سیز داورانماقلا اویارمیش و اؤلدوردوکلری سوچسوز موسلمانلاردان دولایی آللاهین جزاسیندان قورخماسینی ایسته میش و یئری نین جهننمین ابدی آتشی اولاجاغینی یازمیشدی. بو دوشونجه سینی ده قوراندان بیر آیته دایاندیرمیشدی کی، «بیر مؤمینی اؤلدوره نین یئری جهننمدیر و ابدیین اوردا قالاجاقدیر.»* ایصرار و اؤیودله ایسماعیلدان قتل تؤرتمکدن واز کئچمه سینی ایسته میشدی. خوراسان ظفریندن سرخوش اولان ایسماعیل عوثمانلی نین وارلیغینا دؤزه مز اولموشدو. آنادولوداکی خلیفه لری نین داها آکتیو اولمالارینی ایسته دی. اؤزللیکله خلیفه سی شاهقولودان عوثمانلینی دئویرمه سی اوچون سالدیریبا کئچمه سینی ایسته دی. شاهقولو آنادولو بکتاشیلری نین

[7] Cahangüşayi Xaqan 380.
* 4-cü surə, ayət-93.

اؤنملی آدلاریندان بیری ایدی. او، آنادولوداکی اون مینلرجه موریدلری حسابینا عوثمانلینی دئویره جگینی سانمیشدی. عوثمانلینی دئویریب، اورادا دا قتللر تؤرده رک «حاق مذهب»ینی آنادولودا دا آذربایجاندا اولدوغو کیمی یایقینلاشدیرماق ایسته ییردیلر. سوننیلرین قتل ائدیلمه سی واجیب ایدی. چونکو شیعه-شعوبیه اینانجیندا مئهدی گلدیگینده سایسیز سوننی اؤلدوره جگی وورقولانماقدا ایدی. ایسماعیل اؤزونو مئهدی حساب ائتدیگیندن عوثمانلینی دا دئویریب اورداکی سوننیلری قتل ائتمگی ایلاهی گؤرَو اولاراق گؤروردو. عوثمانلی دؤولتی اوردوسونون بؤیوک بیر بؤلومو بکتاشیلردن اولوشماقدا ایدی. ایسماعیل آنادولوداکی و عوثمانلی اوردوسونداکی جاسوسلاری واسیطه سی ایله عوثمانلی اوردوسونداکی ووروجو گوج اوزرینه حسابلامالار ائتمیشدی. اوردودا نه قدر شیعه و بکتاشی اولدوغو ایله باغلی بیلگیلر الده ائتمیشدی. بو بیلگیلرینه گوونه رک عوثمانلینی یئنه جگینه امین ایدی. بوتون دونیا سوننیلری نین محواولما زامانی نین گلدیگینی دوشله ییردی. بو ایش اوچون گؤیلرین اونا یاردیم ائتدیگینه اینانیردی.

بایزیدین سککیز اوغلوندان دؤردو حیاتدا ایدی. اوغوللاری آنادولونون موختلیف یئرلرینده حؤکومت ائدیردیلر. بؤیوک اوغلو «شاهنشاه» کونیا حاکیمی ایدی. ایکینجی اوغلو احمد آماسییا حاکیمی ایدی. قورقود مانیسا حاکیمی ایدی. ان کیچیک اوغلو سلیم ایسه، ترابزون حاکیمی ایدی. بایزیدین کیچیک اوغلو سلیمده داها جیدی دؤولت آداملیغی خاراکتئری وار ایدی و داها چوخ باباسی سولطان فاتئحه بنزمکده ایدی.

بایزید، اوغلو احمدی جانیشین سئچمک فیکرینده ایدی. قورقودون حاکیم اولدوغو مانیسا ایستانبولا یاخین اولدوغوندان بایزید اونو قارداشی احمد سلطنته چیخدیغیندا باشکنده سالدیرماسین دئیه داها اوزاق یئره، آنتالیایا حاکیم گؤندردی. بوندان اوزگون اولان قورقود حجج زیارتینی بهانه ائده رک بیر گمی ایله میصیره گئتدی. نئچه آیدان سونرا بایزید اوغلو قورقودون کؤنلونو اله آلاراق قیسا سوره سونرا اونو مانیسایا گئری گتیرمک شرطی ایله آنتالییایا گؤندردی. بایزید باشوزیرین ده راضیلیغینی الده ائده رک رسمن اوغلو احمدی ولیعهد اولاراق دویوردو. بوندان راحاتسیز اولان سلیم اوردوسویلا ایستانبولا طرف حرکت ائتدی. بو سیرادا «شاهنشاه» خسته له نیب اؤلدو. قورقود مانیسایا گئری دؤندو. احمد ده ولیعهدلیک حؤکمونو آتاسیندان آلماق اوچون آماسییادان ایستانبولا یولا دوشدو. احمد ایستانبولا وارمادان بایزید بؤیوک بیر اوردونون باشیندا سلیمی دوردورماق اوچون یولا دوشوب اونونلا موذاکیره یه باشلادی. موذاکیره بئله سونوجلاندی کی، بایزید یاشادیغی سورجه کیمسه نی ولیعهد دویورماسین. سلیم بو آنلاشمایا گووَنمه دی. احمدین ده ایستانبولا دوغرو حرکت ائتدیگی خبرینی دویدوغوندان گئری دؤنمه دی. بایزید ادیرنه یه گئتدی و احمد ایستانبولا چاتار-چاتماز ولیعهدلیک حؤکمونو اونا گؤندردی. بونو دویان سلیم اوردوسویلا آتاسینا سالدیرماق اوچون یولا دوشدو. بایزید ده اوردوسیلا اوغلو سلیمه قارشی ساواشا گیردی. ساواشدا سلیم یئنیلیب گئری چکیلدی.[8] ایستانبولدا اوردو

[8] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" 2-ci cild s. 150.

کوموتانلاری احمده قارشی آیاقلاندیلار. یئنیچری کوموتانلار سلیمدن یانایدیلار. قارقاشا بیر سوره بو شکیلده داوام ائتدی و سونوندا بایزید اوردونون ایستگینه تسلیم اولاراق عوثمانلی حؤکمرانلیغینی سلیمه بوراخدی. 1512-جی ایلین نیسان آیيندا سلیم تاختا چیخدی. سلیم تاختا چیخدیغیندا 45 یاشیندا ایدی. بایزید ایسه، خسته لیکدن اؤلموشدو.[9] بعضی تاریخچیلر سلیمین اؤز آتاسینا زهر ایچیردیب اؤلدورتدویونو یازارلار. آنجاق بو سؤیلنتی نین دوغرو اولماما احتیمالی داها یوکسکدیر، چونکو زاتن بایزید خسته ایدی اؤلمک اوزره ایدی و سلیم ده آرتیق تاختا چیخمیشدی. بو یالانلار صفوی ساختاکارلارینین اویدورمالاریدیر.

بایزید دؤنمیندن باشلایاراق ایسماعیلین خلیفه لری آنادولودا تخریباتلا مشغول ایدیلر. قیزیلباشلارین آذربایجانا کؤچمه لری اوچون ایمکانلار ساغلاییر و دؤولته قارشی باش قالدیریلار دوزنله ییردیلر. ایسماعیلین خلیفه لریندن بیری و ارزینجان حاکیمی اولان نورعلی بو حرکتلره رهبرلیک ائدیردی. ارزینجان ترابزونلا سینیر ایدی و نورعلی نین بو تخریباتی ترابزون حاکیمی سلیمی سینیرلندیرمیشدی. سلیم ارزینجانا سالدیردی. نورعلی فرار ائتدی و بؤلگه قیزیلباشلاری نین تشکیلاتلاری داغیلدی. آنجاق بایزید بؤیوک ساواش چیخماسین دئیه، سلیمین گئری

[9] İsmayıl Haqqıuzun Osmanlı tarixi 2-ci cild, Səlimin taxta çıxışı, farsca tərcüməsi s. 151.

چکیلمه سینی ایسته میشدی.[10] سلیم هله ترابزوندا ایکن نورعلینی یئنمه سی اوزوندن نورعلی سلیمه قارشی درین نیفرت بسله ییردی.

حسن خلیفه آدلی بیر باشقاسی آنتالیادا بیر کندده بکتاشی خانیگاهی نین شئیخی ایدی، اؤزونو شئیخ حئیدرین و ایسماعیل ولی اوللاهین موریدی ساییردی. کندین یانیندا بیر ماغارادا صوفیلر تؤره نی کئچیررديلر. بو ماغارا سیرر ائوی و ایسماعیل موریدلری نین توپلانتی یئری ساییلیردی. بورایا توپلانان موریدلر آنادولو بکتاشیلری نین آذربایجانا آخیشلارینی اؤرگوتلندیریردیلر. حسن خلیفه نین ظاهیری زاهیدلیگی بایزیدین دیقتینی چکمیش و بایزید اونا دؤولت بودجه سیندن یاردیم ائدیلمه سینی قرارلاشدیرمیشدی. حسن خلیفه نین قارابییق آدیندا بیر اوغلو وار ایدی. آتاسی اونو شاه ایسماعیلین قولو اولاراق گؤرموش و اونا «شاهقولو» لقبینی تاخمیشدی. حسن خلیفه نین اؤلوموندن سونرا خانیگاهین باشینا شاهقولو کئچدی. آنادولو بکتاشیلری نین رهبری اولدو. شاهقولو، بایزید اوغوللاری آراسیندا ایقتیدار ساواشیندان یارارلاناراق عوثمانلی دؤولتینه قارشی قییام ائتدی. جامیلری یاخیب سوننی قتلینه باشلادیلار. آنتالیادان مانیسایا آپاریلماقدا اولان قورقودون خزینه سینی اله کئچیریب موریدلرینه پایلادی. داها سونرا کوتاهییایا سالدیردی. بیر عوثمانلی تابورو اونون اؤنونو کسمک ایسته دی. شاهقولو عوثمانلی اوردوسونو یئنیب کوموتانلاری ایله بیر یئرده هامیسینی قتل ائتدی. کوتاهییانی قوشاتیب خالقدان تسلیم اولمالارینی ایسته سه ده، خالق

[10] Eyni qaynaq s. 279.

تسلیم اولمادی. کوتاهییانی ایشغال ائده بیلمه یه جگینی گؤرونجه بورسایا یؤنَلمک ایسته میشدی. شاهقولو قییامی عوثمانلی دؤولتی اوچون چوخ جیدی تهلوکه یه دؤنوشدویوندن اؤلکه نین باشباخانی اوردونون باشینا کئچه رک شاهقولویا سالدیردی. شاهقولو گئری چکیله رک قارامانا گئتدی. اونون اوستونه گلن کونیا حاکیمینی یئنیب اؤلدوردو و شهری یاغمالادی. واردیغی یئرلری تخریب ائده رک سیواسا یؤنلدی. باشباخانین کوموتانلیغینداکی اوردو قئیصری و سیواس آراسیندا شاهقولونو سیخیشدیردی. بؤیوک ساواش باشلادی. عوثمانلی اوردوسوندان چوخ ساییدا عسگر اؤلسه ده، شاهقولو یئنیلیب اؤلدورولدو. قیزیلباشلار فرار ائدیب آذربایجانا گیردیلر. ارزینجان یاخینلیغیندا تبریزدن آنادولویا گئدن بیر تیجارت کاروانینی یاغمالاییب تاجیرلری اؤلدوردولر.

بو زامان شاه ایسماعیل خوراساندا ایدی. فراری قیزیلباشلار شاه ایسماعیلین یانینا گئتمک ایسته ییردیلر. بیر سوره آذربایجاندا بکله دیلر. شاه خوراساندان گئری دؤنرکن یئنیک قیزیلباشلار رئیده شاهین حوضورونا واردیلار. شاه ایسماعیل خلیفه لری نین عوثمانلینی یئنه جکلرینی دوشونموشدو. اونلارین یئنیلمیشلیگینه چوخ سینیرلنمیشدی. «سوننی»لرین قارشیسیندا اونلارین یئنیلدیکلرینی دویدوغوندا غضبلندی. فراری قیزیلباشلارین اؤنجولرینی اؤلدوردو و قالانلارینی دا امیرلری آراسیندا پایلادی.

شاهقولونون یئنیلگه سیندن سونرا شاه ایسماعیل ارزینجانداکی خلیفه سی نورعلییه آیاقلانماسی اوچون خبر گؤندردی. سلیمین قارداشی ایله

ایقتیدار ساواشی نین زیروه سینده اولدوغو بیر زاماندا بو قییام گئرچکلشدی. آنادولو قیزیلباش بویلاریندا افشار، وارساق، قارامان، تکه لی، حمیدلی، بوزاوخلو و تورقوت بویلاری بو گئنیش میقیاسلی قییاما قاتیلمیشدیلار. بو سیرادا سلیم تاختا چیخدی. قارداشی احمد ایکی اوغلو موراد و قاسیمی آذربایجانا گؤندریب ایقتیداری سلیمدن گئری آلماق اوچون ایسماعیلدان یاردیم ایسته دی. بونون اوزرینه ایسماعیل نورعلیدن مورادی ساوونماسینی ایسته دی. سولطان مورادین عوثمانلی سولطانی اولاراق رسمییته تانینماسینی سؤیله دی. شاه ایسماعیلین دستگینی قازانمیش اولان موراد آنادولویا دؤندوکدن سونرا اؤزونو سولطان اعلان ائتدی. عیسا خلیفه، شاه ایسماعیلین امری اوزرینه مورادا قاتیلدی. ایسماعیل حاققیوزون بیر توپقاپی بلگه سینه دایاناراق یازیر کی، بو زامان اون میندن چوخ آدام عیسا خلیفه نین اطرافینا توپلاشدی. موراد باشینا تاج قویوب قیزیلباشلاری اؤز اوردوسونا داخیل ائتدی. آماسییادا قیسا سورده 20 مین صوفی توپلاشدی. چوروم باشیارقیجینی اؤلدوروب شهری یاغمالادیلار.[11] شاه ایسماعیل خلیفه لری نین اوغور قازاناجاغینا امین اولدوغوندان سولطان سلیم تاختا چیخدیغیندا اونا نه تبریک گؤندردی، نه ده سلطنتینی رسمییته تانیدی. اونون یئرینه عوثمانلی سولطانی کیمی مورادی رسمییته تانیدی. آنادولونون دوغوسو دوققوز آی مورادین حاکیمییتینده اولدو. سولطان سلیم دییاربکیر و ارزینجان والیلری خان محمد اوستاجلو و نورعلی خلیفه نین یاردیملاری اولمادان مورادین آیاقدا

[11] İsmayıl Haqqıuzun 2/267, 6-ci ətək yazı.

دورا بیلمیه جگینی بیلدیگیندن اونلاردان دستکلرینی چکمه لرینی ایسته دی. عوثمانلی اراضیسینده فیتنه سالمامالاری دوغرولتوسوندا اونلاری اویاردی. اونلار ایسه، سولطان سلیمه آشاغیلاییجی مکتوبلار یازیب اونو ساواشا دعوت ائتدیلر. حتّی بیر کره اونو آشاغیلاماق اوچون قادین پالتاری گؤندردیلر. قیسا زاماندا اونو تاختدان ائندیره جکلرینی یازدیلار.[12] آردیندان نورعلی خلیفه توقاتی ایشغال ائدیب شاه ایسماعیل آدینا خوطبه اوخوتدوردو. بو، آچیقجا عوثمانلی تورپاقلارینی ایشغال ائتمک آنلامیندا ایدی. توقات خالقی آیاقلانیب قیزیلباشلاری مغلوب ائده رک اوزاقلاشدیردیلار. نورعلی خلیفه بو کز داها بؤیوک بیر اوردو ایله توقاتا سالدیردی. توقاتی ساوونماغا گلن عوثمانلی اوردوسونو یئنیب یوزلرجه سینی اؤلدوردو. توقاتی ایشغال ائتدیکدن سونرا دیرننلری قیلیجدان کئچیریب، شهری یاغمالاییب ارزینجانا گئردی دؤندولر. داها سونرا دؤرد مین بکتاشی سووارینی عایله لری ایله بیر یئرده آذربایجانا گؤندردیلر.[13] سولطان سلیم نورعلی خلیفه نین آنادولوداکی عملییاتلارینی شاه ایسماعیلین عوثمانلییا ساواش آچماسی کیمی دَیَرلندیریردی. توقاتین ویران ائدیلمه سی شاه ایسماعیلین سولطان سلیمی رسمن ساواشا چاغیرماسی ایدی.

قیزیلباشلارین آنادولوداکی باش قالدیریلاری عوثمانلی دؤولتینی اؤنلم آلماغا زورلاییردی. اونلار عوثمانلی اویروغو اولمالارینا باخمایاراق، باشقا

[12] Əhsən-üt təvarix, 139 və 142-143.
[13] Əhsən-üt təvarix 134-135, Cahangüşayi Xaqan 475.

بیر اؤلکه سولطانی نین امرلری اوزرینه داورانیردیلار. عوثمانلی دؤولتی نین تاریخده قالماسی قیزیلباشلاری یئنمکله مومکون اولاجاقدی، یوخسا عوثمانلینی ضعیفله دن بو سالدیرلار آرخاسینجا شاه ایسماعیللا آوروپا گوجلری نین عوثمانلییا قارشی اورتاق سالدیریلارینا گتیریب چیخارا بیلردی. سلیمین قارداشلاری هله ایقتیدار سئوداسیندان واز کئچمه میش و سورون چیخاریردیلار. بو اوزدن سلیم اونلاری ضررسیزلشدیرمکله مشغول ایدی. قارداشی قورقودو مانیسادا یئندی. بیر ماغارادا گیزلنمیش اولان قورقودو تاپیب اؤلدوردولر. احمد و اوغوللارینی دا سورون اولاراق اورتادان قالدیرماق اوچون پلانلار حاضیرلادی. اوردو کوموتانلاریندان بعضیلرینه دئدی کی، اؤزونوزو احمدین یانلیسی کیمی گؤستریب اونو بورسایا دعوت ائدین. اونلار بو شکیلده داورانیب و احمده گؤندرگه ده بولوندولار کی، ایستانبولون آلینماسیندا اونا یاردیم ائده جکلر. احمد اونلارا اینانیب مالاتییادان اوردوسویلا بیر یئرده بورسایا یوللاندی. یولدا اونا سالدیریب یاخالاییب اؤلدوردولر. آرخاسینجا عوثمانلی اوردوسو آماسییایا آخین ائتدی. قاسیم میصیره و موراد ایسماعیلا سیغیندی.

بو اولایلار شاه ایسماعیل، نجمی-ثانینی عبیداللهلا ساواشا گؤندردیگینده اولموشدو. بو ساواشدا نجمی- ثانی یئنیلیب اؤلدورولموشدو. بو اوزدن سلیم، موراد و قاسیم قارداشلارینا سالدیردیغیندا ایسماعیل اونلارا یاردیم گؤندره بیله جک دورومدا دئییلدی. موراد ایرانا فرار ائتدیگینده ایسماعیل، نجمی-ثانی نین اینتیقامینی آلماق اوچون یئنیدن خوراسانا سالدیری عرفه سینده ایدی. ایسماعیل مورادا سؤز

وئردی کی، ایتیردیگی مولک قارشیلیغیندا اونو پارسین والیسی ائده جک. اؤیله ده ائتدی. آنجاق اوندان خوشلانمایان قیزیلباشلار ایصفاهان یاخینلغیندا مورادی بوغوب اؤلدوردولر.

سولطان سلیم قیزیلباشلارین فیتنه لرینی بیر دفعه لیک اولاراق سؤندورمک ایسته میشدی. او، اؤز باشقانلیغیندا بیر آراشدیرما کوممیسسیونو قوردو. کوممیسسیون بؤلگه ده یاشایان قیزیلباشلارین ستاتیستیکاسینی دقیقلشدیرمه لی ایدی. بؤلگه حؤکمدارلاریندان بو کوممیسسیونلا امکداشلیق ائتمه لرینی ایسته دی. بو کوممیسیون بؤلگه ده کی 70-7 آراسینداکی قیزیلباشلارین آدلارینی دفتره یازمالی ایدی. ستاتیستیکا بلیرله مه سورجینده تقریبن 40 مین قیزیلباش یاخالاندی. دیرنن آکتیو قیزیلباش اؤلدورولدو. چوخ اؤنملی بؤلومو عوثمانلی نین آوروپا طرفینه کؤچورولدو. بؤلگه نین شاه ایسماعیلین نوفوزوندان بوشالدیلماسی قرارلاشدیریلمیشدی.[14] اؤزللیکله ایرانپرست تاریخچیلر سلیمی قاتیل گؤسترمک اوچون بو 40 مین آدامین اؤلدورولدویونو یازارلار. آنجاق 40 مین قیزیلباشین قتل ائدیلمه سی ایله ایلگیلی هئچ بیر بلگه مؤوجود دئییلدیر.

ایراندا و آذربایجان جومهوریییتینده یئرسیز اولاراق سولطان سلیمله شاه ایسماعیلی بیر-بیری ایله موقاییسه ائدرلر. سولطان سلیمین شیعه دوشمنی اولدوغو کیمی شاه ایسماعیلین دا سوننی دوشمنی اولدوغونو یازارلار. آنجاق تاریخی گئرچکلر گؤز اؤنونده بولوندورولدوغوندا بونون

[14] İsmayıl Haqqıuzun 2/277

دوغرو اولمادیغی گؤرونمه مکده دیر. چونکو سولطان سلیم و سلیمدن اؤنجه اولانلار دا شیعه-علوی دوشمنی اولمامیشلار. اونلارین اوردولاری نین اساس گوجو علوی ایکن نئجه علوی دوشمنی اولا بیلردیلر؟ سولطان سلیم طرفیندن یاخالانیب اؤلدورولن، سورگون ائدیلنلر دؤولتین گووَنلیگینی تهدید ائدیردیلر. آنجاق شاه ایسماعیلین فلسفه سی سوننی دوشمنلیگی اوزرینه ایدی. خوراساندا، تبریزده و دیگر یئرلرده دؤولتین گووَنلیگینی تهدید ائتمه ین سوننیلر عایله لری ایله بیر یئرده دسته-دسته تبرریان طرفیندن قتل ائدیلیردی. عوثمانلیدا بیر تک چوجوق اؤلدورولمزکن، شاه ایسماعیل سوننی چوجوقلاری دا قتل ائدیردی. آنادولودا سوننی-علوی دوشمنلیگینی شاه ایسماعیل درینلشدیرمیشدی. سولطان سلیمین ایستگی اوزرینه سوننی شئیخ الایسلاملار قیزیلباشلیغین ردّدی دوغرولتوسوندا فتوا چیخاردیلار. بو، دؤولتین گووَنلیگینی قوروماق آماجی ایله دینی ایمکانلاردان یارارلانماق اوچون ایدی. قیزیلباشلارین آذربایجاندا اون مینلرجه سوننی قتل ائتمه خبرلرینی آلان ایستانبول دینی قوروملاری اندیشه لی ایدیلر. عوثمانلیدا اؤلدورولن علویلر «علوی دوشمنلیگی» منطیقینه گؤره اؤلدورولمه میشدیلر. عوثمانلی اویروغونون یابانجی بیر دؤولتله امکداشلیق ائدیب دؤولته قارشی ساواشماسی سؤز قونوسو ایدی. بایيندیرلی آذربایجان دؤولتچیلیگی شاه ایسماعیل طرفیندن دئوریلمیش و ایران دؤولتی قورولموشدو. دؤولتین درین قاتلاریندا یووالانان فارس عونصورونون الینه تورکلری بیر-بیرینه قیردیرماق اوچون بهانه دوشموشدو. اینانجی و

دونیاگؤروشو اعتیباری ایله شعوبیه-فارس تجروبه سیندن سو ایچن شاه ایسماعیل بو آرادا تاریخی فورصت آختاران ایرانی کیملیک طرفیندن قوللانیلماقدا ایدی. عقلی بوتونلوگو یئرینده اولمایان ایسماعیل آدیندا بیر چوجوغا ایماملارین روحو کیمی باخان قیزیلباشلار کندیلری ده بیلینجینده اولمادان ایرانی کیملیگین ساواشچی کؤله لری حالینا گتیریلمیشدیلر. تاریخی اولایلارین نتیجه سی تاریخی سورج ایچینده اورتایا چیخار. قیزیلباشلارین حسابینا قورولان ایران دؤولتی داها سونرا اونلارین اؤزونو ده ایقتیداردان تام اولاراق اوزاقلاشدیریب دؤولتی فارس عیرقینه بوراخاجاقدی. شعوبیه-شیعه-فارس عونصورو طرفیندن قیزیلباشلیغین قوللانیم سوره سی دولدوقدان و ساسانیلیگین یئنیدن دیریلیشی ساغلاندیقدان سونرا قیزیلباشلاری آشاغیلایاراق بیر قیسمینی ساخلولاردا (قارنیزونلاردا) ساواش آلتلری کیمی ساخلایاجاق و قالان قیسمینی ده، حتّی شهرلره بوراخمایاراق داغلاردا، دره لرده شاهسئونلشدیره جکدیلر.

سولطان سلیمین تطبیقاتینا اویماق ایستمه یَن علویلر داغلارا سپلندیلر. ایسماعیلین خلیفه لری ده سوسدورولموشدو. نورعلی ایسماعیلدان آلدیغی امر اوزرینه اون مینلرجه علوینی داغ-داشدان توپارلاییب ایرانا کؤچمه لرینه یاردیم ائتدی.

چالدیران ساواشی

شاه ایسماعیلین عوثمانلی نین ایچ ایشلرینه قاریشماسی دورماق بیلمیردی. سولطان سلیم بونو دوردورماق اوچون ساواشدان باشقا بیر سئچنک گؤرموردو. او، آنادولودا قیزیلباش تمیزله مه ایشینی ایسماعیلا بیلدیرمک اوچون توتوقلو اولان شاه ایسماعیلین خلیفه لریندن بیرینی سربست بوراخیب بیر مکتوبلا شاه ایسماعیلین یانینا گؤندردی و «گئت گؤردوکلرینی ایسماعیلا آنلات!»[15] دئدی. سلیم ایسماعیلین بو مساژی آلدیقدان سونرا اونونلا ساواشا گیره جگینی دوشونموشدو. 1514-جو ایل قیشین سونلارینا دوغرو ادیرنه ده اوردو کوموتانلاری ایله بیر توپلانتی دوزنله دی. بو توپلانتیدا اوزونجا قونوشوب شاه ایسماعیلین تهدید اولدوغونو آنلاداراق تبریزده و دیگر شهرلرده موسلمانلاری قتل ائتدیگینی بیلدیردی. اوردو کوموتانلاری نین راضیلیقلارینی ساواشماق اوچون آلدی و شئیخ-الایسلاملاردان دا جیهاد فتواسی چیخارمالارینی ایسته دی. آیریجا، عبیداللها بیر مکتوب یازاراق بیرلیکده شاه ایسماعیل تهلوکه سینی اورتادان قالدیرماغی اؤنردی.[16] آنجاق عبیدالله بو زامان خارزمده و

[15] Eyni qaynaq.
[16] Feridun bəy, "Münşəat-üs səlatin" 1-ci cild

دوغو خوراسانداکی قییاملاری باسدیرماقلا مشغول ایدی. قیزیلباشلارا سالدیرماغا ایمکانی اولمادیغی اوچون سولطان سلیمین مکتوبونا اولوملو جاواب وئره بیلمه دی. سلیم ادیرنه توپلانتیسیندان اوچ گون سونرا ایستانبولا یولا دوشدو. بیر نئچه گون سونرا تبریزه طرف بؤیوک اوردوسویلا یوللاندی. شاه ایسماعیلین باشقا توتوقلو خلیفه لریندن بیری اولان قیلیچ خلیفه یه بیر مکتوب وئریب ایسماعیلا گؤندردی. بو مکتوبدا آچیقجا ساواش اعلان ائدیردی. یازیردی کی، ایسلام دونیاسی نین بؤیوک فقیهلری سنین و موریدلری نین مورتدلیگی حاقدا فتوا وئرمیشلر و قتلینیز واجیبدیر. تبریزه دوغرو حرکتده و فیتنه آتشینی سؤندورمکده قرارلی اولدوغونو یازیردی.[17] ایسماعیل ایصفاهاندا اووچولوقلا مشغولکن سلیمین مکتوبونو آلدی. او، سلیمین ساواش اعلان ائتمه سینه اینانمادی. مکتوبو گتیرن قیلیچ خلیفه نین ده سوننیلره اسیر دوشدویوندن و اونا ساواش اعلان ائدن مکتوب گتیردیگیندن دولایی باشینی کسدی. مکتوبا تپکی گؤسترمه ییب آلدیریش ائتمه دن اَیلنمه سینه داوام ائتدی. شاه ایسماعیل ساواشدان قورخان بیری دئییلدی. آنجاق سلیمین مکتوبونا تپکی گؤسترمه مه سی نین سببی بللی دئییل.

سلیم آنادولویا گیردیکدن سونرا 20 مین کیشیلیک اوردو سیواسا گؤندردی و شاه ایسماعیلا ایکینجی سرت مکتوبونو یازدی. بو مکتوبدا اؤزونو «کافیر اؤلدورن» آدلاندیرمیشدی. شاه ایسماعیلی بوتون کؤتولوکلرین قایناغی اولاراق گؤرموش و اعدام اولونماسی گرکدیگینی

[17] İsmayıl Haqqıuzu "Osmanlı tarixi" 2-cild, s. 280.

یازمیشدی.[18] شاه ایسماعیل بو مکتوبو دا جیدییه آلمایاراق اؤز آیلنجه سینه داوام ائتمیشدی. آنجاق بو مکتوبا جاواب یازدی و سولطان سلیمین سالدیراجاغینا اینانمادیغینی بیلدیردی. بو مکتوبدا علی سویوندان اولدوغونو یازیر و علی سویو ایله ترس دوشه نین قورتولوشو اولمایاجاغینی بیر بئیت شعرله یازیردی.[19*] سولطان سلیم 140 مین اوردوسویلا سیواسا چاتمیشدی. سیواسدا اوردونو ایکی قیسمه آییردی. 40 مینلیک اوردونو دوغو آنادولویا گؤندردی. ایسماعیلین کوردوستان طرفیندن سالدیرما اولاسیلیغینا قارشی اورادا بیر ساوونما خطی اولوشدوردو. 100 مینلیک اوردو و 300 ساواش توپویلا تبریزه طرف یورویوشونه داوام ائتدی. سولطان سلیمه قادین پالتاری گؤندرن نورعلی خلیفه و خانمحمد اوستاجلو ساواشا گیریشمه دن بؤلگه نی ترک ائدیب آذربایجانا قاچدیلار. ایسماعیلین یانینا واریب ارزینجانین دوشدویونو سؤیله دیلر. شاه ایسماعیلدان یئنه ده خبر چیخمادیغی اوچون سلیم بو کز داها سرت بیر مکتوب یازیب اونو ساواشا دعوت ائتدی: اؤلکه، سولطانلار اوچون اونلارین ناموسو کیمی بیر شئیدیر. هر سولطان ناموسونو قوروماقلا گؤرَولیدیر. منیم عسگرلریم سنین اؤلکه نده ایره لیله مکده ایکن سندن بیر خبر

[18] Sultan Səlimin Şah İsmayıla iki məktubun tam mətni, Parsadust s. 812-823.

[*] Şeirin Farscası bu beytdir:
Bəs təcrübə kərdim dər in deyre mükafat
Ba ale Əli hər ke dər oftad bər oftad.
بس تجربه کردیم در این دیر مکافات
با آل علی هر که در افتاد بر افتاد.

[19] Sultan Səlimin Şah İsmayıla iki məktubun tam mətni, Parsadust s. 825-826.

یوخدور. سنین کیمی ناموسسوز بیری نین مردلیکدن دانیشما حاققی یوخدور. سنین کیمی بیریسی شاهلیق تاجینی آتیب باشینا لئچک اؤرتمه لیدیر.[20] سلیمین اوردولاری آذربایجاندا ایره لیله سه ده، ایسماعیلدان خبر یوخ ایدی. ایسماعیلین ساواشا بئله دویارسیز و لاقئید یاناشماسی سلیمی داها دا غضبلندیریردی. سلیم ایسماعیلی ساواشا چکمک اوچون بیر پلان دوشوندو. بایيندیرلیلاردان قالان شئیخ احمد آدیندا بیری وار ایدی. شئیخ احمدی آلدادیجی بیر مساژلا ایسماعیلین یانینا گؤندردی. شئیخ احمد تبریزین دوشوشونده اوجاندا** شاه ایسماعیلا تسلیم اولموشدو. قیزیلباشلارین تبریزده کی جینایتلرینی گؤردوکدن سونرا عوثمانلییا قاچیب سیغینمیشدی. شاه ایسماعیل اونو تانیییردی. عوثمانلییا سیغیندیغینی بیلمیردی. شئیخ احمد همدانین یاخینلیغیندا ایسماعیلا واردی و اونا دئدی کی، سلیمین اوردوسوندا بولونان شیعه امیرلرین چوخو سلیمه ایهانت ائدیب شاه ایسماعیلا قاتیلماق ایسته ییرلر. اوردونون اساس کوموتانلاری نین بو خبری شاها چاتدیرماق اوچون اونو گؤزَولندیردیکلرینی سؤیله دی. ساواش باشلایاجاغی دورومدا اوردو کوموتانلاری نین شاهین طرفینه کئچه جکلری خبرینی ایسماعیلا چاتدیردی. سولطان سلیمین شاه ایسماعیلی ساواش مئیدانینا چکمه سی اوچون پلانی باش توتموشدو. ایسماعیل همن آذربایجانا طرف حرکت امری وئردی. 12 مینلیک اوردوسویلا یولا دوشدو. دیگر اوردولارین دا اونا

[20] İsmayıl Haqqıuzun "Osmanlı tarixi" 2-cild, s. 281-282.

** Ucan´ın adını Pəhləvilər zamanında dəyişdirib Bostanabad qoymuşlar.

قاتیلماسی اوچون خویدا بکله دی.[21] اوغور قازاناجاغینا او قدر اینانیردی کی، قادینلارینی و جواهیراتینی دا یانیندا گتیرمیشدی. خانمحمد اوستاجلویا دییاربکیره و آذربایجاندا بولونان اوردولاری نین دا ساواش مئیدانینا طرف حرکت ائتمه لری امرینی گؤندردی.[22] شئیخ احمده ده سولطان سلیمین اوردوسوناکی شیعه کوموتانلارا ساواشین چالدیراندا اولاجاغینی سؤیله مه سینی ایسته دی. و دئدی: روم قئیصری (سولطانی) مرد ایسه، گلسین ده اونونلا اؤیله سینه ساواشیم کی، دونیا دوردوقجا حاققیندا دانیشسینلار.[23] بوتون قیزیلباش اوردولاری خویدا شاه ایسماعیلا قاتیلدیلار. بیر یئرده چالدیرانا یورویوب سولطان سلیمی بکله دیلر. 20 مین نفرلیک اوردو چالدیراندا ساواشا حاضیر ایدی.[24] 23 آوقوست 1514-جو ایلده چالدیران ساواشی باشلادی. اؤنجه قیزیلباشلار سالدیردیلار. عوثمانلی اوردوسونون تام اورتاسینا بؤیوک جسارتله سالدیرییا کئچدیلر. سلیمین اوردوسوندان چوخونو اؤلدوروب اوردونون دوزه نینی قاریشدیردیلار. عوثمانلی اوردوسونون توفنگچیلری اونلاری گئری پوسکوردوب چوخونو اؤلدوردو. قیزیلباش امیرلر بونون اوزرینه شاه ایسماعیلین ساواش مئیدانینا گیریب قیزیلباشلارا مورال وئرمه سینی ایسته دیلر. ساواش گئدرکن شاه ایسماعیل آرخادا بیلدیرچین اوولاماقدا

[21] Aləm arayi Səfəvi. 477.
[22] Lobb-ol təvarix 225-256.
[23] Aləm arayi Səfəvi. 477.
[24] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 106.

ایدی.[25] ساواش قیزیشدیقدان سونرا شاه ایسماعیل مئیدانا گیردی و عوثمانلی نین ان گوجلو ساواشچیلاریندان بیری اولان مالقوچ اوغلو ایله قارشیلاشدی. خئیلی ووروشمالاردان سونرا شاه ایسماعیل مالقوچ اوغلونو اؤلدوردو.[26] ساواشین ایلک باشلانقیجیندا قیزیلباشلار اوستونلوگو اله کئچیرمیشدیلر. عوثمانلی اوردوسونون اورتاسینا شیغیییب اونلاردان اؤلدوره رک یئنیدن گئری دؤنوردولر. شاه ایسماعیلین بو ساواشدا گؤستردیگی قهرمانلیقلاری بیر چوخ کیتابلاردا یازمیشلار. او جومله دن او بیر نئچه دفعه توپلارا سالدیریب و توپلارین زینجیرلرینی قیلیجی نین سرت ووروشو ایله قیرمیشدی. اوردولار بیر-بیرینه چوخ یاخینلاشمیشدی. آرتیق توپ آتیشلاری ایله قیزیلباشلاری وورماق مومکون ایدی. توپ آتیشلاری بیر نئچه دقیقه ایچینده قیزیلباشلارین دوزه نینی داغیتدی، یوزلرجه سینی اؤلدوردو. چالدیران ساواشی بیر نئچه ساعات داوام ائتمیشدی. سحر واختیندان گونباتانا قالمیش ساواش سورموشدو. شاه ایسماعیل و قیزیلباشلار اینانیلماز قهرمانلیق گؤسترسه لر ده، سولطان سلیمین اودلو سیلاحلارلا دوناتیلمیش اوردوسونو یئنه بیلمه دیلر. قیزیلباش امیرلر قانلارینا قلتان اولدولار. اؤلومونو کسین اولاراق حیسس ائدن ایسماعیل بیر چوخوردا گیزله نه رک اؤزونو اؤلموشلویه ووردو کی، کیمسه اونو گؤرمه سین. دیری قالان قیزیلباشلار فرار ائدیب داغلارا قاچدیلار. شاه ایسماعیلین اوردوسو تالاندی و قادینلاریندان بیری ده اسیر

[25] Eyni qaynaq.
[26] Eyni qaynaq.

دوشدو. بو زامان افشار بویونا منسوب شاه ایسماعیلا بنزه ین بیر قیزیلباش، شاهین پالتارینا بنزر پالتار گئییینمیشدی. عوثمانلیلار اونو شاه ایسماعیل سانیب یاخالایاراق سولطان سلیمه آپاردیلار. شاه ایسماعیلی یاخیندان گؤرمه دیگی اوچون سولطان سلیم ده اونون شاه اولدوغونو سانیب آتشکس امری وئردی. بو قیزیلباش ابدی جنّته قووشماق اوچون جانینی مورشیدی-کامیلی نین یولوندا فدا ائتدی. شاه ایسماعیل گئجه یاریسینا قدر اؤزونو چوخوردا اؤلموشلویه وورموشدو. سولطان سلیم ده یاخالانان ساختا شاه ایسماعیلین سوروشدورولماسینا امر وئردی. اورتالیق ساکیتلشدیکدن سونرا شاه ایسماعیل چوخوردان چیخیب بیر نئچه قیزیلباشلا بیر یئرده آتلارینی همدانا طرف چاپدیلار. سولطان سلیمدن اؤیله سینه قورخموشدو کی، هئچ بیر یئرده دوراخساماداں آتلارینی سوروب گئتدیلر. تبریزه دؤنمه یه بیله جورأت ائده بیلمه دی. سلیمین گلیب تبریزده اونو یاخالایاجاغیندان قورخموشدو. باشکندینی ده صاحیبسیز بوراخیب سلیمین تاپا بیلمیه جگی بیر یئرده گیزلندی. آیریجا، تبریز اهالیسی اوندان اینتیقام آلماق اوچون فورصت آختاریردی. تبریزه دؤنسه ایدی، یئنیلمیش ایسماعیلی خالق پارام-پارچا ائدردی. آذربایجانین یئرلی اهالیسی ایچینده ایسماعیلین سئونلری یوخ ایدی، تک یاورلری آنادولودان گلن قیزیلباشلار ایدی. فراری قیزیلباشلاردان دا کیمسه تبریزلیلرین قورخوسوندان باشکنده گئری دؤنمه دی. بلکه ده تاریخده ایلک کره ایدی کی، بیر شاه یئنیلدیکدن سونرا باشکندینی ساوونماق یئرینه چؤللرده گیزلنمه یه قاچیردی.

شاه ایسماعیلین تاریخه گیرمه سینه ایمکان ساغلایان حوسئین بَی له له و خانمحمد اوستاجلو کیمی جسور ساواشچیلار چالدیراندا اؤلدولر.[27]

آذربایجاندا باییندیرلی دؤولتینی یئنیدن قورماق ایسته ین موراد بَی باییندیر زولقه دره سیغینمیشدی. چالدیران ساواشیندا ایسماعیلین یئنیلگه سی اوزرینه باییندیرلی دؤولتینی یئنیدن تبریزده قورماق فیکرینه دوشدو. دییاربکیرده قیزیلباشلارا سالدیریب اوردان تبریزه کئچمک ایسته دی. آنجاق بو ساواشدا اؤلدو. بلکه دیری قالسایدی سولطان سلیم اونو یئنیدن باییندیرلی دؤولتی نین باشینا گتیریب گئری دؤنر و صفویلیک ده تاریخدن سیلینه بیلردی. آنجاق مورادین اؤلمه سی شعوبیه نین آذربایجاندا داها سونراکی تطبیقاتی اوچون مئیدانی بوش بوراخدی. سولطان سلیمین بؤیله بیر آماجی وار ایدی. بو اوزدن موراد باییندارا بیر مکتوب یازیب تبریزه گلمه سینی ایسته دی. آنجاق موراد بَی باییندیرین اؤلومو بو پلانی سویا دوشوردو. بو آرادا لوریستان اهالیسی هله شیعه لشمه میش، سوننی مذهبینده قالمیشدیلار. لوریستانین حاکیمی اولان ملیک روستم شیعه لشه جگی اوچون شاه ایسماعیلا سؤز وئرسه ده، سوننیلیکدن دؤنمه میشدی. سلیمله گیزلیجه ایلیشکیلری وار ایدی. چالدیران ظفریندن سونرا سلیم لوریستان حاکیمی ملیک روستمه مکتوب یازاراق اوندان، قاچان قیزیلباشلارا اورالاردا یئرلشمه لری اوچون ایذن وئرمه مه سینی ایسته دی. راستلاندیقلاری قیزیلباشلاری گؤردوکلری یئردجه اؤلدورمه لرینی ایسته دی. چونکو اونلارین

[27] Eyni qaynaq s. 109.

باشچیلاری ساواشدا اؤلموش و مؤمینلر اوچون قیزیلباش اؤلدورمک واجیب اولموشدور.[28]

قیزیلباشلارین یئنیلگه سینی و شاه ایسماعیلین اؤلدورولمه خبرینی دویان تبریز اهالیسی سئوینج چیغلیقلاری آتماغا باشلایاق بایرام ائتدیلر. تبریز گنجلری دیره نیش قروپلاری تشکیل ائده رک گئجه لر تبررایان دسته لری نین ائوینه سالدیریب اونلاری قتل ائتدیلر. صفوی تاریخچیسی یازیر: چالدیران ساواشیندا شاه ایسماعیلین یئنیلمه سی نین خبری تبریزه چاتدیغیندا تبریز قولدورلاری گئجه لر قیزیلباشلارین ائوینه سالدیرماغا و اونلاری قتل ائدیب ائولرینی یاخماغا باشلادیلار.[29] سلیم، باشباخان هرسکزاده کوموتانلیغیندا بیر تابورو تبریزه گؤندردی. قیزیلباشلارین بیر قیسمی تبریزلیلر طرفیندن اؤلدورولموش، دیگر قیسمی ده تبریز ساخلوسوندا (قارنیزوندا) ساوونما دورومواندا ایدی. تبریز اهالیسی طرفیندن قوشاتیلمیشدیلار. تبریز اهالیسی سئوینجله هرسکزاده نین ایستیقبالینا قوشدو. ساخلودا بارینان قیزیلباشلار شاه ایسماعیلین اؤلوم خبریندن اومیدسیزلییه دوشوب، هرسکزاده یه تسلیم اولدولار. بوتون بو قیزیلباشلار آنادولودان گلن عوثمانلی اویروقلولاری ایدی. هرسکزاده اونلاری ایکی بؤلوم شکلینده سولطان سلیمه گؤندردی. سولطان سلیم وطنه ایهانت اوزوندن هامیسی نین بوینونو ووردو. چالدیران ساواشیندان ایکی هفته سونرا سلیم تبریزه اوغرادی. تبریز اهالیسی یوللارا

[28] Feridun bəy, "Münşəat-üs səlatin" s. 393.
[29] Cahangüşadan alıntı, Parsadust 596.

خالچا دؤشه یه رک سولطان سلیمی قارشیلادی. او، بایيندیرلیدان میراث قالان جنّت سارایا داخیل اولدو. صاباحیسی جومعه گونو ایدی. جومه نامازینی قیلماق اوچون جامی مسجیدینه گئتدی. شاه ایسماعیل تبریزی ایشغال ائتدیکدن سونرا بو مسجید سوننی میراثی اولدوغوندان تؤوله یه دؤنوشدورولموشدو. هرسکزاده ایکی هفته ایچینده اورانی یئنیدن ناماز قیلینیر حالا گتیرمیشدی. بو مسجیدین بیر قیسمی ایندی ده تبریزده قالیر و گؤیمسجید اولاراق بیلینیر. سلیم تبریزده اوچورولموش دیگر جامیلرین ده اوناریلماسینا امر وئردی. تبریزلیلر صفوی اؤنجه سی اسکی موتلو گونلرین گئری دؤندویونو سانمیشدیلار. سلیمین بایيندیرلی دؤولتینی یئنیدن تاریخه گتیرمه ایستگی باش توتمادی، چونکو موراد بایيندیرلیدان خبر چیخمادی. «سولطان سلیم فخرله تبریز شهرینه گلدیسه ده، آلتی گوندن آرتیق قالمادی»[30] سلیم شاه ایسماعیلین بوتون خزینه سینی اؤزویله ایستانبولا آپاردی.

چالدیران ساواشی بؤلگه تاریخی نین دؤنوم نؤقطه سی اولدو. چالدیران ساواشیندا کی عوثمانلی نین ظفری و تاریخی سورجین اوزانتیسی تورکییه جومهوریيتی کیمی میللی تورک دؤولتی دوغرودو. صفویلرین میراثی ایسه، میللی فارس دؤولتی اولدو. چالدیراندا سولطان سلیم دئییل، شاه ایسماعیل اوغور قازانسایدی شوبهه سیز کی، تاریخین آخیشی و گونوموزده کی نتیجه لر فرقلی اولاجاقدی. یئنیلمیش سوننی عوثمانلینی

[30] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 109.

تاریخدن سیلمک اوچون شاه ایسماعیل بوتون جینایتلره ال آتاجاق، واردیغی شهرلرده تبریزده اولدوغو کیمی تبررایان سوننی-تورک سویقیریمینا باشلایاجاقدی. آیریجا، شاه ایسماعیلا دستک وئرن باتی گوجلری ده عوثمانلییا سالدیراجاق و تورکلری آنادولودان سؤکوب آتاراق ایستانبولو یئنیدن اله کئچیره جکدیلر. ایکی طرفدن تورک سویقیریمی باشلایاجاقدی. دوغودان شاه ایسماعیل سوننی-تورک سویقیریمی یاپاجاق، باتیدان دا باتی گوجلری ایستانبول یئنیلگه سی نین اینتیقامینی آلاجاقدی. تاریخین نتیجه سی ایسه، گونوموزده اولدوغو کیمی اولمایاجاقدی. آنادولونون درینلیکلرینه قدر فارس-ایران دؤولتی اولاجاقدی. ایسماعیلی اورتایا آتان شعوبیه نین ده آماجی بو ایدی. باتی طرفلره ده قرب اؤلکه لری صاحیب چیخاجاق، ترابزونو، ایستانبولو تورکلردن گئری آلاجاقدیلار. بو باخیمدان و تورک میلتی نین یازقیسی آچیسیندان سولطان سلیمین قلبه سی و شاه ایسماعیلین یئنیلمه سی تورک میلتی نین تاریخده قالماسینی تامین ائتمیشدیر. شاه ایسماعیل تهلوکه سی تورک تاریخیندن تام اولاراق قالدیریلماسا دا، قیسمن قالدیریلمیشدی. چونکو شاه ایسماعیلین تاسیس ائتدیگی دؤولت داها سونراکی دؤنملرده شیعه لشدیردیگی تورکلری جامیلرده سورولر شکلینده عاشورا تؤرنلرینده آغلاداراق فارسلاشدیراجاق، تاریخی حافیظه سینی سیله جک، یئنی ایرانی کیملیک اورتایا قویاجاقدی.

شاه ایسماعیل تورک آسیمیلاسیونونون تملینی قویدو. فارس دیلی نین جومله قورولوشونا و سؤز ترکیبینه گؤره یازیلان مرثیه و نؤوحه ادبییاتی

متنلرینده تورک دیلی ایله ساواش باشلادی. تورک دیلی نین جومله قورولوشو و سؤز ترکیبی فارسلاشدیریلدی. صفویلردن اؤنجه تورک ادبییاتیندا یایقین اولان، آنجاق فارس دیلینده قارشیلیغی اولمایان بوتون سؤزلر قتل ائدیله رک دیلدن چیخاریلدی. شاه ایسماعیل سادجه اینسانلاری قتل ائتمه دی، تورک دیلی نین ده تاریخی سورج ایچینده قتل ائدیلمه سینه مئیدان آچدی. تورک دیلینه گیرمیش اولان بوتون عرب سؤزلری ایستیثناسیز اولاراق شیعه لشدیکدن سونرا فارس دیلی نین فونئتیکاسینا گؤره تلففوز ائدیلمه یه باشلادی. او زامانا قدر دیلیمیزده حبیبی، کیشوری، فوضولی، نسیمی کیمی شاعیرلرین یارادیجیلیغیندا سیخجا قوللانیلان «اردم»، «شو»، «کندی»، «نیته لیک»، «اولاشماق»، «اونارماق»، «ارمک»، «اریشمک»، «اسنلیک» کیمی یوزلرجه سؤز فارس دیلینده قارشیلیغی اولمادیغیندان تورک دیلیندن دیشلاندی. صفویلره قدر بیرینجی شخص ضمیر «بن» اولاراق یازیلماقدا و سؤیلنمکده دیر. چونکو تورک دیلینده ضمیر چوخلوق حالینا دؤنوشدویوندە کؤک حرف دَییشمز. «بن» ضمیرینده کی «ب» حرفی «بیز» ضمیرینده ده بولونماقدادیر. نئجه کی، «سن» ضمیرینده کی «س» و «او» ضمیرینده کی «او» کؤک حرفلر «سیز» و «اونلار» ضمیرلرینده ده قورونماقدادیر. «من» فارسجا و «بن» تورکچه دیر. «من» تورکچه اولسایدی، اونون چوخلوق بیلدیرن حالی «بیز» دئییل، «میز» اولمالی ایدی. دونیا دیللری اوچ قیسمه بؤلونمکده دیر: آیریشقان (چین دیلی کیمی)، بوکلوملو (لاتین کؤکنلی دیللر، عرب دیلی کیمی)، بیتیشیملی (تورک دیلی کیمی).

بیتیشیملی دیللرده کؤک حرف گئنلده وارلیغینی ایتیرمز. صفوی دؤولتی قورولدوغو آنا قدر بو سؤزلر حبیبی، کیشوری، فوضولی یارادیجیلیغیندا سیخجا قوللانیلمیش. آنجاق سانکی قارا کولک اسیب و کؤکلو آنلامی اولان بو سؤزلری سوپوروب آپارمیش. بونلار 500 ایل تپه سینه دؤوه رک آغلاشان خالقین فارس دیلینه اویوم ساغلاماسی نین اورونودور. شیعه لشدیریلمیش تورکلرده تورک دیلی اوزرینده فارسلاشدیرما اوپئراسیونو یاپیلدی. فارس دیلینده بیر تک مصدر علامتی اولدوغو اوچون، اؤزللیکله تبریزده کی صفوی اوپئراسیونو نتیجه سینده «مک» مصدر علامتی دیلدن تامامن چیخاریلدی. سادجه «ماق» قالدی. بو، فارس دیلینه اویوم ساغلاما سورجی ایدی. بعضی قایناقلاردا قورآنین بایئندیرلیلار دؤنمینده تورک دیلینه ترجومه ائدیلدیگینی یازمیشلار. آنجاق سوننی ترجومه سی اولدوغوندان اثر یوخ ائدیلمیش. صفویلر دؤنمینده قورانین بیر جوزونون سونئیلر طرفیندن اوغورلاندیغینا اینانیلیردی. ایندی ده بو اینانج وار. بو اوپئراسیون شاه ایسماعیلدان باشلایاراق گونوموزه قدر داوام ائتمیشدیر. اؤیله اولدو کی، بو 500 ایللیک زامان دیلیمینده تورک دیلی کور ائدیلدی. تورک دیلی منثور یازیدا دوشونجه دیلی اولما شانسینی ایتیردی. بو دا تورک دیلی نین تورکوستاندان و آنادولودان تجرید ائدیله رک فارسجانین قارشیسیندا ساوونماسیز بوراخیلماسینا ندن اولدو. شیعه لشن بؤلگه لرده تورک دیلی فارس دیلی نین کؤلگه سی آلتیندا قالدی.

آنادولودا عوثمانلی عرب ذهنییتی نین باسقیسی آلتیندا قالان تورکمنلر بؤیوک اومیدلرله صفوی دؤولتی نین قورولوشونا قاتقیدا بولوندولار.

عوثمانلیداکی آشاغیلانمالاردان بئزمیشدیلر. «عوثمانلیدا تورکلرین دیکئی آنلامدا سوسیال ستاتوسلارینی دَییشدیرمه ایمکانلاری یوخ ایدی.»[31] دئوشیرمه مودئلی ایستر-ایسته مز تورک اولمایانلار اوچون اؤنملی حاق و اؤزگورلوکلرین گونده مه گلمه سینه یول آچمیشدی.[32] عوثمانلی دئوشیرمه تاریخچیلریندن بیری اولان علی موصطافایا (1600-1541) گؤره تورکلردن بیری نین توپلومدا یوکسلمه سی، اوست وظیفه لری الینه کئچیرمه سی دوغاسی گرگی مومکون دئییلدی. علی موصطافایا گؤره عوثمانلیدا یوکسک عسگری وظیفه لره قاتیلمانین اوچ یولو واردی: 1- موسلمان دوغمامیش اولماغی گرکدیرن دئوشیرمه یولو. 2- عسگری صینیفدن بیری نین چوجوغو اولما. 3- ایسلامی ائییتیم سورجی.[33] دیکئی اولاراق توپلومسال ستاتوس دَییشدیرمه تورکلرین الیندن آلینمیشدی.[34] آشیق پاشازادیه گؤره یئنیچریلرین تورکلره باخیش آچیسی آشاغیلاییجی نیته لیکده ایدی.[35] تاریخچی علی موصطافا «نوسخه السلاطین» اثرینده عوثمانلی ایله تورکلوک آراسیندا هئچ بیر باغ قورماز. عوثمانلیلار «تورک» کلمه سینی اویقارلاشمایان اینسان تیپی کیمی آنلاییردیلار.[36] هر توپلومدا، اؤزللیکله عربلرده و فارسلاردا قؤوم عصبییه سی سون درجه یوکسکدیر. عوثمانلی نه یازیق کی، قؤوم عصبییه

[31] Orhan Türkdoğan "Türk toplum yapısı", Türk Dünyası Araştırmaları vakfi sayı 141.
[32] Eyni qaynaq.
[33] Eyni qaynaq.
[34] Eyni qaynaq.
[35] Eyni qaynaq, s. 34.
[36] Eyni qaynaq, s. 37.

سینی گئری پلانا ائتمیش، کؤله واری بیر یؤنه تیم بیچیمینی اؤلکه نین باشینا بلا ائتمیشدی.[37]

ایشته عوثمانلیدا بو بیچیم باسقیلار آلتیندا اینله ین تورکمنلر بیر قورتولوش آراماقدا ایدی. صفوی دؤولتی نین قورولوشونو قورتولوش اولاراق سانمیشدیلار.

چالدیران ساواشی سونراسیندا

سولطان سلیمین دؤنوشوندن سونرا اؤلکه آرتیق صاحیبسیز قالمیشدی. بایبندیرلی کؤکنلی اؤنملی بیر دؤولت آدامی اولسایدی، صفویلرین حیاتینا سون وئریله بیلردی. قیزیلباشلار آذربایجان تورکلریندن اؤیله سینه قورخوردولار کی، هر یئرده اؤزلرینی تعقیب آلتیندا حیسس ائدیردیلر. سلیمین دؤنوشوندن سونرا سلطنت ایدیعاسیندا بولونان اولمادی. شاه ایسماعیل همدانین درگزین ماغاراسیندا گیزلنمیشدی. موریدلریندن

[37] Eyni qaynaq, s. 13.

بیرینی خبر گتیرمک اوچون تبریزه گؤندردی. سولطان سلیمین گئری دؤندویو خبرینی آلار-آلماز اؤلمه دیگی، یاشادیغی ایله باغلی خبر یایدیردی. داغلارا-دره لره سپلنمیش قیزیلباشلاردان گئری دؤنمه لرینی ایسته دی. قیزیلباشلار اؤنجه بو خبره اینانمادیلار، اونلار شاهین اؤلدویونه اینانمیشدیلار. شاه ایسماعیل سولطان سلیمین آذربایجانا گئری دؤنمه یه جگیندن امین اولدوقدان سونرا گیزلندیگی ماغارادان چیخیب اطرافینداکی موریدلری ایله گیزلینجه تبریزه گلدی. یولدا مینلرجه قیزیلباش اونلارا قاتیلدی. تبریز اهالیسی اومیدسیزلییه اوغرامیشدی. اونلار ایسماعیلین اؤلدویونو سانیب سئوینمیشدیلر. قیزیلباشلارین شهری ترک ائتدیگی مودتده تبریز اهلی اسکی مذهبلرینه گئری دؤنموشدولر. بو دا ایسماعیلا گؤره «مورتدلیک» ایدی. ایسماعیل سوننیلشمیش اولان تبریز اهالیسیندن یئنیدن اینتیقام آلماق فیکرینه دوشموشدو. شاه ایسماعیلین دیری اولدوغو خبری دوغرولاندیقدان سونرا قیزیلباشلار تکرار تبریزه آخین ائتدیلر. چالدیران ساواشی سونراسیندا شاه ایسماعیل فلکزده، چاره سیز و اومیدسیز دوروما دوشموشدو. او، ایچینده ایماملارین روحونو داشیدیغینا و یئنیلمز اولدوغونا اینانیردی. بو یئنیلگه ایسماعیلین اینانجی نین باطیل و یانلیش اولدوغونو ایفشا ائتدی. بو اوزدن ده ایسماعیلین اؤزونه گووه نی قیریلیدیغیندان حیاتینی عیاشلیغا، اوغلانبازلیغا و ایچکییه آدایاجاقدی. بو دؤنمدن سونرا ایسماعیل تام اولاراق دؤولتی فارسلاشدیرما پولیتیکاسینی ایزله میشدی. شاهین بوتون گؤرَولرینی اوستلنمیش اولان «وکیلی-نفسی هومایون» (اسکیدن لالالیق

قورولو ایدی) ایصفاهان فارسیندان اولان میرزه شاه حوسئین آدلی بیرینه وئریلدی. میرزه شاه چالدیران ساواشیندا شاهین قادینلاریندان بیرینی قاچیریب بیر یئرده ساخلامیش، شاه ایسماعیل اورتایا چیخدیقدان سونرا قادینی ایسماعیلا گتیرمیشدی. بو اوزدن ده شاهین موطلق گووه نینی قازانمیشدی. لالالیق قورولونون اورتادان قالدیریلیب یئرینه «وکیلی-نفسی هومایون» قورولو یئرلشدیریلدیگی گوندن اعتیبارن آذربایجاندا دؤولتی فارسلارا بوراخما عملییاتی باشلامیشدی. دؤولتین قوروجوسو اولان قیزیلباشلار بیله، بو قورومون باشیندا دوران فارسلار طرفیندن آشاغیلانیردی. فارس سویلو میرزشاه حوسئین ایصفاهانی دؤولتین بوتون یئتکیلرینی الینده مرکزلشدیرمکده ایدی. ایسته دیگی فارس کؤکنلیلری دؤولتین اؤنملی قورولارینا یئرلشدیریردی. «او، قراروئرمه ده یئتکیلی اولان تک شخص ایدی. هر کس اونا تابئع اولماق زوروندا ایدی. میرزشاه حوسئین ایصفاهانی نین خبری اولمادان کیمسه دؤولت ایشلرینده سربست داورانا بیلمزدی.»[38]

شاه ایسماعیل چالدیران ساواشیندان سونرا شخصییت دَییشیکلیگینه اوغرامیشدی. چالدیران اؤنجه سی شخصییتی ایله ضیدییتده اولان بیر شخصییته دؤنوشموشدو. اؤزونون یئنیلمزلیگینه اولان اینانجی نین تام اولاراق سارسیلماسی شخصییتینی تامام دَییشدیرمیشدی. چالدیران ساواشیندا سولطان سلیم اونا گؤستردی کی، او، نه آللاهدیر، نه پئیقمبر، نه ایمام، نه ده ولی اوللاه. جانی نین قورخوسوندان بیر چوخوردا گیزله

[38] Həbib-ül seyr 549.

نیب اؤزونو اؤلموشلویه ووراراق اوردوسونو باشسیز بوراخان، جان قورخوسوندا اولان و باشکندینی بوراخیب اورتالیقلاردا گؤرونمز اولان زاواللی نین بیریدیر. سولطان سلیمین ضربه سی اونو اؤیله سینه سارسیتمیشدی کی، تکرار اونون گئری دؤنمه سیندن قورخوردو. چالدیران ساواشی شاه ایسماعیلین گئرچک اوزونو اورتایا چیخاردی.

اینسانلارین جؤوهری ظفر زامانلاری دئییل، مغلوبییت زامانلاری اورتایا چیخار. قلبه نین دوغوردوغو سرخوشلوقلار وار. کؤنوللو قیزیلباشلارین شاه ایسماعیلین یولونا باش قویمالاری و آرد-آردا ظفر قازانماسی اونون عاغلینی باشیندان چیخارمیشدی. چالدیران ضربه سی عاغلینی باشینا گتیردی. اؤزللیکله قیزیلباشلارین دا اونا اولان گووه نی سارسیلمیشدی. چونکو قیزیلباشلار شاه ایسماعیلین یئنیلمز اولدوغونا ایمان گتیرمیشدیلر. بو یئنیلگه یه اونلار اؤز اینانجلاریندا جاواب وئره بیلمیردیلر. «شاه ایسماعیل ندن یئنیلدی؟» سوروسو دولاشیردی اورتالیقدا. چالدیراندا سولطان سلیمین ظفری اونو یوروَین بیر مئییده دؤنوشدوردو. آرتیق او، گئرچک بیر اؤلو ایدی. اؤز کؤلگه سیندن قورخار دوروما گلمیشدی. بو اوزدن ده سولطان سلیمه عاجیزانه بیر مکتوب یازدی.

اسکی دوشمنلیکلرین اونودولماسینی و دوستجا ایلیشکیلرین قورولماسینی ریجا ائتدی.[39] سلیم بو مکتوبا جاواب یازمادی. سادجه مکتوبو گتیرن قیزیلباش اسکی عوثمانلی اویروغو اولدوغوندان اؤلکه یه ایهانت آدی ایله توتوقلادیب حبس ائتدیردی.

[39] İsmayıl Haqqıuzun “Osmanlı tarixi” 2-ci cild, s. 290.

ایسماعیل، ارزینجاندا نورعلی خلیفه نین اؤلوم خبرینی دویدوغوندا سهندین اتکلرینده آیلنجه ایله مشغول ایدی. بو خبری چوخ دا اؤنمسه مه دی.[40] داها اؤنجه کی ساواشلاردا شاه ایسماعیل ظفردن ظفر قوشدوغوندا اؤزونون یئنیلمزلیگینه و ایماملارین قوتسال روحونو داشیدیغینا اینانمیشدی. بو اینانجینا گؤره سولطان سلیمی ده یئنه جگینی دوشونوردو. چالدیران یئنیلگه سی اونون اینانجی نین تامامن باطیل اولدوغونو ایثباتلادی. اینانجی نین باطیل اولدوغو ایفشا ائدیلدیکدن سونرا یئنیک و صفیل بیر دوروما دوشدو. اسکی فاتئحلیک دویقولاریندان اثر قالمامیشدی. آرتیق خلیفه لری نین آنادولودا قیام ائتمه لری اونون اوچون مسخره گؤرونوردو. اونلارین اؤلوم خبرلرینی ده اؤنَمسه میردی. چالدیران مغلوبیتی ایله او دویقولار تامامن سؤنوب کوللنمیشدی. آرتیق قیزیلباشلارا ظفر نغمه سی سؤیله ین تانری روحو اولدوغونو دیله گتیرمز اولموشدو. بو مغلوبییت اونون روحونو گووَنسیزلییه گؤمموشدو. سولطان سلیم تبریزه گیردیکدن سونرا ناماز قیلدیغی و دَیَر وئردیگی هر یئر قورونما آلتینا آلیندی. سولطان سلیمین تکرار گئری دؤنمه سیندن چکینن شاه ایسماعیل آرتیق گؤیمسجیدین یئنیدن تؤوله یه دؤنمه سینه ایذن وئرمه دی. سولطان سلیمدن چکینمه سی بونو اؤنله دی. عوثمانلی نین یئنیدن تبریزه گیرمه سیندن قورخدوغو اوچون سولطان سلیمین آیاقلاری توخونان یئره اؤنم وئرمک زوروندا قالدی. ساواش چیخاراجاق بوتون بهانه لری اورتادان قالدیرماغا چالیشدی. یئنی بیر ساواش

[40] Qiyasəddin Xandəmir 550.

چیخاجاغی تقدیرده قاچاجاغی یئر قالمامیشدی. بوتون اورتا دوغو و مرکزی آسیا اونا دوشمن ایدی. اونون تؤرَتدیگی سویقیریملاردان بئزمیشدیلر. گؤیمسجیدین آیاقدا قالماسی نین سببی بو اولدو. چونکو سولطان سلیم اوردا ناماز قیلمیشدی.

سولطان سلیمین میصیری فتح ائتمه سی

سولطان سلیم ایستانبولا دؤندوکدن سونرا شئیخ ایدریس بیتلیسی باشقانلیغیندا کورد امیرلر عوثمانلی سولطانی نین حوضورونا واریب یاردیم دیلگینده بولوندولار. قیزیلباشلاردان قورونماق اوچون عوثمانلی یؤنه تیمینه کئچمگی ریجا ائتدیلر. بو خبری دویان شاه ایسماعیل قارابَی اوستاجلو و دورموش خان آدلی کوموتانلارینی موذاکیره اوچون کورد بَیلری نین یانینا گؤندردی. کوردلر عوثمانلی اوردوسونون یاردیمی ایله ساواشا گیردیلر. قارابَی اؤلدورولدو. دورموشخان فرار ائتدی. شاه ایسماعیل بو خبری دویدوغوندا قورخویا دوشدو. سولطان سلیمین تکرار بو ساواشی بهانه ائدیب گئری دؤنمه سیندن چکینیردی. چونکو ایسماعیلین

ساواشاجاق گوجو و روح حالی قالمامیشدی. ایسماعیلین کاریزماسینی چالدیران یئنیلگه سی یئرله بیر ائتمیشدی. بؤیوک بیر ساواشا قاتیلاجاق اینانجی قالمامیشدی. اسکیسیندن فرقلی اولاراق سلیمه سایقی دولو بیر مکتوب یازیب بؤیوک هدییه لرله گؤندردی. مکتوبوندا سولطان سلیمی «دینین بایراقداری، موسلمانلارین قورویوجوسو، تانری نین دوستو» اولاراق خیطاب و باریش الینی اوزاتماسینی ریجا ائدیردی.[41] قیزیلباش دؤولتینی رسمییته تانیماق ایسته مه یَن سولطان سلیم داها اؤنجه کی ائلچیلر کیمی ایسماعیلین بو دفعه کی ائلچیلرینی ده توتوقلادیب حبس ائتدیردی. آنجاق باتییا دوغرو فتحلر فیکرینده اولدوغوندان قیزیلباشلارا قارشی یئنیدن ساواش آچماق فیکرینده دئییلدی. شاه ایسماعیلین یؤنه تیمینده اولان دییاربکیر و ارزینجانی یاووز سلیم اؤز تورپاقلارینا قاتاراق اورادا قیزیلباشلارا قارشی ساوونما خطی اولوشدوردو.

شاه ایسماعیل یالنیز باشینا عوثمانلییا بیر شئی ائده بیلمیه جگینی گؤردوکدن سونرا آوروپادان یاردیم اوممما فیکرینه دوشدو. خریستیان اؤلکه لری ایله بیرلشیب عوثمانلییا قارشی موتتفیق جبهه اولوشدورما نیتینی یازدیقلاری و آلدیقلاری مکتوبلاردا آچیقجا گؤرمک مومکوندور. شاه ایسماعیل اونلارا، اونلار دا شاه ایسماعیلا عوثمانلییا بیرلیکده سالدیرماغی تکلیف ائدیردیلر.[42] تاجیر آدینا بیر چوخ وئنیزلی، قیزیلباش اؤلکه سینده عوثمانلییا قارشی جاسوسلوق ائدیردی. ندن قرب تاریخچیلری نین شاه

[41] "İsmayı Səlim yazışmaları" Parsadust 832-835.
[42] Nəsrullah Fəlsəfi "Səfəvi devrində İranın dış politikası" s. 288-293.

ایسماعیلی و قیزیلباشلاری بو قدر اؤیموش، حتّی صفوی دؤولتی نین قورولوشونو «میللی ایران دؤولتی نین تشکیلی» کیمی آدلاندیرمیشلار؟ آوروپا عوثمانلی نین قربه دوغرو یوروشونو اؤنله مک اوچون شاه ایسماعیلی گؤیدندوشمه فورصت کیمی گؤروردو. او زامانکی آوروپانین دورومونو گؤز اؤنونده بولوندوراجاق اولورساق، چالدیران ساواشیندا عوثمانلی بو قدر ایتکی وئریب مشغول اولماسایدی، داها سونرا عوثمانلی سورَکلی اولاراق آرخاسیندا صفوی دؤولتینی بیر تهدید اولاراق گؤرمه سه یدی، دونیا تاریخی تامام باشقا و تورکلرین ایستگی دوغرولتوسوندا یوروپه جکدی.

سولطان سلیم شاه ایسماعیلی جزالاندیردیقدان سونرا شام و میصیره یؤنلدی. باشکندی قاهیره اولان میصیری مملوکلار یؤنتمکده ایدی. مملوکلار دؤولتی ایندیکی سودان، میصیر، فلسطین، ایسرائیل، سوریه، اوردون و لیوانی ایچه ریردی. چالدیران ساواشیندان قیسا سوره سونرایا قدر عوثمانلی- مملوکلار ایلیشکیلری یاخشی ایدی. سلیم و مملوک سولطانی بیر-بیرینه حؤرمتلی مکتوبلار یازیر، بیر-بیرلرینی ایسلامین قورویوجولاری اولاراق آدلاندیریردی. مملوک سولطانی مکتوبوندا ایستانبولدان اونا گمی دوزلدن اوستالار گؤندرمه سینی ریجا ائتدی. سلیم اونون بو ایستگینه اولوملو جاواب وئرمه دی. خریستیانلارلا ساواشا حاضیر اولدوغوندان بو اوستالارین گمی دوزلتمه ایشینده اؤزونه لازیم اولاجاغینی بیلدیردی.[43] ایسماعیلین سلیمله باریش گیریشیملری نتیجه سیز قالینجا

[43] Münşəat-üs səlatın 419-423.

مملوکلار سولطانیندان باریشا آراجی اولما ایستگینده بولوندو. شاه ایسماعیلین مکتوبونو آلان مملوک سولطانی سلیمه بیر مکتوب یازاراق ایسماعیللا باریشماسینی ریجا ائتدی.[44] سلیم، مملوک سولطانینا یازدی کی، ایسماعیللا باریشماق فیکری یوخدور. سایقی دولو مکتوبوندا یازدی کی، سولطان منیم آتام قونومونوندادیر. منیم اوندان خئییر دوعالار بکلنتیلریم وار. آنجاق شاه ایسماعیل و منیم آرامدا آراجیلیق ائتمزسنیز، چوخ مینتدار اولارام.[45]

بو زامان اورتالیقدا نیفاق چیخاران ایشلر دولاشیردی. ایکی سولطان آراسیندا ساواش چیخارماق ایسته ینلر وار ایدی. سلیم گونئی آوروپایا سالدیری حاضیرلیقلاریندا ایدی. ایستانبولدا مملوک سولطانی نین شاه ایسماعیللا بیرله شیب عوثمانلییا سالدیرماق ایسته دیگی خبری دولاشیردی. قاهیره ده ده خبر یاییلدی کی، حلب امیری «خئییر بَی» سوریه نی میصیردن آییرماق اوچون سلیمله آنلاشمیشدیر. مملوک سولطانی خئییر بَیی حلب امیرلیگیندن آلماق ایسته دی. خئییر بَی سولطان سلیمدن مملوک سولطانینی بو ایشیندن واز کئچیرمه سینی ریجا ائتدی. بو اولای مملوکلار-عوثمانلی ایلیشکیلرینی گرمه یه باشلادی. سولطان سلیم باشباخان سینان پاشا کوموتانلغیندا 40 مینلیک بیر اوردو دوغو آنادولویا یوللادی و یئنیدن شاه ایسماعیلا سالدیرماق ایسته دیگینی دویوردو. قاهیره ده مملوک سولطانینا بو اوردونون خئییر به یه یاردیما

[44] Eyni qaynaq 423-424.
[45] İsmayıl Haqqıuzun 2-cild, s. 301.

گئتدیگینی آنلاتدیلار. بو زامان آنادولودا بیر نئچه مملوک جاسوسو یاخالاندی. اونلار مملوک سولطانی ایله شاه ایسماعیلین عوثمانلییا قارشی بیرلیک جبهه سی اولوشدوردوقلارینی سؤیله دیلر. بو شکیلده ایکی سوننی دؤولت قارشی-قارشییا گلیردی. سلیمین 40 مینلیک اوردوسونا قارشیلیق مملوک سولطانی 50 مینلیک اوردو ایله قاهیره دن شاما حرکت ائتدی.[46] مملوک سولطانی سلیمه مکتوب یازاراق بو اوردونو عوثمانلی-صفوی آراسیندا اولاسی ساواشی دوردورماق اوچون گؤندردیگینی بیلدیردی. بو زامان سلیم، مملوک سولطانینا جاواب یازماق یئرینه دؤولتین گووَنلیک قورولونو توپلاییب مملوک- صفوی بیرلیگی نین تهلوکه لرینی آنلاتدی. عوثمانلی فقیهلریندن میصیره قارشی ساواشماق اوچون ایذن آلدی. خئییر به یه مکتوب یازاراق اونون یاردیمینا گله جگینی بیلدیردی. سلیم ساواش اعلان ائدن مکتوبلارینی گئنلده تورکچه یازاردی. مملوک سولطانینا سرت بیر مکتوب یازاراق اونون جاسوسلاری نین آنادولوداکی تخریباتلارینی آنلاتدی و مملوکلا ساواشاجاغینی بیلدیردی.[47] 24 آوقوست 1516-جی ایلده ساواش باشلادی و مملوک سولطانی قانسو قاوری یئنیله رک فرار ائدرکن یولدا اؤلدو. مملوک سولطانی نین قارداشی اوغلونون قاهیره نی ساوونماسی دا اوغورسوز اولدو. بو ساواشدا سینان پاشا اؤلدورولسه ده، سولطان سلیم 4 فئورال 1517-

[46] Şahiner, Atilla (2008). "Sultan (I.) Selim (Yavuz)", *Osmanlı Tarihi*, 107, Lacivert Yayıncılık.
[47] Rəhimzadə Səfəvi "Şah İsmayılın yaşamı və savaşları" s. 391-392.

جی ایلده قاهیره یه گیردی.[48] سلیم سککیز آی قاهیره ده قالدی. داها سونرا میصیرین حاکیملیگینی خئییر به یه بوراخیب قاهیره نین خزینه لرینی و کیتابلارینی گؤتوروب ایستانبولا یولا دوشدو. بو دؤنوشده یوزلرجه صنعتچی و بیلیم آداملارینی دا اؤزویله ایستانبولا گتیردی. عباسیلرین سون خلیفه سی اولاراق میصیرده بولونان الموتوککیلی ده ایستانبولا آپاردی. «خیلافت خلعتی»، «پئیقمبرین ساققالی»، «خطاب اوغلو عؤمرین» قیلیجی دا گتیردیکلری نین ایچینده ایدی. الموتوککیل خیلافتی سلیمه دئور ائتدی. او گوندن سونرا سلیم «خلیفه» اولدو. اوندان سونرا گلن عوثمانلی سولطانلاری دا خلیفه آدلاندیلار. سولطان سلیم باتییا سالدیری فیکریندن واز کئچیب شاه ایسماعیلی اورتادان قالدیراراق ایسلام اؤلکه لرینی بیر تک خیلافت چاتیسی آلتیندا بیرلشدیرمک ایسته ییردی. ادیرنه ده بیر توپلانتی دوزنله مک اوچون یولا دوشدو. آنجاق یولدا خسته له نیب 22 سئنتیابر 1520-جی ایلده وفات ائتدی. چالدیران ساواشیندان سونرا شاه ایسماعیل دا آرتیق اؤلو کیمی بیر حیات یاشامیش، اسکی هیجانلاری و جاهانگوشالیق دویقولاری سؤنموشدو. اؤلکه نین یؤنه تیمینی میرزه شاه حوسئین ایصفاهانییه تاپشیرمیش، اؤزو ده روحدان دوشموش حالینی شاراب ایچه رک اونوتماغا چالیشیردی. شاه تهماسیب سارایی نین تاریخچیسی بوداق قزوینی یازیر: چالدیران ساواشیندان سونرا دین خوسروو اؤلکه نین اؤنملی سورونلاریندان

[48] Sakaoğlu, N. (1999), *Bu Mülkün Sultanları*. İstanbul, Oğlak Yayınları s.123.

خبرسیز قالمیش، اؤلکه ایشلرینی وکیللره و وزیرلره بوراخمیشدی.[49] احمد قومی یازیر: میرزشاه حوسئین ایصفاهانی شاه ایسماعیلی داها چوخ ایچکی ایچمه یه و سرخوشلوقلا گون کئچیرمه یه تشویق ائدیردی. اؤیله کی، عؤمرونون سون اون ایلینی بو شکیلده کئچیردی. جوهانگوشالیق، اؤلکه لر فتح ائتمه خیاللارینی عزیز خاطیریندن اوزاقلاشدیرمیشدی.[50] چالدیران یئنیلگه سی شاه ایسماعیلی اؤیله سینه چؤکرتمیشدی کی، قانلی دوشمنی اولان اؤلدوردویو شیروانشاهین اوغلو شئیخشاهلا دا دوستلوق ایلیشکیلری قورماق ایسته دی. چونکو شیروان عوثمانلی نین حیمایه سی آلتیندا ایدی. شیروان حاکیمی ایله دوستلوق ایلیشکیلری قورماق اوچون باش وکیلی میرزشاه حوسئین ایصفاهانی ایله دینی ایشلریندن سوروملو میرجماالدین محمدی بؤیوک هدییه لرله شیروان شاهین حوضورونا گؤندردی. «شئیخشاهین خاطیرینی شاهین عهد-پئیمانینا ایناندیردیلار.»[51] آیریجا، شاه ایسماعیل اؤز قیزینی دا اونون اوغلو ایله ائولندیرمگی تکلیف ائتمیشدی. چالدیران ساواشینا قدر سوننی آدی ائشیتدیگینده اؤلومونو ضروری سایان شاه ایسماعیل ایندی خانیدان دوشمنی اولان شیروانشاها قیزینی گؤندرمک ایسته میشدی. ندن عجبا؟ چونکو سلیمین بیر داها سالدیرماسی قارشیسیندا شیرواندا سیغیناجاق بیر یئر آراماغی دوشونموش اولمالی ایدی. سولطان سلیم میصیری فتح

[49] Budaq Qəzvini "Cəvahir-ul əxbar"dan nəqlən Parsadust s. 617.
[50] Əhməd Qumi "Xülasət-üt təvarix" 154.
[51] Qiyasəddin Xandəmir s. 557.

ائتدیکدن سونرا ظفرلرینی ایچه رَن گئنیش بیر مکتوب شیروانشاها یازمیشدی. مکتوبوندا گئری دؤنر-دؤنمز شاه ایسماعیلین ایشینی بیتیره جگینی ده آنلاتمیشدی. بو گلیشمه لری ایزله ین شاه ایسماعیل تواضعِکارانه بیر مکتوب یازیب سولطان سلیمین حوضورونا گؤندردی. مکتوبوندا سولطان سلیمی اؤوموش و «سیزین ایستگینیز نه اولسا، من اونو یئرینه یئتیرمه یه حاضیرام»[52] سؤیله میشدی. شاه ایسماعیلین اؤزونو سولطان سلیم قارشیسیندا بو قدر آشاغیلاماسینا باخمایاراق سولطان سلیم اونون مکتوبلارینا جاواب وئرمیر، اونو سایمیردی. سلیمله باریشماق اوچون هر یولو دئنمه یه چالیشان ایسماعیل، حتّی اونون آناسینا دا بیر مکتوب یازدیغی بیلینمکده دیر. سلیمین اؤلوموندن و اوغلو سولئیمانین تاختا چیخماسیندان سونرا دا عوثمانلی قورخوسو شاه ایسماعیلی ترک ائتمه میشدی. شاه ایسماعیل چالدیران ساواشیندان سونرا عوثمانلی نین تکرار سالدیریسیندان قورونماق اوچون اؤزونه تلم-تله سیک موتتفیق آختارماغا باشلادی. اونا گؤره ده هورموز لیمانینی قارشیلیقسیز اولاراق پورتوقالییایا بوراخدی. پورتوقالییا صفوی اوردوسونو مودئرنیزه ائتملی ایدی.[53] گون کئچدیکچه داها چوخ ایچکییه مئیللنه رک شئیبک خانین باشیندا شاراب ایچمه یه داوام ائدیردی. «چوخ شاراب ایچیب آز یئمک یئمه بؤیوک شاهین ایشتاهاسینی پوزموش و یئمک

[52] İsmayıl Hakkıuzun 2-ci cild, 316.
[53] Ettelaate Siyasi- Eqtesadi, sayı 286, il- 1390 (2011) qış, s. 130.

قوخوسو آرتیق اونو ازییت ائتمه یه باشلامیشدی.»[54] گوندن گونه ضعیفلشن شاه ایسماعیل 1524-جو ایلده اؤلدو. «1524-جو ایلده غدار روزگارین ان قدیم عادتلریندن بیرینه تابئع اولاراق، او خوسرووون و زمانه کئیقوبادی نین حیاتی سونا یئتدی.»[55]

[54] Əmir Xandəmir 120.

[55] Iskəndərbəy Türkmən "tarixi-Aləmaraye- Abbasi", təcümə edən Şahin Fazil, Şərq-Qərb Bakı 2010 s. 110.

شاه تهماسیب

23 مای 1524-جو ایلده تهماسیب تاختا چیخدی.[1] تهماسیب دؤنَمی شعوبیه نین آذربایجانی تام اولاراق ایشغال ائتمه سورجیدیر. شاه ایسماعیل زامانیندان عکسیک قالانلاری اوغلو تهماسیب لوبناندان شیعه شئیخلرینی تبریزه دولدوراراق آذربایجانین اؤز کیملیگیندن قوپوشو یولوندا یئنی ایمکانلار اورتایا قویدو. بو دفعه تبررا تشکیلاتینی لوبناندان گلن موللالار سوروسو یؤنه ته جکدیلر. تهماسیبین شیعه لشدیرمه پولیتیکاسی آشیری شکیلده داوام ائتدیکجه آذربایجان بیلیم آداملاریندان بوشالیردی. اونلار عوثمانلییا و تورکوستاندا عبیدالله خانا سیغینیردیلار. 12 ایمام آدینا خالقا هر تور ظولم ائدیردیلر. کیمین بیر آز زنگین اولدوغونو بیلسَیدیلر زنگینلیگینی الیندن آلماق اوچون ایماملارین ساختا حدیثلرینه سیغینیردیلار. ایماملاردان بیری هانسیسا تبررا تشکیلاتی نین رئیسی نین یوخوسونا گیریب و کیملرین زنگین اولدوغونو سؤیله ییردی. بو، او دئمک ایدی کی، او آدام یا قتل ائدیله جک، یا دا وارینی یوخونو اونلارا بوراخاجاقدی.

[1] Iskəndərbəy Türkmən "tarixi-Aləmaraye- Abbasi", təcümə edən Şahin Fazil, Şərq-Qərb Bakı- 2010 s. 112.

شاه تهماسیبین ایلک ایللری ظفرلرله کئچدی. اؤزللیکله عبیدالله خانانین خوراسانا سالدیریلارینی اؤنله یه بیلدی. تهماسیب خوراساندا اؤزبکلری یئنیب اوزاقلاشدیردی.[2] سونرا دا وانا سالدیریب اورانی ایشغال ائتمک ایسته دی. تام بو سیرادا عیراقدان خبر گلدی کی، قارداشی سام میرزه اونا قارشی باش قالدیرمیش. وان قوشاتماسینی بوراخیب قارداشینی سوسدورماق اوچون گئری دؤندو.[3] سام میرزه اولایی یاتیشدیریلدی. سام میرزه شاهین یانیندا خجالتیندن باشینی آشاغی سالیب گؤزلریندن پئشمانلیق یاشی آخیتماغا باشلادی.[4] شاه ایسماعیلین دؤرد اوغلو اولموشدو: تهماسیب، بحرام، القاص، سام.[5] ائولادلاری نین آدی بیری ایستیثنا اولماقلا شاهنامه دن چیخاریلمیش آدلار ایدی. تهماسیب فیردووسی نین «شاهنامه» اثرینده خیالی ایرانین خیالی شاهلاریندان بیریدیر. بحرام یئنه ده عئینی اثرده ساسانی شاهیدیر. سام دا شاهنامه ده روستمین باباسیدیر. ایسماعیل گله جکده عوثمانلیدان اینتیقام آلماق اوچون اوغلونون بیری نین آدینی قیصاص آلان آنلامیندا القاص قویموشدو. تهماسیب شیروانشاه دؤولتینی تاریخدن سیلدیکدن سونرا قارداشی القاصی اورانین حاکیمی تعیین ائتدی. القاص قارداشینا قارشی باش قالدیردی. قانلی ساواشلاردان سونرا یئنیلدی. بو قارشیدورمالارین

[2] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" 2-ci cild, s. 176, Əsatir yayınları Tehran 1377 (h.ş)
[3] Eyni qaynaq 185.
[4] Iskəndərbəy Türkmən "tarixi-Aləmaraye- Abbasi", təcümə edən Şahin Fazil, Şərq-Qərb Bakı- 2010 s. 147.
[5] Eyni qaynaq s. 111.

آیرینتیلارینی بوردا آنلاتماغا گرک دویمورام. بونونلا یئتینیرم کی، القاص دؤیوشده یارالاندی. کیچیک دسته ایله داغلاردا گیزلنه بیلدی. اؤزونو شامخالین اؤلکه سینه چاتدیردی. اوردان دا ایستانبولا یولا دوشدو.[6] القاص تهماسیبی دئویریب اؤزو شاه اولماق اوچون عوثمانلییا سیغینمیشدی.

سلیمین اؤلومو ایله تاختا چیخان سولطان سولئیمان، شاه ایسماعیللا ایلیشکیلری نورماللاشدیریب باتییا اوزانماق ایسته دی. بو اوزدن آتاسی زامانیندا توتوقلو اولان شاه ایسماعیل ائلچیلرینی سربست بوراخدی. ایسماعیلین اؤلوموندن سونرا دا سولطان سولئیمان دیقتینی آوروپایا یؤنلتمیشدی. آنجاق 1529-جو ایلده سولطان سولئیمان وییانانی قوشاتدیغیندا تهماسیب آرخادان عوثمانلییا ضربه ووردو.

سولطان سولیئمان آووستریییا سفرینده ایکن شاه تهماسیب ناخجیوانی و وانی اله کئچیردی. آیریجا، قاتی اویقولامالارلا شیعه حاکیمییتینی ده گوجلو بیر شکیلده تاسیس ائتمیش، بؤلگه یه «خلیفه» آدلی جاسوسلار گؤندرمیشدی.[7] شیروان یئنیلگه سیندن سونرا ایستانبولا قاچمیش اولان القاص میرزه، عوثمانلی سولطانینا تلقین ائدیردی کی، سولطان سولئیمان تبریزی اله کئچیرسه، قیزیلباشلار عوثمانلی طرفینه کئچر. بو اوزدن سولطان سولئیمان تبریزه دوغرو سالدیری پلانلادی. آنجاق تبریزه

[6] Oqtay Əfəndiyev "Azərbaycan Səfəvilər Dövləti" "Şərq-Qərb" yayını Bakı- 2007, s. 92

[7] Eravcı, Mustafa (2002). Safevî Hanedanı. Yeni Türkiye Yayıncılık.

گیردیگینده قیزیلباشلار اونو قارشیلامادیلار.[8] دیگر طرفدن بو زامانلار بئشینجی شارل عوثمانلییا قارشی بیرلیک جبهه سی اولوشدورماق اوچون نئچه کره تهماسیبله موذاکیره یه گیردی.[9] القاص میرزه سیخ-سیخ پادشاهی تحریک ائتدی. 1533-جو ایلده ایستانبولدا آنلاشما یاپیلدلیغیندان دولایی باتیدا دورومو راحات گؤرن سولئیمان آذربایجان اوزرینه ایکینجی سفرینه چیخدی. بو اسنادا بوسنا والیسی اولان عولما خان، ایران خالقی نین دورومونو یاخشی بیلدیگی اوچون ارضروم بَیلربَییلیگینه گتیریله رک القاصا لالا تعیین ائدیلدی. القاص و سولئیمانین اوردولاری ایستانبولدان حرکت ائتدی. بو گلیشمه لردن خبردار اولان تهماسیب ده اوردوسونو توپارلادی.[10] اؤنجه وانی ایسته ین سولئیمان تبریزه گیرر. 15 آوقوستدا وانا گلن سولئیمان 24 آوقوست 1548-جی ایلده وانی اله کئچیرر.[11]

تهماسیب قارص قالاسینی اله کئچیرر و ارزینجانا قدر ایره لیلر. بو خبری دییاربکیرده دویان سولطان سولئیمان وزیر احمد پاشانی بؤیوک بیر اوردو ایله تهماسیبین اوزرینه گؤندرر. القاص میرزه نی ده اؤز ایستگی اوزرینه ایصفاهانا سالدیرماغا یوللار. تهماسیب گئری چکیله رک قاراباغا

[8] Şərəf Xan Bitlisi "Şərəfnamə" 2-ci cild, s. 198, Əsatir yayınları Tehran 1377 (h.ş).
[9] Will Durant "Mädäniyät tarixi" 6-ci cild, s. 566 Farsca tərcüməsindən.
[10] Sümer, Faruk (1992). Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. TTK Yayıncılık.
[11] Oqtay Əfəndiyev "Azərbaycan Səfəvilər Dövləti" "Şərq-Qərb" yayını Bakı- 2007, s. 95.

گئدر.[12] بو ساواشلار مای 1555 آماسییا آندلاشماسی ایله نتیجله نیر.[13] عوثمانلی نین بصره کؤرفزینه اولاشماسینی ساغلایان بو آندلاشما 25 ایل باریش اوچون ایمکان ساغلادی. سونراکی ایللرده اینگیلیس جاسوسلاری نین یاردیمی ایله گوجله نن شاه عباس تبریزی، همدانی و گورجیستانی گئری آلاجاقدی. بلوچیستان بؤلگه سی یوخسول ایالت اولدوغو اوچون قیزیلباشلار اورایا اؤنم وئرمه دیکلریندن سوننی قالدیلار.

بوتون بو تاریخی دؤنم اینجلندیگینده عوثمانلی نین و صفویلرین اؤز سویلارینا اؤنم وئرمه دیکلرینه تانیق اولوروق. نه عوثمانلیدان، نه ده صفویدن تورک دیلینده بیر تک کیتاب میراث قالمامیشدیر. سانکی بو گئنیش اراضیده نه عوثمانلی دؤولتی اولموش، نه ده صفوی! بوتون تاریخ کیتابلاری فارسجا یازیلمیش. عوثمانلی و صفوی، سانکی اؤزلرینی فارس دیللی گؤسترمک اوچون یاریشمیشلار. بیر تک فارس اولمایان ایستانبولون گؤبگینده فارس دیلی اؤیله سینه اؤیره نیلیردی کی، عوثمانلی سولطانلاری بو دیلده دیوان یازیردیلار. آنا دیللری تورکچه اولان ایکی دؤولت آراسینداکی آندلاشمالار دا فارس دیلینده یازیلیب ایمضالانمیش. 35 ایللیک امیر تئیمور دؤنَمی قدر صفوی و عوثمانلی تاریخیندن تورکچه معنوی و دیلسل میراث قالمامیشدیر. امیر تئیمورون تورکچه یه وئردیگی اؤنم دولاییسییلا تورکچه نی اؤوَن علیشیر نوایلر یئتیشدی. عوثمانلی-صفوی تاریخی تام بیر چؤللوک. سانکی بورادا

[12] Eyni qaynaq.
[13] Eyni qaynaq s. 106.

تورکچه قونوشان میلت یاشامامیش. دؤولتدن آسیلی اولمایان خالق فولکلورو اولماسایدی، بورادا تورکلوکدن اثر-علامت قالاردیمی، عجبا؟ هر ایکی طرف میللی غوروردان یوخسون، تانری یولوندان ساپمیش. قوراندا دیللرین تانری ایراده سی نین اورونو اولدوغو بلیرتیلیر. بو نئجه موسلمانلیق؟ «600 ایللیک عوثمانلی دؤنمینده 2200 شاعیرین آدی ادبییات تاریخینده یئر آلمیشدیر. ایچلرینده 12 سولطانین و بیر چوخ سولطانزاده لرین، او جومله دن شاهزاده جمعین ده آدی کئچر. بونلارین اساس یازدیقلاری ادبییات فارس دیلینده مئیدانا گلمیشدیر.»[14] بؤیله قارانلیق بیر تاریخین اورونو اولاراق گونوموزده ده کئچمیشله ذهنلر آراسی ایلیشکیلر قورا بیلمه یَن توپلوم گئرچکلیگی اورتایا چیخمیشدیر. میلت، یالنیزجا یاشایانلاری ایله وار اولان بیر وارلیق دئییلدیر. اؤلولری ایله بیر یئرده تشککول ائدر. آنجاق اؤلموش اولانلارین بئیین اورونلری آنا دیلده متنلشه رک گله جگه اینتیقال ائتمیرسه، اسکی ایله بئیینلر آراسی ایلیشکیلر نئجه قورولا بیلر؟ قورولا بیلمز. آسیانین صاحیبی اولان تورکلر باشقا دیللر آراجیلیغی ایله اسکی تاریخلری ایله دئهنلر آراسی ایلیشکیلر قورماق زوروندادیر. بؤلگه نین ان آزینلیق میلتلری نین دیللری اولان ائرمنیجه، گورجوجه و فارسجا دولاییسییلا اؤزکئچمیشینی اینجله مک زوروندادیر. آلمانجانی، ائرمنیجه نی، گورجوجه نی اونلارین کلیسه لری یوکسلتدی. عربجه و فارسجانی دا جامیلر قورویوب گلیشدیردی.

[14] Will Dutant “Mədəniyət tarixi” (The Story of Civilization) 6-cı cild (Dini Reformlar), s. 801. (Farsca tərcünəsi).

عوثمانلیدا سوننی و صفویده شیعه جامیلر تورکچه نین اؤنونو تیخادی. جامیلر تورکچه نین قتل ائدیلدیگی مکانلارا دؤنوشدو. جامییه توپلاشان آداملار شئیخلرین مینبرده نه لر سؤیلر اولدوقلارینی آنلاماز اولدولار. آنلامادیقلاری اوچون اونلارا «ایدراکسیز تورکلر» دئییلدی. آدام آنا دیلینده اولمایانی نئجه آنلایا بیلر؟ فارس میلییتچیلیگی 9-جو عصردن اویانیش سورجی یاشادیغی اوچون ایندیکی ایران، تاجیکیستان و افقانیستان جوغرافییاسیندا جامیلر فارسجانی یاشاتدی، فارسجانی زنگینلشدیردی و ایسلامییتین عیرفانی ایله تانیشدیردی. تورک دیلی چؤللوک قالدی، ایسلام عیرفانی ایله ده تانیشمادی. دیلی عربجه لشدیرمک، عوثمانلیجالاشدیرماق ایسلام عیرفانی ایله تانیشماق دئییلدیر، بو، دیلی تاریخدن سیلمه پلانی ایدی. اؤزلیکله صفوی دؤولتی ایله فارس دیلی ایمپئراتورلوق دیلینه دؤنوشدو. فارس دیلی صفوییه نی اؤیله سینه اسیر آلدی کی، قیسا سوره ده شیعه نین دیلی فارسجایا دؤنوشدو. مین ایللیک تورک-ایسلام تاریخیندن بیر تک فیقه کیتابی، بیلگی کیتابی، تاریخ و فلسفه کیتابی تورک دیلینده میراث قالماز اولدو. عوثمانلی و صفوییه ده بیر تک کاشقارلی، یوسیف خاص حاجیب، علیشیر نوایی کیمی شخصییت یئتیشمه دی. بو دوشونسل یئنیلگه نین سونوجو اولاراق افقانیستاندا، تاجیکیستاندا، اؤزلیکله ده ایراندا تورکلر فارس شعوبیه تاریخی نین خام ماتئریالی کیمی قوللانیلدی. مودئرن دؤنمده بوتون ایمکانلار تورکلرین الیندن چیخدی. صفوییه جوغرافییاسیندا تورک دیلی نین ایچی تامامن بوشالدیلدی. بایییندیرلی دؤنَمی نین اورونو اولان دده

قورقوداکی ارمیشلیک، ارنلیک، آلپلیق، آلپرنلیک قاوراملاری دیلیمیزدن چیخاریلدی. بو قاوراملارین دیلیمیزدن دیشلانیشی ایله تورک بیرئیلری کیملیگینی ده ایتیره رک فارس دونیاگؤروشونون سورونگنلرینه دؤنوشدو. تورکلوک، سادجه صفوییه و عوثمانلی طرفیندن خام مال کیمی ساواشلاردا قوللانیلمادی، خومئینی کیمی فارس شیعه عیرقچیسی ده تورکلری بو شکیلده قوللاندی.

عوثمالیلار تبریزه گیردیکدن سونرا باشکند تهماسیب زامانیندا قزوینه داشیندی. قزوی نین ده دینی یاپیسینی دَییشدیرمه لییدیلر. تبررا موللالاری قزوینده آچیقجا قتللره و سونئیلری آشاغیلاماغا باشلادیلار. موللا حئیرانی قومی تبررا دسته لری نین باشیندا دوران اؤنملی آدلاردان بیری ایدی. تهماسیب زامانیندا او، قزوینی شیعه لشدیرمکله یوکوملو ایدی. بیر چوخ شعرلر تبررا تشکیلاتینی تحریک ائتمک اوچون یازمیشدی. بو دؤردلوک اونا عآیددیر.[15]

سونئیلر قویوندور، قورددور شیعه لر
تاجیکلر و تورکلر فیکریمی بیلر.
قزوین سونئیسینه مین کره نیفرین
ایستر یوخسول اولسون، ایسترسه زنگین[16]

[15] Xülasət- üt təvarix s. 375.

[16] Eyni qaynaq: Çeviri Güntay
سنی میش است و شیعیانند چو گرگ
داند سخن مرا چه تاجیک و چه ترک
صد لعنت حق بر سنیان قزوین
بر مفلس و بر غنی و بر خرد و بزرگ.

موللالیق قورومونون اورتایا چیخماسی

ایسلامین اؤزونده «موللالیق» و یا «روحانییت» دئیه بیر قوروم یوخدور، بؤیله بیر آنلاییش دا اولمامیشدیر. ایسلامین تمل قایناقلاریندا بو قاورام بیر قورومون تمثیلچیسی کیمی مؤوجود اولمامیشدیر. موللالیق و روحانییت قورولماری صفویلر دؤنَمی نین اورونودور. موللالیق صفویلر سونراسی اؤزونه مخصوص اینکیشاف سورجینی یاشامیشدیر. ایسلام

قاياقلاريندا «روحانی» روح دونياسينا عآيدييت آنلامیندا اولموشدور. «موللا» ايسه، عربجه «دولو» دئمکديز. صفويلر دؤنمیندن باشلاياراق «روحانی» و داها سونرا «موللا» دينی کيتابلار اوخويان آداما سؤيله ندی. روحانی صيرف شيعه يه مخصوصدور. باشقا هئچ بير ايسلام مذهبلرينده اولماميشديز. صفويلرين قورولوشوندان باشلاياراق اينکيشاف سوره سينجه لوبناندان آخين ائديب گلن شيعه اوزمانلاری «آيت اوللاه»ليق قورومونو دا گليشديره جکديلر. «آيتوللاه»، يعنی آللاهين آيتی و نيشانی. ايسلام فلسفه سينده بوتون وارليق عوضولری آللاهين آيتی دئمکديز. آيت، يعنی فئنومن. هر بير اينسان بير آللاه آيتيديز. گونش، يئر، آی، بوتون وار اولانلار آللاه آيتيديز، هر بيری بير فئنومنديز. بوتون بو فئنومنلرين آرخاسيندا دا تؤوحيد دورماقدادير، يعنی آللاهين بيرليگی. وار اولانلار بير اولانين آيتلريديز. آنجاق «آيت اوللاهليق» قورومو ايسلاميیتی اؤز اينحيصارينا کئچيره رک، يالنيز اؤزونو آللاهين آيتی اولاراق گؤستردی و قالانلار اونلاردان تقليد ائتمه ليديرلر. «تقليد» ده شيعه يه مخصوصدور، ايسلامدا تقليد دئيه بير شئی اولماميشديز و يوخدور. تقليد ايسلاميیتين آنا ايلکه لری ايله تام اولاراق ضيديیتده اولان بير دورومدور. «آللاه هر کسه اؤز ميقدارينجا ايمکانلار وئرميشديز.»[*] کيمسه باشقاسی نين عاغلينی يؤنلنديرمه مه ليديز. داها سونرا ايقتيداری پايلاشان «آيت اوللاهليق» قورومو دؤنملرين سياسی ايقتيدارلاری ايله بيرلشيب بير يئرده خالقی ياغمالاياجاقديلار. بوتون ايسلام تاريخينده، يالنيز بير کيشييه

[*] 23-cü surə, 62-ci ayət.

«حؤججت الایسلام» لقبی تاخیلمیشدیر. بو لقب ده هئچ بیر رسمی قورومو تمثیل ائتمه میشدیر. سلجوقلار دؤنمینده «نیظامییه» مدرسه لری نین اؤیرتمه نی اولان غززالییه بو لقب وئریلمیشدی. حججت الایسلام، یعنی ایسلامین حؤججتی و دلیلی. غززالی ایسلام دونیاسیندا یئنی بیر آخیم اولوشدوردوغوندان دولایی بو فخری لقب اونا تاخیلمیشدی. پئیقمبره بیله، «آیت اوللاه» دئییلمه میشدیر. حتّی دؤرد سوننی مذهبی نین قوروجولاری اولان بؤیوک شخصییتلر (حنبلی، حنفی، مالیکی، شافئعی) ده اؤزلرینه بئله لقبین تاخیلماسینا ایذن وئرمه میشلر. صفویلردن سونرا بو قوروم الینده بؤیوک سرمایه لر باریندیرراراق اؤز کادرلارینی، یعنی «آیت اوللاهلاری» تعلیم ائدیب میلتین باشینا درد ائده جک، اینسان دوشونجه سی نین اؤنونده انگل اولاجاقدی. آیت اوللاهلیق قورومو صفویلردن سونرا بیر صینیف حالینا گلدی. بوتون دئوریملره و دَییشیملره رغمن بو صینیف اؤزونو تاریخی سورج ایچینده او قدر گوجلندیریب الینده سرمایه بولوندوردو کی، دَییشمک بیر یانا دورسون، هر گون بیر آز داها گوجلندیلر. سوننی عالیملری نین بیر چوخو بونو آللاها شریک قوشماق آنلامیندا آچیقلارلار. شاه ایسماعیلین زامانیندان لوبنان شیعه سی آذربایجانا آخین ائتمه یه باشلامیشدی. آذربایجان یابانجی و ایسلامییتله ایلیشکیسی اولمایان اینانج طرفیندن ایشغال ائدیلدیکجه، بایبندیرلی ایسلام مدنییتی نین ده کؤکونو کسیردیلر. آنجاق تهماسیب دؤنمینده بو آخین داها دا گوجلندی. لوبناندان گلن شیعه «عالیم»لر اؤز اؤلکه لرینده دَیَرسیز اینسانلار ایدیلر. اونلار فیقه کیتابی

اولمایان علویلری شیعه تئوریسی ایله تاریخدن سیله جک و علوی-قیزیلباشلارین قوردوغو دؤولتین فیقه کیتابینی یازاراق هم علوی تورکلری صفوی دؤولتیندن اوزاقلاشدیرجاق، هم ده صفوی دؤولتی اوچون شیعه نین سیاسی فیقهینی اولوشدوراراق دؤولتی اله کئچیره جکدیلر. علوی-بکتاشی طریقتی نین فیقه کیتابلاری اولمامیشدی. ایلک دفعه اولاراق سیاسی تجروبه یاشاماقدایدی. اسکیدن ده دؤولت یؤنه تیمی ایله باغلی فیقه کیتابلاری یازمامیشدیلار. فیقه، یعنی ایسلام حوقوق سیستئمی. سوننی فیقهی نین دؤرد مذهبی قایناغی اولموشدور. شیعه فیقهی ایسه، ایسلامی داها فرقلی آلقیلامیشدیر. شیعه فیقهی نین اولوشوموندا شعوبیه نین بؤیوک رولو اولموشدور. اؤیله کی، صفوی دؤنمینده یازیلان فیقه کیتابلاری فارسلاری قوتسار، اولولار بیچیمده یازیلمیشدیر. لوبناندان گلن شیعه آخینی فیقه گؤروشلرینی تئوریزه ائتدیکجه صفوی دؤولتی اونون هیزینا گؤره فارسلاشماقدا ایدی. او قدر هیزلا ایره لیله دیلر کی، قیسا سوره ده قیزیلباشلیق دا ایبطال ائدیلدی. قیزیلباشلار آشاغیلاناراق شاهسئونلشدیریلدیلر. ایصفاهان فیقه مکتبی، سوننی مکتبینه قارشی اولقونلاشما سورجینی بیتیردیگینده آرتیق قیزیلباشلاردان اثر-علامت قالمامیشدی. دؤولتین قوروجولاری نین الیندن دؤولت چیخاریلمیش و قیزیلباشلار کندلرده چوبانلیقلا مشغول اولماغا محکوم ائدیلمیشدیلر. داها سونراکی سورجده ائرمنی-فارس بیرلیگی ایصفاهاندا ایقتیداری اله کئچیره جک و آذربایجان شهرلرینده صفویلردن بیر تک مدنی میراث قالمازکن فارس شهرلری باشدا باشکند ایصفاهان اولماق اوزره هیزلا

آبادلاشدیریلاجاقدی. سوننی و شیعه فیقهی اوزرینه ایره لیده بیلگی وئریله جکدیر.

لوبنانین داغلیق بؤلگه لری گونوموزده اولدوغو کیمی اسکی چاغلاردا دا «قوللاتی-شیعه، یعنی شیعه ایفراطچیلاری نین یوواسی ایدی. آنجاق اونلار ایمپئراتورلوغا یوکسلمه فورصتلرینی هئچ بیر زامان اله کئچیرمه میشدیلر. قیزیلباش ایمپئراتورلوغو قورولار-قورولماز تبریزه، داها سونرا قزوینه و ایصفاهانا آخین ائتدیلر. شام، حنبلی** مذهبی نین فیقهی ایله یؤنتیلمیشدی. حنبلی مذهبی سوننیلیگین ان آشیری اوجوندا ایکن حنفیلیک ایلیملی اوجوندادیر. لوبنان آشیری شیعه طرفدارلاری دا حنبلی یؤنَتیمی نین آلتیندا اولموشلار. صلیب یوروشلرینده «قوللاتی-شیعه» خریستیانلارلا ایشبیرلیگی یاپماقلا سوچلانیب باسقی و ایشکنجه آلتینا آلیندیلار. بیر چوخ توتوقلولاری اعدام ائدیلدی. حنبلی فقیهلر ایشراق فلسفه سی نین قوروجوسو شهاب الدین سؤهروردینی شیعه ایله ایشبیرلیگی یاپماقلا سوچلاییب اؤلومه محکوم ائتدیلر. آنجاق سؤهروردی

** Hənbəli məzhəbinin qurucusu Hənbəl olmuşdur. Onun Saleh adında bir oğlu olmuş. Saleh İsfahanda bir il yarqıc olaraq çalışmış. Bir gün İmam Hənbəlin evində çörək bişirmişdilər. İmam Hənbəl "Bu çörəyi hardan gətirmişsiniz?" deyə sormuş. Ona "İsfahanda yarqıc olaraq çalışan oğlun Saleh göndərmiş" cavabını vermişlər. İmam Hənbəl "O çörək məzlumların istismarından əldə edilmişdir, halal deyildir, onu mənim evimdən uzaqlaşdırın!" söyləyir. Çörəyi uzaqlaşdırırlar. İmam Hənbəl "Nə etdiniz, çörəyi hara atdınız?" sorduğunda ona "çörəyi Diclə çayına atdıq" cavabını verirlər. İmam Hənbəl ömrünün sonuna qədər Diclə çayının balıqlarından yemir.

نه شیعه ایدی، نه ده حنبلی. اؤزونه مخصوص ایسلام آلقیلاییشی وار ایدی. اونا گؤره قارانلیغین ایشیغا قارشی سئوگیسی واردیر. قارانلیق ایشیغا یاخینلاشدیقجا قارانلیقلیغی آزالار، ایشیغا قووشدوغوندا قارانلیق یوخ اولار. بو قونودا ایشراقییه فیلوسوفو قورآنی دلیل اولاراق گؤسترمیشدیر. سؤهروردیده ایشراق، عقلی ایشیقلارین پارلاماسی و آخیشی آنلامینیدادیر. سؤهروردی نین ایکی اونلو اثری اولموشدور: «حیکمت الایشراق» (ایشیق حیکمتی) و «هیاکیل النور» (ایشیق هئیکللری). اشعری مذهبینه گؤره آللاه او دونیادا مؤمینلرین گؤزونه گؤرونه بیلر. مؤعتریله مذهبینه گؤره آللاه نه او دونیادا، نه ده بو دونیادا گؤرونر. سؤهروردی دئییردی کی، معنوی تمیزلنمه ایله بو دونیادا دا آللاهی گؤرمک مومکوندور. آنجاق بو گؤروش ماددی دئییل، معنوی یوللا مومکون اولور. سؤهروردی گئرچگی ایشیق و قارانلیق تیپلرینه گؤره بؤیله بولموشدور:1- اگر ایشیق اؤز-اؤزونه وارسا، بو نور جِوهریدیر. 2- اگر ایشیق جیسمانی اولمایان ایشیقسا، سویوت (موجررد) نور آدینی آلیر. 3- اگر ایشیق اؤز وارلیغی نین دیشیندا باشقا بیر وارلیقدان آسیلی ایسه، عرضیدیر. 4- ظولمت (ایشیغین یوخلوغو) اؤز-اؤزونه وارسا، بونا قارانلیق دئییلر. 5- ظولمت اؤز وارلیغی نین دیشیندا باشقاسینا باغلی ایسه، بونا فورم دئییلر. سؤهروردییه گؤره بیر وارلیق یا اؤزو حاقدا خبردارديير، یا دا دئییلدیر. اگر اؤزو حاقدا بیلگی صاحیبی ایسه، غئیری-جیسمانی ایشیقدیر، آللاهدیر، ایدئیادیر و اینسان روحودور. اگربیر شئی اؤز-اؤزونه واقیف اولماق اوچون اؤزوندن باشقا بیر شئیه مؤحتاج ایسه، عرضی

ایشیقدیر. ایشراق فلسفه سی نین بؤیوک دوشونورو سؤهروردییه گؤره کشف و سئزگی یولو ایله ایلاهی گئرچکلره اریشمک تک یولدور. کشف و سئزگی ایله گئرچکلره اولاشانلار ایسه، آنجاق نفسلرینی و کؤنوللرینی یاخشیجا تمیزله میش سئچکین کیمسه لردیر. ایشراق فلسفه سینه گؤره زامان حرکتین میقداریدیر. زامانین باشلانقیجی و سونو یوخدور. چونکو زامان اوچون باشلانقیج دوشوندویوموزده بو باشلانقیجدان اؤنجه ایچینده زامان اولمایان بیر زامانین وارلیغینی قبول ائتمک گره کیر. بو دوشونجه ایسه،، ضیدییتلیدیر. چونکو اؤنجه لیک زامانلا ایلگیلیدیر. او حالدا زامان هم ازلیدیر، هم ده ابدیدیر. ایندیکی آنا گؤره، اؤنجه لیک و سونرالیق اعتیباریدیر. بدنین آرزولاری ایلاهی گئرچکلره اولاشماغی انگللر. اینسان بدن قارانلیغیندان قورتولمالیدیر. بونون اوچون بیر یاندان ریاضته، دیگر یاندان عیبادته اؤنم وئریلمه لیدیر. آللاهدا باقی اولماق ایسته ینلر اوروجلارینا و نامازلارینا دیقت ائتمه لیدیرلر. معنوی یولا گیرنلر آز یئیَر، آز قونوشار، آز یاتار. سؤهروردی وحدتی-ووجودا قارشی ایدی. چونکو اونا گؤره بیرلشمه و آیریلما جیسم اؤزللیگیدیر و تانری جیسم دئییل. فنا حالی معنوی ذؤوق اولسا دا ایتتیحاد (بیرلشمه) ساییلماز. حرکتین قایناغی ایشیقدیر. وارلیقلارینا ایشراقلارین گلمه سی ایله فلکلرین حرکتی داوام ائدر. تحریکلر ایشراقلاری حاضیرلار. ایشراقلار دا حرکته سبب اولار. سؤهروردی نه بیر کلامجی، نه ده بیر فقیهدیر. او، یونان و شرق دوشونجه سینی ایشراقیلیکده بیرلشدیرن بیر فیلوسوفدور. اونون فلسفه سینده ایسلامییتین و ایسلام تصووفونون گئنیش ائتکیسی واردیر. تسلسول، هر

سبب اوچون سونسوز درجه ده سببلر آراماقديرسا، بو، بيزی چيخمازا سوخار. نتيجه اولاراق تانری نين، واجيب الووجودون وارليغينی قبول ائتمک گره کير. احاطه ائدن جيسيمله احاطه ائديلن جيسمين تماس ائتديکلری ايچ اوزئی (ايچ سطح) مکاندير. بؤيله جه مکان وارليغين اؤزونو آچيقلاديغی يئر کيمی اورتايا چيخار.[17] ايشراق فلسفه سی نين قوروجوسو اسکی يونان فلسفه سينه چوخ دَيَر وئريردی. هم فارابی، هم ايبنی-سينا، هم سؤهروردی، اصلينده مؤعتريله مذهبی نين اوسساللاشديرما (راسيونااليزه ائتمه) سورجينده عربجه يه ترجومه ائتديکلری يونان فلسفه سی نين تاثيری نتيجه سينده يئتيشميشديلر. آذربايجانين زنگان شهرينده دونيايا گليب ماراغادا تحصيل آلان سؤهروردی اؤلومه محکوم ائديلديگينده اؤلوم شکلی نين سئچمه سينی اؤزونه بوراخيرلار. سؤهروردی ريجا ائدير کی، اونو آجليقدان اؤلدورسونلر. معده سی تام بوشالديغيندا ايچی نين تانری ايشيغی ايله دولاجاغينا اينانيردی. سؤهروردی نين دونياگؤروشو سئزگيچيليک اوزرينده ايدی. حنبلی مذهبينه منسوب اولان صلاح الدين ايبوبی قوللاتی-شيعه نی چوخ باسقی آلتيندا توتدوغوندان، شيعه اهلی صلاح الدين ايبوبيه شئيطان دئييردیلر. موغوللارين شاما سالديريسيندا حنبلی فقيهلر خالقی موغوللارا قارشی تشکيلاتلاندیريرکن شيعه يه قارشی يئنه ده باسقی اويقولاديلار. شيعه نين موغوللارلا ايشبيرليگی ياپماسيندان چکينيردیلر.

[17] Prof. Dr. İbrahim Agah Çubukçu "Türk-İslam Düçüncesi Hakkında Araştırmalar" Kültür bakanlığı yayınları, s 176-177.

شیعه اوزرینه حنبلی فقیهلرین باسقیسی اوزوندن شیعه لر لوبنانین داغلاریندا یاشاماق زوروندا قالمیشدیلار.

مملوکلار دؤنمینده ده شیعه-سوننی قارشیدورمالاری داوام ائتمیشدی. سیاسی ایقتیدار حنبلیلردن یانا اولدوغوندان شیعه لری اینجیدیب اؤلدورمه لری اوچون ایمکانلاری وار ایدی. تبررا فیکرینی آچیقجا سؤیله ین شیعه درحال اؤلدورولور، بیر چوخ حاللاردا دا یاخیلیردی.[18] مملوکلار مالیکی اولدوغوندان کیمسه ایله آشیری داورانمازدیلار، آنجاق حنبلیلر باشقا اینانیشلارا آشیری درجه ده سرت داوراناردیلار. مملوکلار دؤنمینده لوبنانین داغلارینا سیغینمیش شیعه لر اؤز تئوریلرینی اوزده اولماسا دا، آرخادا اولوشدورماغا چالیشمیش و سوننی قارشیتی تئوریلری نین حیاتا کئچمه سی اوچون اویقون تاریخی اورتام آختاریردیلار. شام اؤلکه سی عوثمانلی طرفیندن ایشغال ائدیلدیکدن سونرا دا شیعه قوللاتی نین قورخولاری اورتادان قالخمادی. صفوی دؤولتی نین قورولوشو و دؤولتین کندیسی نین اونلاری ایرانا دعوت ائتمه سی اوزرینه شیعه قوللاتی اوچون گؤیدندوشمه فورصت اورتایا چیخدی. صفوی اؤنجه سی آذربایجاندا شیعه فیقهینه راست گلمیریک. صفویلر اؤنجه سی تاریخه باخدیغیمیزدا شیعه فقیهلرین ایچینده بیر تک تورک آدینا راست گلمیریک. قوم شهرینده کی شیعه ایسه، یَمن اؤلکه سی نین عرب قبیله لری ایدی. سلجوق-تورک ایمپئراتورلوغو دؤنمینده «نیظامییه» مدرسه سی سوننی گؤروشونه گؤره

[18] İbni- Kesir, Əlbidayət və əlnəhayət, 7-ci cild 676 və 740-741.

کادر یئتیشدیریردی. فارابی، ایبنی-سینا کیمی تورک کؤکنلی ایسلام عالیملری شیعه اینانیش شکلینی قبول ائتمه میشلر. حسن روملو صفوی دؤولتی نین تشکیلی زامانی شیعه نین تالیف ائتدیگی بیر تک کیتابین بیله، اولمادیغینی سؤیله ییر. اؤلکه ده شیعه ادبییاتی ایله تانیش اولان خالق یوخ ایدی. او زامان «حاق مذهبی!» اولان شیعه مذهبی ایله باغلی توپلومون بیلگیسی یوخ ایدی. چونکو ایمامییه کیتابلاری حاققیندا هئچ بیر بیلگی مؤوجود دئییلدی. آنجاق گون کئچدیکجه شیعه مذهبی نین گونشی پارلار اولدو و عثنی عشری مذهبینه کئچیلدی. بونون آنلامی بودور کی، اساسی آنادولودا بدرالدین طرفیندن قویولموش اولان بو مذهب هم قاراقویونلو، هم ده بایيندیرلی دؤنمینده آذربایجاندا تانینمیش بیر جریان اولمامیشدی. لوبناندان تهماسیب دؤنمینده آذربایجانا آخین ائدن شیعه قوللاتی نین ایدئولوقلاری اینانیلماز یوکسک گلیرلری ایله شیعه مذهبینی تئوریزه ائتمک اوچون قیزیلباشلار آراسیندا یئرلشدیریله رک، اونلاری هم ایقتیداردان اوزاقلاشدیراجاق، هم ده تورک قیزیلباشلیغی تاریخدن سیله رک فارس-شعوبی مذهبی نین اساسلارینی سرت بیر شکلیلده توپلومون تاریخینه میخلایاراق، آذربایجانی ایرانچی شیعه کیملیگی نین ایچینده یوخ ائده رک، بایيندیرلی مدنییتی نین ایزینی تاریخدن تام اولاراق سیله جکدیلر. تورکلردن آلینان خومس، صدقه، نذیر و ذکات کیمی شیعه اوصولو وئرگیلندیرمه یولو ایله تاریخده روحانی-موللا آدیندا فئودال بیر صینیف دوغدو. بو صینیفین گوجو ایله سیاسی ایقتیدارلار دا حسابلاشماق زوروندا قالدی. بو فئودال موللا-روحانی

صینیفی نین اساس گلیری یوخسول میلتدن تامین اولونوردو. تبررا قیلیجلیلاری قویون سوروسو کیمی خالقی جامیلره دولدوروردو. مینبرده کی موللا کربلا احوالاتینی آنلادیب خالقی آغلاماغا زورلاییردی. خالقی آغلاداراق جئبینی بوشالدیردیلار. بو باخیمدان ایندیکی آذربایجانلا 500 ایل اؤنجه کی آذربایجاندا هئچ بیر گلیشمه اولمامیشدیر. سادجه سوروله شن خالق داها چوخ روحانیلرین ظولمونه معروض قالمیشدیر. 500 ایللیک زامان ایچینده هر ایل اؤزل دیقتله دوزنله نن محرملیک تؤرنلری سیراسیندا آقرئسسیوله شن کوتله تاریخی گئرچکلرین بیلینجینده اولمادان اؤزونه قارشی دا سرت شکیلده داورانماغا باشلادی. ایسلامییتله ایلگیسی اولمایان باشیارماق، سینه و زینجیر ووراماق کیمی تؤرنلری صفوییه خالقین تاریخینه میراث بوراخدی. زامان کئچدیکجه تجروبه قازانان آغلادیجی «دین» آداملاری اللرینده کی اینانیلماز سرمایه یه گوونه رک «موللالیق» قورومونو تشکیل ائتدیلر. شهرلرده موللا یئتیشدیرمه قورواملاری، کورسلاری تاسیس ائدیلدی. زحمت چکمه دن خالقا یالانلار و مرثیه لر سؤیله یه رک سرمایه قازانما قورومو ایدی بو. عدالتدن یانا اولان حضرت محمدین دینی بیر اووچ عیاش، فئودال موللا الینده اویونجاغا دؤندو. دین، سادجه جامیلرده قویون سوروسو کیمی توپلاشیب آغلاما سوییه سینه ائندیرگندی. مسجیددده آغلاماق، مرثیه و یاس شعوبیه شیرکیدیر. مسجید سجده یئریدیر یالنیز و بیر ده پئیقمبرین دؤنمینده کی کیمی اورتاق دوشونجه یه وارما مکانیدیر. سینه و زینجیر وورما کیمی شعوبیه پئیقمبرین دؤنمینده اولمامیشدیر.

لوبناندان گلن موللالار گؤروشلرینی قورومسالاشدیرماق اوچون ایلک واختلاردا قیزیلباشلارین قیلیجلارینا احتییاجلاری وار ایدی. اونلارین فتوالارینی قیزیلباش قیلیجی حیاتا کئچیریردی. اؤلکه باشقا اینانجلاردان تام اولاراق بو فتوالار اوزرینه قیزیلباش قیلیجی ایله تمیزلنمه لی ایدی. تمیزلیک تاماملاندیقدان سونرا سیرا قیزیلباشلارین اؤزونه گلدی. دؤولتین قوروجوسو اولان قیزیلباشلار «تورک» آدلاندیریلاراق تام اولاراق ایقتیداردان اوزاقلاشدیریلدیلار. یالنیز ساواش زامانی قیزیلباشلارین کؤنلونو اوخشاییب ساواشا، «ایسلام» یولوندا جیهادا گؤندریب اؤلدوردوردولر.

لوبناندان گلن دسته نین باشیندا ان اونلولریندن بیری شئیخ کَرَکی ایدی. کَرَکی نی شاه ایسماعیل اؤزو تبریزه گتیرتدی. شاه ایسماعیلین اؤلوموندن سونرا تهماسیبین یانیندا بؤیوک سایقیسی اولان کَرَکی اؤلکه نین دینی ایشلردن سورواملو اولان قورومون باشینا کئچدی. بیر سؤزله اؤلکه نین گئرچک پادشاهی او اولدو. بوتون موللا رقیبلرینی آمانسیزجا اورتادان قالدیران کَرَکی اؤزونه «خاتم الموجتهیدین» لقبینی تاخدی. یعنی موجتهیدلرین سونو. خاتم الانبییا پئیقمبرلیگین سونو اولدوغو کیمی او دا موجتهیدلیگین سون بولدوغونو دویوردو. صفوی دؤولتی نین دینی قورومونون باشینا کئچمک اوچون بو یابانجی موللالار بیر-بیرینه توزاق قورور، بیر-بیرینی سیرادان چخاریب یا اؤلومه، یا دا سورگونه گؤندریردیلر. بونو ایسکندر بی تورکمه نین کیتابیندان آنلادالیم:

امیر قوام الدین حوسئینین وفاتیندان سونرا عولمالار علامه سی امیر قییاس الدین منصور شیرازی، امیر نئعمت اوللاه هئللی ایله بیرلیکده صدارته شریک اولدولار. میر نئعمت اوللاه خاتم الموجتهئدین (کَرَکی) علی عبدالله ایله دوشمنچیلیگینه و خاتم الموجتهئدی نین دوشمنی اولان شئیخ ایبراهیم قطعیفی ایله دوستلوغونا گؤره صدارت وظیفه سیندن چیخاریلدی و هئللله یه گئتدی. علامه العلما بوندان سونرا صدرلیگی تک ایداره ائتمه یه باشلادی. آما اونونلا خاتم الموجتهئدی نین آراسی پوزولدو. میر اونو دینسیزلیکده، او ایسه میرزه نی اعتیناسیزلیقدا تقصیرلندیردی. بیر گون شاهین حوضوروندا اونلارین آراسیندا علمی بیر موباحیثه دوشدو و ساواشلا نتیجه لندی. همین ساواش گئت-گئده مؤحکم سؤیوشه چئوریلدی. حضرت شاه خاتم الموجتهیدی نین (کرکینین) طرفینی توتدو و میرزه صدارتدن آزاد ائدیلدی. او، همین بیر نئچه گونده ایجازه آلمادان شیرازا گئتدی. صدارت منصبی ایسه موجتهید میر موعیظ الدین محمد ایصفاهانییه وئریلدی.[20]

کَرَکی اؤلکه نین اساس سؤز صاحیبی اولاراق ایسته دیگی آدامی دینی قورومون باشینا، دیگر باخانلیغا و اوردو کوموتانلیغینا گتیرمکده «معنوی» صلاحییت صاحیبی اولموشدو. شاه ایسماعیل اورتایا چیخدیغی آندان قیزیلباشلار قئیبه چکیلمیش اولان 12-جی ایمامین نائیبلیگی حاققیندا هئچ بیر شئی بیلمیردیلر. نایب الایمام، یعنی ایمامین خلیفه سی، قئیبه

[20] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s.272.

چکیلمیش ایمامین ایشلرینی بو دونیادا یورودن آدام. قیزیلباشلارین بو حاقدا بیلگیسی یوخ ایدی. اونلار ایسماعیلا ولی اوللاه کیمی اینانیب اطرافینا توپلاشمیشدیلار. آنجاق ایندی کَرَکی قیزیلباشلاری بیر ده «نایب الایمام»لیق قورومو ایله تانیش ائدیردی. یعنی قئیبه چکیلمیش اولان ایمامین وکیلی ایله تانیش ائتمکده ایدی. کَرَکی اؤزونو نائیب الایمام اولاراق تقدیم ائتدی. او گوندن بری ده بو ایفاده قوللانیلماغا باشلاندی. خومئینی ده اؤزونو نایب الایمام آدلاندیریردی. گنج و جاهیل تهماسیب اوچون کَرَکی اؤزونو قئیبه چکیلمیش ایمامین نومایندە سی کیمی قبول ائتدیردیکدن سونرا اؤلکه نین گئرچک صاحیبی او و اونون قورومو اولموشدو. الی نین آلتیندا چالیشان شئیخلر. تهماسیب چوخ گنج ایدی. اون یاشیندا سلطنته چیخمیشدی. اونو تربییه ائدن ده بو دینی قورواملار ایدی. تهماسیب بو دینی قورومدان هم ده قورخماقدا ایدی. چونکو هم بو دونیانین زنگینلیگینه صاحیب اولاراق فئوداللاشمیش، هم ده او دونیانین صاحیبلری اولموشدولار.

شئیخ کَرَکی و لوبناندان گلن چئوره سی یئنی یئتمه تهماسیبه و قیزیلباشلارا آنلاتدیلار کی، گئرچک سلطنت قئیبلره چکیلمیش اولان ایمام مئهدینیندیر. پادشاه اؤز سلطنتی نین مشروعییتینی مئهدی گلنه قدر اوندان آلمالیدیر. کَرَکی نین اؤیرتیلرینه گؤره مئهدیدن مشروعییت آلینمازسا، او سلطنت باطیل ساییلار. کَرَکی و چئوره سی بو اینانجی قیزیلباشلارا و یئنی یئتمه تهماسیبه قبول ائتدیردی. شاه ایسماعیل ایسه، مئهدی نین اؤزو ایدی. بؤیله اینانیلیردی. تهماسیب سلطنتی نین

مشروعییتینی بیرباشا مئهدیدن آلا بیلمه دیگی اوچون اونون نایبیندن، یعنی وکیلیندن آلمالی اولدو. بو اوزدن ده صفوییته مشروعلوق وئرن مئهدی نین نائیبلری ایدی. بؤیله جه تورک تاریخینده ایلک کز اولاراق سولطان سلطنت مشروعییتینی شئیخدن آلاسی اولدو.* اساسی تهماسیب صفوی طرفیندن قویولان بو سورج گونوموزه قدر داوام ائتمیشدیر. بؤیله بیر اینانج شکیللندی کی، ایمامین وکیلی اولان مرجعین راضیلیغی

* 1992-ci ildə prezident seçilən Ə. Elçibəy ölkəsinin sekular anyasası olmasına, anayasaya and içməsi gərəkməsinə rəğmən, bunun dışında bir də şeyxin önündə əyilərək onun əlindəki Quranı öpdü. İqtidarının məşruluğunu (legetimliyini) xalqdan aldığını yetərli bilməyib bir də mollalıq qurumundan legetimlik istər oldu. Bu, prezindetin öz ölkəsində mollalıq qurumunun yenidən dirilməsi üçün imkan sağlaması idi. İrançı kimliyin Azərbaycan ölkəsində baş qaldırmasına tarixi dəstəkdən başqa bir anlam daşımamışdır. Laik anayasası olan bir ölkənin cümhurbaşqanı Qurana and içməz, ana yasaya and içməsi yetər. Milli siyasətin Quranı o ölkənin anayasasıdır. Qurana and içəcək olsa da, Quranı əlində tutan adamın mollalıq paltarı geyinməsinə gərək olmamalı idi. Ölkənin milli-dini dəyərlərinin təmsilçisi olan ağsaqqal bir kişi, ya da ağbirçək qadın da Quranı məclisin kürsüsünə çıxara bilərdi. Çünkü İslamda mollalıq adında bir qurum və bu paltar olmamışdır. Azərbaycanda Səfəviyət və İrançı molla kimliyi bu şəkildə yasallaşmışdır. İslam tarixində, yalnız Səlcuqlar dönəmində bir tək adama, Qəzzaliyə fəxri höccət-ül islamlıq adı verilmişdi. Onun da yasal bir yönü olmamışdır. İslamda əsla "ruhaniyət" adında bir qurum olmamışdır. Elçibəy, Səfəvi mollalıq qurumunun bu yolla Azərbaycanda dirilib çağdaşlaşmanın önündə əngəl olmasına yaşıl ışıq yaxmışdır. İşin çox maraqlı yanə budur ki, mollalıq qurumu Bütöv Azərbaycan düşüncəsinə qarşı da dərin tarixi təcrübəyə sahibdir.

اولمادان سلطنت مشروع و حالال ساییلماز. بو، 20-جی عصرده خومئینی نین «ویلایتی-فقیه» اولاراق تانیملاییب دؤولتین یؤنتیم شکلینه گتیردیگی آنلاییشین ایلکین اورتایا چیخیش شکلی اولموشدور. یعنی شیعه شریعتی بوتون دورواملاردا سییاستی اؤز گؤزَتیمی آلتیندا ساخلامالی ایدی. قیزیلباش دؤولتی بو شکیلده موللالارلا پایلاشیلدی. ایلک زامانلاردا صفوی آریستوکراسیسی دؤرد مرحله دن اولوشماقدا ایدی: سارای، اوردو، موللالار، خالق. داها سونراکی دؤنمده سارای و موللالار عئینی ستاتوسا صاحیب اولدولار. حتّی سارای مشروعییتینی مئهدی نین تمثیلچیسی اولان موللالیق قورومواندان آلدیغیندان دولایی، موللالیق قورومو بیرینجی ستاتوسو یوکسلدی. موللالیق قورومو مئهدی آدینا خالقین مالینا، ناموسونا حاکیم اولدو. ایسته دیکلری زامان خوشلاندیقلاری قادینی ارلرینه حارام ائده بیلیردیلر و اری قادینا یاخینلاشسایدی زینا آدینا اؤلدورولوردو. بونون اؤرنکلرینه گونوموز خومئینی صفویلیگینده ده تانیق اولماقداییق. بو چیرکین عملللرینه برائت قازاندیرماق اوچون پئیقمبرین اؤز اوغوللوغو اولان زئیدین قادینی زئینبدن خوشلاندیقدان سونرا اونو بوشاتدیریب و زئینبله ائولنمه سینی اؤرنک گؤستررلر. سانکی بونلار دا پئیقمبرمیشلر. ایسلام دینی نین قوروجوسو بؤیله ائتمیشسه، ایسلامین قورویوجولاری دا بؤیله ائتمه لیدیر گؤروشونو یایقینلاشدیرمیشلار. قوراندا «سؤزلری دینله ییب و ان یاخشیسینی سئچه رک اونو قبول ائدنلر تانری طرفیندن هیدایته ارمیش اولانلاردیر،

بونلار عاغیللی آداملاردیر»[21] سؤیلنمکده دیر. ایسلام تاریخینده قورومسااللاشان موللالیق قورومو قورانین بو حؤکمونه قارشی چیخاراق اؤزلرینی نایب الایمام ساندیقلاریندان دولایی خالقا دینله دیکدن سونرا سئچمه و عاغلینی قوللانما حاققینی تانیمامیشدیر. اونلارین دئدیکلرینه عمل ائدیلمه لی ایدی. تقلید کولتورو بو شکیلده اولوشدو. خالقی تقلیده زورلامیشلار، تقلید ائتمه ینلرین ده تبررایان طرفیندن باشی کسیلمیشدیر. شیعه شعوبیه کؤله لر یئتیشدیرمک اوچون قیزیلباش گوجونو قوللانمیشدیر. قیزیلباشلار موللالارین دیللرینی بیلمه دیکلری اوچون نه لرین اولوب بیتدیگیندن خبرسیز قالمیشدیلار. چونکو قیزیلباشلارین فارسجاسی یوخ ایدی. گونوموزده یایقین اولان «میرزه»* سؤزو ده قیزیلباش میراثیدیر. قیزیلباشلار فارس دیلینی بیلیب دفتردار ایشله ینلره و یا دین بیلگیسی اولانلارا میرزه دئییردیلر. «میرزه» سؤزونون ایکی آنلامی اولموشدور. «میر» و «زاده» سؤزلری نین بیرلشه رک اولوشدوردوقلاری «میرزه» سئید سویوندان اولما معناسیندادیر. «میر»، یعنی سئییید، یعنی پئیقمبر سویوندان! «میرزاده» آسانلاشدیریلاراق «میرزه» اولموشدور. پئیقمبرین اوغلو اولمازکن سویونو اونا باغلایان بیر سورو آدام اورتایا چیخدی صفویلردن گونوموزه. اوغلو اولسایدی نه لر اولاردی؟ اوغلو اولسایدی، ایسلام یوخ اولاردی و گونوموز شیعه سینده اولدوغو کیمی ایسلام تام اولاراق عیرقچی بیر دینه

[21] Quran 39-cu surə (Zümər surəsi) 18-ci ayət.

* Azərbaycanda dilin ahəng qanununa uyqunlaşdırılaraq "mirzə" tələffüz edirlər, ancaq sözün kökü "Mirza"dır.

دؤنوشردی. پئیقمبرین سویو اولماز. پئیقمبر سویوندان اولمانین هئچ بیر اوستونلوگو یوخدور و هئچ بیر ایمامین حیاتی موسلمانلار اوچون اؤرنک اولاماز. ایمام حوسئینین اوغلو زئین لعابیدین یزیده بیعت ائتدی. ایمام رضا دا عباسیلرین خوراساناکی ولیعهدی ایدی. آللاه پئیقمبره وحی گؤندرمیش و وحیین اورونو اولان قوران موسلمانلارین هیدایت کیتابیدیر، پئیقمبرین سویو دئییل. «میرزه» سؤزونون ایکینجی آنلامی «امیر» و «زاده»دن تؤره میشدیر. «امیرزاده» آسانلاشاراق «میرزه» تلفظ ائدیلمیشدیر، یعنی امیر و حؤکمدار سویوندان اولان. ایسیمدن سونرا گلدیگینده شاهزاده آنلامیندا اولموشدور: «ایسماعیل میرزه» کیمی. ایسیمدن اؤنجه گلدیگینده سئیید آنلامیندا قوللانیلمیشدیر. قیزیلباشلار ایرانی کیملیگین معمارلیغی ایله مشغول اولان ایکی میرزه آنلاییشی نین الینده آسانجا قوللانیلان واسیطه یه دؤنوشموشدولر. چونکو دیللرینی بیلمیر و اونلارین نه لر پلانلادیقلاریندان خبرسیز ایدیلر. کور بیر اینانیشین باغناز ساواشچیلاریییدیلار یالنیز. قیزیلباشلار، سادجه دوشونمه دن و سورمادان تقلید ائتمه لیدیلر. اونلار ساواشلاردا قوللانیلان ماتئریالا دؤنوشدورولموشدولر. یئنی موللالیق قورومو دوشونجه نی قاپادیر، یاساقلاییر و موطلق تقلید کولتورونو دؤولتین ازیجی گوجو ایله اؤلکه ده یایقینلاشدیریردی. دوشونجه سی قاپادیلمیش سورولرین بیر موللانین امری ایله باشیارمالاری، سینه ووررمالاری، سوررولر بیچیمینده آغلاشمالاری و ندن آغلاشدیقلارینی سورمامالاری نورمال اولاجاقدی. شعوبیه شریعتی اوزَرینه تاسیس ائدیلن صفوی دؤولتی نین اونون

قوروجوسو اولان قیزیلباشلارین الیندن بو قدر آسانجا چیخماسی نین ماجراسی بودور.

صفویلرله آوروپانین ایلیشکیسی چوخ یاخشی ایدی. رؤضه خوانلیقدان سورواملو صفوی وزیری دوغو آوروپا اؤلکه لرینه گؤندریلیر. اونلارین دینی مراسیملرینه قاتیلیب اینجه له مه لرده بولونور. حواریلر و خریستیانلیق تاریخینده شهید اولانلارلا ایلگیلی کئچیریلن یاس تؤرنلرینی اولدوغو کیمی گتیریب شیعه یاس مراسیملرینده تطبیق ائدیرلر. جامیلرده کوللئکتیو نؤحه تؤرَنلری، عاشورا شبیه چیلیگی، اویونلاری و آغلاشمالاری کیمی تؤرنلر تامامن خریستیانلاردان آلینمیشدیر.[22] شیعه-فارس شریعتی اوزرینه قورولان صفویلرین دؤولت بودجه سی کَرَکی کیمی نایب الایمااملارین الینده ایدی. ایسته دیکلری حؤکمو چیخاریب، ایسته دیکلری فرقلی مذهبی دوشونجه نی یئرینده جه بوغا بیلیردیلر. بو قورخونج تطبیقات اوزوندن صفویلردن اؤنجه اهالیسی نین تام اکثرییتی سوننی اولان آذربایجاندا بیر تک سوننی قالمادی، هامیسی نین کؤکونو قازدیلار. چونکو سوننی تعلیملری شیعه شریعتی نین «نایب الایمااملیق» قورومو و دینی آنلاییشی ایله ضیدییتده ایدی. بؤیله جه آذربایجانین اؤز سویوندان و تاریخی آنیلاریندان قوپاریلاراق باشقا بیر ایستیقامته یؤنلندیریلمه سی باشاری ایله گئرچکلشدی.

میلتلر مذهب و دین دَییشیمینه گیردیکلرینده اونلارین کوللئکتیو و تاریخی بیلینجالتی بؤیوک ضربه آلیر. میلت اسکی اولوسال خاطیره

[22] Əli Şəriəti "Ələvi şiəsi və Səfəvi şiəsi" s. 20.

لریندن قوپماق زورووندا قالیر. صفوی-شعوبیه تطبیقاتی نتیجه سینده آذربایجان تورکلوگونون اورتاق اسکی تورکلوک خاطیره لریندن قوپماسی هیزلاندی. صفویلردن اؤنجه کی کوللئکتیو بیلینجالتی سیلیندی. صفویلر اؤنجه سی اورتاق تاریخی بیلینالتیندا هانسی خاطیره لر وار ایدی؟ باییندیرلی مدنییتی نین آنیلاری، سلجوقلو یاییلیمجیلیغی، دده قورقود داستانلاری. «باییندیر»، « قورقود»، «قازان»، «الوند»، «گؤیخان»، «دنیزخان»، «آیخان» کیمی آنلاملی آدلار مسخره ائدیلدی و یئرینه «فرامرز»، «فرروخ»، «سام»، «قیسمت»، «قنیمت»، «انتیقه»، «زقیفه»، «سفیهه»، «ضابیطه» کیمی گولونج آدلار یئرلشدیریلدی. چونکو آرتیق آذربایجان تورکلوگو اؤز میللی کؤکوندن قوپاریلمیش و فارس میلللییتچیلیگی نین هدفی یولوندا حرکته کئچیریلمیشدی. بو گون ایراندا ایکی میلیون جیواریندا اولان، آنجاق مذهبینی دَییشدیرمه یَن خوراسان تورکمنلری اؤز اسکی تاریخی آنیلاریندان قوپمادیقلاری اوچون آسیمیله اولمورلار. آنجاق آذربایجان تورکلوگو آسیمیلعاسیون یولونا قویولموش. چوخ قولایجا فارسلاشیر. فارسلاشماسیندا انگل یوخدور. تورکمنلرین فارسلاشماسینی اؤنله ین فرقلی اینانج عامیلی وار.

کَرَکی شیعه فیقهینی دؤولتین اومورقاسی حالینا گتیردیکدن سونرا خانیگاهلارا قارشی ساواش آچدی. صفوی دؤولتینی قوران اردبیل خانیگاهی ایدی. بوتون خانیگاهلار قاپادیلدی. مال وارلیقلارینا ال قویولدو و شیعه مدرسه سی نین حسابینا کئچیریلدی. خانیگاهلاری ایبطال ائدیب «حوسئینییه»یه دؤنوشدوردولر. خانیگاهلاردا سماعزنلیک، صوفی

داورانیشلاری دا یاساقلاندی و هر شئی «حوسئینییه»لره دئور ائدیلدی. شاه ایسماعیلین زامانیندا «حوسئینییه»لره راست گلینمه مکده دیر. بو دؤنمده خانیگاهلار آکتیودیر. «حوسئینییه» پهلویلر دؤنمینه قدر سوننی دوشمنلیگینی برکیشدیرن مرکزلر ایدی. بورادا آغلاشیرلار، حوسئینی خاطیرلاییب و اونو اؤلدورن «سوننی!»لره لعنتلر یاغدیریر سونرا دا جوشاراق سینه و زینجیر وورور، باش یاریردیلار. خانیگاهلارین حوسئینییه یه دؤنوشمه ماجراسی دا قیزیلباشلیغین تاریخدن دیشلانماسینا یول آچیردی. خانیگاهلاردا ایفا ائدیلن موغاملارا دا یاساق گتیریلدی. موغاملار حوسئینییه لرین مرثیه مراسیمینه تابئع ائدیلدی. اوزئییر حاجیبیلی بونو «قینا»نین یاساقلانماسی اولاراق نیته لر. قینا، یعنی حظ دوغوران زنگوله. قینا خانیگاهلاردا سربست ایکن حوسئینییه لرده یاساقلاندی.*

کَرَکی بایندیرلیلاردان و قاراقویونلولاردان قالان جامی معمارلیغینی اورتادان قالدیرماق فیکرینه دوشدو. بیر فتوا چیخاردی کی، سوننیلر موسلمان اولمادیقلاری اوچون قیبله یه اؤنم وئرمه میشلر و جامیلرین قیبله سی یانلیشدیر. بوتون جامیلر سؤکولمه لیدیر. آنجاق کَرَکی نین

* Üzeyir Hacıbəyli: “Qina”nın nədən ibarət olduğu haqqında müxtəlif şərhlər verilir. Məşhuru budur ki, “qina” səsin boğazda qaynatılıb zəngulələr əmələ gətirməsindən ibarətdir. Hər halda qina haramdır- deməkdən məqsəd budur ki, oxuyan şəxs öz təğənnisinə dünyəvi təğənniyə məxsus rəng vermyib dini bir üslub ilə oxusun. (Üzeyir Hacıbəyli, Seçilmiş əsərləri II cild, s. 382, “Şərq-Qərb”, BAKI-2005).

بعضی فتوالاری موخالیفلری نین و رقیبلری نین اعتیراضلاری ایله قارشیلاشیردی. اونو یئنی مذهب گتیرمکده سوچلادیلار و اونو «مذهب ایختیراعچیسی» آدلاندیردیلار.[23] کَرَکی نین مغلوب ائدیب قزویندن اوزاقلاشدیردیغی رقیبلری دئییردی: قیبله نی بللی ائتمک فقیهلرین ایشی دئییل، موهندیسلرین ایشیدیر.[24] کَرَکی ایسه، دئییردی کی، من نایب الایمامام. ایمام مئهدی بو بیلگیلری منه وئریر و بو بیلگیلرین قایناغی حاقدیر. کَرَکی نین بو سؤزلریندن قورخان شاه تهماسیب ده اونون طرفینی ساخلاییردی و اؤلکه ده تخریباتلار داوام ائدیردی. قیزیلباشلارین تک دوشمنلری سوننی ایدی. اونا گؤره ده زئیدییه، ایسماعیلییه کیمی دیگر شیعه مذهبلرینه توخونمازدیلار. آنجاق کَرَکی و چئوره سی ایمپئراتورلوقدا بولونان بوتون زئیدییه و ایسماعیلییه لرین جعفری شیعه مذهبینه کئچمه لری اوچون فتوا چیخاردی. چوخ قیسا سوره ده ایمپئراتورلوقدا اونلاردان اثر-علامت قالمادی. صفوی دؤولتی عثنی عشری شیعه اوزرینده قورولما سورجینی تاماملادی. یعنی عثنی عشری مذهبی ایچینده بوتونویله ایرانی کیملییه تسلیم ائدیلدی. کَرَکی تطبیقاتیندا سربست اولسون دئیه شاهدان اونون تطبیقاتینی تایید ائده جک بیر امر چیخارماسینی ایسته دی. شاهین بو یؤنده بیر امری قیزیلباشلار آراسیندا و اؤلکه ده یاییلدی:

[23] Məhəmmədrza Həkimi, "Tarix-ul üləma" s. 408.
[24] Riyaz-ül üləma, 3-cü cild s. 453.

کیم خاتم الموجتهید، سئییدلر علمی نین و نایب الایمامین واریثی اولان شئیخ کَرَکی نین بویوروقلارینا تسلیم اولمازسا، مورتددیر و جزالانمالدیر.[25] کَرَکی شاهین بو حؤکمونو الده ائتدیکدن سونرا اؤز شیعی دئوریملرینه داوام ائده جک و رقیبلری اولمایاجاقدی. بو فرمان چیخدیقدان سونرا رقیبلر یا سوسماق، یا دا فرار ائتمک زوروندا قالاجاقدیلار. جامیلرده، مسجیدلرده دینی تبلیغاتا گؤندریلنلر آرتیق قیزیلباشلارین کونترولوندان چیخمیش و اؤلکه نین دینی ایشلرینی الینده بولوندوران کَرَکی نین کونترولونا کئچمیشدی. خانیگاهلارین یئرینه یئنی مسجیدلر یاپیلیر و یئنی شیعه بیلگیلری تبلیغ ائدیلیردی. کَرَکی تام یئنی کادرلاری ایله دؤولتی اله کئچیرمیش و اؤزوندن اؤنجه کی لری اوزاقلاشدیرمیشدی. اسکی خاطیره لری اولمایان کادر یئتیشدیرمک اوچون یئنی یؤنتم گلیشدیریلدی. آتا-آنالارینی تبررایان دسته لری نین اؤلدوردوکلری بالاجا اوشاقلاری یئتیمخانایا آلیب اونلاری هم شیعه تربییه ائدیرلر، هم ده اولقونلاشدیقلاریندا بیر کادر اولاراق تبلیغات اوچون اؤلکه نین دَییشیک یئرلرینه گؤندریردیلر.

ایسکندر بی تورکمن بو اولایی آنلاتمیشدیر: شیعه اؤلکه لرینده، خوصوصیله مشهددە، سبزواردا، آستارابددا، قومدا، کاشاندا، یزددە، تبریزده و اردبیلده شاه قیرخ نفر یئتیم قیزا و اوغلانا لیباس وئریر، احتییاجلارینی تمین ائدیردی. اونلاری شیعه مذهب موعلیملر و عملی سالئه خیدمتچیلر واسیطه سی ایله تربییلندیریر و حددی-بولوغا

[25] Məhəmmədrza Həkimi “Tarix-ul üləma” s. 408.

چاتانلاری بیر-بیری ایله ائولندیریردی.[26] کادرلار تربییه اولدوقدان سونرا اونلارین کیمینله ائولنمه لرینه ده ایسکندر بَیین آنلاتدیغینا گؤره دؤولتین دینی قورومو قرار وئرمه لی ایمیش. چونکو دؤولت اونلاری بللی آماجلار اوچون تربییه ائدیب یئتیشدیرمیشدی و دؤولتین دینی پولیتیکاسی نین خیدمتینده اولمالی ایدیلر. الی بومبوش لوبناندان قزوینه گلن کَرَکی اؤلدویونده وار-دؤولتی شاهینکینا برابر ایدی. کَرَکی نین اؤلوموندن سونرا اؤزونو سئییید اولاراق تانیدان کَرَکی نین قیز نوه سی میرسئییید حوسئین جبلعامیل ایش باشینا گلدی.

میرسئییید حوسئین جبلعامیل خاتم الموجتهیدین (کرکینین) قیز نوه سیدیر. شاه زامانیندا (شاه ایسماعیل) لوبناندان گلیب، بیر مودتده اردبیلده تدریسله، شئیخ الایسلاملیق و شرعی ایشلرین حللی ایله مشغول اولدو. سونرا عالی درگاها گله رک موجتهیدلیک ایدیعاسیندا اولدو. شاهین دیقتینی اؤزونه جلب ائتدی.[27]

کَرَکی و واریثلری نین شاه تهماسیبین 52 ایللیک اوزون سوره لی سلطنتی زامانیندا ترتیب و تطبیق ائتدیکلری تئوریلری توپلومدا یئنی بیر قاتمان، یئنی بیر نسل اولوشدوردو. اؤزلری اوچون اینتیظاملی بیر سیستئم قورموش اولان شئیخلر اینسانلارین روحونو دَییشدیرمک و اونلاردان دوشونمه یَن ایطاعتکار مخلوقلار اولوشدورماق اوچون بوتون یؤنتَملری دئنه دیلر. دؤولتین ایچینده درین بیر دؤولت قورموش، گئرچک

[26] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, s. 242-243.
[27] Eyni qaynaq s. 274.

سؤز صاحیبلری اؤزلری اولموشدو. صفوییه دؤولتینده کی دینی یاپیلانما بوتونویله ساسانی دؤولتی نین دینی قورواملارینا اویقون اولدوغوندان، بیر چوخ اوریئنتالیستلر صفوی دؤولتینی بو باخیمدان ایران-ساسانی کیملیگی نین دیریلیشی کیمی دَیَرلندیرمیشلر. فارس تاریخچیلری ده صفوی دؤولتی نین قورولوشونو ایران تاریخینده ایستیثنا دؤنم کیمی دَیَرلندیریر و ایرانین بوتونلوگونو قوران ایدئولوژی نین بو دؤنمده شکیللندیگینی وورقولارلار. صفوی دؤولتینده شیعه کیملیگی ایله ایرانی کیملیک بیر-بیرینه اؤیله سینه هؤرولدو کی، تورک و عرب کیمی باشقا یان عامیللر تامامن ایقتیدارسیزلاشدیریلدی، یوخ ائدیلدی. آذربایجان تورکلری صفویلر دؤنمیندن دئوشیریله رک شعوبی-ایرانی کیملیگین کور فدایلرینه دؤنوشدورولدولر. سادجه 19-جو عصرین اورتالاریندان مودئرن ایرانی کیملیگین فلسفه سینی یازمادیلار. 1979-جو ایلده ایراندا اینقیلاب اولدوغوندا اورتایا چیخان بوشلوق اوزوندن خوراسان تورکمنلری میللی حاقلارینی ایستر اولدولار. خومئینی نین ایستگی اوزرینه تبریزین اینقیلاب اوردوسو گئدیب خوراسان تورکمنلرینی بوغوب، اؤندرلرینی ده قتل ائتدی. ایران-عیراق ساواشیندا اورتادا قوللانیلان و ایرانی بوتونلوگونه قووشدوران یئنه ده صفویلر زامانیندان باشلایاراق دئوشیریلن آذربایجان تورکلری اولدو. بو باخیمدان صفویلیک ساسانیلیگین دیریلیشی کیمی گؤروله بیلر. چونکو ساسانی سایاغی ایسلاما یوروم گتیریلدی. کیتابلاری، دوشونجه اؤندرلری و ویزیونلاری اولمایان قیزیلباشلار بو شکلیده ایران میلللییتچیلیگینه یئم اولدولار. تاریخده بیر خبر اولاراق، سادجه آدلاری

میراث قالمیش. امکلری نین محصولو کیمی اؤز سویلارینا هئچ بیر شئی میراث قالمامیش. بایبندیر-دده قورقود مدنییتینی تبریزده دئویریب یوخ ائتدیلر، اؤلکه نی ده فارسلارا بوراخیب تاریخین قارانلیقلاریندا ایتیب باتدیلار. قیزیلباشلارین بو قدر یوکسلیش هیجانلارینا رغمن، کیتابسیز، دیلسیز و ویزیونسوز اولدوقلاریندان نئجه ده قولایجا تاریخدن دیشلانمالاری چوخ عیبرت وئریجی بیر اؤرنکدیر.

کَرَکی «تولا-تبررا» قاوراملارینی دا درینلشدیردی. بو حاقدا «نفهات اللاهوت فی لعن الجئبتی والطاغوت»* (جئبت و طاغوتون لعنتلنمه سینده ایلاهی قوخولار) آدلی بیر کیتاب دا یازدی. کَرَکی یه گؤره جنّته گئتمک اوچون جئبت و طاغوتا سورکلی لعنت گؤندرمک گره کیر. جئبت و تاغوت قوران دیلینده مککه ده کی بوتلر اولاراق بیلنیر. کَرَکی ایسه، ابوبکیری جئبت و عؤمری طاغوت آدلاندیریر. کَرَکی بو اثرینده ابوبکیر و عؤمرین مونافیق اولدوغونو دئییر. اونلار کَرَکی یه گؤره پئیقمبردن سونرا ایسلامی پارچالاییب سوننی مذهبینه چکمک اوچون موسلمان اولموشلار. سوننیلر ده بونلاری پئیقمبرین یاوری قبول ائتدیکلری اوچون کافیر و دینسیزدیلر. قوراندا کئچن «جیهاد» حؤکمونون ده سوننیلره قارشی ساواش اولدوغونو آچیقلادی. بو اثرینده شاه ایسماعیللا شاه تهماسیبی ده یئددینجی ایمام موسا کازیمین سویوندان اولدوقلارینی یازیر و اونلارا قئیبلردن برکت و یاردیم گلدیگینی ساوونور. ناماز بیتدیکدن سونرا ابوبکیر و عؤمره لعنت گؤندرمه نین گؤزللیکلرینی آنلادیر. گونوموزه قدر داوام

* نفحات اللاهوت فی لعنِ الجبت و الطّاغوت

ائدن بو عنعنه «عاشورا زیارتی» آدلانیر. هر ناماز سونراسی، اؤزللیکله عاشورا نامازلاریندا ابوبکیره، عؤمره، عوثمانا، موعاوییه یه، یزیده لعنت گؤندریلمزسه، شیعه اهلی نین نامازی قبول ائدیلمز. جعفر صادیقین ده ناماز سونراسی اونلاری لعنتله دیگینی سؤیله ییر. ابوبکیر و عؤمردن تبررا ائتمه یه نین جهننم آتشینده یاناجاغینی یازیر. اونلاردان تبررا ائتمک هر موسلمان اوچون واجیبدیر. قییامتده لعنت گؤندرمه یَنلر آللاها جاواب وئرمه لی اولاجاقلار. ابوبکیرین پئیقمبره ماددی یاردیم ائتدیگینی سؤیله ییرلر. بو، آچیق یالاندیر. پئیقمبر هیجرت ائتدیگینده (مککه دن مدینه یه گئتدیگینده) ابوبکیر اونا دوه سینی پارا ایله ساتدی. بوتپرست اولان ابوبکیر نئجه پئیقمبرین دوستو اولا بیلردی؟ پئیقمبر تانری دوشمنی اولان ابوبکیرله دوستلوق ائتمزدی. علی ایسه، هئچ بیر زامان بوتپرستیک ائتمه میشدی و آللاه اونو پئیقمبرین جانیشینی ائتمیشدی. ابوبکیر ظالیم و ملعون ایدی، سوننیلر ده اونون آرخاسینجا گئتدیکلریندن ظالیم و ملعوندورلار.[28] داها سونرا عایشه حاققیندا یازیر. سوننیلره گؤره عایشه اؤز ایجتیهادینا گؤره داورانمیش. عایشه نین اؤز ایجتیهادینا گؤره داوراندیغی ایدیعالارینی کؤتوله ییر. سوننیلرین بو ایدیعاسی باطیلدیر. چونکو عایشه علییه قارشی ساواشدیغی اوچون ملعون ایدی. بیر حالدا کی، عایشه پئیقمبرین علییه سنینله ساواشان کیم اولورسا اولوسن منیم ده دوشمنیمدیر سؤیله دیگینی بیلیردی. داها سونرا ایمامین سئچیلمه سینه

[28] Nəfəhat-ül lahuti fi lə´n-ül cibti vət tağut 7-36.
نَفَحاتُ اللاهوت فی لعنِ الجِبتِ و الطّاغوت 7-36

قارشی چیخیر. چونکو کَرَکی یه گؤره ایمام سئچیلمز، تانری طرفیندن تعیین ائدیلر. سقیفه بنیساعده ده ابوبکیرین سئچیلدیگینی شئیطان ایشی ساییر. چونکو علی نین ائشی و پئیقمبرین قیزی فاطیمه بو سئچیمی قبول ائتمه میشدی. کَرَکی داها سونرا طلحه و زوبئیر مسئله سینه کئچیر و اونلارین دا کافیر و مورتد اولدوقلارینی یازیر و لعنت ائدیلمه لرینده خئییرلر اولدوغونو ساوونور.[29] اوزون-اوزون افسانه لر آنلادیر کی، شیعه نین تک دوشمنی سوننیدیر و باشقاسی دئییلدیر. کَرَکی نین سیستئملشدیردیگی بو گؤروشلر آخوندلار و موللالار طرفیندن ازبرله نه رک کند مسجیدلرینده بیله، اهالییه سؤیله دیله جکدی. گونوموزده بو تبلیغات هله ده داوام ائدیر و محرملیک تؤرنلرینده، ابوبکیره، عؤمره، عایشه یه جامیلرده بیر آغیزلا لعنت گؤندریرلر. بو، 500 ایللیک اوزون بیر زامان ایچینده آلیشقانلیق حالینا گلمیشدیر، ترک ائدیلمه سی چتین مسئله دیر. اینسانلارین روحونا اکیلمیش صفوی نیفرت تئوریسی قولایلیقلا اورتادان قالدیریلاماز.

بو تاریخین سونوجو ایسه، بیزیک. بیز تورکلر. داها دوغروسو اسکیدن تورک اولوب و صفوییتله تورکسوزله شن، نیفرت تئوریسی نین زیندانیندا حبس ائدیله رک فارسلاشان بیز تورکلر. زامان کئچدیکجه کَرَکی نین تئوریلری ایرانی کیملیکدن یانا اولانلار طرفیندن داها دا فرقلی شکیلده تفسیر ائدیلدی. اوزرینه بولجا ادبییات یاپیلدی. بیر سوره سونرا فارس دیلی نین اوزمانلاری اولان تورکلر اؤزلری ده بو تورک دوشمنلری قاتارینا

[29] Eyni qaynaq 71-99.

قاتیلاراق اؤزلرینه قارشی بیلگیلر اورتمه یه باشلادیلار. ندن؟ چونکو شیعه-شعوبیه اینانجی توپلومون یاشام بیچیمینه دؤنوشموش ده او اوزدن. توپلوملارین مدنییتلری بللی اورتاق اینانج اوداقلی اولاراق شکیلله نر. بو اینانج ایسه، فارس کیملیگی ایله اؤزدئشلشدیگیندن اونا برک-برک ساریلدیقجا بیر او قدر ده تورکسوزلشمه و فارسلاشما گئرچکلیگی اورتایا چیخمیشدیر. «بیر توپلومون سیاسی و ایقتیصادی اورقانیزاسیونو چؤکرسه، اونون مدنییتی یارالانار، آنجاق چؤکمز. بیر توپلومون اینانجی چؤکرسه، اونون مدنییتی یوخ اولار، چونکو مدنییتین اورتا دیرگی اینانجدیر.»[30] بو گون ایراندا تورکلرین دیلسیزلشمه سی، دوشونجه سینی و دیلینی ایتیرمه سی نین سببی دده قورقود کیمی کیتابین اورتایا چیخماسینا ایمکان ساغلایان بایئندیرلی مدنییتی نین اینانجیندان قوپماسی و شعوبیه اینانجی نین ایچینده روحونو حبس ائتمه سیدیر. بیر توپلوم اؤز فیطرتینی بوراخیب یابانجی و اؤزگه بیر فیطرتی یاشاماغا باشلادیغیندا زامان آخیشی ایچینده تاریخدن سیلینیب یوخ اولار. قیزیلباشلیق و صفویلیک یابانجی بیر فیطرت اولدوغوندان اونا اویوم ساغلاماق فارسلاشما ایله بنزر آنلام داشیمیشدیر.

تهماسیبین اؤلومو‌ندن سونرا قانلی ایقتیدار ساواشی باشلادی. ایکینجی ایسماعیل، تهماسیبدن سونرا تاختا چیخدی. ایکینجی ایسماعیل دوغاسی اعتیباری ایله باریشجیل آدام ایدی. اؤلکه ده سوننی اؤلدورمه نین

[30] Yılmaz Özakpınar "Kültür və mədəniyet anlayışları ve yeni bir medeniyet teorisi" Ötüken yayınlar 1999.

قارشیسینی آلماق ایسته دی. بو اوزدن تبررایانین کوچه لرده بیر داها ابوبکیره، عؤمره،، عوثمانا، عایشه یه لعنت گؤندرمه لرینی یاساقلادی. آنجاق اونون بو ایستگی قیزیلباشلارین و موللالارین اعتیراضی ایله قارشیلاشدی و 15 آیدان آرتیق ایقتیداردا قالا بیلمه دی. ایسماعیل میرزه نین یئمگینه زهر قاریشدیرمیشدیلار. بو زهردن اؤلدو.[31] چوخ مورککب بیر فیتنه ایله اؤلدورولدو و کور اوغلو محمد ایقتیدارا گتیریلدی. صفوی خانیدانیندان هر کسی اؤلدوردولر و یالنیز بو کور محمد دیری قالدی، اونو تاختا چیخاردیلار. موللالیق قورومو اؤیله سینه گوجلنمیشدی کی، اونون ایستگینه قارشی گلن شاه دا اورتادان قالدیریلیردی. کور پادشاهین دا ائده جگی بیر ایش یوخ ایدی. موقووا کیمی تاختدا اوتورموش و بوتون صلاحییتلری بوراخمیشدی دینی قوروما. داها سونرا شاه عباس بوتون قارداشلارینی اؤلدوروب ایقتیداری اله کئچیردی. شاه عباسین خوشبختلیگی اوندا ایدی کی، اینگیلتره دونیانین سوپئر دؤولتی کیمی اورتایا چیخمیشدی. اینگیلتره عوثمانلی نین آرخاسیندا گوجلو بیر دؤولتین اولماسیندان یانا ایدی. اینگیلتره نین دستگی ایله صفوی دؤولتی گوجلنمه یه و عوثمانلییا قارشی ساواشلارا حاضیرلانماغا باشلایاجاقدی. تبریز و همدان کیمی شهرلری عوثمانلیدان گئری آلاجاق و تبریز ایران صفویسی نین ایشغالیندا قالاجاقدی. شاه عباس دؤنمینده اینگیلیس

[31] İskəndər bəy Türkmən "Tarixe-Aləmaraye-Abbasi", çevirən Şahin Fazil, "Şərq-Qərb" Bakı-2010, İsmayıl Mirzənin ölümün ayrıntılı bilgisi bu səhifələrdə: 385, 386, 387, 388.

جاسوسلارین صفوی سارایيندا سربست دولاشدیقلاری حاقدا بیر سورو بیلگیلر واردیر. آنجاق بو قونونو بوردا دوردوروب و ایکینجی شاه ایسماعیلین تبررا دسته لرینی ایبطال ائتمه گیریشیمی اوزرینده بیر آز دورالیم. ایسکندر بَی تورکمن بو حاقدا یازیر: ایسماعیل میرزه کوچه لرده تبرراچیلارین ابوبکیره، عؤمره و عایشه یه لعنت گؤندرمه سینی یاساقلاییر. بونون اوزرینه موللالار و قیزیلباشلار آراسیندا شاهین سوننی اولدوغو سؤز-صؤحبتی دولاشیر. شاه ایسماعیل میرزه وعظ مجلیسینه اون ایکی قورچی گؤندردی کی، تبررا دیلینی آچان هر کسی جزالاندیرسینلار. بیر جومه آخشامی وعظ مجلیسی قورولدو مجلیسین سونوندا درویش قنبر تبررایی بو بئیتی اوخودو:

علی و سویونا صالاوات گؤندر،

علی دوشمنینه دایم لعنتلر!

میرزه مخدوم بو کینایه یه دؤزدو، آما چوخ کئچمه دی کی، قورچیلر درویش قنبری ائله کؤتکله دیلر کی، باشی بیر نئچه یئردن یاریلدی. بو مسئله نی بیلدیکلری زامان شیعه لرین گؤزلریندن حصرت یاشلاری آخماغا باشلادی. بو حادیثه دن سونرا ایسماعیل میرزه نین سوننیلیگی باره ده جاماعاتین گومانی داها دا چوخالدی، آرایا گیزلی دانیشیق دوشدو، بو مسئله دن قیزیلباش عقیده سی ضرره دوچار اولدو، آما هئچ کیمده بو باره ده دانیشماق جوراتی یوخ ایدی. بوتون عولمالاردان بدگومان اولان ایسماعیل میرزه میر سئیید حوسئین موجتهیده، میر سئیید علی خطیبه و شیعه لیکده و تبررادا اوستون اولان بوتون آسترابادلیلارا باشقالاریندان

داها چوخ ایلتیفاتسیزلیق گؤستردی و اونلارین بعضیسینی اوردودان چیخاردی. او، میر سئیید حوسئینه بوتون علمی کیتابلاری نین بیر ائوه توپلانیب مؤهورلنمه سی امرینی وئردی. اونو یاشادیغی منزیلدن چیخاریب، ائوینی موصادیره ائتدیلر. ایسماعیل میرزه بویوردو کی، عؤمورلری بویو «عشره موبششیره نی» (پئیقمبر طرفیندن جنّتله موژده له نن اون کیشی) لعنتله مه ین ایسلام اهلینه موعین مبلغ پول نذیر اولسون. میرزه مخدوم شریفی او آداملاری موعین ائتمه یه باشلادی. تاماهکار آداملارین چوخو اؤزلری نین سوننی اولدوقلارینی بیلدیردیسه ده، قبول ائدیلمه دی. بوتون عؤمورلری بویو اصحابه لره قارشی اؤزلرینین لعنت آغیزلارینی آچمایان بیر دسته قزوین جاماعاتی آدلارینی یازدیردی. قدیم زامانلاردان بری شافئعی مذهبیندن اولان بیر دسته قزوینلینی میرزه مخدوم تصدیق ائتدی و اونلارا ایکی یوز تومنه قدر پول وئردی. آما، همین مبلغ پول ایسکندر شانلی نووابین حاکیمیتی واختی اونلاردان گئری آلیندی و اونلارین اعتیبار کیسه لرینده سوننیلیک بدناملیغیندان باشقا هئچ نه قالمادی. خولاصه، ایسماعیل میرزه نین سوننیلره رغبتی باره ده تورک و تاجیک جاماعاتی آراسیندا فیکیر یاراندی، آما اونون قورخوسوندان هئچ کس بو حاقدا بیر سؤز دئمه یه جورأت ائتمه دی. جنّتمکان شاهین حاکیمیتی واختی تبررا خوصوصوندا سؤز دانیشان و ایندی ده اؤز سؤزلریندن دؤنمه یَن بعضی عولمالار ساکیتجه دایاندیلار، اعتیباردان دوشدولر، اونلارین خیدمتلری قاداغان ائدیلدی و چاغریش اولمادان سارایا گلمک حوقوقوندان محروم اولدولار... آما، قیزیلباش امیر و

عیانلاری صؤحبتین بئله آپاریلماسی ایله قطعییین راضیلاشمیردیلار. بیر گون ایسه اونون مجلیسینده دئدیلر کی، مسجیدلرده شعر دئمک و دیوارلارا شعر یازماق حارامدیر، قزوین مسجیدی نین دیوارلاریسا، جاماعاتین یازدیغی شعرلرله دولودور. ایسماعیل میرزه همیشه شیعه لیک طرفداری اولان میر زئینالعابدین مؤحتسیب کاشییه مسجیدلره گئدیب، دیوارلاردان شعرلری پوزماق امرینی وئردی. او دا، گئده رک، ایسماعیل میرزه یه خوش گلسین دئیه، علی و معصوم ایماملار باره ده یازیلمیش مدحییه لری ده پوزدوردو. بو ایش بعضی آداملارین خوشونا گلمه دی، تورکلر آراسیندا سؤز-صؤحبت یاراندی. بعضی امیرلر و اعیانلار «باغی-سعادتاباد» سارایینداً ییغیشیب بئله دئدیلر: «جاماعات شاهین دوغما اوغلو و شئیخ صفی و علی ایبن ابو-طالیب فرزندی اولان مورشیدیمیزین و ولینئعمتیمیزین مذهبی باره ده غریبه صؤحبتلر دانیشیر و اونو شاهین دوشمنلری ایله دوستلوقدا گوناهلاندیریرلار. بو، چتین کی، بئله اولسون. بیلمیرم کی، بئله سؤز-صؤحبته سبب ندیر؟ جاماعاتین بئله دانیشیغینا سبب نه اولموشدور؟ بیزیم صداقتیمیز و صوفیلیگیمیز موشکولاتا دوچار اولموشدور. بو موشکولاتین حلل اولونماسی اوچون شاهین یانینا گئتمه یه جورأتیمیز یوخدور. بعضی آغساققاللار و عاغیللی آداملار دئییرلر کی، بئله صؤحبتلر قیزیلباش اعتیقادی ایله دوزگون گلمیر و بو عایله یه قارشی کوفردور. نییه بیز بو خوصوصدا اولان احتیماللارا ایناناق؟ یوخ، اگر شاه طرفیندن بعضی مسئله لر اورتایا چیخمیش و بوشبوغاز آداملارین طعنه سینه سبب اولموشسا، بونون اؤزو ده اساسسیز دئییلدیر. بو خوصوصدا

هئچ دانیشماماق مصلحتدیر، چونکی پادشاهین حوضوروندا بو حاقدا صؤحبت ائتمک بیز بنده لر طرفیندن ادبسیزلیکدیر. آیریجا، کیمین حددی واردیر کی، بو باره ده اوندان بیر سؤز سوروشا بیلسین؟»[32] داها سونرا شاه حاققیندا سؤز-صؤحبت بؤیویور و سونوندا شاهین اؤلدورولمه سی ایله نتیجه له نیر. آنلاشیلان بودور کی، تبرراچیلار او قدر گوجلنمیشدیلر کی، دؤولتین باشچیسی بیله، اونلارا باتیشا بیلمه میش.

تبرراچیلار بؤیله لیکله تاریخدن سیلینمه دیلر. گوندن گونه گوجلندیلر. گونوموزده ده جامیلرده اونلارین لعنت یاغدیرمالاری داوام ائتمکده دیر. احمد کسروی مشروطه حرکتی زامانیندا دا اونلارین آکتیو اولدوقلارینی یازماقدادیر: صفویلر زامانیندان تبریزده مؤوجود اولان تبرراچی درویشلر مشروطه زامانلاریندا دا آکتیو ایدیلر. بونلارا هم ده «لعنتچی» دئییلیر. لعنتچیلر، اؤزلیکله محرم آییندا ایسلامین ایلک چاغلاریناکی پئیغمبرین یاخین یانداشلارینا یوکسک سسله لعنت گؤندریرلر.[33]

شاه عباس دؤنمینده لوبنانداندان موللا آخینی نیسبتن دورسا دا، شاه عباسین اؤلوموندن سونرا یئنی آخینلار باشلادی. آنجاق خورافات یووالانمیشدی و شاه عباس اؤزو ده بونلاردان بیری ایدی. مؤحتشم کاشانی شاه عباسین اؤزل شاعیرلریندن بیری اولموش. شاهین سفرلرینده یانیندا بولونور و اونو فارسجا یازدیغی شعرلرله مدح ائدیردی. بیر گون شاه عباسا یازدیغی مدحییه سینی اوخویور. شاه عصبله شیر و دئییر: ندن منی

[32] Eyni qaynaq s. 378, 379.
[33] Əhməd Kəsrəvi, Tarixi-məşrutə, s. 131.

«کلب علی» (علی نین کؤپگی) دئیه وصف ائتمه میسن؟ من علی قاپیسی نین کؤپگییم. بیر داها منی «کلب علی» اولاراق مدح ائتمه سن آغزینی قاینار قورشونلا دولدوررام. کاشانی جاواب وئریر کی: من بیر شاعیرم. فرق ائتمز، سیز کیمی ایسته سنیز اونو مدح ائدرم.[34]

بو موللا آخینی نین ایچینده موللا محمد باقیر مجلیسی ده وار. «بحار الانوار»، «حق الیقین» و «حئلیت الموتتقین» کیتابلاری نین یازاری اولان مجلیسی، کَرَکی نین خورافه لری اوزرینه باشقا خورافه لر آرتیراجاق و بو خورافه لریندن دولایی دا دؤولت طرفیندن اؤدوللّه نه جکدی. 110 جیلددن عیبارت اولان «بحار الانوار»ین بیر تک جیلدی بیر میلتی تاریخین قارانلغینا گؤممه یه یئترلیدیر. زاتن تاریخین قارانلیغینا گؤمولوشوموزون ده ندنی بو خورافه لر اولدو. ایسلامییتی اؤز آنا قاینا‌غیندان آییریب عیرقچی بیر تفسیره تابئع ائتدیلر. موللا محمد باقیر مجلیسی نین ایسلام آنلاییشینا باخالیم: اؤنجه صیراطین (یولون) دوغرو اولدوغونا اینانمالیسینیز. او دا جهننمده بیر کؤرپودور کی، بوتون یارانمیشلار قییامت گونونده اونون اوستوندن کئچه جکلر. اونو صیراط کؤرپوسو اولاراق آچیقلاییرلار. قیلدان اینجه، قیلیجدان کسرلی و آتشدن یاخیجیدیر. مؤمین اولانلار ایلیدیریم هیزی ایله بو کؤرپونون اوستوندن کئچیب جنّته گیره جکلر. سوچلولارین آیاقلاری تیتره یه جک جهننمه دوشه جکلر. جهننمین یئددی قاتی وار. 1-جهننم. 2- سعیر. 3- سقر. 4- جهیم. 5- لزا. 6- هتممه. 7- هاوییه. جهننمین ایچکیسی ایستی

[34] Əli Şəriəti "Ələvi şiəsi və səfəvi şiəsi" s. 17.

همیم و قتران، یئمگی ده زققومدور. ایستی همیم چیرک و ایریندن عیبارتدیر. بو، ائله بیر ایچکیدیر کی، اوندان بیرجه داملا دنیزه دوشرسه، دنیز سویوندان ایچن بوتون جانلیلار محو اولار. جهننمده ایچینده 70 مین ائو اولان بیر ذره وار. هر ائوین ده ایچینده 70 مین اوتاق. هر اوتاقدا 70 مین افعی ایلان. هر افعی نین قارنیندا 70 مین زهرلی ساخسی قاب وار. جهننمین آتشی نین هرارتی 70 درجه بو دونیانین آتشیندن آرتیقدیر. آیریجا، جهننمین 40 بوجاغی وار. هر بوجاقدا 40 ایلان وار. هر ایلانین قارنیندا 330 عقرب وار. هر عقربین آغزیندا 330 زهرلی دیش وار. جهننمده درین بیر قویو وار. بو قویونون قاپاغی چکیلدیگینده آتش پوسکورور. سود آدیندا میسدن بیر داغ وار. بو داغین ایچینده قاینار میسدن اولوشان بیر آخار چای وار. جهننم اهلی بو داغین ایچینده کی قاینار میسده یانماقدان عذاب چکه جکلر. جهننم اهلی نین آیاقلاریندا آتشدن بوخوو وار. بو بوخووون حرارتیندن باشلاری نین ایچی قاینایير.[35]

صفوییه نین مؤعتبر قایناقلاریندان اولان بیری ده مجلیسی نین "حق الیقین" اثریدیر. بو کیتاب دا خورافاتدان علاوه ابوبکیر و عؤمر دوشمنلیگی اوزرینه یازیلمیشدیر: ایمام جعفر صادیق دئمیشدیر کی، جهننمین یئددی قاپیسی وار.بو قاپی نین بیریندن فئرعون، هامان و قارون گیره جک. بونلار اصلینده ابوبکیر، عؤمر و عوثماندان باشقا کیمسه دئییللر...[36] فلق جهننمده درین بیر قویودور کی، جهننم اهلی اورادا اریيه

[35] M. F. Axundov "Məktubati-Kəlamləddövlə" s. 27.
[36] Məhəmməd Baqir Məclisi, "Həqq-ul yəqin" Zəviəlqurba nəşriyatı, s. 606.

جکلر.[37] ابوبکیر، عؤمر، عوثمان، موعاوییه، ایبنی-مولجم جهننم آتشینده یاناجاقلار...[38] جهننمده بیر آتش وار کی، عؤمردن باشقا کیمسه نی یاندیرماز، چونکو عؤمر علی نین حاققینی یئمیشدیر و علی نین پئیقمبرین واریثی اولدوغونو تکذیب ائتمیشدیر.[39] آللاه آدمی یاراتمادان ایکی مین ایل اؤنجه یازمیشدی کی، محمد رسوللاهدیر، علی اونون یاردیمجیسیدیر و ابوبکیرله عؤمر اونلارین دوشمنیدیر.[40] پئیقمبر بویورموشدور کی، کیم علی نین ایمامتینی اینکار ائتسه، منی اینکار ائتمیش اولور، منی اینکار ائدن آللاهی اینکار ائتمیش اولور.[41] پئیقمبر بویورموشدور کی، علی ایله ساواشان منیمله ساواشمیش کیمی اولور. بیزیم اعتیقادیمیز بونادیر کی، بو دؤرد ائرکک و قادین بوتدن اوزاقلاشیب اونلارا لعنت گؤندرمک گرکیر: ابوبکیر، عؤمر، عوثمان، موعاوییه، عآییشه، حفصه، هیند و ام الحکم.[42] روایتدیر کی، ابوحمزه ثمالی ایمام صادیقدن ابوبکیر و عؤمر حاققیندا سورموش. جعفر صادیق بویورموش کی، ابوبکیر و عؤمر کافیردیرلر. اونلاری قبول ائدنلر ده کافیردیر.[43]

16-جی عصرده آوروپا اورتا چاغ قارانلیغیندان آیریلیب آیدینلانما رؤنئسانسینا گیردیگی بیر زاماندا بیزیم عاغلیمیزی بو کیمی خورافه لرله قارانلیغا گؤمموشلر، دوغو اورتا چاغی نین قورخونج قارانلیغینا. بو قارانلیقدا

[37] Eyni qaynaq, s. 609.
[38] Eyni qaynaq, s. 610.
[39] Eyni qaynaq, s. 616.
[40] Eyni qaynaq, s. 617.
[41] Eyni qaynaq, s. 628.
[42] Eyni qaynaq, s. 629.
[43] Eyni qaynaq, s. 632.

دوغرونو گؤرمک اولماز. 16-جی عصرده اینسان عاغلینین اؤنونده کی انگللر قربده قالدیریلماغا باشلارکن، بیزده اینسان عاغلینین حبس ائدیلمه سینه فرمان وئریلمیشدیر.

عوثمانلی دؤولتی نین گتیردیگی سوننی شریعتی قبول ائتمه ین علوی تورکمنلر دؤولتلشدیکدن سونرا شیعه شریعتینی منیمسه ین صفویلر طرفیندن ده دیشلاناراق یالنیزلاشدیلار. یوخلوغا ترک ائدیلدیلر. وارلیقلاری بیله، تاریخده قالماز اولدو.

صفویلرین سونو

صفوی دؤولتی بؤیوک بیر هیجانلا و علویلرین بؤیوک اومیدلری ایله قورولموشدو. علویلر سوننی و شیعه شریعتینه دایانمایان بیر دؤولت قورماق ایسته میشدیلر. آنجاق دؤولتین حوقوق دوزه نینی و ایلکه لرینی اولوشدوراجاق کیتابلاری یوخ ایدی. یالنیز ساز چالیب شعر سؤیله مکله ده دؤولت ایداره اولماز. یان طرفدن کیتابی و حوقوق ایلکه لری اولان بیریلری گلیب دؤولتی قاپار. فاروق سومر کیمی بعضی تاریخچیلر صفوی دؤولتی نین قوروجو باشی نین اردبیلده و ووروجو قوللاری نین آنادولودا اولدوغونو ساوونارلار. آنجاق تاریخی گئرچکلر بونون ترسینی گؤستریر. صفوی دؤولتی نین هم قوروجو باشی و هم ده ووروجو گؤوده سی هر ایکیسی ده آنادولودا ایدی. صفوی دؤولتی نین قورولوش شکلینی تصویر ائدن شئیخ بدرالدین اولموشدور. بدرالدیندن 27 ایل سونرا آنادولایا گئدن شئیخ جونئید سادجه بدرالدینین کیتابلاریندا کی آچیقلامالارا اویوم ساغلامیش، نه او، نه ده حئیدر و ایسماعیل اؤزلریندن بیر آچیقلاما کیتابی میراث بوراخمامیشلار. صفوییه نی قوران دا بدرالدینین اؤیرتیلرینه اویوم ساغلامیش علویلر اولموشدور. آذربایجان ایسه، آچیقجا صفویلره دیرنمیش، آنجاق باییندیرلی دؤولتینده کی ایچ ساواشلار و گوجلو بیر لیدئرین باییندیرلیلار ایچیندن چیخا بیلمه مه سی دؤولت بوشلوغو یاراتمیش. بو بوشلوقدان ایسماعیل کیمی کیملیگی بللی اولمایان

کاریزماتیک بیر گنج یارارلاناراق صفوی دؤولتی نین قورولوشونا گیریشمیش. داها سونرا آنادولودان آذربایجانا آخین ائدن آنادولو قیزیلباشلاری.

صفویلر هیزلا باشلاییب، هیزلا دا یوخ اولدولار. قیزیلباشلار اؤزلریندن هئچ بیر میراث بوراخمادان تاریخدن چکیلدیلر، هم ده چوخ آجیوئریجی شکیلده چکیلدیدلر. قوردوقلاری دؤولتی ایرانلاشدیراراق چکیلدیلر. تورکوستان و آنادولو آراسیندا ایدئولوژیک بیر سینیر اولوشدوراراق تاریخدن چکیلدیلر. تورکلری ایرانی- ساسانی کیملییه تسلیم ائده رک چکیلدیلر. تاریخده بئله بیر اؤرنک اولمامیشدیر. مین فداکارلیقلا دؤولتی قوروب باشقا ائتنوسا بوراخماق اؤرنگی، یالنیز قیزیلباشلارا اؤزگودور. صفویلردن میراث قالان سادجه یاس و آغلاشما، شاخسئی-واخسئی تؤرنلری اولدو. بیر داشی داشین اوستونه قویوب یاپدیقلاری بیر شئی اولمادی. بایيندیرلیدان و اسکیلردن نه قدر معمارلیق آبیده لری واردیسا، هامیسینی یوخ ائتدیلر. سانکی تورک یوردلارینی، تورک کیملیگینی یوخ ائتمکله گؤرَولنمیش بیر حرکت ایمیش. اؤلکه نی ایمامزادا مزارلاری ایله دولدوروب یوخا چیخدیلار.

صفویلرین بیتیشیندن سونرا نادیر شاه ایقتیدارا گلدی. افشارلاردا صفوی گلنگی نین ترسینه اولاراق «شاه» سؤزو ایسیمدن اؤنجه دئییل، ایسیمدن سونرا گلمیشدیر. «شاه» سؤزونون ایسیمدن اؤنجه گلمه سی فارس دیلی نین ترکیبی و ایسیمدن سونرا گلمه سی تورک دیلی نین جومله

یاپیسیدیر. نادیر شاه ایقتیدارا گلدیکدن سونرا تورک-ایسلام بیرلیگی قورماق یولوندا بیر ایشلر گؤرمک ایستر. بو یولدا عوثمانلیدان یاردیم بکلر.

نادیر شاه، عوثمانلی حؤکمداری بیرینجی ماحمودا گؤندردیگی مکتوبلاردا عوثمانلی و اؤزونون تورکمن قؤوملونون ان بؤیوک عایله سی اولماسیندان یازار و تئز-تئز قؤومی قوهوملوقدان بحث ائدر. عوثمانلی دیوانیندان آلینان مکتوبلاردا نادیرین دویقولارینا لاقئیدلیک واردیر.[36] عوثمانلی دا اؤزونه تورک دئمکدن هورکمکده ایدی. صفویلیک شعوبیه نین ساختا حدیثلرینه اویوب تاریخدن سیلیندیگی کیمی عوثمانلی دا امویلرین ساختا حدیثلرینی دوغرو اولاراق قبول ائتدیگیندن تورک دیلینه احتییاج دویماماقدا ایدی. امویلرین ساختا حدیثلرینده جنّتین دیلی نین عربجه اولاجاغی وورقولانیردی. اموی-عرب عیرقچیلیگی نین اویدوروق حدیثلری قارشیسیندا عوثمانلی تسلیم اولموشدو. جنّتین دیلی عربجه اولاجاقسا، ندن بو دونیانین دا دیلینی عربجه ائتمه یه لیم دوشونجه سی ساختا «عوثمانلیجا» دیلی دوغوردو. بیردن-بیره «جنت دیلینه!!!» کئچمک مومکون دئییلسه، او زامان یاواش-یاواش کئچیلمه لی ایدی. عوثمانلیجا دئییلن و هئچ بیر دیلبیلگیسینه تابئع اولمایان ساختا دیل، ساختاکارلیغین و اموی-عرب عیرقچیلیگی نین اویونبازلیغیندان باشقا بیر شئی دئییلدی. دوغرو اولمایان تاریخدن سیلینیر،تاریخ اؤزو ساختاکارلیغی قبول ائتمیر. 600 ایل تاریخ قارشیسیندا چوخ دا اوزون بیر زامان دئییل. آنجاق گل گؤر کی، عوثمانلینی دا تاریخ اؤز مزارلیغینا سوروکله دیگینده

[36] Faruq Sümər "Oğuzlar" Bakı-Yazıçı nəşriyatı 1992.

بو 600 ایلدن هئچ بیر شئی میراث قالمادی. نه بیر حافیظ، نه بیر عطار، نه بیر مؤولانا. هئچ بیر شئی. قارا روزگار کیمی اسیب کئچمیشلر.

جنّتین دیلی نین عربجه اولوشو کیمی اؤنملی بیر قونونو تانری آچیقجا قوراندا ندن دویورمامیشدیر؟ ایبنی-عربی دئییردی کی، پئیقمبر اؤز دؤنَمی نین تیببی، فیزیکی، کیمیوی بیلگیلری حاقدا هئچ بیر بیلگیسی یوخ ایدی. بونا گؤره ده ایبنی-عربینی تکفیر ائدن، کافیر سایان اولمادی. قوراندا آچیقجا سؤیله نیر کی، «سندن روح حاققیندا سورارلار. دئ کی، روح تانری نین بیله جگی ایشدیر. سیزه بو حاقدا چوخ آز بیلگی وئریلمیشدیر.»[37] جنّت-جهننم اؤلومدن سونرا ایسه، روحلار دونیاسینا عآید ایسه، بو حاقدا قورانین مؤحکم آیتلری اورتادا ایکن پئیقمبر قورانا ترس اولان سؤزلری نئجه سؤیله یه بیلردی؟ جنّتین دیلی نین عربجه اولاجاغینی نئجه سؤیله یه بیلردی؟ او زامان جهننمین دیلی هانسی دیل اولاجاق؟ یوخسا جهننمده دیل لازیم اولمایاجاق؟ جنّتین دیلی نین عربجه اولاجاغینی سؤیله میشسه، جهننمده هانسی دیلین اولاجاغینی ندن سؤیلمه میش؟ اصلینده سوچلولار سورقولاناجاقسا، دیل جهننمده لازیم اولار، جنّتده دئییل. گوناهلارینا اینسانلار جاواب وئرمه لیدیرلرسه، بونو بیر دیلده آنلاتمالیدیرلار. یوخسا جنّته گئدنلره دیل لازیم دئییل، سورولارا دا جاواب یوخ، هر شئی تانری قاتیندان بیلینمکده. کئشکه بو عوثمانلیدا عاغیل اولسایدی و «جهننمین دیلی تورکچه اولاجاق» دئیه بیر حدیث اویدورسایدی. عربلر داخیل بوتون موسلمانلار تورک دیلینی

[37] Quran 17-ci surə, 85-ci ayət.

اؤیرنردیلر. چونکو موسلمانلارین چوخونون یئری نین جهننم اولاجاغی بللی. نه کیتاب اوخویان وار، نه علمله اوغراشان وار. تانری نین وئردیگی عاغیل ایمکانلارینی قوللانان یوخدور. اسلام «اوخو» ایله باشلارکن اوخویان یوخ. بو نئجه موسلمانلیق؟! آللاه او دونیادا سورمازمی کی، بو عاغیلی ندن او دونیادا دوشونسل چالیشمالارا آداماياراق گئری گتیردین؟ آنجاق نه ائتمک اولار کی، اینسان بیر یانلیشا دا ایناندیغیندا اوندان واز کئچمه سی چتین ایشدیر. عوثمانلی بو باطیله ایمان گتیرمیشدی. باطیل اینانجلار هم عوثمانلی نین، هم ده صفوی نین سویونو قوروتدو. صفوی شعوبیه باطیلینه، عوثمانلی دا اموی عیرقچیلیگی نین اویدوروق حدیثلرینه ایمان گتیرمیشدیلر. بوتون دیللر تانری ایراده سی نین اورونو دئییلمی؟ ندن تانری نین یاراتدیغی تورک دیلی خور گؤرولموشدور؟ بو، تانری ایراده سینه قارشی آچیقجا ساواشماقدان باشقا بیر شئی دئییلدیر و تانری دا اونلاری تاریخدن اؤیله سینه سیلدی کی، هئچ بیر ایزلری قالمادی. تانری ایراده سینه قارشی چیخدیقلاریندان دولایی او دونیادا جهننم آتشینده یاخیلیب یاخیلمادیقلارینی بیلمیریک. هر شئیی بیلن آللاهدیر. آنجاق سوچلولار جزالانمالی. عوثمانلی دا صفوی کیمی تاریخدن سیلیندی. هئچ بیر ایز بوراخمادان تاریخدن یوخ اولدولار. قالان ایزلری نین دیلینی اونون واریثلری بیلمه مکده دیر و هئچ بیر زامان دا بیلمه یه جکلر. او ساختا دیلی بیلمه یه گرک قالمامیشدی. آیریجا، او ساختا دیلده عرب-اموی و عوثمانلی دئوشیرمه لری نین خسته خیاللاریندان باشقا هئچ بیر شئی یوخدور. اصلینده صفوی دؤولتی نین قورولوشو و

آذربایجاندا تورکلوگون ایرانی کیملییه تسلیم ائدیلیشی نین آنا سببی عوثمانلی نین اؤز سویونو سئومه مه سی ایدی. عوثمانلی نین بو سوی سئومزلیگی اوزوندن امیر تئیمور دا آنادولویا سالدیردیغیندا آنادولو بَیلیکلری تئیموردان یانا اولدولار، چونکو امیر تئیموردا میللی شرف و غورور حیسسی وار ایدی. عوثمانلی نین دیلینی آنادولو تورکمنلری آنلامیردی. دیلینی آنلایاجاغی بیر دؤولته احتییاج دویموشدو. باشیندا دئوشیرمه لر دورمایان و دئوشیرمه کاتیبلرین قوللاندیغی ساختا بیر دیل اولمایان دؤولت دوزه نینه تورکمنلرین بیلینجالتیندا بیر احتییاج وار ایدی. اولایلارین اورتایا چیخیش قایناغی بو احتییاج ایدی. آنجاق عوثمانلی سارایيندا اموی عیرقچیلیی نین اویدوردوغو حدیثلر یووالانمیشدیسا، صفویلری ده 700 یوز ایللیک تجروبه سی اولان شعوبیه اله کئچیردی. آنادولودا هر ائتنوس اؤز حاققینی ایسترکن تورکلره قارشی نیفرت دویقوسو اساسیندا تئوریلر اورَتدیلر. موسلمان عربلر بیله، تورکلری سئومز اولدولار. بو اولایلار عوثمانلیدا تورکلوک بیلینجی نین دوغوشونا گتیریب چیخاراجاقدی. آنجاق صفوییه ده بو احتیمال دا اولمادیغیندان سونوج فرقلی اولدو. تورکلویون بئلینی صفویلیک قیردی. میللی اویانیش قربده دینی متنلرین اولوسال دیللره ترجومه سی ایله باشلامیشدیر. بو آچیدان و سؤزون رئنئسانس آنلامیندا بایيندیرلی دؤولتی تورک اولوسال اویانیشی نین باشلانقیجی ایدی. چونکو ایلک دفعه اولاراق قوران بایيندیرلی دؤنمینده تورک دیلینه ترجومه ائدیلدی .شاه ایسماعیل آدلی بیر دلی

نین تبریزده سوننی اثرلری یاندیرما سیراسیندا بو ترجومه ده دیگر تورکچه ادبییاتلا بیر یئرده یانیب یوخ اولدو.

نادیر شاهین گیریشیملرینه ایشاره ائتمیشدیک. نادیر شاه عوثمانلیدان یاردیم گلمه دیگینی گؤروب تک باشینا بو ایشی چؤزمه یه گیریشدی. ایسلام دونیاسی نین سوننی و شیعه عالیملرینی دعوت ائتدی. اونلار اوچون هر تورلو راحاتلیق و قولایلیغی ساغلادی. امر وئردی کی، اوتوروب دارتیشسینلار و واردیقلاری سونوجو اونا بیلدیرسینلر. اگر شیعه ایسلام کؤکنلی ایسه، اونو بئشینجی مذهب اولاراق دویورالیم، یوخ دئییلدیرسه، اورتادان قالدیرالیم. شیعه و سوننی عالیملر دارتیشدیلار. بو دارتیشمالار «حوجوجی-قطعیییه» آدی ایله کیتابلاشدیریلدی. شیعه عالیملری نین سؤیله یه جک سؤزو قالمامیشدی. سونوجو نادیر شاها بیلدیریرلر و نادیر بو علمی دارتیشمایا دایاناراق «فرمانی-شاهی» آدیندا اؤلکه سینده بیر گئنلگه یاییملادی. بو گئنلگه ده ابوبکیری، عؤمری، عوثمانی، عایشه نی سؤومک یاساقلانیر و شاه ایسماعیل کؤتولرین کؤتوسو اولاراق دویورولوردو. بو گئنلگه نی اولدوغو کیمی بوردا وئره لیم:

فرمانی-شاهی

اؤنجه آللاه تعالایا سیغینیرام. بیلینیز کی، شاه ایسماعیل صفوی، 1501-جی ایلده ظوهور ائتدی. جاهیل خالقدان بیر قیسمینی یانینا

توپلادی. بو آلچاق دونیانی و نفسی نین ایستکلرینی اله کئچیرمک اوچون موسلمانلار آراسینا فیتنه و فساد سوخدو. اصحابی کیرامی سؤیمه گی، شیعه لیگی اورتایا چیخاردی. بؤیله جه موسلمانلار آراسینا بؤیوک بیر دوشمانلیق سوخدو. مونافیقلیک و دوشمنلیک بایراقلاری نین آچیلماسینا سبب اولدو. اؤیله اولدو کی، کافیرلر، راحات و قورخوسوز یاشاییر، موسلمانلار ایسه، بیر-بیرلرینی یئییر. بیر-بیرلری نین قانلارینی، ناموسلارینی تلف ائدیر. ایشته بونون اوچون، موغان مئیدانینداکی توپلانتیدا، بؤیوک-کیچیک هپینیز، منی شاه یاپماق ایسته دیگینیز زامان بو ایستگینیزی قبول ائدرسم، سیز ده، شاه ایسماعیل زامانیندان بری، اؤلکه میزده یئرلشمیش اولان پوزوق اینانچلاردان و بوش سؤزلردن واز کئچه جگینیزی بیلدیرمیشدینیز. قییمتلی دده لرینیزین مذهبی اولان و موبارک عادتلریمیز اولان، دؤرد خلیفه نین حاق و دوغرو اولدوغونا قلب ایله اینانماجاغینیزی و دیل ایله ده سؤیله یه جگینیزی، بونلاری سؤیمکدن، کؤتوله مکدن ساقیناجاغینیزی و دؤردونو ده سئوه جگینیزی سؤیله میشدینیز. ایشته بو خئییرلی ایشی قووولتلندیرمک اوچون سئچیلمیش عالیملردن، دینینه باغلی یوکسک ذاتلاردان سوروشدوردوم. هپسی دئدی کی، پئیقمبریمیزین حاق یولونا چاغیردیغی گوندن بری، صحابه راشیدین اولان دؤرد خلیفه نین هر بیری، دینی-موبینین یاییلماسی اوچون جانلارینی و مالالارینی فدا ائتدیلر. بو اوغوردا چولوق-چوجوقلاریندان، عمی و داییلاریندان آیریلدیلار. هر سؤزه، ایفتیرایا، اوخا قاتلاندیلار. بوندان دولایی، رسول اوللاه افندیمیزین خوصوصی

صؤحبتلری ایله شرفلندیلر. بؤیله جه (موهاجیرلردن و انسارلاردان، ایلری اولانلار) معالینده کی آیتی-کریمه ایله مدح و ثنایا قووشدولار. یاخشیلارین افندیسی وفات ائتدیکدن سونرا اوممتین ایشلرینی گؤرن، اصحابی-کیرامین بؤیوکلری نین سؤزبیرلیگی ایله خیلافته گلدیلر. بیرینجی خلیفه ماغارا آرخاداشی ابوبکر صیددیق اولدو. بوندان سونرا خلیفه نین تعیینی و اصحابی-کیرامین قبول ائتمه سی ایله عؤمر فاروق اولدو. اوندان سونرا آلتی کیشی آراسیندان سؤزبیرلیگی ایله عوثمان ایبنی-اففان اولدو. داها سونرا آللاهین آصلانی، آرایانلارین آرانیلانی، شاشیلاجاق شئیلرین خزینه سی علی ایبنی ابوطالیب خلیفه اولدو. بو دؤرت خلیفه دن هر بیری کندی خیلافتلری زامانیندا بیر-بیریلری ایله اویقون، هر تورلو آیریلیق لکه سیندن تمیز ایدی. قارداشلیق و بیرلیک اوزره ایدیلر. هر بیری ایسلام مملکتلرینی شیرکدن و موشریکلرین کینیندن قورودولار. بو دؤرد خلیفه دن سونرا موسلمانلار ایمان و اعتیقاددا بیرلیک ایدی. هر نه قدر زامان و عصرلر کئچمه سی ایله ایسلام عالیملری نین اوروچ، هج، ذکات و باشقا یاپیلاجاق ایشلرده آیریلیقلاری اولدوسا دا، فقط اینانیلاجاق شئیلرده و رسولوللاهی و اونون اصحابینی سئومکده و هپسینی خالیص اولاراق تانیماقدا هئچ بیر قوصور، عکسیکلیک و پوزوقلوق اولمادی. شاه ایسماعیلین اورتایا چیخماسینا قدر بوتون ایسلام مملکتلری بؤیله صاف و تمیز ایدی. سیزلر سلیم عاغلینیزلا و تمیز قلبلرینیزین ایرشادی ایله سونرادان چیخاریلان اصحابی-کیرامی سؤیمک و شیعه اولماق یولونو چوخ شوکور بوراخدینیز. دینی-ایسلام

سارایی نین دؤرد تمل دیرگی اولان دؤرت خلیفه نین سئوگیسی ایله قلبلرینیزی سوسله دینیز. بونون اوچون من ده بو سؤز وئردیگیمیز بئش قراریمیزی گؤیلر کیمی یوکسک، قارالارین و دنیزلرین خاقانی، حرمئینی-شریفئی نین خیدمتچیسی، یئر اوزونون ایکینجی زولقرنئینی، بؤیوک ایسلام پادشاهی، قارداشیمیز، روم مملکتلری نین سولطانینا بیلدیرمگی سؤز وئریرم. بو ایشی آرزوموزا اویقون اولاراق بیتیره لیم. بو یازدیقلاریمیز آللاه تالانین یاردیمی ایله چابوق مئیدانا چیخسین! شیمدی بو خئییرلی ایشی قووتلندیرمک اوچون موللاباشی علی اکبر و باشقا یوکسک عالیملریمیز بیر تذکیره یازدیلار. بؤیله جه بوتون شوبهه پرده لرینی ییرتدیلار. یاخشیجا آنلاشیلدی کی، بوتون بو ایفتیرالار، بیدعتلر و آیریلیقلار، شاه ایسماعیلین چیخاردیغی فیتنه لردن دوغموشدور. یوخسا اوندان اؤنجه کی زامانلارین هیچ بیرینده و ایسلامین باشلانقیجیندا بوتون موسلمانلارین ایمانلاری، دوشونجه لری تک بیر یولدا ایدی. بونون اوچون آللاه تعالانین یاردیمی ایله و اونون قلبلریمیزه سونماسی ایله بو شرفلی و یوکسک قراری آلمیش بولونوروق. ایسلامیتین باشلانغیجیندان تا شاه ایسماعیلین چیخماسینا قدر بوتون موسلمانلار، خولفایی-راشیدینی حاق، دوغرو خلیفه بیلیردی. هر بیرینی حاقلی اولاراق خلیفه اولدو بیلیرلردی. بونلاری سؤیمکدن، کؤتوله مکدن چکینیرلردی. خطیب افندیلر و بؤیوک واعیظلر مینبرلرده و درسلرده بو خلیفه لرین یاخشیلیقلارینی، گؤزل حاللارینی، اوستونلوکلرینی سؤیلرلردی. موبارک ایسملرینی سؤیلرکن و یازارلارکن احتیراملا یاد ائدیلردی. درین عالیم و اوستونلرین اؤزو (میرزه

محمد علی) حضرتلرینه امر ائیله دیم کی، بو فرمانی شاهیمیزی بوتون اؤلکه شهرلرینه یایسینلار. میلتیم ده ائشیتسین و قبول ائیله سین. بونا اویماماق، قارشی گلمک، آللاه تعالانین عذابینا و شاهنشاهین غضبینه سبب اولاجاقدیر. بؤیله بیله لر.[38]

آنجاق نه صفویلردن، نه ده نادیر شاهدان و نه ده دیگرلریندن گله جک نسیللر اوچون هئچ بیر ماددی-معنوی سرمایه میراث قالمامیشدیر. ساواشلار و یاغمالارلا دؤولت بودجه سی دولدورولموش و تورکلر سرمایه اورتیمی قونوسوندا هئچ بیر تجروبه یه صاحیب اولامامیشلار. چونکو سرمایه اورتیمی باشقالارینا بوراخیلمیش و تورکلر، یالنیزجا ساواش ماکیناسی کیمی قوللانیلمیشلار. ساواش تئکنولوژیسی گلیشدیکدن سونرا دا تورکلرین قیلیج ساواشمالارینا احتییاج قالمامیش، الینده هئچ بیر سرمایه اولمادان یازقیسیزلیغا ترک ائدیلمیشلر. گونوموزده ده الینده سرمایه اولان تورکلر سرمایه قازانیمی سورجینده آسیمیله اولموشلار. چونکو سرمایه نین قازانیم دیلی تورکچه اولمامیش، تورکچه یه احتییاج بیله دویولمامیشدی. اونا گؤره ده قوردوغوموز بؤیوک دؤولتلرین اورتیم ائتکه نی یا اولمادی، یا دا تورکلر اوردا یئر آلمادیلار. مودئرن تاریخه گیردیگیمیزده اللریمیز بومبوش ایدی. نه الیمیزده بیر شئی وار ایدی، نه ده دیلیمیزده. اسارته تسلیم اولمانین ایکی قوشوللاری مؤوجود ایدی. نه بئیین تجروبه سی واردی، نه تیجاری و ایقتیصادی تجروبه. هیزلی

[38] Hücuci-Qətiyyə- "Hak sözünün vesikaları" Hakikat Kitabevi, İstanbul-2008, s. 42-43-44.

آسیمیلاسیونون سببی ده بو اولموشدور. دیرنه جک ماددی-معنوی گوجوموز اولمامیشدیر. تورکچه یازانلار دا آدام یئرینه قویولمامیش. فوضولی تورک دیلینی یوکسلتمه ضرورتینی آنلامیشدی. عوثمانلی روشوتخورلاری دوققوز آغچاسینی دا وئرمه دیلر. او دا سولطان سولئیمانا گؤزل تورکچه ده «شیکایتنامه» آدیندا بیر مکتوب یازدی. مکتوبونا جاواب گلمه دی. احتییاج ایچینده ائشه لنسه ده تورکچه یازماقدان واز کئچمه دی.

سون سؤز

آتالار دوغرو سؤیله میشلر: «نیت هارا، منزیل اورا.» هئچ بیر میلت یوزایللر بویو باغریندا داشیدیغی نییتین دیشینا چیخا بیلمیر. بلکه ایستیئنالار اولا بیلر. اؤرنگین بوگونکو آذربایجان جومهوریییتی روس کولونیزاسیونونون محصولودور. اورا دا ایران ترکیبینده قالسایدی بوگون باکی نین اهالیسی تئهراناکی کیمی فارس دیللی اولاجاقدی. توپلوملاری میلت یاپان اونلارین تاریخی و جوغرافییاسی دئییلدیر. بونلار یان ائتکنلردیر. توپلوملاری میلت یاپان اونلارین نییتلریدیر. هر کس اکدیگینی بیچر. مودئرن تورک اولوسچولوغو تاریخین قارانلیغیندا قالیب ائشلنمه مه لیدیر. بونلاری بیلگی اولاراق بیلمه نین ضرری یوخدور. چاغداش تورک اولوسچولوغو توپلومون بوتون قاتمانلارینی ایچینه آلاجاق یئنی بیر نییت، یئنی بیر آماج بلیرله یه رک بونا گؤره دوشونسل

اورونلرینی گئرچکلشدیرمه لیدیر. بو یئنی آماجا دوغرو حرکتین بیر تک دیلی اولمالیدیر: تورکچه. تورکچه لری دَییشیک آغیزلارینا گؤره فرقلی آدلارلا سسلندیرمک تورک اولوسونون مودئرن نییتی ایله باغلاشماز. بو، تورک دیلی نین و تورک اولوسونون تاریخدن سیلینمه سینه خیدمت ائدر. دیلیمیز تورکچه دیر. بوتون وارلیغیمیزین، دویقوسال و دوشونسل آماجلاریمیزین یانسیییش یئری تورک دیلی اولمالیدیر. آتاتورکون تورک دیلینی عوثمانلی و عوثمانلیجا اسارتیندن قورتارما چاباسی یاخشی سونوج وئرمیش، آنادولودا تورک دیلی اؤز یاپیسی اوزرینده گلیشمه و ائورنسللشمه سورجی یاشامیشدیر. سؤزداغارجیغی گئنیشله میشدیر. بو، کندیلیگیندن بیزیم اوچون بیر فورصتدیر. تورکییه ده دیلین تجروبه لری گؤز اؤنونده بولوناراق هیزلی بیچیمده تک تورکچه یه دوغرو حرکت ائدیلمه لیدیر. بونو باشارماق چتین ایش دئییلدیر، چوخ آساندیر. یئتر کی، بونو اولوسال ناموس و میللی حئیسییت کیمی آلقیلایالیم. هانسی دیلده اوخوماغیمیزا باخمایاراق آنلاتیم، آنلاتیشیم و ایله تیشیم دیلیمیز تورکچه اولمالیدیر. ایسلامییت ده بونو دئییر. آللاه اینسانلیغی فرقلی قؤوملر بیچیمینده یاراتدیغینی آچیقجا سؤیلر. قؤومو بلیرله ین آنا اؤزللیک اونون دیلیدیر. دیلینی ایتیریب باشقا میلتین دیلینده دوشونن آدام ائتنیک کیملیگینی ده ایتیرمیش اولور. بو دا تانری ایراده سینه قارشی داورانماقدیر.

صفوییه دؤنمیندن باشلایاراق توپلومسال اینانجدا یایقینلاشان «تبررا»، «توللا»، «تقییه» کیمی قاوراملار و بو قاوراملارین کولتورل اورونلری

تورکون مودئرن نییتینده یئر آلاماز. بو قاوراملار نیفرتی، دوشمنلیگی چاغریشدیرماقدادیر. ائورنسل اینسان حاق و اؤزگورلوکلرینه قارشیدیر. بو قاوراملار و بو اینانج یالانچی، فیتنه کار، ریاکار اینسانلار تربییه ائتمکده دیر. بو دا توپلومسال پسیکولوژی نین خسته لنمه سینه اولاناق ساغلاماقدادیر. بو قاوراملارین کئچرلی اولماسی اوچون اؤلکه ده ظولم، فساد، دیکتاتورلوق اولمالیدیر. قورخو حاکیم اولمالیدیر کی، اینسان تقییه یه سوروکلنسین. بو قاوراملار قورخو و جینایت اوزرینده قورولموشدور. کیتابیمین آخیشی ایچینده بو قورخونون نئجه شکیللنمه سی نین آیرینتیلارینی آنلاتدیم. مودئرن صفوییه اولاراق گونوموزده حاکیم اولان خومئینیزم قورخو اوستونده قورولموشدور. بو، اونون «تبررا» و «توللا» آنلاییشیندان قایناقلانیر. توللا و تبررا قاوراملاری اؤز اعتیبارینی تاریخده قورودوقجا شاه ایسماعیل و خومئینی کیمی قاتیللر اویقون فورصتلرده اورتایا چیخاجاقدیر. ایسلامدا عیرقچیلیک یوخدور، توللا و تبررا ایسه، آچیقجا عیرقچیلیکدیر. آللاه حضرت محمده اوغول وئرسیدی و او اوغوللاریندان دا ائولادلار تؤرَسیدی، تبررا و توللا عیرقچیلیگی داها گئنیش بویوتلارا اولاشا بیلردی. پئیقمبرین سویو اولماز، اولاماز. پئیقمبرین وحیه دایانان اؤیرتیلری اولار و اؤنملی اولان دا بودور. یوخسا هامیمیز آدم سویوندانیز. مؤولانا دئمیش، گؤزل دئمیش و بیز ده مؤولانانین بو دئییشی ایله بیتیره لیم:

بیز کی، هپ آدم سویوندان گلمیشیز

ایلک ازلدن وارلیغا سرپیلمیشیز.*

08.03.2012

«صفویلر» کیتابینا تاماملاما

* Farscadan çeviri: Güntay. Şeirin tam tərcüməsinin burda verilməsi yaxşı olar:
Söylər olmuşlar ərənlər ol nəfəs
Göylərin sonsuzluğundandır bu səs
Ol fələklər seyrinindir kim bu saz
Söylər olmuş böylə tənburla boğaz
Biz ki, həp adəm soyundan gəlmişiz
Ilk əzəldən varlığa sərpilmişiz.
Böylədir sazlardakı ol inləyiş,
Anladar bir çox anımlar, dinləyiş
Şik*lə örtmüşsə bizi torpaq və su
Köksümüzdə var əzəllik duyqusu
Ol əzəl gündən olan səslər gəlir
Musiqi şəklində bizdə yüksəlir.
Şik-Başqurd Türkçəsində şübhə deməkdir.

ان اؤنملی سوال بودور: تاریخ ندیر؟ گئرچک اولان بودور کی، اینسان تاریخی مؤوجودلوقدور. یالنیز اینسان تاریخی مؤوجودلوقدور. بئله دیرسه، اولایلارین اورتایا چیخیشینی تاریخیلیک پلانیندا اینجله مک گره کیر. گونوموزو ایشغال ائدن تاریخی اولایلار و تاریخی شخصییتلره یوکله نن ساختا و غئیری-تاریخی دَیَرلر دوشونمه نین، اینکیشافین اؤنونده ان بؤیوک انگلدیر. تاریخ عربجه بیر سؤز اولاراق «عیبرتلی کئچیش» آنلامیندادیر. هر هانسی اولایدان عیبرت درسی آلینمامیشسا، او، تاریخ و تاریخی دئییلدی. گونوموزده اؤز خطالارینی و باسقیلارینی سوردورمکده اولان بیر حادیثه دیر. خالقلارین و فردلرین ده آزادلیغینی محدودلاشدیران صیرف بو اولایدیر. اؤزللیکله شرق خالقلاری کئچمیشین نوستالگییاسی ایچینده دویغولانیب دورماقدان خوشلاندیقلاریندان گله جگه دوغرو یؤنلمیشلیکلری اولماز. چونکو گله جگه دوغرو یؤنلمیشلیک ایندیکی زاماندا یارادیجیلیق و تلاش گرکدیرر. مودئرنیته نین اساس گتیریسیندن بیری هم فرده، هم ده میلتلره ایندیکی زاماندا یاشایابیلمه جسارتی وئرمکدیر. کانتین «دوشونمه جسارتین اولسون!» فیکری تنقید و اعتیراض جسارتینی ده دوغورار البتته. ایندیکی زاماندا یاشایا بیلمک اوچون دوشونجه دونیاسیندا و تاریخ مؤوضوعسوندا تنقیدی ایشبیرلیگی گرکمکده دیر. تاریخین دئتئرمینیست باسقیلارینا قارشی دوشونجه آزادلیغی اؤنه چیخمالیدیر. توپلوم اوچون فینال بیر حدف بللی ائدیلمه لیدیر. دئتئرمینیزم آرخادان اؤز ایراده سینی تطبیق ائتمه یه چالیشارکن، فینالیته ایسه اؤندن یئنی اولوشوم و یئنیلیک اوچون ایمکانلار ساغلار.

دئتئرمینیزم اولموشلاری گله جگه داشییار، فینالیته یئنی اولوشوم ساغلار. دئتئرمینیزم و فینالیزم ایندیکی زاماندا کسیشه رک قارشیلاشارلار. سوسیال و تاریخی دیالئکتیکانین دا آنلامی بو اولسا گرک. دوننله صاباحین بو گونده دیالوقلاری. ینی تاریخدن گلنله تاریخده اولاجاقلارین قارشیلاشماسی. توپلومو میلت ائدن ایسه، نه اونون طبیعتیدیر، نه ده تاریخی. توپلومو مودئرن آنلامدا میلت ائدن اونون فینال حدفیدیر. بو تاریخی گئرچک بیزیم آتالار سؤزوموزده «نیت هارا، منزیل اورا» شکلینده اؤزتلنمیشدیر. آنجاق آتالار سؤزونده یایقین اولان بو فلسفه میللی-سیاسی ایراده یه تاثیر ائتمه میشدی. عصاس مثله ده بودور. مودئرن آنلامدا میلتلشمه دالغالاری دونیادا اورتایا چیخدیقدان سونرا ایستیثناسیز اولاراق تاریخله دوشونجه ده و اینانجدا حسابلاشما گرگی اورتایا چیخمیشدیر. میلتلرین تکاملولونده تاریخی گؤروشلرین، باخیش آچیلاری نین دییشمه سی و مودئرنلشمه سی بؤیوک رول اویناميشدی. ژاپونییادا، آلمانییا. روسییادا بونون اؤرنکلرینی گؤرمک مومکوندور و بو هاقدا تاریخ سوسیولوگییاسی اوزرینه یازیلمیش بولجا کیتابلار واردیر .

دونیا تاریخینده بئله نومونه لر اورتادا ایکن، ندن بیزیم سوسیال گئرچکلیگیمیزده ده بو ایستیقامتده دوشونجه لر اورتایا قویولمامالیدیر؟ آذربایجان تورکلری اولاراق بیزیم گئرچکلیگیمیز باشقا میلتلرینکیندن فرقلیدیر. قوزئی آذربایجاندا فرقلی سوسیال و سیاسی پوزیسییا، گونئی آذربایجاندا دا فرقلی سوسیال و سیاسی پوزیسییا مؤوجوددور. بللی تاریخی حادیثه لردن دولایی قوزئی آذربایجان صفوی تاریخ موحیطیندن

آیریلمیشدیر. آنجاق یئنیدن او قارانلیغا دوشمه تهلوکه سی وار. بونو " پارچالانمیش آذربایجان " مرسییه سی ایله خاطیرلاماق دا دوغرو دئییل. چونکو ایران-صفوی موحیطیندن قوپوش اؤزو-اؤزلوگونده بیر قورتولوشدور. چونکو صفوی تاریخی موحیطی صیرف فارس میلليیتچیلیگی ایله تجهیز ائدیلمیش، دوناتیلمیش بیر اورتامدیر. او موحیطده تورک میللی کیملیگی و میللی شوورو دوغا بیلمز. دوغمامیشدیر دا. صفوی دؤولتی قورولدوقدان بری ایران تورکلوگو فیکرن، حیسسن و اینانجدا مغلوب دوروما دوشموشدور. فیکیر و اینانج ساحه سینده کی مغلوبیتی اورتادان قالدیرماق آسان ایش دئییل. مودئرن دؤولته کئچیش سیراسیندا دا فارس میلليیتچیلیگی اساسیندا بیر اؤلکه تاسیس ائدیلدی. چونکو بونون اساسی صفوی دؤولتی قورولدوقدان سونرا قویولموشدو. بیر ده تاریخه بو آچیدان باخمانین بیر یاراری اولاجاغینا اینانیرام. ندن یالنیز صفویزه ده موحیطده میللی تورک دؤولتی قورولمادی؟ صفویلردن اؤنجه کیتابی-دده قورقود کیمی اثر یارادان و اؤز تاریخی میللی خاطیره لرینی بو شکیلده جانلی توتان بو خالقا صفویلردن سونرا نه اولدو کی، بوتون کئچمیشینی اونوتدو؟ نه اولدو کی، اوغوز داستانلاری یئرینی صفویلردن سونرا شاهنامه، کربلاییلیک، و مشهدیلیک آلدی؟ صفویلردن سونرا ارنلیک، آلپرنلیک آنلاییشلاری نین یئرینی نه لر آلمیش؟ صفویلر زامانیندا تاسیس ائدیلن «حوسئینییه»لرده موسیقیمیز یاس مراسیملرینه دؤنوشدو. مرثیه و نؤحه خوانلیق موسیقیمیزین روحونو ایشغال ائتمه دیمی؟ اوزئییر حاجیبیلی صفویلرین

«حوسئینییییه»لرینده «قینا»نین یاساقلاندیغینا ایشاره ائدر. قینا، زنگوله نین یاساقلانماسیدیر .ینی اینسانین موزیکال ائستئتیک سسی نین حبس ائدیلمه سی. اوزئییر حاجیبیلی بو صفوی تابوسونو موسیقیمیزده قیردی. اوزئییر حاجیبیلیدن سونرا باشقا موسیقی شکلی اورتایا چیخدی. آنجاق باخساق گونئی آذربایجانا و ایرانین دییشیک یئرلرینده یاشایان صفویزه ده تورکلره مرسیییه دن باشقا هئچ بیر شئی یوخ. هارا گئتدی دده قورقود قوپوزو؟ نه اولدوسا کؤکلو بیر دَییشیکلیک اولموش. بو دَییشکلیک حاققیندا کیتابدا بیلگی وئریلیر. بو ایستیقامتده صفویلیگین رولو ندیر؟ صفوییتی دوغرو-دوروست اینجله دیگیمیزده دیلیمیزین، کیملیگیمیزین ساپماسیندا اونون بؤیوک رولونون اولدوغونو گؤروروروک. میلت اولاراق بو ایستیقامتده دوشونمه گیمیز بیزی مودئرن دونیانین بیر پارچاسی ائده بیلر. «صفویلر» کیتابی بو ضرورت اوزوندن یازیلمیشدیر. ایچینه دوشدویوموز بو کؤتو دورومون تاریخی کؤکلری بو کیتاب آراشدیریلمیشدیر. گئرچکدن صفویلر آدیندا «مؤحتشم!» بیر آذربایجان-تورک دؤولتی اولموشسا، او زامان ندن بیز بو گونده ییک؟ هاردادیر صفویلیگین مدنی، معنوی و دیل میراثی؟ نه لر قالمیش او مؤهتشم تاریخدن؟ 5-4 «من حئیدر اوغلویام» دئمک ادبی میراث ساییلارمی؟ هاردادیر گئرچکدن او «مؤحتشم!» صفوی ادبی، مدنی میراثی؟ هانسی اینانج شکلینی بیزه میراث بوراخمیش صفویلر؟ اونلارین میراثی اوزرینه بیز بیر پروژه گلیشدیرمک ایستسک، ایراندا اولدوغو کیمی فارسلاشاریق، یوخسا مودئرنلشریکمی؟ صفوییت قوزئی آذربایجانی ایچدن-ایچه تهلوکه

یه سوروکله ییرمی؟ بو تهلوکه نین فرقینده ییکمی؟ قوزئی آذربایجاندا ساییلاری آرتان آغباش موللالار بیر تهدید دئییلمی اؤلکهمیز اوچون؟ ایسلامدا موللالیق قورومو اولمامیشدیر، بو، صیرف صفوی ایجادیدیر.

کئچن عصرین اولینده کی بوتون آیدینلاریمیز ایستیثناسیز اولاراق صفوییته قارشی چیخمیشلار. رسولزاده، احمد آغاوغلو، م. ع. صابیر، نریمانوو و دیگر بوتون آیدینلار. حوسئین جاوید صفویلیگی «ایپسیز دلیلیک»آدلاندیرمیش. بوگون آذربایجان بایراغینداکی ایسلاملاشما دا آنتیصفوی و دوروست بیر ایسلام آنلاییشینی چاغریشدیرماقدادیر. صفویلر طرفیندن فارس میلییتچیلیگی ایله ایچ-ایچه گیرن ایسلام آنلاییشی دئییلدیر. موساواتچیلیق آذربایجاندا یئنیلدیکدن سونرا صفوی هئیرانلیغی اولوشدورولموش. 70 ایل صفوی حئیرانلیغی و تاریخی گئرچکلرله باغلیلیغی اولمایان یالان و ایفتیرالار خالقیمیزا میللی تاریخ کیمی تقدیم ائدیلمیش. بو یالانلارین ایفشاسی میلت اولاراق اینکیشافیمیزا سبب اولا بیلر. چونکو یالانلارین و ایفتیرالارین موهاسیره سینده بولونان میللی شوور هئچ بیر زامان چاغداشلاشا بیلمز. زاتن چاغداشلاشمانین عصاس آماجلاریندان بیری ده تاریخین قارانلیقلارینی علمین، بیلگی نین، فلسفه نین ایشیغی ایله آیدینلاتماقدیر. اولوسلاشماق ایسته ییرسک، اؤز تاریخیمیزله «تورکلشمک، چاغداشلاشماق و ایسلاملاشماق» منطیقی ایله اوز-اوزه گلمه لیگیک. بو، اؤزللیکله ایران-صفوی موحیطینده سورعتله عاصیمیله ائدیلن تورکلوگون قارانلیغا گؤمولموش دوشونجه سینی آیدینلادا بیلر. چونکو ایندیکی ایران ایسلام رئژیمی نین تمه لینی

شاه ایسماییل آتمیشدیر. بوگونکو دینی قوروملارین ستروکتورو صفویلر دؤنمینده قورولموشدو.

«صفویلر» کیتابی مئتافیزیک سیستئملشدیرمه دن اوزاق دورماغا چالیشان بیر یؤنتم گلیشدیرمیشدیر. چونکو بیز «شاه ایسماعیل حاق ایدی، ایچینده ایماملارین روحونو داشییییردی» دئدیگیمیزده، آرتیق عاغلین سوال سوروشما حاققینی و دوشونجه نی سوسدورموش اولوروق. تاریخ فلسفه سی بونو قبول ائتمز. 13 یاشلی ایسماعیل آدیندا بیر چوجوق اورتادادیر. بیر اینسان نه قدر داهی اولسا دا، 13 یاشیندا اوستون تاریخ بیلگیسینه صاحیب اولا بیلمزدی. بورادا یا گئرچکدن ده شاه ایسماعیلین ایمام اولدوغونا و مئتافیزیک گوجلر طرفیندن اونا یاردیم ائدیلدیگینه اینانمالییییق، یا دا تاریخی اولقولاری عاغلین ایشیغیندا دیرلندیرمه لیگیک. بیرینجی دورومو تاریخ فلسفه سی قبول ائتمز. بئله اینااجاق اولارساق، آرتیق سوال سوروشماق دا یاساقلانار. شاه ایسماعیلین اؤزو بئله، چالدیران ساواشیندا مغلوب اولدوقدان سونرا یئنیلمز ایمام اولمادیغینا، روحوندا آللاه ایراده سینی داشیمادیغینا اینااندی. اوشاق روحونا تلقین ائدیلن یئنیلمزلیک دویغوسونو تامامن ایتیردی. آللاه طرفیندن یؤنلندیریلمه دیگینه اینااندی. چالدیران ساواشیندان سونرا روحن اؤلدو و اوندا فؤوق العاده طبیعت اوستو گوجون اولمادیغینا اینااندی. آیریجا، تاریخ فلسفه سی بو نؤو یاناشمانی قبول ائتمز، بونو خورافات سایار. چونکو مئتافیزیک سیستئملشدیرمه دوشونجه نی و عاغلی سوسدورماقدیر. سوال سورماغی یاساقلاماقدیر. او زامان بیر تک گئرچک

اورتادا قالیر: شاه ایسماییل آدیندا 13 یاشلی چوجوق پرده آرخاسینداکی گوجلر طرفیندن ایداره ائدیلمیشدیر. اونون چوجوق روحونا دولدورولان فؤوقلاده لیگه و موطلق هاقلی اولماغا شاه ایسماییلی ایناندیرمیشلار. بو یولدا هر نؤو جینایت تؤرتمه یه، حتّی آناسینی بئله اؤلدورمه یه قدر اونا صلاحیتلر تانیمیشلار. اونا موطلق هاق یولوندا بوتون انگللری اورتادان قالدیرماغی ایلاهی میسسییا کیمی تلقین ائتمیشلر. آنجاق بو موطلق هاق، اصلینده یوزیللر بویونجا تجروبه قازانمیش، ادبییات اولوشدورموش شووبییه نین ایرانچی منافعییندن باشقا بیر شئی اولمامیشدی. بو کیتابدا پرده آرخاسیندا شاه ایسماییلی حاضیرلایان شووبییه عامیلی اوزرینده دورولموشدور. شووبییه، داغلاردا یاشایان و اؤندر آرایان، آشیری درجه ده لیدئر مرکزلی داورانان آنادولو قیزیلباشلاری واسیطه سی ایله ایران-فارس کیملیگینی قورماق ایسته میشدی. بو حاقدا کیتابدا آیرینتیلی بیلگی وئریلمیش. شعوبییه نین ایستکلری صفویلرین سونراکی تطبیقاتیندا عمله اؤزونو گؤستریر.

سوسیال بیر حرکتده توپلومون یوکسلن هیجانی نین تاریخی اؤنه می اولماز. بو هیجانلار قیسا سوره دن سونرا سؤنر. نئجه کی، ایران اینقیلابیندا، سووئت اینقیلابیندا کوتلوی هیجانلار سؤندو و قالارغی اولان هیجانلارین آرخاسینداکی ایدئیالار اولدو. نئجه کی، قیزیلباشلاردان بیر قیسمی وارساقلار کیمی پئشمان اولوب گئری دؤندولر. سوسیال بیر حرکتده او حرکتین مغزی اولان ایدئیا اینجلنمه لیدیر، چونکو قالارغی اولان ایدئیادیر. صفوی ایدئیاسی ایراندا تورک تاریخینی ایشغال ائتدیکدن

سونرا ارنلیک، اوغوز کیملیگی تورکلوک شعورونو ترک ائتدی و بونون یئرینی شاخسئی-واخسئی توتدو. کوتله نی ساختا ودلرله هیجانا گتیرمک مومکوندور. شعوبییییه نین اویدوروق ایدئیاسینا یازیب-اوخوماسی اولمایان، سوسیال وارلیغی کؤچریلییه دایانان و لیدئرمرکزلی داورانان قیزیلباش کوتله سی اینانمیشدی. بو اینانیشین جزاسینی سادجه اؤزلری چکمه دی. بیزلر ده چکمکده ییک. شعوبییییه اویونجاغی اولان قیزیلباش کوتله نین قالخینماسی گله جک سویلارین دا یازقیسینی چیخیلماز قویویا سوخدو. قیزیلباشلارین شاه ایسماعیلا قارشی چیخیب اونون تعیین ائتدیگی فارس والیلری تئررور ائتمه لری گؤستردی کی، اونلار خطا ائتدیکلرینی آنلامیشلار. آنجاق آرتیق ایش-ایشدن کئچمیش و قیزیلباشلار شعوبییییه ایدئیاسی نین اسیری اولموش، تله یه دوشموشدولر. قیزیلباشلارین دویغولاری، آرزولاری شعوبییییه مأمورو اولان شاه ایسماعیل طرفیندن اسیر آلینمیشدی. فارس-شعوبییه مأمورو شاه ایسماعیل قیزیلباشلار واسیطه سی ایله فارسلار اوچون بیر اؤلکه تاسیس ائتمه لی ایدی و اساس پلان دا بو ایدی. تورک تاریخینده بوتون دؤولتلر بیر بویون اساسیندا قورولموشدور. سلجوقلار قینیق بویو، عوثمانلیلار قایی بویو، آغقویونلولار بایيندیرلی بویو و... اساسیندا قورولموشدور. صفویلر بو آرادا ایستیثنا تشکیل ائتمکده دیر. یالنیز صفوی دؤولتی نین قوروجولاری سویلارینی تورکلره باغلامامیش، عربه-فارسا باغلامیش و اؤزلرینی 7-جی ایمام موسا کازیم سویوندان بیلمیشلر. بو، اصلینده اؤزونو ساسانی سویونا باغلاماقدان باشقا بیر شئی دئییلدی. چونکو شعوبییه اینانجیندا علی اوغلو حوسئینین

گویا ساسانی پادشاهی نین قیزی اولان شهربانو آدیندا قادینی اولموش و ایمامت ده بو قادیندان اولان سویدان تؤره میشدیر! شیعه-شعوبییه مذهبینده ساسانی و پئیقمبر سویو «مئهدی» وارلیغیندا داوام ائدر.

کیتابدا اولای فئنومئنولوژی بیر یؤنتمله اینجلنمیشدیر. شوورا گؤرونن شئیی اینجله مه یه چالیشان فئنومئنولوژی مئتودون اوچ پرینسیپی واردیر: 1- اولایی بیلگیلرینه گؤره اینجه لر. 2- اولایی داورانیشلارینا گؤره اینجه لر. 3- اولایی اولکوسونه (ایدئیاسینا، آماجینا) گؤره اینجه لر. صفویلر کیتابیندا صفویلیگین بیلگیلری تاریخی آیرینتیلاری ایله اینجلنمیشدیر. بو ایستیقامتده نه قدر باشاریلی اولونموشدور مثله سی باشقا مؤوزودور. شاه ایسمایییلین دین اوزرینه بیلگیلری ساپیق بیلگیلردی. نیفرت و کین چاغریشدیریردی. بو بیلگیلری 900 ایل زامان عرضینده شووبییه اویدورموشدو. «صفویلر» کیتابیندا شعوبییه نین ایدئیاسی اینجله نیر. ندیر بو ایدئیا؟ گئرچکلشن بو ایدئیانین «تبررا» (اهلی-بئیتی سئومه یه نلری سئومه مک و فورصت اولدوغوندا اؤلدوروب حضرت حوسئینین اینتیقامینی آلماق. سانکی سوننیلر اهلی-بئیتی سئومه میشلر) و «تواللا» (اهلی-بئیتی سئونلری سئومک) آنلاییشلاری نه لر اولموش؟ شاه ایسماعیل لاهیجاندا یئتیشمیشدی. اؤزونو ساسانی کیملیگینه منسوب بیلن کیچیک بیر دؤولتین کونترولوندا اولان موحیطده یئتیشمیشدی. یعنی شعوبی موحیطده. بو اینانج و ایدئیالارلا یئتیشدیریلیر. اونون اوچون تک دوشمن سوننیلر ایدی و قتل ائدیلمه لری واجیب ایدی. بو نیفرت دویغولاری ایله یئتیشدیریلر. موسلمان تورکلری

قتل ائده رک تورکسوز بیر ساسانی ایرانی اولوشدوماغی بیر اینانج کیمی شاه ایسماعیلا آشیلامیشدیلار. شاه ایسماییلین ازبر بیلدیگی شاهنامه میصراعلاری دا بو گؤروشو اونا تلقین ائتمیشدی. شاهنامه تام اولاراق بیر شعوبی کیتابیدیر. چونکو تورکسوز بیر ایران تشکیل ائتمک شعوبییه نین اساس هدفی اولموشدو. تورکسوز ایرانی تشکیل ائتمک اوچون آنادولودا عثمانلی ایله سورونلو اولاراف یاشایان و شعوبی شئیخ حئیدرین تشببوثو ایله اؤزونو قیزیلباش اولاراق تانیملایان تورکلری ده ایستیفاده ائتمک اولاردی و بئله ده اولدو. فارس تاریخچیلری شاه ایسماعیلی مؤحتشم ساسانی دؤولتینی یئنیدن قوران دؤولت آدامی کیمی گؤرورلر و حاقلیدیرلار. حتّی ایسلام دا ساسانیلشدیریلدی. داورانیش، بیلگی نین و ایدئیانین اورتاسیندا یئر آلار. شاه ایسماعیل بو بیلگیلره و اونون روحونا دولدورولموش ایدئیایا گؤره داورانمیشدی. اونون تبریزده، شیرواندا و دیگر تورک یوردلاریندا تؤرتدیگی سویقیریملار صیرف بو اوزدن اولموشدور .

ایستر آذربایجاندا اولسون، ایسترسه تورکییه ده اولسون بعضی آراشدیرماچیلار ایسلام اؤنجه سی تورک گلنگی نین داها چوخ قیزیلباش حرکتینده ائتکیلی اولدوغونو یازارلار و میللی دویغولاردان یولا چیخاراق شعوبییه-فارس عامیلینی گؤرمه یه رک قیزلباشلیغی مؤحتشم تورک تاریخی کیمی تقدیم ائدرلر. ایسلام اؤنجه سی تورک تاریخینی آراشدیرمانین مئتودو ایله ایسلام سونراسی تاریخی آراشدیرمانین مئتودو کؤکوندن فرقلی اولمالیدیر. بو اینسانلار اؤنجه ایسلام اؤنجه سی تورک گلنگینی ایدئاللاشدیریرلار. یعنی اؤز خیاللاریندا‌کیلاری تاریخده وارمیش

کیمی گؤستررریلر. اصلینده ایسه، بئله دئییلدیر. تورک میلتی ضیا گؤیالپین دا تثبیتینه گؤره ایسلامین قبولو ایله شرق مدنیتی نین بیر پارچاسی اولموشدو. آیریجا، علویلیک و قیزیلباشلیق عئینی اولای دئییلدیر. قیزیلباشلیق سیاسیلشمیش و ایچی بوشالدیلمیش علویلیکدیر. زاتن علویلرین هامیسی دا قیزیلباشلاشمادیلار. بو گون ده آنادولودا قیزیلباشلیق یوخ درجه سینده دیر، آنجاق علویلیک یایقین بیر حیات شکلیدیر. تورک دیلینده مؤوجود اولان درین ادبییاتین اولوشماسیندا قیزیلباشلیغین هئچ بیر تاثیری اولامیشدیر. هئچ بیر ادبی اورون اورتایا قویمامیش. کاشقارلی ماحمود، کیتابی-دده قورقود، فوضولی، نوایی، یونیس ائمره و دیگرلری نین قیزیلباشلیقلا هئچ بیر علاقه سی اولامیشدی. قیزلیباشلیقدان بیر اووچ شوعارلاردان باشقا هئچ بیر ائستئتیک درینلیگی اولان ادبیات میراث قالامیشدی. قیزیلباش ادبی میرثیندا عیرقچیلیکده وار. اموی سویو لعنتله نرک، بنی هاشیم سویو (ایمامالارین سویو) تقدیر ائدیلر. بو دا بیرتور عیرقچیلیکدیر و هومانیزمله یاخیندان-اوزاقدان علاقه سی یوخدور. ایسلاملا دا علاقه سی یوخدور چونکو ایسلامدا عیرقچیلیک یوخدور. بیر آجی گئرچکله قارشی-قارشییاییق .یراندا تورکلوگون اونورقاسینین قیریلماسی و فارسا تسلیم اولماسی صفویلرله باشلامیشدی .بو سورج داوام ائدرسه یراندا تورک دئیه بیر وارلیق قالمایاجاق. صفویلردن سونرا بیر تک ادبی اؤرنک اورتایا چیخمامیشدیر. بیر دده قورقود سَوییه سینده ادبی و میللی اؤرنک، یا دا بایبندیرلی زامانیندا تورکچه میزه ترجومه ائدیلمیش قوران کیمی بیر

اؤرنک اولمامیشدیر. بایبندیرلی دؤولتی طرفیندن قوران تورک دیلینه ترجومه ائدیلیر، کیتابی-دده قورقود کیمی اثرلر بایبندیلری مدنیتی نین محصولودور. شاه ایسمایییلین سوننی ادبییاتی یاندیردیغی سیرالاردا بونلارین چوخو یوخ اولموش.

«صفویلر» کیتابیندا تاریخی سندلر عئینیدیر. تاریخی بلگه لری باشقا کیتابلاردا دا گؤره بیلریک. آنجاق بو بلگه لردن یولا چیخاراق اورتایا قویولان آچیقلامالار مودئرن یؤنتمله ائدیلمه یه چالیشیلمیشدیر. بیزیم تاریخچیلیگیمیز اوچون ده اؤنملی اولان بودور. تاریخین هئرمئنئوتیگی نئجه ائدیلمه لیدیر؟ بو، چوخ اؤنملی بیر سوالدیر و بو هاقدا بیزیم تاریخ بیلگیلریمیز مودئرنلییه دایانمالیدیر. ندن یالنیز صفویزه ده تورکلر میللی کیملیک و میللی دؤولتدن محروم دورومدالار؟ بوگونکو آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین میللی دؤولت اولماسی دا بیر تصادوفون نتیجه سی. صفوی موحیطینده قالسایدی بو دا اولمایاجاقدی. بونو رسولزاده آچیقجا اعتیراف ائدر. آنجاق تاریخ و زامانلارین آخیشی دوغرولاری اورتایا چیخاراجاق. کیتابدا بو آجی گئرچگی ایثبات ائتمه یه چالیشمیشام: صفویلردن سونراکی دؤنمده آیاغیمیزی باسدیغیمیز معنوی مکان مؤحکم اولمامیش، بو مکان فارس دویغو و دوشونجه لری ایله ائلسینه دولدورولموش کی، ستتار خانلار، خیابانیلر و دیگر آذربایجان تورکونون تانینمیش آداملاری فارس میلییتچلیگی نین یولوندا جانفشانلیق ائتمیشلر. آنجاق بو گون سادجه ایران-صفوی موحیطینده آذربایجان تورکلری فارس میلیتچیلیگینه یئم ائدیلمیرلر. آذربایجان

رئسپوبلیکاسیندا دا صفوییت دؤولتچیلیگیمیز اوچون بیر تهدید اولوشدورماقدادیر. ایران، آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا تهلوکه تؤره ده بیلمه سی اوچون شیعه-شعوبی-صفوی گئوپولیتیکاسینی قوللانماقدادیر. بو، یالنیزجا ایندیکی دوروم دئییل. 1918-جی ایلده آذربایجان آدیندا دؤولت قورولدوغوندا صفوی واریثی ایران دؤولتی و حتّی صفوی موللاسی شئیخ محمد خیابانی ده بونا قارشی چیخدی. بو مؤوضوعلار اوزرینه دوشونمک «اوزمان» تاریخچیلرین ایشی دئییلدیر. بو، میللی بیر ساواشین اینتئللئکتوال اولوشومودور. تاریخین مودئرن دوشونجه سوزگجیندن کئچه رک دَیَرلندیریلمه سی مودئرن میلتلشمه نین ضرورتلریندن بیریدیر. ایراندا تورکلوک شعورونون دوغماسی و تورک دونیاسی ایله اینتئقراسییایا گیره بیلمه سی اوچون صفوی پروبلئمی چؤزولمه لیدیر. اؤنملی اولان دوشونجه میزی اؤز اسارتینده ساخلایان تابولاری قیرماقدیر و بو کیتاب صیرف بو آماجلا یازیلمیشدیر.

07.06.2012

Qaynaqlar

1- Oqtay Əfəndiyev, Azərbaycan Səfəvilər dövləti
2- İskəndər bəy Türkmən, Tarixe-Aləmaraye-Abbasi
3- Həsən Rumlu, Əhsən-üt Təvarix
4- Səid Nəfisi, İran ictimai tarixi
5- Qiyasəddin Xandəmir, Həbib-üs seyr
6- İsmail Mutlu, Tarihte ve Günümüzde Caferilik
7- İbrahim Əmini, Fütuhati-şahi
8- İnayət, Müasir İslamda siyasi düşüncə
9- Mahmud Xandəmir, Zili-tarixi həbib-üs seyir
10- Qəzvini, Lobb-ul təvarix
11- Mütəhhəri, İslami elmlərlə tanışlıq
12- Taha Hüseyn, Əli və oğulları
13- Cahangüşayi xaqan, müəllifi bəlli deyil.
14- Əhməd Qəffari, Tarixi-cahanara
15- Əbdi bəy Nəvidi, Təkmilət-ül əxbar
16- Budaq Qəzvini, Cəvahir-ul əxbar
17- Hilmi Ziya Ülkən, İslam Düşüncəsi
18- Venizlilərin səfərnaməsi
19- Feridun bəy, Münşəati-səlatin
20- Mirzə Abdulla İsfahani Əfəndi, Riyaz-ul üləma

21- Əhməd Qumi, Xülasət-üt təvarix
22- Walter Hins, İranda milli dövlətin quruluşu
23- Faruq Sümər, Oğuzlar
24- Ruhullah Xomeyni, İslami hökümət.
25- Faruq Sümər, Səfəvi dövlətinin quruluşunda Anadolu türklərinin rolu
26- "Hücuci Qətiyyə" və ya "Hak sözünün vesikaları", Hakikat kitabevi yayınları
27- M. F. Axundov, Məktubati-kəmaləddövlə
28- Əli Şəriəti, Ələvi və Səfəvi şiəsi
29- İsmayıl Haqqıuzun, Osmanlı tarixi
30- Şərəf Xan Bitlisi, Şərəfnamə
31- Müntəxəb-ül təvarix
32- Lyotar Frans, Fenomenoloji
33- Nəsrullah Fəlsəfi, Şah Abbasın həyatı
34- Gadamer, Həqiqət və yöntəm
35- Məhəmməd Baqir Məclisi, Həqq-ul yəqin
36- Babək Əhmədi, Heidegger və köklü sorular
37- Cemil Meriç, Sosioloji notlar
38- Ankara Hüsen Qazi Derneyi Yol dergisi
39- Türk Yurdu dergileri
40- Qurani-kərim
41- İbni- Kesir, Əlbidayət və əlnəhayət
42- Ünal Nalbantoğlu, Martin Heidegger və modern çağ
43- Will Dunrant, Mədəniyət tarixi
44- Konstan Virgil George, Muhammad a Prophet for all Humanity.
45- Karl Yaspers, Tarixin başlanqıcı və sonu
46- Ettelaate siyasi-iqtisadi dərgiləri
47- Mirəhməd Məryəm, Səfəvilər dönəmində din və məzhəb.

48- L. N. Gumilev, Kavimlerin türeyişi ve yer yüzündeki yaşam bölgeleri
49- Karl Jaspers , Felsefə nədir?
50- Şah İsmayıl Xətai, Divan
51- Əbulfəzl Beyhəqi, Beyhəqi tarixi
52- Mövlana Cəlaləddin Rumi, Məsnəvi
53- Füzuli, Divan
54- Nəsimi, seçilmiş əsərləri
55- Nasirəddin Sahibəzzəmani, Üçüncü xətt
56- Tarixi-Cuveyni
57- Nasir Purpirar, Səfəvilərin yüksəlişi
58- Michel Baliyev, Şeyh Bedreddin
59- İrine Melikoff, Uyur idik uyardılar
60- Emre Kongar, Tarihimizle yüzleşmek
61- Mehmet Kırıkıncı, Ələvilik nədir?
62- Həna Əlfaxuri-Xəlil Əlcər, İslam dünyasında fəlsəfə tarixi
63- Məhəmməd ibni- Əbdülkərim Şəhristani, Əlmeləl vəl nəhl
64- Üsuli-kafi
65- İbni-Bəzzaz, Səfvət-üs səfa
66- Xomeyni, Kəşf-ul əsrar
67- Şeyx Bədrəddin, Varidat
68- Petroşevski, İranda İslam
69- Yılmaz Özakpınar, Kültür ve medeniyet anlayışları ve yeni bir medeniyet teorisi
70- Barthold, İslam medeniyeti tarihi
71- De Lacy O´leary, İslam Düşüncesi ve tarihteki yeri
72- Bedia Akarsu, Dil-kültür bağlantısı
73- Nasir Purpirar, Keçmişə körpü, İslamın doğuşu 1

74- Orhan Türkdoğan, Türk toplum yapısı
75- Ziya Bünyadov, AZƏRBAYCAN VII-IX ƏSRLƏRDƏ
76- Reha Çamuroğlu, İsmail.
77- Hans Robert Roemr, Yeni çağda İran
78- Farabi, İdeal devlet
79- Əhməd Kəsrəvi, Məşrutə tarixi
80- Hilmi Ziya Ülken, Uyanış devirlerinde tercümenin rolü
81- Fatimə Mernisi, Pərdələr arxasında gizlədilən tarix
82- Başqa yan qaynaqlardan da istifadə edilmişdir.